18886
69

श्रीः

ऋक्संहिता

सायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता

पदपाठयुताच.

इयंच

तत्त्वविवेचकग्रंथप्रसारकसमित्याप्रेरितः तुकारामतात्याभिख्यः,

गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयाधिपतिः आत्मारामकान्होबाभिख्यः,

इत्येताभ्यां

बोडसोपाह्वमहामहोपाध्यायराजारामशास्त्रि,

गोरेइत्युपाभिधशिवरामशास्त्रिभ्यांशोधयित्वा

मुंबय्यां

गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयेमुद्रयित्वा

प्रकाशिता.

तस्याअयंतृतीयोष्टकः

शकाब्दाः १८१०

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे । यंनत्वाकृतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननम् ॥ १ ॥
यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

सोमस्येत्यनुवाकेद्वादशसूक्तानि तत्रप्रयआरुरितिएकादशर्चंसप्तमंसूक्तम् मण्डलद्रष्टाविश्वामित्रऋषिः अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप्छन्दः मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोःसूक्तत्रयस्य प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीतिविनियोगउक्तः तत्रेदंतृतीयंसूक्तम् ।

तस्मिन्नियमृक्प्रथमा—

ॐम् प्रयआरुःशितिपृष्ठस्यधासेरामातराविविशुःसप्तवाणीः ।
परिक्षितापितरासंचरेतेप्रसर्स्रातेदीर्घमायुःप्रयक्षे ॥ १ ॥

प्र । ये । आरुः । शितिऽपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा ।
विविशुः । सप्त । वाणीः । परिऽक्षिता । पितरा । सम् । चरेते इति ।
प्र । सर्स्राते इति । दीर्घम् । आयुः । प्रऽयक्षे ॥ १ ॥

शितिपृष्ठस्यनीलपृष्ठस्यधासेः सर्वस्यधारयितुरग्नेर्येरश्मयः प्रारुः प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति ते रश्मयः मातरामातरौ द्यावापृथिव्यौआविविशुः सर्वतःप्रविष्टाः सप्तसर्पणस्वभावाः वाणीः वननीयानदीश्चाविविशुः । परिक्षितापरितोवर्तमाने पितरापितरौ द्यावापृथिव्यौतेनाग्निनासञ्चरेते सम्यक्व्यवहरतः तथाप्रयक्षे प्रकर्षेणयष्टुं दीर्घमायुरग्नेश्चिरंजीवनं प्रभूतमन्नंवा प्रसर्स्रातेप्रसारयतः संपादयतइत्यर्थः यद्वा द्यावापृथिव्यौ प्रयक्षे प्रकर्षेणसततंयष्टुंयजमानस्यदीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र निपातत्वेनआद्युदात्तः तस्यछन्दसिव्यवहिताश्चेतिआरुःइत्यनेनसम्बन्धः । आरुः ऋगतौ लिटच्युसिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः प्रत्ययस्वरः । शितिपृष्ठस्य पृष्ठशब्दस्थक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः शितेर्नित्याबह्वच्बहुव्रीहावभसदितिउत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धासे डुधाञ्धारणपोषणयोः धेट्पानेवा तस्मात्कर्तरिऔणादिकःसिः प्रत्ययस्वरः । मातरा नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्ष-

तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृइतितृजन्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तः ऋतोङीतिगुणः सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः। विविशुः विशप्रवेशने लिटि असंयोगाल्लिट्किदितिकिद्वद्भावाद्गुणाभावः निघातः । सप्त सृप्लृगतौ सप्यशूभ्यांतुट्चेतिसपेर्विधीयमानःकनिन्तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति ऋकारस्याकारश्च निर्त्त्वेपिव्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । परिक्षिता क्षिनिवासगत्योःक्विप्चेति क्विप् पित्त्वात्तुगागमः प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः । चरेते चरगतिभक्षणयोः संपूर्वाच्चरतेः समस्तृतीयायुक्तादित्यात्मनेपदं निघातः । सर्स्रीते सृगतौअयमन्तर्भावितण्यर्थः रेफश्छान्दसः ई॒ दितिप्रगृह्यसंज्ञा निघातः । आयुः इण्गतौ उसिन्नित्यनुवृत्तौएतेर्णिच्चेत्युसिन् णित्त्वाद्वृद्धिः नित्त्वादाद्युदात्तः । प्रयक्षे यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषु इत्यस्मात्तुमर्थेसेन्प्रत्ययः प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् कृन्मेजन्तइत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

दि॒वक्ष॑सो धे॒नवो॒ वृष्णो॒ अश्वा॑ दे॒वीरा त॑स्थौ॒ मधु॑म॒द्वह॑न्तीः ।
ऋ॒तस्य॑ त्वा॒ सद॑सि क्षेम॒यन्तं॒ पर्येका॑ चरति वर्त॒निं गौः ॥ २ ॥

दि॒वक्ष॑सः । धे॒नवः॑ । वृष्णः॑ । अश्वाः॑ । दे॒वीः । आ । त॒स्थौ॒ ।
मधु॑ऽमत् । वह॑न्तीः । ऋ॒तस्य॑ । त्वा॒ । सद॑सि । क्षे॒म॒ऽयन्त॑म् ।
परि॑ । एका॑ । च॒र॒ति॒ । व॒र्त॒निम् । गौः ॥ २ ॥

वृष्णःकामानांवर्षितुरग्नेः अश्वावाहनरूपारोहिताः दिवक्षसः दिवंव्याप्यवर्तमानाधेनवः अग्नेः प्रीणयित्र्योभवन्ति सोयमग्निः मधुमत् माधुर्योपेतमुदकंवहन्तीः देवीः द्योतनशीलानदीः आतस्थौआतिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः गोशब्दोमाध्यमिकावाग्वाची माध्यमिकांवाचमितिनैरुक्ताइत्यभिधानात्[1] । एकागौः काचिदुक्तविधावाक् ऋतस्योदकस्यसदसिस्थानेन्तरिक्षे क्षेमयन्तं क्षेममावासमिच्छन्तंवर्तनिंज्वालाः प्रवर्तयन्तंत्वा हेअग्नेत्वां परिचरतिसेवते ॥ दिवक्षसः अक्षूव्याप्तौ दिवंव्याप्नुवन्तीतिदिवक्षसः वक्षरोधे रोधार्थोप्ययंधातुःअत्रव्याप्तौवर्तते दिवंवक्षन्ति व्याप्नुवन्ति असुन्नित्यसुन्प्रत्ययः लोपोव्योर्वलीतिवलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धेनवः नु-

[1] निरु० २. ९. ।

रित्यनुवृत्तौ धेटइच्चेतिनुप्रत्ययः इकारस्य गुणः प्रत्ययस्वरः। वृष्णः वृषसेचने कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिनाकनिन् कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः।अश्वाः अशूव्याप्तौ अशूप्रुषिलटिकणीत्यादिनाक्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः। तस्थौ ष्ठागतिनिवृत्तौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमाने लिट् आतऔणलइत्यौकारः निघातः। मधुमत् निदित्यनुवृत्तौ फलिपाटिनमिमनिजनामित्यादिनामनेरुप्रत्ययः तत्संनियोगेननकारस्यधकारः नित्त्वादाद्युदात्तः। त्वा युष्मच्छब्दस्यद्वितीयैकवचनान्तस्य त्वामावितित्वाआदेशः अनुदात्तश्च। क्षेमयन्तम् क्षिनिवासगत्योः अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यादिनामन् क्षेममावासमात्मनइच्छन्तं सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् क्यचिचेतीत्वम् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घत्वंच नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिप्रतिषिध्यते क्यचश्चित्त्वादन्तोदात्तः तदन्ताच्छतृप्रत्ययः शप् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चसार्वधातुकस्वरेणतयोःक्यचासहैकादेशेकृते एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादेशउदात्तः अम् सुप्त्वादनुदात्तः उदात्तादनुदात्तस्येत्यमःस्वरितत्वम्। एका इण्गतौ इण्भीकापेत्यादिनाकन् तदन्तादाप् नित्स्वरः। वर्तनिम् वृतुवर्तने अन्तर्भावितण्यर्थः वृत्तेश्चेत्यनिः गुणः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्। गौः गम्लृगतौ गमेर्डोइतिडोप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः गोतोणिदिति सुपोणित्त्वाद्वृद्धिः प्रत्ययस्वरः॥ २॥

अथतृतीया—

आसीमरोहत्सुयमाभवन्तीःपतिश्चिकित्वान्रयिविद्रयीणाम्।
प्रनीलपृष्ठोअतसस्यधासेस्ताअवासयत्पुरुधप्रतीकः॥ ३॥

आ। सीम्। अरोहत्। सुऽयमाः। भवन्तीः। पतिः। चिकित्वान्।
रयिऽवित्। रयीणाम्। प्र। नीलऽपृष्ठः। अतसस्य। धासेः।
ताः। अवासयत्। पुरुधऽप्रतीकः॥ ३॥

रयीणां रयिवित् धनानांमध्येविशिष्टधनस्यलम्भयिता चिकित्वान् ज्ञानवान्पतिः अश्वानांपतिरग्निः सीं सर्वतः सुयमाः सुखेननियन्तुंशक्याभवन्तीः यावडवाः आरोहत् आरोहयतिस्म नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीकः बहुधाविक्षिप्ताङ्गः सोग्निरेवअतसस्यसततगमनस्यधासेः पोषणार्थं ताअश्वाः प्रावासयत् प्रकर्षेणवासयतिस्म निवासेनश्रमेपनीतेसततगमनंपोषयितुंशक्यमित्यर्थः॥ सीं चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः। अरोहत् रुहप्रादुर्भावे लङिरूपं निघातः। सुयमाः यमउ-

परमे अस्माच्छक्यार्थेईषदुःसुषुइतिखल् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पतिः पारक्षणे पातेर्डतिरिति डित्त्वाट्टिलोपः प्रत्ययस्वरः । चिकित्वान् कितज्ञाने क्वसौरूपम् । रयिवित् विद्लृलाभे क्विप् । रयीणाम् नामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । नीलपृष्ठः नीलशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतसस्य अतसातत्यगमनेइत्यस्मादत्यविचमितमिनमिरभिलभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यइत्यसच् चित्स्वरः । अवासयत् वसनिवासे हेतुमतीति णिच् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यडागमः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । पुरुधप्रतीकः पुरुशब्दइहसंख्यावाची संख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ह्रस्वश्छान्दसः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

महित्वाष्ट्रमूर्जयन्तीरजुर्यंस्तभूयमानंवहतोवहन्ति ।
व्यङ्गेभिर्दिद्युतानःसधस्थएकामिवरोदसीआविवेश ॥ ४ ॥

मर्हि । त्वाष्ट्रम् । ऊर्जयन्तीः । अजुर्यम् । स्तभुऽयमानम् । वहतः ।
वहन्ति । वि । अङ्गेभिः । दिद्युतानः । सधऽस्थे । एकाम्ऽइव ।
रोदसी इति । आ । विवेश ॥ ४ ॥

ऊर्जयन्तीरबलंबलिनंकुर्वन्त्यः वहतः वहनपरानद्यः महि महान्तं त्वाष्ट्रं त्वष्टुःसुतमजुर्यं जरयितुमनर्हं स्तभूयमानंलोकानांस्तम्भनं धारणमिच्छन्तंअग्निंवहन्ति धारयन्ति सधस्थे अपांसमीपेअङ्गेभिरवयवैः दिद्युतानः दीप्यमानःसन्नग्निः रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्याविवेशविविधंप्रविष्टवान् रोदस्योः प्रवेशनेदृष्टान्तः–एकामिव यथापुमानेकांस्त्रियंप्रविशतितद्वत् ॥ त्वाष्ट्रं त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् प्रत्ययस्वरः । स्तभूयमानं स्तभुस्तम्भनंतदिच्छन्तंसुपआत्मनःक्यच् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः तदन्ताद्व्यत्ययेनशानच् अकारान्तत्वादानेमुक् शानचोलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेकृतेक्यजन्ताद्धातुस्वरःशिष्यते । अङ्गेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः बहुवचनेझल्येदित्येत्वम् । दिद्युतानः द्युतदीप्तौ छन्दसिलिट् तस्यकानजादेशः द्विर्वचनं हलादिशेषेकृते द्युइत्येतस्याभ्यासस्यद्युतिस्वाप्योःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् सम्प्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वं चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । एकामिव इवेनविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश विशप्रवेशनेइत्यस्माल्लिटिरूपं निघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

जानन्तिवृष्णोअरुषस्यशेवमुतब्रध्नस्यशासनेरणन्ति ।
दिवोरुचःसुरुचोरोचमानाइळायेषांगण्यामाहिनागीः ॥ ५ ॥ १॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवम् । उत । ब्रध्नस्य । शासने ।
रणन्ति । दिवःऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषाम् ।
गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥ १ ॥

वृष्णः कामानांवर्षितुः अरुषस्यरुषाहिंसकास्तद्रहितस्यशत्रुराहित्येनरोचमानस्येत्यर्थः तथाविधस्याग्नेः सम्बन्धिशेवंआश्रयविषयंसुखंजनाजानन्ति उतापिच जानन्तस्तेब्रध्नस्य महतोग्नेःशासनेआज्ञायां सर्वेजनारणन्तिरमन्ते तथाचमन्त्रः—अस्यशासुरुभयासःसचन्तेहविष्मन्तउशिजोयेचमर्ताइति । अपिचयेषांमनुष्याणांअग्निविषयामाहिनामहतीइळागीः स्तुतिरूपावाक्गण्यागणनीयापूज्या तेदिवोरुचः द्युलोकस्यरोचकाः सुरुचः शोभनदीप्तयः रोचमानाः देदीप्यमानाभवन्ति ॥ जानन्ति ज्ञाअवबोधने क्र्यादित्वात्तस्यज्ञाजनोर्जेतिजादेशः प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य रुषरिषहिंसार्थाः रोषन्तीतिरुषाहिंसकाः इगुपधेतिकः नसन्तिरुषायस्यासावरुषः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शेवम् शीङ्स्वप्ने इण्शीङ्भ्यांवन्निितिवन् नित्स्वरः । शासने शासुअनुशिष्टौ अस्माद्भावेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । रणन्ति निघातः । दिवोरुचः रुचदीप्तौ अस्मात्क्विप् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिषष्ठ्याअलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुरुचः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इळा ईडस्तुतौ ह्रस्वश्छान्दसः यथावाक्शब्दष्टाबन्तस्तद्वत् पित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । गण्या गणसंख्याने स्वार्थाण्यन्तादचोयत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । माहिना महेरिनण्चेतीनण्णित्त्वादुपधावृद्धिः व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः गॄशब्दे अस्मात्क्विप् ऋतइद्धातोरितीत्वम् र्वोरुपधायादीर्घः प्रातिपदिकस्वरः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथषष्ठी—

उतोपितृभ्यांप्रविदानुघोषंमहोमहद्भ्यामनयन्तशूषम् ।
उक्षाहयत्रपरिधानमक्तोरनुस्वंधामजरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ४. २६. ।

उतो इति । पितृऽभ्याम् । प्रऽविदा । अनु । घोषम् । महः ।
महत्ऽभ्याम् । अनयन्त । शूषम् । उक्षा । ह । यत्र । परि । धानम् ।
अक्तोः । अनु । स्वम् । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

उतोअपिचमहोमहद्भ्यांमहतोमहद्भ्यांपितृभ्यां द्यावापृथिवीभ्यांप्रविदा प्रवेदनेनअनुघोषं अनुघुष्यमाणं शूषंसुखम् शूषंशुनमितिसुखनामसुपाठात् तत्सुखंयजमानाअग्निमनयन्त अग्निंप्रापितवन्तः सोग्निः यत्रयजमानेषुउक्षावृष्ट्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ता अक्तोः अक्तुशब्दोरात्रिमाचष्टे शर्वरीअक्तुरितितन्नामसुपाठात् अज्यतेसिच्यतेनीहारेणजगदस्यामितिव्युत्पत्तेश्च तस्यारात्रेः परिधानंपरितोधारकं स्वमात्मीयंधामतेजः जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थं अनुववक्षह समीपेवहतिखलु संनिहितंकरोतीत्यर्थः ॥ उतो ओदितिप्रगृह्यसंज्ञा एवमादित्वादन्तोदात्तः । घोषम् घुषिशब्दने अस्मात्कर्मणिघञ् लघूपधगुणः । ञित्स्वरः । महः अकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अनयन्त णीञ्प्रापणे इत्यस्यलङिरूपं निघातः । उक्षा उक्षसेचने श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाकनिन्प्रत्ययान्तत्वेनोक्षन्शब्दोनिपातितः व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ह चादित्वादनुदात्तः । यत्र ल्रितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अक्तोः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणेष्वित्यस्मात्व्याज्यर्तिभ्यःक्तुरितिक्तुः कित्त्वादनिदितामितिनलोपः प्रत्ययस्वरः । ववक्ष वहप्रापणे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् सकारश्छान्दसः तिपोणलादेशः ल्रितीतिप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

अध्वर्युभिःपञ्चभिःसप्तविप्राःप्रियंरक्षन्तेनिहितंपदंवेः ।
प्राञ्चोमदन्त्युक्षणोअजुर्यादेवादेवानामनुहिव्रतागुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युऽभिः । पञ्चऽभिः । सप्त । विप्राः । प्रियम् । रक्षन्ते ।
निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः । प्राञ्चः । मदन्ति । उक्षणः ।
अजुर्याः । देवाः । देवानाम् । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उद्गातृवर्गव्यतिरिक्ताद्वादशर्त्विजोभवन्ति तत्रसप्तवषट्कर्तारः पञ्चान्येध्वरंनयन्ति तैः पञ्चभिरध्वर्युभिःसहसप्तविप्रामेधाविनोहोत्रकावेःगमनस्वभावस्याग्नेः प्रियंनिहितमाहवनीया

...पदं रक्षन्ते पालयन्ति प्राञ्चः सोमपानार्थं प्राङ्मुखा गच्छन्तः अजुर्याः जरयितुमशक्याः उक्षणः ...मरसस्य सेक्तारः देवाः स्तोतारः मदन्ति हृष्यन्ति किञ्च तेदेवाः देवानां संबन्धीनि व्रतान्यव्रता- ...यज्ञान् अनुगुः अन्वगच्छन् हि प्रसिद्धौ अग्नेः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते र- ...पालने व्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः । निहितं डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य कर्मणि निष्ठायां ...तिहिरादेशः गतिरनन्तर इति गतेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेः वीकान्तिगत्यादिषु अ- ...सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः ङसिङसोश्चेति पूर्वरूपत्वम् । प्राञ्चः अनिगन्तोञ्चता- ...प्रकृतिस्वरत्वम् । मदन्ति मदीहर्षे निघातः । गुः इण्गतावित्यस्माल्लङि रूपम् इणो- ...गादेशः आतइतिझेर्जुसादेशः बहुलंछन्दसीत्यडभावः हिशब्दयोगान्ननिहन्यते ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

...व्याहोतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।
...तं शंसन्त ऋतमित्त आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

...व्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया ।
...न्ति । ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु ।
... । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या दैव्यौ देवतारूपौ होतारा होतारौ होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ इमंचामुंचाग्नी ऋञ्जे प्रसाधनकर्मेति यास्कः । मंत्रद्रष्टा विश्वामित्रोहं प्रसाधयामि सप्त पृक्षासः सप्तहोत्र- ...सो येन मदन्ति हृष्यन्ति ऋतं स्तोत्रं शंसन्तो व्रतपाः व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारः दीध्यानाः दीप्यमानास्ते होत्रकाः अनुव्रतं यज्ञकर्मणि ऋतमित्सत्यमेवाग्निमाहुः वदन्ति ॥ ऋञ्जे ऋजिभृजी वर्जने निपूर्वो धातुः प्रसाधने वर्तते निघातः । स्वधया स्वंलोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति ...सोमः आतोनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः ब्रूञ् व्यक्तायां वाची- त्यस्य लटि ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुव इति झेरुसादेशः ब्रुवश्चाहादेशः निघातः । दीध्याना दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्यस्मात् शानच् तस्य चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु- दात्तत्वम् ॥ ८ ॥

अथनवमी—

वृषायन्तेमहेअत्यायपूर्वीर्वृष्णेचित्रायरश्मयःसुयामाः ।
देवहोतर्मन्द्रतरश्चिकित्वान्महोदेवान्रोदसीएहवक्षि ॥ ९ ॥

वृषऽयन्ते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः ।
सुऽयामाः । देव । होतः । मन्द्रऽतरः । चिकित्वान् । महः ।
देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥ ९ ॥

देवदेदीप्यमान होतः देवानामाह्वातः हेअग्ने महेमहतेअत्यायसर्वानप्यतिक्रम्यवर्तमानाय चित्रायनानाविधवर्णाय यद्वा चित्रायदेवैश्चायनीयायपूज्यायवृष्णेकामानांवर्षित्रेतुभ्यंत्वदर्थंपूर्वीः प्रभूताःसुयामाःअतिशयेनविस्तृतारश्मयःसर्वतोव्याप्ताज्वालाः वृषायन्ते वृषेवाचरन्ति सेचकाइवभवन्ति होतारः ज्वालाभिः समिद्धमग्निंदृष्ट्वासोमाज्यपयःप्रभृतीनिहवींषितत्रप्रक्षिपन्तीतिज्वालानांवृषत्वम् यद्वा षष्ठ्यर्थेचतुर्थी तथाचमहतोऽत्यस्यचित्रस्यवृष्णोग्नेर्बहवोरश्मयोवृषेवाचरन्ति वृष्ट्युत्पादनद्वारापर्जन्यवदाचरन्तीत्यर्थः अपिचमन्द्रतरः यजमानस्यमादयितृतमः चिकित्वान्ज्ञानोपेतः सत्वंमहःमहतःपूज्यान्यष्टव्यान्देवान्रोदसीद्यावापृथिव्यौचइहवैदिकेस्मिन्कर्मणिआवक्षि आवह ॥ वृषायन्ते उपमानादित्यनुवृत्तौकर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः पादादित्वान्ननिघातः धातुस्वरः । महे अकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः बृहन्महतोरितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्वीः पृपालनपूरणयोरित्यस्मात्कुरित्यनुवृत्तौपृभिदिव्यधिगृधोत्यादिनाकुप्रत्ययः किच्वाद्गुणप्रतिषेधेउदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् उरण्रपरः तस्माद्वोतोगुणवचनादितिङीष् यणादेशेकृतेहलिचेतिदीर्घः वाछन्दसीतिसवर्णदीर्घः । रश्मयः अशूव्याप्तौ अश्नुवतेसर्वंजगदित्यनुवृत्तौअशेरशचेतिमिप्रत्ययः रशादेशश्च प्रत्ययस्वरः । सुयामाः यमनंयामः भावेघञ् बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देव अपादादावितिपर्युदासात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । होतः ह्वयतेस्ताच्छीलिकस्तृन् बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणं अपादाद्यामन्त्रितत्वान्निघातः । मन्द्रतरः मदिस्तुत्यादिषु स्फायितंचिवञ्चीत्यादिनारक् इदित्वान्नुम् तरपःपित्त्वादनुदात्तत्वेरक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि वहप्रापणेइत्यस्यबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ढत्वकत्वषत्वानि निघातः ॥ ९ ॥

पृक्षप्रयजोद्रविणःसुवाचःसुकेतवउषसोरेवदूषुः ।
उतोचिदग्नेमहिनापृथिव्याःकृतंचिदेनःसंमहेदशस्य ॥ १० ॥

पृक्षऽप्रयजः । द्रविणः । सुऽवाचः । सुऽकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः । उतो इति । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । कृतम् । चित् । एनः । सम् । महे । दशस्य ॥ १० ॥

द्रविणः द्रवतिसततंगच्छतीतिद्रविणःशब्देनाग्निरभिधीयते द्रविणः सततगमनस्वभावहेअग्ने पृक्षप्रयजः पृक्षाणिहविर्लक्षणान्यन्नानि प्रकर्षेणयष्टुं प्रक्रम्यते यासूषःसु ताः पृक्षप्रयजः सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभनावाचोयासांताः सुकेतवः वयसांमनुष्याणांचशब्दैः सुप्रज्ञानाः एवंविधाउषसः रेवत् अस्माकंधनयुक्तं यथाभवतितथाऊषुः व्युच्छन्ति उतोचित् अपिच हेअग्ने पृथिव्याः विस्तीर्णायाः ज्वालायाः महिनामहत्त्वेन कृतंसंपादितंचितयत्किंचिदेनः प्राण्युपघातादिलक्षणंपापंमहे महते यजमानायमह्यंमदर्थं संदशस्य संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिकर्मणिविच् दृशिग्रहणादधिकृतोभवतीत्युक्तं बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्रविणः द्रुगतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितीनन्प्रत्ययः गुणावादेशौ संबुद्धौसोर्लोपाभावश्छान्दसः आमन्त्रितत्वान्निघातः । सुवाचः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । रेवत् रयिर्धनमस्मिन्विद्यतइतिमतुप् ह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुबुदात्तः छन्दसीरइतिवत्वं रयेर्मतौ बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् परपूर्वत्वेगुणः । ऊषुः उषप्लुषदाहे दाहार्थोप्ययंधातुरत्रप्रकाशनेवर्तते छन्दसिलुङितिवर्तमानेलिट् उसिरूपं निघातः। पृथिव्याः प्रथप्रख्यानेइत्यस्मात् प्रथेःषिवन्संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनधातोःसम्प्रसारणम् षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तःउदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दशस्य निघातः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

इळांमग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २ ॥

अथनवमी—

वृषायन्तेमहेअत्यायपूर्वीर्वृष्णेचित्रायरश्मयःसुयामाः ।
देवहोतर्मन्द्रतरश्चिकित्वान्महोदेवान्रोदसीएहवक्षि ॥ ९ ॥

वृषऽयन्ते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः ।
सुऽयामाः । देव । होतः । मन्द्रऽतरः । चिकित्वान् । महः ।
देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥ ९ ॥

देवदेदीप्यमान होतः देवानामाह्वातः हेअग्ने महेमहतेअत्यायसर्वानप्यतिक्रम्यवर्तमानाय चित्रायनानाविधवर्णाय यद्वा चित्रायदेवैश्चायनीयायपूज्यायवृष्णेकामानांवर्षित्रेतुभ्यंत्वदर्थंपूर्वीः प्रभूताःसुयामाःअतिशयेनविस्तृतारश्मयःसर्वतोऽव्याप्ताज्वालाः वृषायन्ते वृषेवाचरन्ति सेचकाइवभवन्ति होतारः ज्वालाभिः समिद्धमग्निंदृष्ट्वासोमाज्यपयःप्रभृतीनिहवींषितत्रप्रक्षिपन्तीतिज्वालानांवृषत्वम् यद्वा षष्ठ्यर्थेचतुर्थी तथाचमहतोऽत्यस्यचित्रस्यवृष्णोग्नेर्बह्वोरश्मयोवृषेवाचरन्ति वृष्ट्युत्पादनद्वारापर्जन्यवदाचरन्तीत्यर्थः अपिचमन्द्रतरः यजमानस्यमादयितृतमः चिकित्वाञ्ज्ञानोपेतः सत्वंमहःमहतःपूज्यान्यष्टव्यान्देवान्रोदसीद्यावापृथिव्यौचइहवैदिकेस्मिन्कर्मणिआवक्षि आवह ॥ वृषायन्ते उपमानादित्यनुवृत्तौकर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः पादादित्वान्ननिघातः धातुस्वरः । महे अकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः बृहन्महतोरितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्वीः पॄपालनपूरणयोरित्यस्मात्कुरित्यनुवृत्तौपॄभिदिव्यधिगृधीत्यादिनाकुप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणप्रतिषेधेउदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् उरण्रपरः तस्माद्वोतोगुणवचनादितिङीष् यणादेशेकृतेहलिचेतिदीर्घः वाछन्दसीतिसवर्णदीर्घः । रश्मयः अशूव्याप्तौ अश्नुवतेसर्वंजगदित्यनुवृत्तौअशेरशचेतिमिप्रत्ययः रशादेशश्च प्रत्ययस्वरः । सुयामाः यमनंयामः भावेघञ् बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देव अपादादावितिपर्युदासात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । होतः ह्वयतेस्ताच्छीलिकस्तृन् बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणं अपादाद्यामन्त्रितत्वान्निघातः । मन्द्रतरः मदिस्तुत्यादिषु स्फायितंचिवञ्चीत्यादिनारक् इदित्त्वान्नुम् तरपःपित्त्वादनुदात्तत्वेरक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि वहप्रापणेइत्यस्यबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ढत्वकत्वषत्वानि निघातः ॥ ९ ॥

पृक्षप्रयजोद्रविणःसुवाचःसुकेतवउषसोरेवदूषुः ।
उतोचिदग्नेमहिनापृथिव्याःकृतंचिदेनःसंमहेदशस्य ॥ १० ॥

पृक्षऽप्रयजः । द्रविणः । सुऽवाचः । सुऽकेतवः । उषसः । रेवत् ।
ऊषुः । उतो इति । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । कृतम् ।
चित् । एनः । सम् । महे । दशस्य ॥ १० ॥

द्रविणः द्रवतिसततंगच्छतीतिद्रविणःशब्देनाग्निरभिधीयते द्रविणः सततगमनस्वभा-वहेअग्ने पृक्षप्रयजः पृक्षाणिहविर्लक्षणान्यन्नानि प्रकर्षेणयष्टुं प्रक्रम्यते यासूषःसु ताः पृक्षप्रय-जः सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभनावाचोयासांताः सुकेतवः वयसांमनुष्याणांचशब्दैः सुप्रज्ञा-नाः एवंविधाउषसः रेवत् अस्माकंधनयुक्तं यथाभवतितथाऊषुः व्युच्छन्ति उतोचित् अपि-च हेअग्ने पृथिव्याः विस्तीर्णायाः ज्वालायाः महिनामहत्त्वेन कृतंसंपादितंचित्यत्किंचिदेनः प्राण्युपघातादिलक्षणंपापंमहे महते यजमानायमह्यंमदर्थं संदशस्य संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः अ-न्येभ्योपिदृश्यन्तइतिकर्मणिविच् दृशिग्रहणादधिकृतोभवतीत्युक्तं बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । द्रविणः द्रुगतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितीनन्प्रत्ययः गुणावादेशौ संबुद्धौसो-र्लोपाभावश्छान्दसः आमन्त्रितत्वान्निघातः । सुवाचः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । रेवत् रयिर्धनमस्मिन्विद्यतइतिमतुप् ह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुबुदात्तः छन्दसीरइतिवत्वं रयेर्म-तौ बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् परपूर्वत्वेगुणः । ऊषुः उषप्लुषदाहे दाहार्थोप्ययंधातुरत्रप्र-काशनेवर्तते छन्दसिलुङ्लिङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् उसिरूपं निघातः। पृथिव्याः प्रथप्रख्यानेइत्यस्मात् प्र-थेःषिवन्संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनधातोःसम्प्रसारणम् षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दशस्य निघातः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २ ॥

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् ।
हव॑मानाय । सा॒ध॒ । स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अग्ने॑ ।
सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मेइति॑ ॥ ११ ॥ २ ॥

हेअग्ने पुरुदंसं अपः अमः दंसः वेषइतिकर्मनामसुपठितत्वात् दंसः शब्दःकर्मवाची पुरूणि बहूनिदंसांसिकर्माणियस्याःसा तां बहुकर्माणं गोःसनिंगवादिपशूनांप्रदात्रींइळांएतन्नामिकांगोरूपांदेवतां शश्वत्तमंनिरन्तरं हवमानाययजमानायमह्यं साधसाधय किञ्च नोस्माकंसूनुःपुत्रःतनयः पौत्रःस्याद्भवतुइति तेतवयासुमतिःशोभनाबुद्धिः साविजावाअवन्ध्यासतीअस्मेअस्माकंभूतु भवतु ॥ शश्वत्तमं उञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । साध राधसाधसंसिद्धौ अन्तर्भावितण्यर्थोयम् लोटिव्यत्ययेनशप् सेर्ह्यपिच्चेतिहिरादेशः तस्यातोहेरितिलुक् निघातः । विजावा जनीप्रादुर्भावे अस्मादन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् लिङ्गव्यत्ययः । भूतु भूसत्तायाम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः ॥११॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अञ्जन्तीत्यष्टमंवैश्वामित्रमेकादशर्चंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—अञ्जन्तियूपस्तुतिःषष्ठ्याद्याभिर्बह्वोन्त्यात्रश्चिन्यष्टमीवैश्वदेवीवा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभाविति उच्छ्रयस्ववनस्पतेयेवृक्णासइत्येतेतृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुभः कृत्स्नस्यसूक्तस्ययूपोदेवता वनस्पतेशतवल्शइत्यस्याश्छिन्नयूपस्यमूलभूतःस्थाणुर्देवता आदित्यारुद्रावसवइत्यष्टमीवैश्वदेवी यौपीवा अत्र षष्ठ्यादीनांबह्वोयूपादेवताः बहूनांस्तूयमानत्वात् शिष्टाएकयूपदेवत्याः यूपोञ्जनेअञ्जंतित्वामित्येषा प्रेषितोयूपायाज्यमानायाञ्जन्तित्वामध्वरेदेवयन्तइतिसूत्रितत्वात् । यूपोच्छ्रयणेसमिद्धस्येतिद्वेऋचौ सूत्रितंच—उच्छ्रयस्ववनस्पतेसमिद्धस्यश्रयमाणःपुरस्तादिति यूपपरिव्ययणेयुवासुवासाःपरिवीतआगादितिपरिदध्यादितिसूत्रितत्वात् यूपोच्छ्रयणेजातोजायतेसुदिनत्वेअह्नामित्यर्धर्चआरमेदितिसूत्रितम् । यूपैकादशिन्यामन्यत्रापि बहुयूपयुक्तेकर्मणियान्वोनरइत्यादिभिः षड्भिःपञ्चभिर्वासंस्तुयात् संस्तुयादनभिहिंकृत्ययान्वोनरोदेवयन्तोनिमिम्युरितिषड्भिःपञ्चभिर्वेति॥

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अ॒ञ्जन्ति॒त्वाम॑ध्व॒रे दे॑व॒यन्तो॒वन॑स्पते॒मधु॑ना॒दैव्ये॑न ।
यदू॒र्ध्वस्तिष्ठा॒द्द्रवि॑णे॒हधत्ता॒द्यद्वा॒क्षयो॑मा॒तुर॒स्या॒उ॒पस्थे॑ ॥ १ ॥

अ॒ञ्जन्ति॑ । त्वाम् । अ॒ध्व॒रे । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । वन॑स्पते । मधु॑ना ।
दैव्ये॑न । यत् । ऊ॒र्ध्वः । तिष्ठाः॑ । द्रवि॑णा । इ॒ह । ध॒त्ता॒त् । यत् ।
वा॒ । क्षय॑ः । मा॒तुः । अ॒स्याः । उ॒पऽस्थे॑ ॥ १ ॥

वनस्पतेखदिरपलाशादिलक्षणहेयूप अध्वरे यज्ञेदेवयन्तः देवान्कामयमानाअध्वर्य्वादयः दैव्येनमधुनादेवसम्बन्धिनामधुनाघृतेन एतद्वैमधुदैव्यंयदाज्यमित्याम्नानात्[1] । तेनघृतेनत्वामञ्जन्ति त्वयिघृतंसिञ्चन्तीत्यर्थः यत्यदित्वंऊर्ध्वस्तिष्ठाः उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वायदिवामातुरस्याः मातृभूतायाः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गेतेक्षयोनिवासः यद्यूर्ध्वस्तिष्ठसियदिवाभूमौशयानोवर्तसे उभयथापित्वं इहास्मासुद्रविणानिधनानिधत्तात्धेहि ब्राह्मणेनेयमृग्व्याख्याता—अञ्जन्तित्वामध्वरेदेवयन्तइत्यन्वाहाध्वरेह्येनंदेवयन्तोञ्जन्तिवनस्पतेमधुनादैव्येनेत्येतद्वैमधुदैव्यंयदाज्यं यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्रविणेहधत्ताद्यद्वाक्षयोमातुरस्याउपस्थइतियदिचतिष्ठासियदिचशयासेद्रविणमेवास्मासुधत्तादित्येवतदाहेति[2] । तथाचनिरुक्तमपि— अञ्जन्तित्वामध्वरेदेवान्कामयमानावनस्पतेमधु नादैव्येनचघृतेनचयदूर्ध्वःस्थास्यसिद्रविणानिचनोदास्यसियद्वातेकृतःक्षयोमातुरस्याउपस्थउपस्थानेइति[3] ॥ अञ्जन्ति अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु रुधादित्वात्श्नम् तस्यलटिझेर्ङित्त्वादनिदितामित्युपधालोपः श्नसोरल्लोपइत्यल्लोपः प्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तः । त्वां अमियुष्मच्छब्दस्यत्वमावेकवचनेइतित्वादेशः द्वितीयायांचेत्याकारः एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । अध्वरे नविद्यतेध्वरोहिंसायस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्तेनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयन्तः देवानात्मनइच्छन्तः सुपआत्मनइतिक्यच् क्यचिचेतीत्वम् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घत्वंच नच्छन्दस्यपुत्रस्येत्यनेनप्रतिषिध्यते तदन्ताच्छतृप्रत्ययः शपःपित्त्वाल्लसार्वधातुकस्वरेणचानुदात्तत्वेकृतेतयोरेकादेशउदात्तेनोदात्तइतिक्यचएवस्वरः । वनस्पते आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । मधुना फलिपाटिनमिमनीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । दैव्येन देवाद्यञञाविितियञ् ञित्त्वादादिवृद्धिः यस्येतिलोपः ञित्त्वादाद्युदात्तः। तिष्ठाः ष्ठागतिनिवृत्तौ लेटिसिप् इतश्चलोपइतीकारलोपः शपःशित्त्वात्पाघ्रेत्यादिनातिष्ठादेशः लेटोडाटावित्यडागमः यच्छब्दयोगान्निघाताभावः तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेननिपातितत्वादाद्युदात्तः । द्रविणा द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितीनन्प्रत्ययः सुपांसुलुगितिसुपो-

---

1 ऐ० ब्रा० २. २. । 2 ऐ० ब्रा० २. २. । 3 नि० ८. १८. ।

इादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । इह इदम्शब्दात्सप्तम्यर्थेइदमोहइतिहः इदमइशितीशादेशः शित्वात्सर्वादेशः प्रत्ययस्वरः । धत्तात् डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्यप्रार्थनेलोट् सिप् तस्य सेर्ह्यपिच्चेतिहिरादेशः तुह्योरितितातङादेशः श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः दधस्तथोश्चेतिभष्भावः जश्त्वचर्त्वे निघातः । वा चादित्वादनुदात्तः । क्षयः क्षियन्तिनिवसन्त्यस्मिन्निति अधिकरणेघः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् । मातुः नप्तृनेष्टृइत्यादिनातृजन्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तः ऋतउदितिङसःपूर्वपरयोरुकारः । अस्याः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । उपस्थे ष्ठागतिनिवृत्तौ आतश्चोपसर्गेइतिकः तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिमरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

समिद्धस्यश्रयमाणःपुरस्ताद्ब्रह्मवन्वानोअजरंसुवीरम् ।
आरेअस्मदमतिंबाधमानउच्छ्रयस्वमहतेसौभगाय ॥ २ ॥

सम्ऽइद्धस्य । श्रयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरम् । सुऽवीरम् । आरे । अस्मत् । अमतिम् । बाधमानः । उत् । श्रयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हेयूप समिद्धस्यदीप्यमानस्याहवनीयस्याग्नेः पुरस्तात्प्राच्यांदिशिश्रयमाणः तत्रवर्तमानः ब्रह्मअन्नं ब्रह्मवर्चइत्यन्ननामसुपाठात् अजरंजरारहितंसमृद्धंसुवीरंशोभनापत्ययुक्तंब्रह्मान्नंवन्वानः प्रयच्छन् अस्मदमतिंअस्माकंशत्रुभूतांअशनायाम् अशनायावैपाप्मामतिरितिश्रवणात् तादृशंशत्रुंआरेदूरेबाधमानः अपनुदंस्त्वंमहतेसौभगायधनादिसंपत्त्यर्थंउच्छ्रयस्व उच्छ्रितोभव । उक्तार्थेब्राह्मणम्– समिद्धस्यश्रयमाणःपुरस्तादितिसमिद्धस्यह्येषएतत्पुरस्ताच्छ्रयतेब्रह्मवन्वानोअजरंसुवीरमित्याशिषमेवाशास्तआरेअस्मदमतिंबाधमानइत्यशनायावैपाप्मामतिस्तामेवतदाराम्नुदतेयज्ञाच्चयजमानाच्चोच्छ्रयस्वमहतेसौभगायेत्याशिषमेवाशास्तेइति[1] ॥ समिद्धस्य ञिइन्धीदीप्तौ कर्मणिनिष्ठायांश्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः सम्यगिद्धइतिगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रयमाणः श्रिञ्सेवायामित्यस्यलटःशानच् तस्यलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे

१ ऐ० ब्रा० २. २.

कृतेधातुस्वरःशिष्यते पुरस्तात्पूर्वशब्दस्यदिक्शब्देभ्यःसप्तमीपंचमीत्यादिनाअस्तातिप्रत्ययः अस्तातिचेतिपूर्वस्यपुरादेशः प्रत्ययस्वरः। ब्रह्म नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः। वन्वानःवनुयाचने अत्रायंधातुर्दानार्थेवर्तते लटःशानच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । अजरम् नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। सुवीरम् वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। आरे एवमादित्वादन्तोदात्तः। अस्मत् युष्यसिभ्यांमदिगितिमदिक्प्रत्ययः सुपांसुलुगितिसुपोलुक् मदिक् प्रत्ययस्वरः। अमतिम् तत्पुरुषेइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। उत् निपातत्वेनाद्युदात्तः। श्रयस्व श्रिञ्सेवायामित्यस्यलोण्मध्यमैकवचनेथास् थासःसेइत्यादेशः सवाभ्यांवामावित्येकारस्यवकारः निघातः। महते वर्तमानेपृषद्बृहन्महदितिनिपातनादन्तोदात्तः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। सौभगाय प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यइत्यञ् हृद्भगसिंध्वन्तेपूर्वपदस्यचेतिवृद्धिः सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादित्युत्तरपदस्यवृद्धिर्नभवति ञित्स्वरः॥ २ ॥

अथतृतीया—

उच्छ्र्॑यस्ववनस्पते॒वर्ष्म॒न्पृ॑थि॒व्याअधि॑ ।
सुमि॑ती॒मीय॑मा॑नो॒वर्चो॑धायज्ञ॒वा॑हसे ॥ ३ ॥

उत् । श्र॒य॒स्व॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । वर्ष्म॑न् । पृ॒थि॒व्याः । अधि॑ ।
सु॒ऽमि॑ती । मी॒यमा॑नः । वर्चः॑ । धाः॒ । य॒ज्ञ॒ऽवा॑हसे ॥ ३ ॥

हेवनस्पते यूप पृथिव्याअधि पृथिव्यांवर्ष्मन् उत्कृष्टेदेवयजनाख्येदेशेउच्छ्रयस्व उच्छ्रितोभव सुमतीशोभमानयाबुद्ध्या अथवाशोभनेनपरिमाणेनमीयमानःइयत्तयापरिच्छिद्यमानः त्वंयज्ञवाहसेयज्ञनिर्वाहकाययजमानायवर्चोधाः अन्नंधेहि अयमेवार्थोब्राह्मणेनदर्शितः—उच्छ्रयस्ववनस्पतइत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपायद्यज्ञेभिरूपंतत्समृद्धंवर्ष्मन्पृथिव्याअधीत्येतद्वैवर्ष्मपृथिव्यैयत्रयूपमुन्मिन्वन्तिसुमितीमीयमानोवर्चोधायज्ञवाहसइत्याशिषमाशास्तेईति ॥ वनस्पते अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। सुमिती माङ्मानेइत्यस्यक्तिनिद्यतिस्यतिमास्थेतीकारादेशः शोभनयामित्या तादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितिसवर्णदीर्घः । मीयमानः माङ्मानेइत्यस्यकर्मणियक्

२ ऐ० ब्रा० २. २.

घुमास्थेतीत्वं प्रत्ययस्वरः । धाः धाधातोर्लोडर्थेछन्दसिलुङ्लङितिलुङ् इतश्चेतिसिपइकारलोपः गातिस्थेतिसिचोलोपः बहुलंछन्दसीत्यडभावः निघातः । यज्ञवाहसे यज्ञंवहतिप्राप्नोति वहप्राप-णेइत्यस्य वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः गतिकारकयोरितिपूर्वपदप्र-कृतिस्वरत्वंचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

युवासुवासाःपरिवीतआगात्सउश्रेयान्भवतिजायमानः ।
तंधीरासःकवयउन्नयन्तिस्वाध्योमनसादेवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा । सुऽवासाः । परिऽवीतः । आ । अगात् । सः । ऊँ इति ।
श्रेयान् । भवति । जायमानः । तम् । धीरासः । कवयः । उत् ।
नयन्ति । सुऽआध्यः । मनसा । देवऽयन्तः ॥ ४ ॥

युवादृढाङ्गः अष्टाश्र्यादिलक्षणलक्षितइत्यर्थः सुवासाः शोभनेनवाससारशनयायुक्तः प-रिवीतस्तयारशनयावेष्टितः एवंविधोयूपआगात्आगच्छति सउसएवयूपः श्रेयान्जायमानः सर्वेभ्योवनस्पतिभ्यउत्कृष्टतयासंपद्यमानोभवति तमेवंविधंयूपंधीरासः प्राज्ञाःमनसादेवयन्तः देवान्कामयमानाःस्वाध्यः सुष्ठुसर्वतोध्यानयुक्ताःकवयः क्रान्तदर्शिनोध्वर्य्वादयः उन्नयन्तिउ-न्नतंकुर्वन्ति एतस्मिन्नर्थेब्राह्मणम्—युवासुवासाःपरिवीतआगादित्युत्तमयापरिदधातिप्राणोवै युवासुवासाःसोयंशरीरैःपरिवृतःसउश्रेयान्भवतिजायमानइतिश्रेयाञ्छ्रेयान्ह्येषएतद्भवतिजायमा-नस्तंधीरासःकवयउन्नयन्तिस्वाध्योमनसादेवयन्तइतियेवाअनूचानास्तेकवयस्तएवैनंतदुन्नयन्ती[1]-ति ॥ युवा यौतेःकनिन्युवृषितक्षीत्यादिनाकनिन्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः उवङादेशः नित्त्वा-दाद्युदात्तत्वम् । सुवासाः वसआच्छादने असुन्नित्यनुवृत्तौवसेर्णिदित्यसुन् णित्त्वादुपधावृद्धिः सोर्मनसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परिवीतः व्येञ्संवरणे कर्मणिक्तः यजादित्वात्संप्रसारणम् गतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अगात् इण्गतावित्यस्यलुङिइणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलोपः अडागमः । श्रेयान् प्रशस्यस्यद्विवचनविभज्योपपदेइतिईयसुन्प्रत्ययः तस्मिन्प्रशस्यस्यश्रइतिश्रादेशः गुणः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् एकादेशआद्युदात्तः । स्वाध्यः ध्यैचिंतायाम् स्वाङोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्विप् दृशिग्रहणात्संप्रसा-

---

१ ऐ० ब्रा० २. २ ।

रणं सम्प्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वं हलइतिदीर्घः जसि एरनेकाचइतियणादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् उदात्तस्वरितयोर्यणइतिजसःस्वरितत्वम् । देवयन्तः सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

जातोजायतेसुदिनत्वेअह्नांसमर्यआविदथेवर्धमानः ।
पुनन्तिधीराअपसोमनीषादेवयाविप्रउदियर्तिवाचम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

जातः । जायते । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । सऽमर्ये । आ । विदथे ।
वर्धमानः । पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवऽयाः ।
विप्रः । उत् । इयर्ति । वाचम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

जातः पृथिव्यां प्रथमंउत्पन्नोयूपः समर्ये मर्याइतिमनुष्यनाम तैःसहितेविदथेवर्धमानः विदथइतियज्ञनाम विदथः सवनमितियज्ञनामसुपाठात् । तस्मिन्यज्ञेआवर्धमानः घृताञ्जनरशनापरिव्ययणादिनासर्वतःशोभमानःसन् अह्नांसुदिनत्वेजायते पशुनियोजनादिद्वारेणयज्ञनिर्वाहकतयाअहानिसुदिनानिकरोतीत्यर्थः अपसःकर्मवन्तः धीराः प्रज्ञानवन्तः अध्वर्य्वादयः मनीषाबुद्ध्यातंयूपंपुनन्ति प्रक्षालनादिभिःशोधयन्ति देवयाः देवानां यष्टादेवानांहवींषिप्रापयितावा विप्रोमेधावीहोताचवाचंयूपविषयांस्तुतिलक्षणांवाचं उदियर्तिप्रेरयति उच्चारयतीत्यर्थः उक्तार्थेब्राह्मणम्—जातोजायतेसुदिनत्वेअह्नामितिजातोह्येषएतज्जायतेसमर्यआविदथेवर्धमानइति वर्धयन्त्येवैनंतत्पुनन्तिधीराअपसोमनीषेतिपुनन्त्येवैनंतद्देवयाविप्रउदियर्तिवाचमितिदेवेभ्यएवैनं निवेदयति ॥ सुदिनत्वे सुदिनानांभावइति तस्यभावस्त्वतलावितित्वः प्रत्ययस्वरः । समर्ये ऋप्राणत्यागेइत्यस्माच्छन्दसिनिष्टर्क्येतिक्यप्रत्ययान्तत्वेननिपातनाद्गुणः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । पुनन्ति पूञ्पवने क्र्यादित्वात्श्ना प्वादित्वाद्ध्रस्वः प्रत्ययस्वरः । देवयाः याप्रापणे तोमनिन्निितिविच्प्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इयर्ति ऋगतौ जुहोत्यादिः अभ्यासस्य अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वम् अभ्यासस्यासवर्णेइतयङादेशः निघातः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः ॥ ३॥

३ ऐ० ब्रा० २. २. ।

अथषष्ठी—

यान्वोनरोदेवयन्तोनिमिम्युर्वनस्पतेस्वधितिर्वाततक्ष ।
तेदेवासःस्वरवस्तस्थिवांसःप्रजावदस्मेदिधिषन्तुरत्नम् ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवऽयन्तः । निऽमिम्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः ।
वा । ततक्ष । ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिऽवांसः । प्रजाऽवत् ।
अस्मे इति । दिधिषन्तु । रत्नम् ॥ ६ ॥

हेयूपाः देवयन्तः देवान्कामयमानाः नरः कर्मणांनेतारोध्वर्य्वादयः यान्वः यान्युष्मान्निमिम्युः अवटेषुप्रचिक्षिपुः वाअपिचहेवनस्पतेस्वधितिः परशुः त्वदीयान्यूपानततक्ष चिच्छेद देवासो-दीप्यमानाःस्वरवः स्वरुशब्दःस्वशकलवाची तद्वन्तः लुप्तमत्वर्थीयः तस्थिवांसः तिष्ठन्तस्तेतादृ-शाःयूपाः अस्मेअस्मैयजमानायप्रजावत्अपत्यसहितंरत्नंउत्तमंधनंदिधिषन्तुधारयन्तु प्रयच्छ-न्त्वित्यर्थः ॥ निमिम्युः डुमिञ्प्रक्षेपणेइत्यस्यलिटचुसिअसंयोगाल्लिट्किदितिकिद्वद्भावाद्गुणाभा-वः यद्वृत्तयोगादनिघातः सतिशिष्टस्वरोबलीयानितिवचनात्प्रत्ययस्वरः । स्वधितिःस्वशब्दोपप-दाद्धिधारणेइत्यस्मात्क्तिन् स्वास्वकीयानिशितधाराधीयतेप्रक्षिप्यतेनेनेतिस्वधितिःखड्गः । तत-क्ष तक्षूत्वक्षूतनूकरणेइत्यस्माल्लिटिणल्रूपादनिघातः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरवः स्वृशब्दोपतापयोरित्यस्मान्निदित्यनुवृत्तौशृस्वृस्निहित्रपीत्यादिनाउप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । त-स्थिवांसः ष्ठागतिनिवृत्तावित्यस्माच्छन्दसिलिट् तस्यक्वसुः वस्वेकाजाद्धसामितीडागमः प्रत्यय-स्वरः । प्रजावत् जनीप्रादुर्भावेइत्यस्मादुपसर्गेचसंज्ञायामितिडः ततष्टाप् तदस्यास्तीतिमतुप् तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम् । एकादेशस्वरः । अस्मै अस्मच्छब्दस्यसुपांसुलुगितिशेइत्यादेशः । दिधिष-न्तु धिषधारणे जुहोत्यादिः निघातः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

येवृक्णासोअधिक्षमिनिमितासोयतस्रुचः ।
तेनोव्यन्तुवार्यदेवत्राक्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यतऽस्रुचः । ते । नः ।
व्यन्तु । वार्यम् देवऽत्रा । क्षेत्रऽसाधसः ॥ ७ ॥

अग्निक्षमि क्षमायांभूमौ वृक्णासः परशुनाछिन्नायेयूपाः यतस्रुचइतिऋत्विग्वाची स्रुचः मरुतइतिऋत्विङ्नामसुपठितत्वात् यताः स्रुचोयैस्तेयतस्रुचः तैर्ऋत्विग्भिः निमितासः वाटेषुनितरांप्रक्षिप्ताः क्षेत्रसाधसः क्षेत्रस्ययज्ञस्यसाधकाः यथाक्षेत्रंसस्यादिद्वाराफलंप्रयच्छ-तथायज्ञोपिअपूर्वद्वारास्वर्गादिफलंददातीतिक्षेत्रंयज्ञः एवंविधास्तेयूपाः नोस्मदीयंवार्यंवारणी-संभजनीयंहविर्देवत्रादेवेषुव्यन्तुगमयन्तु अस्मदीयंहविर्देवाधीनंकुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ वृक्णासः ओव्रश्चूछेदनेइत्यस्यनिष्ठायांयस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः कित्त्वाद्ग्रहिज्यावयीत्यादिनासम्प्रसार-णम् ओदितश्चेतिनिष्ठानत्वम् । क्षमि आतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागादाकारलोपः नि-मितासः डुमिञ्प्रक्षेपणे कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यतस्रुचः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । व्यन्तु इण्गतावित्यस्यलोटिरूपम् इकारलोपश्छान्दसः अयमन्तर्भावित-ण्यर्थः । वार्यं वृङ्संभक्तावित्यस्मादृहलोर्ण्यदितिकर्मणिण्यत् ईडवन्दवृशंसदुहेत्यादिनाद्युदात्त-त्वम् । देवत्रा त्रेत्यनुवृत्तौ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यइत्यादिनाधिकरणेत्राप्रत्ययः । क्षेत्रसाधसः राधसाधसंसिद्धावित्यस्मादौणादिकोसुन् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

आदित्यारुद्रावसवःसुनीथाद्यावाक्षामापृथिवीअन्तरिक्षम् ।
सजोषसोयज्ञमवन्तुदेवाऊर्ध्वंकृण्वन्त्वध्वरस्यकेतुम् ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी ।
अन्तरिक्षम् । सऽजोषसः । यज्ञम् । अवन्तु । देवाः । ऊर्ध्वम् ।
कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुम् ॥ ८ ॥

सुनीथाः यज्ञस्यसुष्ठुनेतारः आदित्याः द्वादशादित्याः रुद्राः एकादशरुद्राः वसवः अष्टौवसवः यद्वा सुष्ठुनीथाः सुष्टुतयः स्तुतशस्त्राणिनीथानिचोक्थामदानिचेतिहिश्रूयते । द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ पृथिवी सुब्व्यत्ययः पृथुविस्तीर्णमन्तरिक्षंचसजोषसएतेसर्वेदेवाः ऐकमत्येनपरस्परंसङ्गताभूत्वाइममस्मदीयंयज्ञमवन्तुरक्षन्तु । किञ्च अध्वरस्ययज्ञस्यकेतुंध्व-जभूतंप्रज्ञापकंवा इमंयूपंऊर्ध्वंकृण्वन्तु उच्छ्रितंकुर्वन्तु ॥ आदित्याः अदितेरपत्यानि दित्य-दित्यादित्यपत्युत्तरपदादितिण्यः णित्त्वादादिवृद्धिः प्रत्ययस्वरः । रुद्राः रोदयन्तिसर्वानन्त-

काले रोदेर्णिलुक्चेतिरक्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनणिलोपः प्रत्ययस्वरः जसःसुप्त्वादनुदात्तत्वे एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादेशस्याप्युदात्तत्वम् । वसवः वसनिवासे निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसीत्यादिनाउप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यइतिक्थन् कित्त्वादगुणः थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा द्यौश्चक्षामाच दिवोद्यावाइतिद्यावादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पृथिवी प्रथप्रख्याने प्रथेःषिवन्संप्रसारणंचेतिषिवन्संप्रसारणंच षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अवन्तु अवरक्षणे निघातः । कृण्वन्तु कृविहिंसाकरणयोरित्यस्मात् लोटि धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः निघातः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

हंसाइवश्रेणिशोयतानाःशुक्रावसानाःस्वरवोनआगुः ।
उन्नीयमानाःकविभिःपुरस्ताद्देवादेवानामपियन्तिपाथः ॥ ९ ॥

हंसाःऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः । उत्ऽनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पाथः ॥ ९ ॥

शुक्राशुक्राणिदिप्तानिवासांसिवसानाः आच्छादयन्तः स्वरवः स्वरुमन्तः श्रेणिशः पङ्क्तिशः यतानाः प्रवर्तमानाः अत्रदृष्टान्तः—हंसाइवेति यथानभसिपङ्क्तिशःपतन्तोहंसाः शोभन्तेतद्वत् शोभमानास्तेयूपाः नोस्मानागुः प्रापुः अपिचकविभिर्मेधाविभिरध्वर्य्वादयः पुरस्तादाहवनीयस्य पूर्वभागेउन्नीयमानाउच्छ्रीयमाणाः देवादीप्यमानास्तेयूपाः देवानांपाथः देवानांस्थानमन्तरिक्षम् पाथोन्तरिक्षंपथाव्याख्यातमितियास्कः । पाथोनदीभ्यांड्यणितिसूत्रेपाथोन्तरिक्षमितिवृत्तिकारोप्यवादीत् तादृशमन्तरिक्षमपियन्ति प्राप्नुवन्तिअध्वर्य्वादिभिरुच्छ्रीयमाणायूपाः अतिदैर्घ्यादन्तरिक्षंव्याप्यवर्तन्तइत्यर्थः ॥ हंसाइव इवेनविभक्त्यलोपइतिवचनात्पूर्वपदस्वरः । श्रेणिशः बह्वल्पादितिशस् प्रत्ययस्वरः । शुक्रा शुचदीप्ताविऽत्यस्मात् ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तः । अगुः इण्गतौ अस्माल्लुङि रूपम् निघातः ॥ ९ ॥

---

१ नि० ६. ७. ।

अथदशमी–

शृङ्गा॑णी॒वेच्छृ॒ङ्गिणा॒ंसंद॑दृश्रेच॒षाल॑वन्त॒ःस्वर॑वःपृथि॒व्याम् ।
वा॒घद्भि॑र्वा॒विह॒वेश्रोष॑माणाअ॒स्माँअ॑वन्तुपृत॒नाज्ये॑षु ॥ १० ॥

शृङ्गा॑णिऽइव । इत् । शृ॒ङ्गिणा॑म् । सम् । द॒दृ॒श्रे॒ । च॒षाल॑ऽवन्तः ।
स्वर॑वः । पृ॒थि॒व्याम् । वा॒घत्ऽभिः । वा॒ । वि॒ऽह॒वे । श्रोष॑माणाः ।
अ॒स्मान् । अ॒व॒न्तु॒ । पृ॒त॒नाज्ये॑षु ॥ १० ॥

स्वरवः स्वरुमन्तः चषालवन्तः प्रतिमुक्तकटकाःएवंविधायूपाः पृथिव्यांशृङ्गिणांमहिषादीनांशृङ्गाणीवविषाणानीवसन्ददृश्रेइत् सम्यक्दृश्यन्तएववा अपिच विहवे विविधंहूयन्तेहवींष्यत्रेतिविहवोयज्ञः तस्मिन्यज्ञेवाघद्भिर्ऋत्विग्भिः वाघतः वृक्तबर्हिषइत्यृत्विङ्नामसुपाठात् । श्रोषमाणाः तैः क्रियमाणंस्तुतिलक्षणंशब्दंशृण्वन्तस्तादृशायूपाः पृतनाज्येषुपृतनाज्यशब्दःसङ्ग्रामवाची आजौपृतनाज्यमितिसङ्ग्रामनामसुपठितत्वात्पृतनाज्येषुसङ्ग्रामेषुवधस्थलेष्वितियावत् अस्माद्यजमानानवन्तुरक्षन्तु ॥ शृङ्गाणि शॄहिंसायामित्यस्मात् श्रीणातेर्ह्रस्वश्चेतिगन्नुडागमः धातोर्ह्रस्वश्च नित्स्वरः । ददृश्रे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलिङर्थेलिट् इरयोरेइतिइरेचोरेइत्यादेशःनिघातः ॥ १० ॥

अथैकादशी–

वन॑स्पतेश॒तव॑ल्शो॒विरो॑हस॒हस्र॑वल्शा॒विव॒यंरु॑हेम ।
यंत्वाम॒यंस्वधि॑ति॒स्तेज॑मानःप्रणि॒नाय॑महते॒सौभ॑गाय ॥ ११॥४॥

वन॑स्पते । श॒तऽव॑ल्शः । वि । रो॒ह॒ । स॒हस्र॑ऽवल्शाः । वि । व॒यम् ।
रु॒हे॒म॒ । यम् । त्वाम् । अ॒यम् । स्वऽधि॑तिः । तेज॑मानः ।
प्र॒ऽनि॒नाय॑ । म॒ह॒ते । सौभ॑गाय ॥ ११ ॥ ४ ॥

हेवनस्पते छिन्नयूपमूलभूतस्थाणो शतवल्शः शतशाखःसन्विरोह विशेषेणप्रादुर्भूतोभव वयमपिसहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिसन्तानपरंपरयासहस्रशाखाःसन्तःविरुहेम विशेषेणप्रादुर्भूताभ-

वेम तेजमानोनिशितधारोयंस्वधितिःपरशुः हेस्थाणो यंत्वांमहतेसौभगायमहत्सौभाग्यंबहु-शाखत्वलक्षणं प्रणिनाय प्रकर्षेणप्रापयामास ॥ सहस्रवल्शाः सहस्रशब्दःकर्दमादित्वान्मध्योदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। रुहेम रुहप्रादुर्भावेइत्यस्मादाशीर्लिङि किदाशिषीतियासुडागमः स्कोःसंयोगाद्योरितिसलोपः लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः अतोयेयइतियादेशः लोपोव्योर्वलीतियलोपः गुणः। प्रणिनाय णीञ्प्रापणेइत्यस्मात् लिटिणलिरूपं पादादित्वादनिघातः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

सखायस्त्वेतिनवर्चंनवमंसूक्तंवैश्वामित्रम् अत्रेयमनुक्रमणिका—सखायोनवबार्हतं त्रिष्टुबन्तमिति अंत्यात्रिष्टुप् शिष्टाअष्टौबृहत्यः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्बार्हतेछन्दस्यस्यसूक्तस्यविनियोगः अथैतस्याइतिखण्डेसूत्रितम्। सखायस्त्वायमग्निरग्नआयाहीति।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा--

सखा॑यस्त्वाववृमहेदे॒वंमर्ता॑सऊ॒तये॑।
अ॒पांनपा॑तंसु॒भगं॑सु॒दीदि॑तिंसु॒प्रतू॑र्तिमने॒हस॑म् ॥ १ ॥

सखा॑यः। त्वा॒। व॒वृ॒म॒हे॒। दे॒वम्। मर्ता॑सः। ऊ॒तये॑। अ॒पाम्। नपा॑तम्। सु॒ऽभग॑म्। सु॒ऽदीदि॑तिम्। सु॒ऽप्रतू॑र्तिम्। अ॒ने॒हस॑म् ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति—हेअग्ने सखायः सोमाज्यादिहविःप्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणिमर्तासोमनुष्याऋत्विजोवयं अपांनपातं अपांनप्तारं सुभगंशोभनधनयुक्तंसुदीदितिंशोभनदीप्तिंसुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिःसुखेनगन्तव्यंअनेहसं उपद्रवरहितंएतादृशं देवंत्वां ऊतयेरक्षणायववृमहे वृणीमहे ॥ सखायः ख्याप्रकथने समानेख्यश्चोदात्तइतिसमानेउपपदेडिदित्यनुवृत्तौख्यातेरिण् तस्यडित्त्वाट्टिलोपः तत्सन्नियोगेनयलोपः समानस्यच्छन्दस्यमूर्धेतिसभावः उपपदस्योदात्तत्वम्। णिदित्यनुवृत्तौ सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावः वृद्धयायादेशौ आद्युदात्तः। ववृमहे वृङ्संभक्तौ छन्दसि लुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् क्रादित्वादिडभावः निघातः। ऊतये अवरक्षणेइत्यस्य उदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नन्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तः। अपां ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। सुभगं आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। सुप्रतूर्तिम् क्रत्वादयश्चेति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

कायमानोवनात्वंयन्मातॄरजंगन्नपः ।
नतत्तेअग्नेप्रमृषेनिवर्तनंयद्दूरेसन्निहाभवः ॥ २ ॥

कायमानः । वना । त्वम् । यत् । मातॄः । अजंगन् । अपः । न ।
तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्तनम् । यत् । दूरे । सन् । इह ।
अभवः ॥ २ ॥

हेअग्ने वनाकाननानिरक्षितुंकायमानः कामयमानः त्वंयद्यस्मात्कारणात्तानिविहायमातॄरपःमातृभूताअपः अजगन्अगमः गतवानसि अप्सुप्रविष्टत्वाच्छान्तोवर्तसे तत्तस्मात्तेतव निवर्तनंनितरां तत्रैववर्तनं तेनचविनाशोलक्ष्यते सविनाशोनप्रमृषे नप्रमृष्यतेनसह्यते । कुतइत्यतआह । यद्यस्मात्कारणाद्दूरेसन्अदृश्यतयावर्तमानस्त्वंइहास्मत्सम्बन्धिष्वरणिरूपेषुकाष्ठेषु अभवः मन्थनात्क्षणमात्रेणास्माकंसमीपेभवसि तस्मात्तवदूरतोवर्तनमस्मभ्यंनरोचते । अस्मिन्नर्थेयास्कः—कायमानश्चायमानःकामयमानइतिवावनानित्वंयन्मातॄरपोगमउपशाम्यंनतत्तेअग्नेप्रमृष्यतेनिवर्तनंदूरेयत्सन्निहभवसिजायमानइति[1] ॥ कायमानः कमुकान्तौ कमेर्णिङ् लटःशानच् मकारलोपश्छान्दसः । अजगन् गम्लृगतौइत्यस्यलङिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः हल्ङ्याद्दिनासिलोपः मोनोधातोरितिनकारः यच्छब्दयोगादनिघातः अडागमस्वरः । प्रमृषे मृषतितिक्षायाम् व्यत्ययेनकर्मणितप्रत्ययः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः धातुस्वरः । अभवः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलडर्थेलङ् यद्योगादनिघातः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अतितृष्टंववक्षिथाथैवसुमनाअसि ।
प्रप्रान्येयन्तिपर्यन्यआसतेयेषांसख्येअसिश्रितः ॥ ३ ॥

अति । तृष्टम् । ववक्षिथ । अथ । एव । सुऽमनाः । असि ।
प्रऽप्र । अन्ये । यन्ति । परि । अन्ये । आसते । येषाम् । सख्ये ।
असि । श्रितः ॥ ३ ॥

---

1 नि० ४. १४. ।

हेअग्ने तृष्टंस्तोतुस्तृष्णाभिलाषंतदुचितफलप्रदानेनसफलंकर्तुंअतिववक्षिथ अतिशयेनवोढुमिच्छसि। अथैवअथापित्वंसुमनाअसिसंतुष्टमनस्कोवर्तसे किंच त्वंयेषांषोडशानामृत्विजां सख्येमैत्रेश्रितोसिवर्तसे। तेषांमध्येअन्येअध्वर्युप्रभृतयोद्वादशर्त्विजःप्रयन्ति प्रकर्षेणहोतुंगच्छन्ति अन्येउद्गातृप्रभृतयश्चत्वारःपर्यासते परितआसीनावर्तन्ते ॥ ववक्षिथ वहप्रापणेइत्यस्य सनिरूपम् अभ्यासस्यसन्यतइतीत्वाभावश्छान्दसः तदन्ताद्वर्तमानेलिट् थलआर्धधातुकस्येड्वलादेरितीट् कास्प्रत्ययादामित्याम्नभवति मन्त्रत्वात्तनिघातः।प्रप्र पसमुपोदइतिद्विर्वचनम्। यन्ति इण्गतावित्यस्यलटिरूपम् एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यामित्यन्यशब्दयोगात्पूर्वस्यनिघाताभावः। आसते आसउपवेशनेउत्तरत्वान्निघातः। असि असभुवि तासस्त्योर्लोपइतिसकारलोपः यद्वृत्तयोगान्ननिहन्यते ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

ईयिवांसमतिस्रिधःशश्वतीरतिसश्चतः।
अन्वीमविन्दन्निचिरासोअद्रुहोप्सुसिंहमिवश्रितम् ॥ ४ ॥

ईयिऽवांसम्। अति। स्रिधः। शश्वतीः। अति। सश्चतः।
अनु। ईम्। अविन्दन्। निऽचिरासः। अद्रुहः। अप्ऽसु।
सिंहम्ऽइव। श्रितम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने अद्रुहः अद्रोग्धारःनिचिरासः नितरांचिरासश्चिरन्तनाः विश्वेदेवाःस्रिधः शोषकान्शत्रून्बलेन अतिअतिक्रम्यईयिवांसंगच्छन्तंशश्वतीर्बह्वीः सश्चतःसङ्गतिकारिणीः सेनाश्चाति अतिक्रम्यगच्छन्तंअप्सुश्रितंतिरोहितम् अतएवसिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिवभीमंईमेनंत्वांअन्वविन्दन् अनुगम्यअलभन्त ॥ ईयिवांसम् इण्गतावित्यस्यक्वसौ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेतिनिपातितः प्रत्ययस्वरः। स्रिधः स्रिधेःक्षयार्थस्य वाक्विप्चेतिक्विप् धातुस्वरः। सश्चतःशोषणार्थस्यषस्जगतौ जकारस्यव्यत्ययेनचकारः लटःशत्रादेशः प्रत्ययस्वरः। अविन्दन् विद्लृलाभेइत्यस्यलङिरूपम्। निचिरासः नितरांचिराः आज्जसेरसुक्इत्यसुक्समासस्वरः। अद्रुहः द्रुहजिघांसायाम्। सम्पदादित्वाद्भावेक्विप् बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। श्रितम् श्रिञ्सेवायामित्यस्यश्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

ससृवाँसमिवत्मनाग्निमित्थातिरोहितम् ।
ऐनंनयन्मातरिश्वापरावतोदेवेभ्योमथितंपरि ॥ ५ ॥ ५ ॥

ससृवांसम्ऽइव । त्मना । अग्निम् । इत्था । तिरःऽहितम् ।
आ । एनम् । नयत् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः ।
मथितम् । परि ॥ ५ ॥ ५ ॥

मातरिश्वावायुः इत्थाइत्थं त्मनास्वेच्छयाअप्सुप्रवेशेन तिरोहितंनिलीनंपरिपरितः मथितंमन्थनेननिष्पादितंएनमग्निंदेवेभ्यः तादर्थ्येचतुर्थी देवार्थ परावतः दूरदेशात्आनयत्आनीतवान् तत्रदृष्टान्तः–ससृवांसमिव यथास्वाच्छन्द्येनससृवांसंसरन्तंगच्छन्तंपुत्रंपिताबलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव सृगतावित्यस्माल्लिट् तस्यक्वसुः इवेनविभक्त्यलोपइत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्मना आत्मन्शब्दस्यमन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः । इत्था थाहेतौचच्छन्दसीतिव्यत्ययेनथाप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । एनम् अन्वादेशेद्वितीयाटौस्स्वेनइत्येनादेशः अनुदात्तश्च । नयत् णीञ्प्रापणेइत्यस्यलङिरूपम् अडभावश्छान्दसः । मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिश्वन्नुक्षन्नित्यादिनानिपातितः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

तंत्वामर्ताअगृभ्णतदेवेभ्योहव्यवाहन ।
विश्वान्यद्यज्ञाँअभिपासिमानुषतवक्रत्वायविष्ठ्य ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । मर्ताः । अगृभ्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।
विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव ।
क्रत्वा । यविष्ठ्य ॥ ६ ॥

हव्यवाहन हव्यानांवोढः हेअग्ने मर्ताः मनुष्याः अध्वर्युप्रभृतयः तंतादृशमप्सुतिरोहितंत्वांदेवेभ्यः यष्टव्यदेवतार्थं अगृभ्णतअगृह्णत मानुष मनुष्याणांहितकारिन् यविष्ठयुवतमहेअग्ने तवक्रत्वाकर्मणामाहात्म्येनविश्वान्सर्वान्अस्माभिः क्रियमाणान् यज्ञान्

यत् यस्मात्कारणात्अभिपासि सर्वतःपालयसि तस्मात्त्वांअगृह्णतेतिपूर्वेणान्वयः ॥ अगृ-
ह्णत ग्रहउपादाने क्र्यादित्वाव्श्ना ग्रहिज्यावयीतिसम्प्रसारणम् त्द्ग्रहोर्भश्छन्दसीति
हकारस्यभकारः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । हव्यवाहन वहप्रापणेइतिधातोःल्युडित्यनुवृत्तौ हव्ये-
नन्तःपादमितिल्युट् उपधावृद्धिः योरनादेशः अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । विश्वा-
न् विशप्रवेशनेइत्यस्मात् अशिप्रुषिलटिरणिकणिखदिविशिभ्यःक्वन्नितिक्वन् कित्त्वाद्गुणा-
वः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अभिपासि पारक्षणे अस्यधातोरक्षणार्थत्वान्नपिबादेशः यच्छ-
ब्दयोगान्ननिघातः धातुस्वरः । क्रत्वा टा जसादयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिअत्रनादेशाभावः
यणादेशः प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ्य युवशब्दादतिशायने तमबितीष्ठन्स्थूलदूरयुवेतियणा-
दिपरंलुप्यते पूर्वस्यचगुणः वस्वादित्वात्स्वार्थिकोयप्रत्ययः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

तद्भद्रंतवदंसनापाकायचिच्छदयति ।
त्वांयदग्नेपशवःसमासतेसमिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रम् । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।
त्वाम् । यत् । अग्ने । पशवः । सम्ऽआसते । सम्ऽइद्धम् ।
अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

हेअग्ने तवसम्बन्धितदिदंभद्रंशोभनंदंसनाअग्निहोत्रादिकंकर्मपाकायचित् चिच्छब्दोप्य-
र्थे पाकायेतिकर्मणिचतुर्थी पाकोर्भकः तद्वदज्ञमपियजमानं छदयति स्वफलप्रदानेनपूजयति प-
शुपुत्रादिभिःपरिवृतंकरोतीत्यर्थः छदयतिशब्दोर्चतिकर्मा छन्दयतिछदयतीतितन्नामसु-
पाठात् यद्वा पाकशब्दःप्रशस्यंवक्ति पाकः वामइतिप्रशस्यनामसुपठितत्वात् तद्भद्रंकर्मप्रशस्यं
यजमानं अभिमतफलप्रदानेनपूजयतीत्यर्थः यद्यस्मात्कारणात् अपिशर्वरेशर्वरीमुखेअग्निवि-
हरणकालेएवसमिद्धंदीप्यमानं त्वांपशवोद्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभयेपशवः समासतेपर्युपासतइत्यर्थः
तदिदंपश्वादिलक्षणं फलंयजमानायप्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रं भदिकल्याणेइत्यस्माद्धातोरुपरिर-
क्प्रत्ययेननिपातनादन्तोदात्तत्वम् । पाकाय पारक्षणेइत्यस्मादिण्भीकापाशलेत्यादिनाकन्
पायतेरक्ष्यतेराजादिनेतिपाकः नित्त्वादाद्युदात्तः । छदयति छदअपवारणे स्वार्थेणिच् अदन्त-
त्वाद्वृद्ध्यभावः निघातः । समासते आसउपवेशने अदादित्वाच्छपोलुक् । अनकारान्तत्वात्
झस्यादादेशः यद्योगादनिघातः तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः धातुस्वरः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

आजुंहोतास्वध्वरंशीरंपांवकशोंचिषम् ।
आशुंदूतमंजिरंप्रत्नमीडचंश्रुष्टीदेवंसंपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरम् । शीरम् । पावकऽशोंचिषम् ।
आशुम् । दूतम् । अजिरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् । श्रुष्टी ।
देवम् । सपर्यत ॥ ८ ॥

ऋत्विजोयजमानःप्रेरयति हेऋत्विजः पावकशोचिषम् शोधकदीप्तिम् शीरम् काष्ठेष्वोषधीषुचानुशायिनं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निमाजुहोत आहुतिभिरासमन्तात्तर्पयत अपिच आशुम् कर्मणिव्याप्तंदूतं आह्वानकारित्वेन देवानां दूतं अजिरंक्षिप्रंगन्तारं प्रत्नंपुरातनं ईड्यं स्तोतव्यं देवंद्योतमानमिममग्निंश्रुष्टी सपर्यत श्रुष्टीतिक्षिप्रनामेतियास्कः । क्षिप्रंपूजयत ॥ जुहोत हुदानादनयोः अस्माद्धातोर्लोट् जुहोत्यादिभ्यःश्लुरितिशपःश्लुः श्लाविति द्विर्वचनं लोटोलङ्वदितिलङ्वद्भावेतस्थस्थमिपामितितस्यतादेशः छन्दसीत्यनुवृत्तौ तस्यतप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः पित्त्वाद्गुणः निघातः । स्वध्वरम् बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शीरम् शीङ् स्वप्ने अस्माद्धातोः स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः पावकशोचिषमित्यत्रपवनं पावःशुद्धिः तंकाययतीतिपावकः आतोनुपसर्गेकः प्रत्ययस्वरः बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आशुम् अशूव्याप्तौ अस्माद्धातोःकृवापाजिमीत्यादिनाउण् उपधावृद्धिः प्रत्ययस्वरः । अजिरम् अजगतिक्षेपणयोरित्यस्माद्धातोरजिरशिशिरशिथिलेतिकिरच् प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् । प्रत्नम् प्रगस्यच्छन्दसिगलोपश्चेतिगलोपः चकारात्त्नप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । ईड्यम् ईडस्तुतावस्माण्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । सपर्यत सपरशब्दात् कंड्वादिभ्योयक्पूजायांवर्तते लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनम् शप् अतोगुणेइति पूर्वरूपत्वं निघातः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

त्रीणिंशतात्रीसहस्राण्यग्निंत्रिंशच्चंदेवानवंचासपर्यन् ।
औक्षंन्घृतैरस्तृंणन्बर्हिरस्माआदिद्धोतांरन्यंसादयन्त ॥ ९॥ ६ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः ।
नव । च । असपर्यन् । औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै ।
आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥ ६ ॥

त्रीणिशता त्रीणिशतानि त्रीसहस्राणि त्रीणिसहस्राणित्रिंशच्चनवचएकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसङ्ख्याकादेवाः इममग्निमसपर्यन् अपूजयन् किंच तेदेवाः घृतैरिममग्निंऔक्षन्असिञ्चन् तथा अस्मैअग्नयेतदर्थंबर्हिरस्तृणन् बर्हिषाआस्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् आदित् अनन्तरमेवतेदेवास्तस्मिन्बर्हिषिएनमग्निंहोतारं कृत्वान्यसादयन्त उपावेशयन् देवैः पूज्यमिममग्निंसपर्यतेतिपूर्वेणान्वयः देवसंख्याचबृहदारण्यकेभिहिता—महिमानमेवैषां एतेत्रयस्त्रिंशत्त्वेवदेवाइति कतमेतेत्रयस्त्रिंशदष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्यास्तएकत्रिंशदिन्द्रश्चैवप्रजापतिश्चत्रयस्त्रिंशदिति॥शता दशानांदशतां शभावस्तश्चप्रत्ययःदशदशतः परिमाणमेषां शतानि सुपांसुलुगित्यादिनासुपोडादेशः प्रत्ययस्वरः । त्री सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घःफिट्स्वरः । सहस्राणि कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । त्रिंशत् त्रयाणां दशतानांत्रिन्भावःशच्चप्रत्ययः त्रयोदशतः परिमाणमस्यतत्रिंशत् प्रत्ययस्वरः । नव कनिन्नित्यनुवृत्तौ णुस्तुतावित्यस्माद्धातोर्नुदंशोर्णुदश्चेति कनिन्गुणश्च नित्त्वादाद्युदात्तः । असपर्यन् लङिरूपं निघातः । औक्षन् उक्षसेचने लङिआडजादीनामित्याडागमः वृद्धिः पादादित्वान्ननिहन्यते आगमस्वरः । अस्तृणन् स्तृञ्आच्छादने लङ् बहुवचने क्र्यादित्वाद्श्ना झेरन्तादेशः नित्यंङितइतीकारलोपः संयोगान्तलोपः श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यडागमः सचोदात्तः आगमस्वरः अभिन्नवाक्यत्वान्निघाताभावः वाक्येत्यनुवृत्तौचादित्वान्निघाताभावः । बर्हिः इसिरित्यनुवृत्तौबृंहेर्नलोपश्चेतोसिः तत्संनियोगेनननलोपः प्रत्ययस्वरः । असादयन्त षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अस्माद्धेतुमतिचेतिणिच् उपधावृद्धिःणिचश्चेत्यात्मनेपदम् लङिबहुवचनेरूपं निघातः ॥ ९ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

त्वामग्नइतिनवर्चंदशमंसूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमाग्नेयम् त्वामग्नऔष्णिहमित्यनुक्रान्तत्वात् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहेछन्दसिअस्यसूक्तस्यविनियोगः अथैतस्याइतिखण्डेसूत्रितम्—पुरुत्वात्वामग्नइति।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

त्वामग्नेमनीषिणःसम्राजंचर्षणीनाम्।देवंमर्तासइन्धतेसमध्वरे॥१॥

त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । सम्ऽराजम् । चर्षणीनाम् ।
देवम् । मर्तासः । इन्धते । सम् । अध्वरे ॥ १ ॥

हेअग्ने मनीषिणोधीमन्तोध्वर्युप्रभृतयोमर्तासोमनुष्याः चर्षणीनां प्रजानां सम्राजमधिपतिं देवंद्योतमानं त्वांअध्वरे यज्ञेसमिन्धतेसोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ मनीषिणः मनीषाएषामस्तीतिव्रीह्यादिभ्यश्चेतिइनिः यस्येतिचेत्यवर्णलोपः प्रत्ययस्वरः । सम्राजं राजृदीप्तौ संपूर्वादस्माद्धातोः सत्सूद्विषेतिक्विप् क्विलोपः समोमकारस्यमोनुस्वारइत्यनुस्वारे प्राप्तेमोराजिसमःक्वाविंतिसमोमकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चर्षणीनाम् नामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । इन्धते ञिइन्धीदीप्तौ अस्माद्धातोर्हेतुमतिचेतिणिच् लटिझस्यआत्मनेपदेष्वनतः इत्यदादेशः छन्दस्युभयथेतिझस्याऽऽर्धधातुकत्वात्णेरनिटीतिणिलोपः निघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

त्वांयज्ञेष्वृत्विजमग्नेहोतारमीळते । गोपाऋतस्यदीदिहिस्वेदमे ॥२॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । अग्ने । होतारम् । ईळते ।
गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हेअग्ने अध्वर्य्वादयःयज्ञेष्वग्निष्टोमादिषुत्वांहोतारमृत्विजंहोतृनामकमृत्विजंईळतेस्तुवन्ति तादृशस्त्वंऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवागोपाः गोपायितासन्स्वेदमेस्वकीयेगृहेयज्ञशालायां दीदिहिदीप्यस्व । दीदिहि दिवुक्रीडादौ यङ्लुक् लोट् तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइत्यभ्यासस्यगुणाभावेलोपोव्योर्वलीतिवलोपः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

सघायस्तेददाशतिसमिधाजातवेदसे । सोअग्नेधत्तेसुवीर्यंसपुष्यति॥३॥

सः । घ । यः । ते । ददाशति । सम्ऽइधा । जातऽवेदसे ।
सः । अग्ने । धत्ते । सुऽवीर्यम् । सः । पुष्यति ॥ ३ ॥

हेअग्ने योयजमानः जातवेदसेजातप्रज्ञायतेतुभ्यंसमिधासमिन्धनकारीणिआज्यपुरोडाशादिहवींषिददाशतिददाति सघसखलुसुवीर्यंशोभनसामर्थ्योपेतंपुत्रंधत्तेधारयति अपिच सःस-

एवपुष्यतिपशुपुत्रादिभिःसमृद्धोभवति घ चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः । ददाशति दाश्रृदानेइत्यस्माद्धातोः कर्तरिशप् तिप् द्विर्वचनंछान्दसम् यद्वृत्तयोगादनिघातः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । समिधा ञिइन्धीदीप्तौ अस्मात्क्विप्चेतिक्विप् उपधालोपः सुपांसुलुगिति शसोडादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जातवेदसे बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिप्रकृतिस्वरत्वम् । सुवीर्यम् वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुष्यति पुषपुष्टौ अस्मात्श्यन् ङित्त्वाद्गुणाभावः निघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

सकेतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरागमत् । अञ्जानःसप्तहोतृभिर्हविष्मते॥४॥

सः । केतुः । अध्वराणाम् । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् ।
अञ्जानः । सप्त । होतृऽभिः । हविष्मते ॥ ४ ॥

अध्वराणांयज्ञानांकेतुःप्रज्ञापकः सोग्निः सप्तसप्तभिर्होतृभिर्वषट्कर्तृभिः अंजानः सोमाज्याहुतिभिरज्यमानःसन्हविष्मतेयजमानार्थंदेवेभिर्यष्टव्यः देवैःसहआगमत्आगच्छतु । गमत् लोडर्थेछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङ् लृदित्वादङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः निघातः । अञ्जानः अञ्जूव्यक्तिगतिम्रक्षणेषु व्यत्ययेनकर्मणिशानच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । हविष्मते जुहोतेरर्चिशुचीत्यादिनाइसिप्रत्ययान्तोहविःशब्दोन्तोदात्तः स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिपरिभाषानाश्रयणान्मतुपउदात्तत्वाभावः इसिप्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

प्रहोत्रेपूर्व्यंवचोग्नयेभरताबृहत्।विपांज्योतींषिबिभ्रतेनवेधसे ॥५॥७॥

प्र । होत्रे । पूर्व्यम् । वचः । अग्नये । भरत । बृहत् ।
विपाम् । ज्योतींषि । बिभ्रते । न । वेधसे ॥ ५ ॥ ७ ॥

यजमानोहोत्रादीन्प्रतिब्रूते हेहोत्रादयः विपांविप्राणांमेधाविनामध्वर्य्वादीनां ज्योतींषि सत्कर्मानुष्ठानसंपाद्यानितेजांसिबिभ्रतेनिमित्ततयाकुर्वाणायवेधसेजगतोविधात्रे होत्रेदेवा नामाह्वात्रे अग्नये बृहन्महत् पूर्व्यं पूर्वैःकृतंपुरातनंवचः स्तोत्रशस्त्रादिकंवाक्यंप्रभरत प्रकर्षेण संपादयत नेत्ययंपादपूरणः अन्वयाभावात् यद्वा वेधसेन यथावेधाः जगद्विधातापरमेश्वरः आ-

दित्यादीनिज्योतींषिकरोति तद्वदिति ॥ प्रशब्दस्य छन्दसि व्यवहिताश्चेति भरतेत्यनेनसंबन्धः। पूर्व्यं पूर्वैःकृतमित्यर्थे पूर्वैःकृतमिनयौचेतियप्रत्ययः भसंज्ञकत्वादवर्णलोपः प्रत्ययस्वरः । भरत भृञ्भरणे औणादिकः निघातः। बृहत् वर्तमाने पृषद्बृहदितिनिपातनादन्तोदात्तः । बिभ्रते भृञ्भरणे जुहोत्यादिभ्यःश्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्यइत्वे अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥५॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथषष्ठी—

अ॒ग्निं व॑र्धन्तु नो॒ गिरो॒ यतो॒ जाय॑त उ॒क्थ्यः॑ ।
म॒हे वाजा॑य॒ द्रवि॑णाय दर्श॒तः ॥ ६ ॥

अ॒ग्निम् । व॒र्ध॒न्तु॒ । न॒ः । गिरः॑ । यतः॑ । जाय॑ते । उ॒क्थ्यः॑ ।
म॒हे । वाजा॑य । द्रवि॑णाय । द॒र्श॒तः ॥ ६ ॥

योयमग्निः यतःयाभिःस्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः उक्थ्योजायते उक्थ्यशब्दःप्रशस्यवाची अनभिशस्त्यः उक्थ्यइतितन्नामसुपाठात् अतिशयेनस्तुत्योभवतीत्यर्थः यश्चायमग्निः महेमहते वाजायान्नायद्रविणाय धनायचदर्शतः दर्शनीयोभवति तमिममग्निंनोगिरः अस्माकंस्तुतिरूपास्तावाचः वर्धन्तुवर्धयन्तु पूजयन्त्वित्यर्थः॥ वर्धन्तु वृधुवर्धने अस्माण्णिच् लघूपधगुणः छन्दस्युभयथेतिझेरार्धधातुकत्वाण्णिलोपः झेरन्तादेशःएरुरित्युकारः निघातः । उक्थ्यः वचपरिभाषणे अस्मात्पातृतुदिवचिरिचिसिचीत्यादिनाथक् किच्चाद्वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणं । उक्थं शस्त्रंतेनस्तुत्यत्वेनतत्रभवउक्थ्यः भवेछन्दसीतियत् यस्येतिलोपः तित्स्वरितमितिस्वरितः। दर्शतः भृमृदृशियजीतिअतच्प्रत्ययःचित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

अग्ने॒ यजि॑ष्ठो अध्व॒रे दे॒वान्दे॑वय॒ते य॑ज ।
होता॑ म॒न्द्रो वि रा॑ज॒स्यति॒ स्रिधः॑ ॥ ७ ॥

अग्ने॑ । यजि॑ष्ठः । अ॒ध्व॒रे । दे॒वान् । दे॒व॒ऽय॒ते । य॒ज॒ ।
होता॑ । म॒न्द्रः । वि । रा॒ज॒सि॒ । अति॑ । स्रिधः॑ ॥ ७ ॥

हेअग्ने यजिष्ठःयष्टृतमस्त्वं अध्वरेयज्ञेदेवयते देवानात्मनइच्छते यजमानायदेवान्यज त-दर्थंयष्टव्यानग्न्यादीन्देवान्पूजय । किञ्च होतादेवानामाह्वातामन्द्रः यजमानस्यमादयितासत्वं स्रिधःक्षपयितॄन्शत्रूनतिअतिक्रम्यविराजसि विशेषेणशोभसे ॥ यजिष्ठः तुश्छन्दसीतिइष्ठन् । तु-रिष्ठेमेयःस्वितितृचोलोपः नित्त्वादाद्युदात्तः। देवयते क्यच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् शपःपित्त्वादनुदा-त्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणतयोःक्यचासहैकादेशे एकादेशउदात्तेनोदात्तइतिअन्तोदात्तोदे-वयच्छब्दः ततः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम । यज यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषु अस्मा-ल्लोट्सिप् शप् सिपोहिरादेशः । अतोहेरितिहेर्लुक् निघातः । राजसि राजृदीप्तौ निघातः ॥ ७॥

अथाष्टमी–

सनः॑पावकदीदिहिद्युमद॒स्मेसु॒वीर्य॑म् ।
भवा॑स्तो॒तृभ्यो॒अन्त॑मःस्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

सः । न॒ः । पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ । द्यु॒ऽमत् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् ।
भव॑ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । अन्त॑मः । स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

नः पावकअस्मत्सम्बन्धिनःपापस्यशोधक हेअग्ने सपूर्वमन्त्रेप्रतिपादितस्त्वंद्युमत्कान्ति-युक्तंसुवीर्यंशोभनसामर्थ्योपेतदानभोगार्हंधनंअस्मेअस्मभ्यंदीदिहिदेहि यद्वा द्युमत्तेजोयुक्तं सुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंचयथाभवतितथाअस्मेअस्मदर्थंत्वंदीदिहिदीप्यस्व किञ्च स्तोतृभ्यः ष-ष्ठ्यर्थेचतुर्थी त्वद्विषयस्तुतिकारिणांहोत्रादीनांस्वस्तयेअविनाशायक्षेमाय अन्तमः अन्तिकतमः तेषामतिशयेनसमीपवर्तीभव ॥ पावक पूञ्पवने अस्माद्धातोर्ण्वुंच् णित्त्वाद्वृद्धिः वोरकादेशः आवादेशः आमंत्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । दीदिहि दिवुक्रीडादौअस्माद्यङ् तुजादीनामि-त्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिअभ्यासस्यगुणाभावः बहुलंछन्दसीतियङोलुक् लोटिसिप्चर्करीतंपरस्मैपदमदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् सिपोहिरादेशः लोपोव्योर्वलीतिवलो-पः हेरपित्त्वाद्गुणाभावः निघातः । द्युमत्दिवउदित्युकारः ह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुपउदात्तत्वम् । सुवीर्यम् वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्तमः अन्तोस्यास्तीत्यन्तिकः अतइनिठनावि-तिठन् अतिशयेनान्तिकइत्यतिशायनेतमबिष्ठनौ तमप् तमेतादेश्चेतितादिलोपः नित्त्वादाद्युदात्तः स्वस्तये प्रातिपदिकस्वरः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

तंत्वाविप्राविपन्यवोजागृवांसःसमिन्धते ।
हव्यवाहममर्त्यंसहोवृधम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सम् । इन्धते ।
हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् । सहःऽवृधम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

हेअग्ने विप्राःस्तुतीनां प्रेरकाः जागृवांसः अग्निहोत्रादिकर्मणिअप्रमत्ततयाप्रबुद्धाः विपन्यवः विपन्युशब्दोमेधाविनमाचष्टे । विपश्चित् विपन्युरितितन्नामसुपाठात् । विपन्यवोमेधाविनःस्तोतारः हव्यवाहंहव्यानांवोढारं अमर्त्यंमरणधर्मरहितं सहोवृधं सहसामथनरूपेणबलेनवर्धमानंतादृशंत्वात्वांसमिन्धते सोमाज्याद्याहुतिभिःसम्यग्दीपयन्ति ॥ विप्राः टुवप्बीजसन्ताने अस्माद्धातोः ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रेतिरन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादाद्युदात्तत्वम् । विपन्यवः विविधंपनंपननंस्तुतिंयातीतिविपन्युः मृगय्वादयश्चेतिकुः अकारलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः जागृनिद्राक्षये अस्माल्लिट् तस्यक्वसुः उगिदचामितिनुम् द्विर्वचनाभावश्छान्दसः वस्वेकाजाद्धसामितिनियमादिडभावः जाग्रोविचिण्णल्ङित्स्वितिगुणोनभवति तत्र विरित्यत्रक्वसोरपिगृहीतत्वात् प्रत्ययस्वरः । इन्धते ञिइन्धीदीप्तौ अन्तर्भावितण्यर्थोयं निघातः। हव्यवाहं वहप्रापणे वहश्चेतिण्विः उपधावृद्धिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सहोवृधम् वृधुवर्धने क्विप्चेतिक्विप् ॥ ९ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अग्निर्होतेतिनवर्चमेकादशंसूक्तंवैश्वामित्रंगायत्रं आग्नेयम् । अग्निर्होतागायत्रमित्यनुक्रान्तत्वात् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रेछन्दसीदंसूक्तम् सूत्रितंहि—अग्निर्होताग्नइळेतिचतस्रइति । आधानेप्रथमायांपवमानेष्टौ स्विष्टकृतोयाज्याअग्निर्होतेत्येषा सहव्यवाळमर्त्यइति पुरोनुवाक्या द्वितीयपवमानेष्टौ स्विष्टकृतोनुवाक्यासाह्वानिति सूत्रितंच साह्वान्विश्वाअभियुजोऽग्निमीळेपुरोहितमितिसंयाज्येइति आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेमैत्रावरुणशस्त्रे अभिप्रयांसीतिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः । अत्रसूत्रम्—प्रवोवाजाअभिद्यवोभिप्रयांसिवाहसेति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा–

अग्निर्होतापुरोहितोध्वरस्यविचर्षणिः । सवेदयज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरःऽहितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः ।

सः । वेद । यज्ञम् । आनुषक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति–होतादेवानामाह्वातापुरोहितः पुरतएवाभिमतफलसम्पादकत्वेनहितकारीयद्वा पुरःपूर्वभागेआहवनीयादिरूपेणहितोनिहितइतिपुरोहितः अध्वरस्ययज्ञस्यविचर्षणिः विशेषणद्रष्टा विचर्षणिः विश्वचर्षणिरितितन्नामसुपाठात् सतथाविधोग्निः आनुषक्आनुपूर्व्येणसक्तंयज्ञमग्निष्टोमादिकंवेदजानाति । वेद विदज्ञाने विदोलटोवेतितिपोणलादेशः लघूपधगुणः निघातः । आनुषक् आसमन्तादनुषजतीत्यानुषक् षंजसङ्गे धातुषकारस्यसकारः क्विप्चेतिक्विप् अनिदितामित्युपधालोपः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

सहव्यवाळमर्त्यउशिग्दूतश्चनोहितः । अग्निर्धियासमृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनःऽहितः ।

अग्निः । धिया । सम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

हव्यवाट् हविषांवोढाअमर्त्यः मरणधर्मरहितःउशिक्हविःकामयमानः दूतोदेवानांदूतः चनसेहविर्लक्षणान्नायहितोनिहितः यद्वा चनोहितः चनःअन्नंहविर्लक्षणंहितमस्येतिचनोहितः सतथाविधोग्निः धियाप्रज्ञयासमृण्वतिसङ्गच्छते कर्मविषयप्रज्ञान्वितोग्निरस्मानपितादृक्प्रज्ञान्वितान्करोत्वित्याशास्ते ॥ हव्यावाट् वहप्रापणे वहश्चेतिण्विः ढत्वजश्त्वचर्त्वानि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उशिक् वशकान्तौ । इजिरित्यनुवृत्तौ वशेःकिच्चेतिइजिप्रत्ययः तस्यकित्त्वाद्ग्रहिज्येतिसंप्रसारणम् प्रत्ययस्वरः । चनोहितः चनःशब्दः चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन्नन्तः चकारान्नुडागमः तस्मिन्यलोपः नित्त्वादाद्युदात्तः पुनश्चनसोश्छन्दसिगतिसंज्ञावक्तव्येतिगतिसंज्ञायां गतिरनन्तरइतिप्रकृतिस्वरत्वम् बहुव्रीहौतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धिया सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ऋण्वति ऋणुगतौ लेटि तनादित्वादुप्रत्ययः लेटोडाटावित्यडागमः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अग्निर्धियासचेततिकेतुर्यज्ञस्यपूर्व्यः । अर्थंह्यस्यतरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्व्यः ।
अर्थम् । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

यज्ञस्याग्निष्टोमादेःकेतुः प्रज्ञापकःपूर्व्यः पूर्वंभवःचिरन्तनः सतथाविधोग्निःधियाप्रज्ञया चेततिसर्वंजानीते अस्यैतादृशस्याग्नेरर्थंगमनस्वभावंतेजः अस्यआकाशेदृश्यमानस्यतमसः तरणिहि तारकंखलु निवर्तकमितियावत् ॥ चेतति चितीसंज्ञाने निघातः । अर्थं ऋगतौ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्इतिथन् गुणः नित्त्वादाद्युदात्तः । तरणि तॄप्लवनतरणयोः अर्तिसृभृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः गुणः प्रत्ययस्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अग्निंसूनुंसनंश्रुतंसहसोजातवेदसम् । वह्निंदेवाअकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निम् । सूनुम् । सनंऽश्रुतम् । सहसः । जातऽवेदसम् ।
वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

सहसःसूनुंबलस्यपुत्रंमथनरूपेणबलेननिष्पाद्यमानत्वात्सनश्रुतंसनातनत्वेनप्रसिद्धम् जातवेदसंजातप्रज्ञंतमिममग्निंदेवाः हविर्भुजोदेवाः वह्निंहविषांवोढारंअकृण्वताकुर्वत ॥ सनश्रुतम् श्रुश्रवणे कर्मणिक्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वह्निं वहप्रापणे निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः । अकृण्वत कृविहिंसाकरणयोः इदित्त्वान्नुम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः लङिव्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

अदाभ्यःपुरएताविशामग्निर्मानुषीणाम् ।
तूर्णीरथःसदानवः ॥ ५ ॥ ९ ॥

५

अदा॑भ्यः । पु॒रः॒ऽए॒ता । वि॒शाम् । अ॒ग्निः । मानु॑षीणाम् ।
तूर्णिः । रथः॑ । सदा॑ । नवः॑ ॥ ५ ॥ ९ ॥

मानुषीणांमनोर्जातानांविशांप्रजानांपुरएतासन्मार्गप्रदर्शनेनाग्रतोगन्ताअतएवतूर्णिः ताः प्रजाः वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुंत्वरायुक्तः आलस्यरहितः रथः हविषांवहनाद्रथसदृशः सदासर्वदातत्कर्मणिनवोनूतनः पुनर्मथनादभिनवःएवंविधोग्निः अदाभ्यःअहिंस्यः नकेनापितिरस्कार्यइत्यर्थः ॥ अदाभ्यः दम्भुदम्भने दभश्चेतिवक्तव्यमितिकर्मणिण्यत् उपधावृद्धिः । अदाभ्यः नञासमासेतत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरएता इण्गतौ ण्वुल्तृचाविति तृच् गुणः चित्त्वादन्तोदात्तः । मानुषीणां मनोर्जातावञ्यतौषुक्चेतिअञ् टिड्ढाणञिति ङीप् ञित्त्वादाद्युदात्तः तूर्णिः ञित्वरासंभ्रमेइतिधातोर्निरित्यनुवृत्तौवहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनिदितिनिप्रत्ययः ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् तस्यनित्त्वादाद्युदात्तः संहितायां ढ्रलोपेपूर्वस्येतिदीर्घः । रथः हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यइतिक्थन्प्रत्ययः कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः नित्त्वादाद्युदात्तः सदा स्वरादिषुआद्युदात्तत्वेनपठितत्वादाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथषष्ठी—

सा॒ह्वान्विश्वा॑अभि॒यु॒जः॒क्रतु॑र्दे॒वाना॒मम॑क्तः ।
अ॒ग्निस्तु॒विश्र॑वस्तमः ॥ ६ ॥

स॒ह्वान् । विश्वाः॑ । अ॒भि॒ऽयुजः॑ । क्रतुः॑ । दे॒वाना॑म् । अम॑क्तः ।
अ॒ग्निः । तु॒विश्र॑वःऽतमः ॥ ६ ॥

अभियुजःअभियोक्त्रीः विश्वाःसर्वाःसेनाःसाह्वान्सहमानः स्वबलेनतिरस्कुर्वाणः अमृक्तः शत्रुभिराहिंसितः देवानांक्रतुःकर्ताहविःप्रदानेनपोषकःएवंभूतोग्निः तुविश्रवस्तमःतुविशब्दोबहुवाची तुविपुरुइतितन्नामसुपाठात् श्रवःशब्दोन्नवाची श्रवइत्यन्ननामश्रूयतइति[illegible]भिधानात् अतिशयेनबहुविधान्नोपेतोवर्तते यस्मादेवंतस्मादस्मानपिबहुविधान्नो[illegible]तिभावः साह्वान् षहमर्षणे इत्यस्यक्वसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातना[illegible]गमश्च

नभवतिपरस्मैपदंचभवति क्रसुस्वरः। क्रतुः कृञःकतुः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः। तुविश्रवस्तमः तुवृत्तिहिंसापूर्तिषु अस्मादौणादिकःकिप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः उवङादेशः अन्तोदात्तः। श्रवः श्रुश्रवणे श्रूयतेन्नमितिकर्मणिअसुन्प्रत्ययः अतिशयेनतुविश्रवाइतिअतिशायनेतमबिति तमप् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

अभिप्रयांसिवाहसादाश्वाँअंश्नोतिमर्त्यः। क्षयंपावकशोचिषः॥७॥

अभि। प्रयांसि। वाहसा। दाश्वान्। अश्नोति। मर्त्यः।
क्षयम्। पावकऽशोचिषः॥ ७॥

दाश्वान्हविषांदातामर्त्योमनुष्योयजमानोवाहसाहविषां वाहकेनाग्निनाप्रयांस्यन्नानिअभ्यश्नोतिअभितःसर्वतःप्राप्नोति किञ्च पावकशोचिषःशोधकदीप्तेरग्नेःसकाशात्क्षयंगृहंचाभ्यश्नोति॥ प्रयांसि प्रीञ्प्रीणनेअस्माद्धातोरन्तर्भावितण्यर्थादसुन्प्रत्ययः प्रीणयन्तिभक्षमितिप्रयांस्यन्नानि नित्त्वादाद्युदात्तः। वाहसा णिदित्यनुवृत्तौवहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्णित्त्वादुपधावृद्धिः नित्स्वरः। दाश्वान् दाशृदानेइत्यस्यक्वसौदाश्वान्त्साह्वानितिनिपातनादिडागमोद्विर्वचनंचनभवति क्रसुन्प्रत्ययस्वरः। अश्नोति अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् निघातः॥ ७॥

अथाष्टमी–

परिविश्वानिसुधिताग्नेरश्यामंमन्मभिः। विप्रासोजातवेदसः॥८॥

परि। विश्वानि। सुऽधिता। अग्नेः। अश्याम। मन्मऽभिः।
विप्रासः। जातऽवेदसः॥ ८॥

जातवेदसः जातप्रज्ञाः विप्रासः विप्रामेधाविनोहोत्रादयोवयंअग्नेः तवसंबन्धिभिः मन्मभिर्मननीयैःस्तोमैर्विश्वानिसर्वाणिसुधितासुहितानिसुष्ठुहितान्यभिलषितानिवसूनिपर्यश्याम सर्वतः प्राप्नुयाम। जातवेदसइत्यग्नेर्वाविशेषणम् जातानिसर्वाणिवेत्तीतिजातवेदाः सर्वज्ञइत्यर्थः [illegible]जातवेदस्त्वमग्नेरेवोचितमितितद्विशेषणत्वंयुक्तम्॥ सुधिता डुधाञ्धारणपोषणयोरित्य[illegible]र्निष्ठायांछन्दसीत्यनुवृत्तौ सुधितवसुधितेत्यादिनानिपातितः शेश्छन्दसिबहुलमितिशे-

लुक् गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अश्याम अशूव्याप्तौ बहुलंछन्दसीतिश्नुप्रत्ययस्यलुक् व्यत्ययेनपरस्मैपदम् यासुट्परस्मैपदेषूदात्तइतियासुट् लिङःसलोपइतिसलोपः अदन्तत्वाभावादियादेशोनभवति मसःसकारस्यनित्यंङितइतिलोपः निघातः । मन्मभिः मनुअवबोधने अन्येभ्यो-पिदृश्यन्तइतिमनिन् नित्स्वरः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

अ॒ग्ने॒विश्वा॑नि॒वार्या॒वाजे॑षुसनिषामहे । त्वेदे॒वास॒एरि॑रे ॥ ९ ॥ १० ॥

अग्ने॑ । विश्वा॑नि । वार्या॑ । वाजे॑षु । स॒नि॒षा॒म॒हे॒ । त्वे इति॑ ।
दे॒वासः॑ । आ । ई॒रि॒रे॒ ॥ ९ ॥ १० ॥

हेअग्ने वार्यावरणीयानिसम्भजनीयानिविश्वानिसर्वाणिधनानिवाजेषुयुद्धेषुसनिषामहेवयं संभजामहे यतःकारणात्देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टादेवाअस्मदभिमतफलप्रदानायत्वेत्वयिएरिरे आसमन्तादागमन् त्वयिप्रविष्टाइत्यर्थः सर्वथापित्वत्तःसकाशात्फलंलभेमहीतिभावः ॥ वार्या-वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लुक् ईडवन्देत्यादिनाद्युदात्तः । वाजेषु-वृषादित्वादाद्युदात्तः । सनिषामहे वनषणसंभक्तौ धात्वादेःषःसः लेटिसिब्बहुलमितिसिप् सिपआ-र्धधातुकत्वादिडागमः लेटोडाटावित्यडागमः व्यत्ययेनात्मनेपदम् निघातः । त्वे युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यांत्वादेशः सुपांसुलुगितिशेआदेशः शेइतिप्रगृह्यसंज्ञा । ईरिरे ईरगतावित्यस्मात्पर-स्यलिटोझस्यइरेजादेशः इजादेश्चगुरुमतइत्याम्नभवति मन्त्रत्वात् निघातः ॥ ९ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

इन्द्राग्नीइतिनवर्चंद्वादशंसूक्तंवैश्वामित्रमैन्द्राग्नम् तथाचानुक्रम्यते–इन्द्राग्नीऐन्द्राग्नमिति। गायत्रंत्विति तुशब्दादिदमपिसूक्तंगायत्रम् इन्द्राग्नीदेवता आभिप्लविकेष्वहःसु प्रातःसवनेच्छा-वाकशस्त्रेआवापार्थमिदंसूक्तम् अभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डेसूत्रितम्–इन्द्राग्नीआगतंताहुवेय-योरिदमिति । अग्निष्टोमेच्छावाकशस्त्रेइन्द्राग्नीआगतमितिस्तोत्रियस्तृचः तस्यैवाच्छावाक-स्याद्याशस्त्रयाज्या इन्द्राग्नीआगतंसुतमितियाज्येइतिसूत्रितत्वात् चतुर्विंशेहनिप्रातःसवने-च्छावाकशस्त्रेइन्द्राग्नीआगतंसुतमितिषळहःस्तोत्रियः इन्द्राग्नीआगतमिन्द्रेअग्नानमोबृहदितिसू-

त्रितम् अग्निष्टोमाच्छावाकशस्त्रेतोशावृत्रहणाहुवइत्याद्यास्तिस्रः सूत्रितश्च—तोशावृत्रहणाहुवइ-त्याद्यास्तिस्रइति । अग्निष्टोमेच्छावाकशस्त्रेइन्द्राग्नीअपसस्परीत्यनुरूपः सूत्रितश्च—इन्द्राग्नीआ-गतंसुतमिन्द्राग्नीअपसस्परीति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

इन्द्राग्नीआगतंसुतंगीर्भिर्नभोवरेण्यम् ।
अस्यपातंधियेषिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । सुतम् । गीःऽभिः । नभः ।
वरेण्यम् । अस्य । पातम् । धिया । इषिता ॥ १ ॥

इन्द्रश्चअग्निश्चइन्द्राग्नी हेइन्द्राग्नीदेवौ सुतंअभिषवादिसंस्कारैःसंस्कृतं अतएववरेण्यं वरणीयंसंभजनीयंइमंसोमंप्रति गीर्भिःअस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहूतौसन्तौनभः नभसः स्वर्गस्थानादागतंआगच्छतम् आगत्यचधियास्माभिःक्रियमाणेकर्मणिइषितापेरि-तौयुवांअस्यपातंइमंसोमंपिबतम् यद्वा धियाऽस्मदीययाबुद्ध्याइषितौप्राप्तौअस्मद्भक्त्याप्रेरितौ युवांइमंसोमंपिबतम् ॥ इन्द्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च द्वन्द्वेघीतिअग्निशब्दस्यपूर्वनिपातेप्राप्ते अजाद्यद-न्तमितिइन्द्रशब्दस्यपूर्वनिपातः पादादित्वान्निघातप्रतिषेधः षाष्ठिकस्वरः । गतम् गम्लृगतौ बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिसति अनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः निघातः । वरेण्यं वृङ्संभक्तौ वृङएण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तः । पातं पापाने सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतिनपिबादेशः । इषिता इषगतावित्यस्माद्धातोर्निष्ठायां तीषसहेतीडागमः आगमाअनुदात्ताइतिइटोनुदात्त-त्वात् क्तस्वरःशिष्यते ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

इन्द्राग्नीजरितुःसचायज्ञोजिगातिचेतनः ।
अयापातमिमंसुतम् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति ।
चेतनः । अया । पातम् । इमम् । सुतम् ॥ २ ॥

हेइन्द्राग्नी जरितुः स्तोतुःसचास्वर्गादिलक्षणफलप्राप्तौसहायभूतःयज्ञः ज्योतिष्टोमादियज्ञ-साधनभूतः चेतनः इन्द्रियाणांचेतयिताआप्यायनकारीसन् असौसोमः जिगातियुवामभिग-च्छति अयाअस्मदीययास्तुतिलक्षणयानयावाचाआहूतौसन्तौसुतंअभिषवादिसंस्कारोपेतमि-मंसोमंपातंपिबतम् ॥ जिगाति गास्तुतावित्ययंधातुरत्रगमनेवर्तते छन्दसिजुहोत्यादिः बहुलंछ-न्दसीत्यभ्यासस्येत्वं निघातः । चेतनः चितीसंज्ञाने कर्तरि बहुलवचनाल्ल्युट् लितीत्या-द्युदात्तत्वम् । अया इदम्शब्दस्यतृतीयायाःसुपांसुलुगितियाजादेशः अनादेशप्राप्तौहलि-लोपः । पातम् पापाने निघातः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

इन्द्र॑म॒ग्निं क॑वि॒च्छदा॑ य॒ज्ञस्य॑ जू॒त्या वृ॑णे । ता सोम॑स्ये॒ह तृ॑म्पताम् ॥ ३ ॥

इन्द्र॑म् । अ॒ग्निम् । क॒वि॒ऽछदा॑ । य॒ज्ञस्य॑ । जू॒त्या ।
वृ॒णे॒ । ता । सोम॑स्य । इ॒ह । तृ॒म्प॒ता॒म् ॥ ३ ॥

अस्ययज्ञस्यसाधनभूतस्यसोमस्यजूत्या जूतिःप्रेरणंसोमस्तावद्यजमानंप्रेरयति साधनमुप-लभ्यतत्साध्येक्रतौयजमानःप्रवर्ततइतिहितस्यप्रेरकत्वम् तयाप्रेरणरूपयाजूत्याप्रेरितोहंकवि-च्छदाकवीनांस्तोतॄणांउचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौइन्द्रमग्निंचयुवांवृणे सोमपानार्थमिहकर्मणि आगच्छतमितिसंभजे आगतौचताविन्द्राग्नीइहकर्मणिसोमस्यसोमपानेनतृम्पतांतृप्यताम् ॥ इन्द्रं इन्दिपरमैश्वर्ये अस्माद्धातोःऋज्रेन्द्राग्रेतिरन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादाद्युदात्तत्वम् । क-विच्छदा छदिअपवारणे अस्मात्क्विप् सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूत्या जूइतिसौत्रोधातुः अस्मादुदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतीत्यादिनानिपातनादन्तोदात्त-त्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वृणे वृङ्संभक्तौ श्नाप्रत्ययः टितआत्मने-पदानामितिटेरेत्वं निघातः । ता सुपांसुलुगितिडादेशः । सोमस्य षुञ्अभिभवे अस्मादर्तिस्तुसु-हुसृधृक्षीत्यादिनामन्प्रत्ययः नित्स्वरः । तृंपताम् तृपप्रीणने लोटि मुचादित्वान्नुमागमः निघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

तो॒शा वृ॑त्र॒हणा॑ हुवे स॒जित्वा॒नाप॑राजिता । इ॒न्द्रा॒ग्नी वा॑ज॒सात॑मा ॥ ४ ॥

तोशा । वृत्र॒ऽहना॑ । हु॒वे । स॒ऽजित्वा॑ना । अप॑राऽजिता ।
इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । वा॒ज॒ऽसात॑मा ॥ ४ ॥

तोशा शत्रूणांबाधकौवृत्रहणावृत्रस्यपापस्यहन्तारौ सजित्वानासमानजेतारौपरस्परापेक्षयाजयशीलौ अपराजिताकेनाप्यतिरस्कृतौ वाजसातमा अन्नस्यातिशयेनदातारौ इन्द्राग्नीयुवांहुवेइहकर्मणिसोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृत्रहणा हनहिंसागत्योः ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विबिति क्विप् एकाजुत्तरपदेणइतिणत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हुवे ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिलुकि सति ह्वःसम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् उवङादेशः व्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः । सजित्वाना जिजये शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यइतिक्वनिप् कित्त्वाद्गुणाभावः पित्त्वात्तुगागमः समानस्यच्छन्दस्यमूर्धेतिसमानस्यसभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्।अपराजिता नञ्समासे तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते नोत्तरपदेनुदात्तादावितिप्रतिषेधात्समासस्वरः । वाजसातमा षणुदाने अस्माज्जनसनखनक्रमगमइतिविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारः अतिशायनेतमबितितमप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

प्रवा॑मर्च॒न्त्यु॒क्थिनो॑नीथा॒विदो॑जरि॒तारः॑ । इन्द्रा॑ग्नी॒इष॒आवृ॑णे ॥५॥११॥

प्र । वा॒म् । अ॒र्च॒न्ति॒ । उ॒क्थिनः॑ । नी॒थ॒ऽविदः॑ । ज॒रि॒तारः॑ ।
इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । इषः॑ । आ । वृ॒णे॒ ॥ ५॥ ११ ॥

हेइन्द्राग्नी उक्थिनः उक्थं शस्त्रं तद्वन्तः शस्त्रिणोहोत्रादयः वांयुवांप्रार्चन्ति इहकर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिःपूजयन्ति तथानीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशलाः जरितारः स्तोतारः उद्गात्रादयः अभिलषितफलावाप्तयेयुवामर्चन्ति अहमपिइषेअन्नस्यलाभार्थं इन्द्राग्नी युवामावृणे सर्वतःसंभजे पूजयामीत्यर्थः ॥ वां युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायांपदात्परत्वात् युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयाइत्यादिनावामित्यादेशः अनुदात्तश्च । अर्चन्ति अर्चपूजायां निघातः । उक्थिनः वचपरिभाषणे पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् उक्थमेषामस्ति उक्थंयेषांते अतइनिठनावितीनिः यस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः । नीथाविदः णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमीत्यादिनाक्थन् कित्त्वाद्गुणाभावः । विदज्ञाने क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपद-

प्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वम् । वृणे वृङ्संभक्तौ निघातः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथषष्ठी—

इन्द्राग्नीनवतिंपुरोदासपत्नीरधूनुतम् । साकमेकेनकर्मणा ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । नवतिम् । पुरः । दासऽपत्नीः । अधूनुतम् ।
साकम् । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

हेइन्द्राग्नी दासपत्नीः दासयन्तिउपक्षपयन्तीतिदासाउपक्षपयितारः शत्रवस्तेपतयः पालकायासांताः दासपत्नीः नवतिं नवतिसंख्याकाः पुरः एवंविधाः शत्रूणांपुरीः एकेनकर्मणाएकेनैवोद्योगेनयुवांसाकंसहयुगपत् अधूनुतंअकम्पयतम् ताविन्द्राग्नीआह्वयामीतिशेषः ॥ नवतिंनवानांदशतांनवभावः तिश्चप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । दासपत्नीः दसुउपक्षये दासयतीतिदासः पचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः तेपतयोयासां नित्यंसपत्न्यादिषुदासाच्चेत्युक्तत्वाद्विभाषासपूर्वस्येतिङीप् इकारस्यनकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अधूनुतम् धूञ्कम्पने लङि स्वादिभ्यःश्नुः निघातः । एकेन इणूगतौ इणूभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यःकन्निति कन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

इन्द्राग्नीअपसस्पर्युपप्रयन्तिधीतयः । ऋतस्यपथ्याऽ३अनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपसः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतयः ।
ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

हेइन्द्राग्नी धीतयः सोमस्यधातारः पातारोहोत्रादयः ऋतस्यकर्मफलस्यपथ्यापथोमार्गाननुलक्षीकृत्यअपसः अस्माभिःक्रियमाणस्यकर्मणः परिसर्वतः उपप्रयन्ति समीपेप्रकर्षेण वर्तन्ते अतःसोमपानार्थंयुवामागच्छतमितिभावः यद्वा धीतयः स्तुतयः ऋतस्य यज्ञस्यमार्गानलक्षीकृत्यकर्मणःपरितःप्रवर्तन्ते अतःस्तोतव्यतयायुवामागतमिति ॥ यन्ति इणूगतौ यणादेशः निघातः । धीतयः धेट्पानेइत्यस्मात्कर्तरि क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् घुमास्थेतीत्वम् चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

इन्द्राग्नीतविषाणिवांसधस्थानिप्रयांसिच । युवोरप्तूर्यंहितम् ॥८॥

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वाम् । सधऽस्थानि । प्रयांसि ।
च । युवोः । अप्ऽतूर्यम् । हितम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्राग्नी वांयुवयोः तविषाणिबलानिप्रयांस्यन्नानिचसधस्थानिपरस्परमवियुज्यवर्तन्ते तथाअप्तूर्यंवृष्टिद्वाराअपांप्रेरकत्वंयुवोः युवयोरेवहितंनिहितंवर्तते तस्मात्सोमपानप्रभृतिषुसर्वकर्मसुइन्द्राग्न्योः सहैववर्तमानत्वमितिभावः । वां षष्ठीद्विवचनेवामित्यादेशः । सधस्थानि ष्ठागतिनिवृत्तौ आतोनुपसर्गेकः सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहस्यसधादेशः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

इन्द्राग्नीरोचनादिवःपरिवाजेषुभूषथः । तद्वांचेतिप्रवीर्यम् ॥९॥१२॥

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः ।
तत् । वाम् । चेति । प्र । वीर्यम् ॥ ९ ॥ १२ ॥

हेइन्द्राग्नी दिवोरोचना स्वर्गस्यरोचकौ प्रकाशकौयुवां वाजेषुसङ्ग्रामेषुपरिभूषथः परितःसर्वतः अलंकृतौभवथः शत्रून्पराजित्यसर्वतोविजयमानौवर्तेथे वांयुवयोःवीर्यंसामर्थ्यमेवतत्तादृशंसंग्रामविजयं प्रचेतिप्रकर्षेणज्ञापयति यद्वा युवां वाजेषु संग्रामेषु परिभूषथः शत्रून्परिभवथः शेषंपूर्ववत् ॥ रोचना रुचदीप्तावित्यस्य अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चित्त्वादन्तोदात्तः । भूषथः भूष भूषणे निघातः । चेति चितीसंज्ञाने अयमन्तर्भावितण्यर्थः । बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तकारलोपश्छान्दसः ॥ ९ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

॥ इतितृतीयेमण्डलेप्रथमोनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रप्रवोदेवायेतिसप्तर्चमाद्यंसूक्तम् वैश्वामित्रऋषभस्यार्षम् अग्निदेवताकम् आनुष्टुभम् अत्रानुक्रमणिका—प्रवःसप्तऋषभस्त्वानुष्टुभमितिविश्वामित्रपुत्रऋषभऋषिः मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता अग्निष्टोमेइदंसूक्तमाज्यशस्त्रम् परा-

ङध्वर्यावावृत्तइतिखण्डेसूत्रितम्–प्रवोदेवायेत्याज्यमुपसन्तनुयादिति इदमेवसूक्तंप्रातरनुवाकेआश्विनशस्त्रेचविनियुक्तम् सूत्रञ्च–प्रवोदेवायाग्नेकदातइतिपञ्चेति अभ्युदयेष्टौसयन्तेत्यग्नेः प्रदातुर्याज्या सूत्रितञ्च–सयन्ताविप्रएषांदीर्घस्तेअस्त्वंकुशइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा–

प्रवोदेवायाग्नयेबर्हिष्ठमर्चास्मै ।
गमंद्देवेभिरासनोयजिष्ठोबर्हिरासंदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवायं । अग्नयें । बर्हिष्ठम् । अर्च । अस्मै ।
गमंत् । देवेभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

यजमानोहोत्रादीन्प्रतिब्रूते–हेहोत्रादयोवोयुष्मत्संबन्धिनेदेवायद्योतमानायअस्मै अस्मिन्कर्मणिस्तुत्यायाग्नयेबर्हिष्ठं वृद्धतमंप्रभूतमिदंस्तुतिरूपं स्तोत्रशस्त्रादिवोक्थ्यजातंप्रार्चउच्चारयत एवंस्तुतः सोग्निर्देवेभिर्यष्टव्यदेवैःसहितःसन् नोस्मान्प्रतिआगमत् आगच्छतु आगत्यचयजिष्ठः यष्टृतमःसोग्निर्बर्हिःअस्माभिर्वेद्यांस्तीर्णे बर्हिषिआसदत् आसीदतु उपविशतु ॥ बर्हिष्ठं बर्हितृशब्दात्तुश्छन्दसीत्यतिशायनेइष्ठन् । अर्च अर्चपूजायां भौवादिकः बहुवचनस्यैकवचनं निघातः । गमत् गम्लृगतौ अस्य छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङ् लृदित्वात् च्लेरङ् नित्यंङितइतीकारलोपःपादादित्वान्ननिघातः । यजिष्ठः यष्टृशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृचोलोपः नित्स्वरः । सदत् पूर्ववल्लोडर्थेलुङ् शद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्यलृदित्वादङ् निघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

ऋतावायस्यरोदंसीदक्षंसचंन्तऊतयंः ।
हविष्मंन्तस्तमीळतेतंसंनिष्यन्तोवंसे ॥ २ ॥

ऋतऽवां । यस्यं । रोदंसी इतिं । दक्षंम् । सचंन्ते । ऊतयंः ।
हविष्मंन्तः । तम् । ईळते । तम् । सनिष्यन्तंः । अवंसे ॥ २ ॥

यस्यपूर्वमन्त्रेप्रतिपादितस्याग्नेः रोदसीइमेद्यावापृथिव्यौवशेभवतःअग्नेःप्रकाशकत्वेनतदधीनप्रकाशकेभवतइत्यर्थः किञ्च ऊतयःयजमानस्यफलप्रदानेनरक्षितारोदेवाः दक्षं

यस्याग्नेर्बलंसचन्तेसेवन्ते सचन्तेसेवन्तइतियास्कः । अग्नेर्यजमानदत्तहविषांप्रदातृत्वेनतदधीना-इत्यर्थः एवंभूतःसोग्निर्ऋतावासत्यकर्मासत्यसंकल्पइत्यर्थः किंच हविष्मन्तःसंभृतहविष्कायज-मानाः हविर्वहनार्थंतमेवाग्निमीळते स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिःपूजयन्ति किंच सनिष्यन्तः धनादिला-भमिच्छन्तस्तंअवसेरक्षणायतमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ ऋतावा ऋतशब्दात्तदस्यास्तीतिछन्दसीव-निपौवक्तव्याविति वनिप् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः वनिपःपित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः। सचन्ते षचसमवाये व्यत्ययेनात्मनेपदम् यत्तत्त्योगादनिघातः । सनिष्यन्तः सनिर्लाभस्त-मिच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् सर्वप्रातिपदिकेभ्योलालसायांसुग्वक्तव्यइतिक्यचिपरतःसुगागमः क्यचःस्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

सयन्ताविप्रएषांसयज्ञानामथाहिषः ।
अग्निंतंवोदुवस्यतदातायोवनितामघम् ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषाम् । सः । यज्ञानाम् । अथ । हि । सः ।
अग्निम् । तम् । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वनिता । मघम् ॥ ३ ॥

विप्रोमेधावीकर्माभिज्ञःसोग्निः एषांकालापराधेनहविर्निर्वापंकृतवतांयजमानानांयथो-क्तकर्मप्रदर्शनेनतत्रप्रवर्तकः अथ किंच यज्ञानांज्योतिष्टोमादीनांसोग्निर्नियन्ताफलप्रदानेन नियामकः हिप्रसिद्धौ अतएवसर्वस्यनियन्ताखलु किंच सोग्निर्दाताज्योतिष्टोमादिकर्मफल-दातामघंमंहनीयंधनं मघंरेक्णइतितन्नामसुपाठात् तद्धनंवनिताप्रयच्छंश्चभवति वःयुष्मत्सम्ब-न्धिनंतादृशमग्निं हेऋत्विजोयूयंदुवस्यत आहुतिप्रदानेनपरिचरत दुवस्यतिःपरिचरणकर्मा नमस्यतिदुवस्यतीतितन्नामसुपाठात् ॥ यन्ता यमउपरमे इत्यस्यतृचिरूपं ऋदुशनसित्या-दिनाअनङादेशःचित्स्वरः । अथ निपातस्येतिदीर्घः । दुवस्यत दुवःपरिचरणंतदिच्छन्तःसुपः क्यच् तदन्तस्यधातोर्लोटिरूपम् । दाता डुदाञ्दाने ताच्छीलिकस्तृन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

सनःशर्माणिवीतयेग्निर्यच्छतुशन्तमा ।
यतोनःप्रुष्णवद्वसुदिविक्षितिभ्योअप्स्वा ॥ ४ ॥

---

१ नि० २.९. ।

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शम्ऽतमा ।
यतः । नः । प्रुष्णवत् । वसु । दिवि । क्षितिऽभ्यः । अप्ऽसु । आ ॥४॥

सोऽग्निः नः हविःप्रदातृभ्योऽस्मभ्यं शन्तमा पशुपुत्रादिसमृद्ध्या अतिशयेन सुखकराणि शर्माणि शर्मशब्दो गृहवाची छायाशर्मेतितन्नामसु पाठात् तथाविधानि गृहाणि वीतये संभजनाय अग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं यच्छतु ददातु यतो यस्मादग्नेः सकाशात्प्रुष्णवत् समृद्धिमत् दानभोगादिनाप्यक्षयेसत्यपि अतिशयेन वर्धमानं दिवि द्युलोके क्षितिभ्यो भूलोकात् अप्सु अन्तरिक्षे च समुत्पन्नं वसु तत्तल्लोके असाधारण्येन वर्तमानं धनं आसमन्तादुपनमति यतोऽग्नेः प्रसादात्त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः ॥ वीतये वीगत्यादिषु मन्त्रेवृषेषपचेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वेन निपातनादुदात्तः । यच्छतु यमउपरमे इषुगमियमांछ इति मकारस्य छकारः । प्रुष्णवत् प्रुषस्नेहनसेचनपूरणेषु अस्मादौणादिकोनक्प्रत्ययः तदस्यास्तीति मतुप् तस्योदात्तताभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

दीदिवांसमपूर्व्यंवस्वीभिरस्यधीतिभिः ।
ऋक्वाणोअग्निमिन्धतेहोतारंविश्पतिंविशाम् ॥ ५ ॥

दीदिऽवांसम् । अपूर्व्यम् । वस्वीभिः । अस्य । धीतिऽभिः ।
ऋक्वाणः । अग्निम् । इन्धते । होतारम् । विश्पतिम् । विशाम् ॥ ५ ॥

ऋक्वाणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयः दीदिवांसं दीप्यमानं अपूर्व्यं तेजस्वितया प्रतिक्षणाभिनवं होतारं देवानामाह्वातारं विशां विश्पतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तमग्निं वस्वीभिः प्रशस्ताभिः अस्य धीतिभिः अग्निविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः यद्वा वस्वीभिः वसुमद्भिः अस्य धीतिभिः एतदुद्देशेन क्रियमाणैः कर्मभिः इन्धते दीपयन्ति स्तोत्रकरणहविःप्रदानादिव्यापारेण समृद्धं कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसं दिवुक्रीडादावित्यस्य क्वसौ रूपं तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः लोपोव्योरिति वलोपः । वस्वीभिः वसुशब्दात् व्यत्ययेन ङीन् नित्स्वरः । धीतिभिः धेट्पाने क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् कित्त्वाद् घुमास्थेतीत्वं चित्स्वरः । ऋक्वाणः ऋच्शब्दान्मतुबर्थे वनिप् अयस्मयादित्वाद्भसंज्ञात्वात् कुत्वम् पदसंज्ञाभावाज्जश्त्वाभावः । इन्धते ञिइन्धीदी-

प्तौ । विश्पतिं परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विशाम् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

उतनोब्रह्मन्नविषउक्थेषुदेवहूतमः ।
शंनःशोचामरुद्वृधोऽग्नेसहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः ।
शम् । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

उतापिच हेअग्ने नःयज्ञकारिणोस्मान्ब्रह्मन्ब्रह्मणिअस्माभिःक्रियमाणेस्तोत्रेअविषः स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषोयथानभवतितथापालय किञ्च देवहूतमः देवानामाह्वातृतमस्त्वंउक्थेषुअस्माभिःक्रियमाणेषुआज्यप्रउगादिशस्त्रेषुअविषः गोपाय किञ्च मरुद्वृधः मरुद्भिर्वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसंख्याकस्यधनस्यातिशयेनदातात्वंनोस्माकंशंऐहिकंआमुष्मिकंचसुखंशोच दीपय वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः अवरक्षणादिषुइत्यस्माल्लेटि सिब्बहुलमितिसिप् अस्यार्धधातुकत्वादिट् इतश्चलोपइतिसिपइकारलोपः लेटोडाटावित्यडागमः निघातः । उक्थेषु वचपरिभाषणे अस्मात्कर्मणिपातॄतुदिवचीत्यादिनाथक् किच्त्वात्सम्प्रसारणम् प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः ह्वयतेःक्विप् बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणपररूपत्वे हलइतिदीर्घः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोच शुचदीप्तौ अयमन्तर्भावितण्यर्थः निघातः । मरुद्वृधः वृधुवर्धने इगुपधलक्षणःकः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सहस्रसातमः षणुदाने अस्यजनसनखनक्रमगमोविडितिविड्वनोरनुनासिकस्येत्याकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

नूनोरास्वसहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु ।
द्युमदग्नेसुवीर्यंवर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

नु । नः । रास्व । सहस्रऽवत् । तोकऽवत् । पुष्टिऽमत् । वसु ।
द्युऽमत् । अग्ने । सुऽवीर्यम् । वर्षिष्ठम् । अनुपऽक्षितम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

अस्मिन्सूक्तेस्तूयमान हेअग्ने सहस्रवत्सहस्रसंख्योपेतं तोकवत्पुत्रपौत्रादिसहितं पुष्टिमत्पोषणकृत् अनेनशरीरस्यक्षीरादिद्वाराबलारोग्यप्रदंगवादिकमुपलक्ष्यते द्युमत्दीप्तिमत् अनेनरत्नकनकादिकंपरिगृह्यते सुवीर्यंशोभनसामर्थ्योपेतंतत्तत्कार्येषुव्यवहारयोग्यंवर्षिष्ठमतिशयेनवृद्धंप्रभूतंअतएवअनुपक्षितंव्ययेक्रियमाणेप्यनुपक्षीणंएवंभूतंवसु रत्नकनकपश्वादिलक्षणंधनंनोस्मभ्यंनुक्षिप्रंअविलंबेनरास्वदत्स्व ॥ नूनः ऋचितुनुघमक्षिवतिदीर्घः । रास्व रादाने अस्यलोटिरूपं व्यत्ययेनात्मनेपदम् अदादित्वाच्छपोलुक् निघातः । सहस्रवत् मादुपधायाइति मतुपोवत्वम् कर्दमादित्वान्मध्योदात्तःसहस्रशब्दः । पुष्टिमत् पुषपुष्टौ अस्मात्क्तिच् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुपउदात्तत्वम् । वर्षिष्ठम् प्रियस्थिरेत्यादिनावृद्धस्यवर्षइत्यादेशः नित्स्वरः । अनुपक्षितम् क्षिक्षये इत्यस्यदीर्घाभावान्निष्ठानत्वंनभवति तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ७ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

आहोतेतिसप्तर्चंद्वितीयंसूक्तम् आहोतेत्यनुक्रमणिका ऋषभस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापिसूक्तस्यऋषभऋषिः अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् अग्निर्देवता एतदादीनिदशसूक्तानितृतीयाष्टमवर्जितानिप्रातरनुवाकेआश्विनशस्त्रेत्रैष्टुभेछन्दसिविनियुक्तानि अथैतस्याइतिखण्डेसूत्रितम्— आहोतेतिदशानांतृतीयाष्टमेउद्धरेदितित्रैष्टुभमिति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

आ होता॑ म॒न्द्रो वि॒दथा॑न्यस्थात्स॒त्यो यज्वा॑ क॒वित॑मः॒ स वे॒धाः ।
वि॒द्युद्र॑थः॒ सह॑सस्पु॒त्रो अ॒ग्निः शो॒चिष्के॑शः पृथि॒व्यां पाजो॑ अश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता॑ । म॒न्द्रः । वि॒दथा॑नि । अ॒स्था॒त् । स॒त्यः । यज्वा॑ ।
क॒वि॒ऽत॑मः । सः । वे॒धाः । वि॒द्युत्ऽर॑थः । सह॑सः । पु॒त्रः । अ॒ग्निः ।
शो॒चिःऽके॑शः । पृ॒थि॒व्याम् । पाजः॑ । अ॒श्रे॒त् ॥ १ ॥

ऋषभोग्निंस्तौति—होतादेवानामाह्वाता मन्द्रः स्तोतुर्मादयिता सत्यः सत्यकर्माकवितमः अतिशयेनमेधावी यज्वादेवानांयष्टा वेधाः सर्वस्यजगतोविधाता एवंविधमहिमोपेतः सोग्निः विदथानिअस्माभिःक्रियमाणान् यज्ञानास्थात् आतिष्ठति प्राप्नोति किञ्च विद्युद्रथः विद्योतमानयानोपेतः शोचिष्केशः शोचींषिज्वालाः केशायस्यसः ज्वालामयकेशोपेतः सह-

सः सूनुर्बलस्यपुत्रः एवंभूतः सोग्निः पृथिव्यांविस्तीर्णेअन्तरिक्षे पाजः तेजः स्वकीयांप्रभां अश्रेत् श्रयतेप्रापयति यद्वा पृथिव्यांभूमौ वर्तमानः पाजोबलंसेवते ॥ मन्द्रः मदिस्तुतिमोद-मदस्वप्नकान्तिगतिषु अस्मात्स्फायितंचीत्यादिनारक् इदित्त्वान्नुम्। अस्थात् ष्ठागतिनिवृत्तौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङ् गातिस्थेतिसिचोलोपः निघातः । यज्वा यजदेवपूजास-ङ्गतिकरणदानेषु सुयजोर्ङ्वनिबितिङ्वनिप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । कवितमः कुश-ब्दे कौतिकूयतेवा अचइरितिकर्तरिभावेवाइप्रत्ययः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरः । शो-चिष्केशः शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृपिछदिछर्दिभ्यइसिरितीसिः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहु-व्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्रेत् श्रिञ्सेवायामित्यस्यछन्दसिवर्तमानेलङ् बहुलंछन्दसीति शपोलुक् सार्वधातुकगुणः निघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अयामितेनमउक्तिंजुषस्वऋतावस्तुभ्यंचेततेसहस्वः ।
विद्वाँआवक्षिविदुषोनिषत्सिमध्यआबर्हिरूतयेयजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिम् । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यम् ।
चेतते । सहस्वः । विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । सत्सि ।
मध्ये । आ । बर्हिः । ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

ऋतावः ऋतंसत्यभूतोयज्ञः तद्वन् हेअग्ने तेत्वद्विषयांनमउक्तिंनमस्कारवाक्यमहंअयामि प्रेरयामिउच्चारयामि हेसहस्वः सहोबलंतद्वन्नग्नेचेततेचेतयित्रेकर्मणः प्रज्ञापकायतुभ्यंनमउक्तिः क्रियते तांजुषस्वअस्माभिः क्रियमाणांनमस्कारोक्तिंसेवस्व किञ्च विद्वान्आनुपूर्व्येणदेवाह्वा-नाभिज्ञः विदुषःकर्माभिज्ञान्देवानावक्षिआवह किञ्च यजत्रयष्टव्य हेअग्ने ऊतयेअस्माकं रक्षणायमध्येबर्हिः स्तीर्णस्यबर्हिषोमध्येआनिषत्सि आसमन्तान्निषीद ॥ अयामि इण्गतौ भौ-वादिकः पादादित्वादनिघातः । जुषस्व जुषीप्रीतिसेवनयोः तुदादिःलोटिरूपं निघातः । चे-तते चितीसंज्ञाने शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेततोन्तोदात्तताभावाच्छतुरनुमइतिविभक्ते रुदात्तताभावः धातुस्वरः । सहस्वः सहोस्येतिमतुप् सकारस्यतसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञकत्वात्रुर्न भवति मादुपधायाइतिमतुपोवत्वम् उगिदचामितिनुम् हल्ङ्याादिलोपेनकारस्यमतुवसोरुरि-तिरुत्वं आमन्त्रितनिघातः । विदुषः विदज्ञानेइत्येतस्मादुत्तरस्यशतुः विदेःशतुर्वसुरितिव-

स्वादेशः भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः । सत्ति षद्लृविशरणादिषु लटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् शित्प्रत्ययपरत्वाभावात्सीदादेशाभावः सदिरप्रतेरितिषत्वम् । यजत्र यजदेवपूजादिषु अमिनक्षियजीत्यादिनात्रन्प्रत्ययः आमन्त्रितनिघातः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

द्र॒वं॒तां॒त॒उ॒षसा॑वा॒जय॑न्ती॒अग्ने॒वात॑स्यप॒थ्या॑भि॒रच्छ॑ ।
यत्सी॑म॒ञ्जन्ति॑पू॒र्व्यंह॒विर्भि॒रावन्धु॒रे॑वतस्थतु॒र्दु॒रो॒णे ॥ ३ ॥

द्र॒वं॑ताम् । ते॒ । उ॒षसा॑ । वा॒जय॑न्ती॒ इति॑ । अग्ने॑ । वात॑स्य ।
प॒थ्या॑भिः । अच्छ॑ । यत् । सी॒म् । अ॒ञ्जन्ति॑ । पू॒र्व्य॑म् । ह॒विःऽभिः॑ ।
आ । व॒न्धुरा॑ऽइव । त॒स्थ॒तुः । दु॒रो॒णे ॥ ३ ॥

हेअग्ने वाजयन्तीवाजमन्नंकुर्वाणे उषासानक्तेअहोरात्रौतौत्वांद्रवतांअभिगच्छतम् त्वमपिवातस्यवायोःपथ्याभिर्मार्गैःअच्छ तावहोरात्रौशीघ्रमभिगच्छ यद्यस्मात्कारणादहोरात्राभ्योः परस्पराभिगमनेनअन्योन्यसंबन्धः तस्मादहोरात्रयोःसायंप्रातःकालयोःपूर्व्यंपुरातनंत्वामृत्विजोहविर्भिराज्यादिभिःसींसर्वतोञ्जन्ति सिञ्चन्ति किञ्चवन्धुरेव यथाकूबरस्थानं परस्परसंसक्तेषाद्वयोपेतंतद्वत्संसक्तौतावहोरात्रौदुरोणेअस्माकंगृहेअग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं आ-आवृत्यपुनःपुनरावर्तमानौ सन्तौतस्थतुः तिष्ठताम् ॥ द्रवतां द्रुगतौइत्यस्यलोटिरूपम् । पथ्याभिः पथिषुसाधवइत्यर्थे तत्रसाधुरितियत् नस्तद्धितेइतिटिलोपः तित्स्वरितइतिस्वरितः । तस्थतुः तिष्ठतेर्लिट्यतुसिरूपं निघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

मि॒त्रश्च॒तुभ्यं॒वरु॑णःसह॒स्वोऽग्ने॒विश्वे॑म॒रुतः॑सु॒म्नम॑र्च॒न् ।
यच्छो॒चिषा॑सहसस्पुत्र॒तिष्ठा॑अ॒भिक्षि॒तीःप्र॒थय॒न्त्सूर्यो॒नॄन् ॥ ४ ॥

मि॒त्रः । च॒ । तुभ्य॑म् । वरु॑णः । स॒ह॒स्वः॒ । अग्ने॑ । विश्वे॑ । म॒रुतः॑ ।
सु॒म्नम् । अ॒र्च॒न् । यत् । शो॒चिषा॑ । स॒ह॒सः॒ । पु॒त्र॒ । तिष्ठाः॑ ।
अ॒भि । क्षि॒तीः । प्र॒थय॑न् । सूर्यः॑ । नॄन् ॥ ४ ॥

सहस्वः बलवन् हेअग्ने मित्रश्चवरुणश्चमित्रावरुणौ विश्वेमरुतः सर्वेदेवाश्चतुभ्यंत्वदर्थंसुम्नंस्तोत्रं अर्चन्वहन्ति यद्वा सर्वेदेवाःतुभ्यंत्वांसुम्नंसुखेनअर्चन्पूजयन्ति यद्यस्मात्कारणात्सहसस्पुत्र हेअग्ने सूर्यःसुष्टुअर्यःस्वामी यद्वा सर्वान्तर्यामितयासुष्टुप्रेरकः यद्वा सूर्यःशोभनवीर्यःअभिक्षितीः क्षितिशब्दोमनुष्यवाची विशःक्षितयइतितन्नामसुपाठात् मनुष्यानभिलक्ष्यनॄन्मार्गप्रदर्शकत्वेननेतॄन् आत्मनोरश्मीन्प्रथयन् सर्वतोविस्तारयंस्त्वंशोचिषादीप्त्यासमानःसन् तिष्ठाः तिष्ठसि तस्मादेतेदेवाःपूजयन्ति ॥ अर्चन् अर्चपूजायामित्यस्यलङिरूपम् अडभावश्छान्दसः । तिष्ठाः ष्ठागतिनिवृत्तावित्यस्यलेटिरूपम् यद्योगादनिघातः पाघ्रेत्यादिनातिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । सूर्यः राजसूयसूर्येतिक्यबन्तत्वेननिपातनात्सर्वेर्थाःसिद्धाभवन्ति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

वयंतेअद्यररिमाहिकाममुत्तानहस्तानमसोपसद्य ।
यजिष्ठेनमनसायक्षिदेवानस्रेधतामन्मनाविप्रोअग्ने ॥ ५ ॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तानऽहस्ताः ।
नमसा । उपऽसद्य । यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् ।
अस्रेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हेअग्ने उत्तानहस्ताहविःस्वीकरणादुत्तानपाणयोवयंकामंकमनीयं पुरोडाशादिहविःतेतुभ्यं अद्येदानीमस्मिन्कर्मणिररिम दद्मः नमसानमस्कारेणउपसद्य प्रसन्नोभूत्वायजिष्ठेनयष्टृतमेनयागेच्छावतामनसान्तःकरणेनदेवान्यक्षियजनीयान्देवान्यजपूजय किञ्च विप्रोमेधावीकर्माभिज्ञस्त्वंअस्रेधताअक्षीणेनप्रभूतेनमन्मनामन्तव्येन स्तोत्रेणदेवान्पूजय ॥ अद्य सद्यःपरुत्परार्यैषमइत्यादिनानिपातितः अन्तोदात्तश्च । ररिम रादानेइत्यस्यवर्तमानेलिटि परस्मैपदानांणलतुसित्यादिनामसोमादेशः क्रादिनियमादिडागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः हियोगादनिघातः आगमाअनुदात्ताइतीटोनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । उपसद्य षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु इत्यस्यक्त्वा समासेनञ्पूर्वेक्त्वोल्यबितिल्यप् लित्स्वरः । यक्षि यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषु लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् षत्वकत्वे सिपोह्यादेशाभावश्छान्दसः । अस्रेधता स्रिधिःक्षयार्थःतत्पुरुषेतिनञ्स्वरः ॥ ५ ॥

७

अथषष्ठी–

त्वद्धिपुत्रसहसोविपूर्वीर्देवस्ययन्त्यूतयोविवाजाः ।
त्वंदेहिसहस्रिणंरयिंनोद्रोघेणवचसासत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहसः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः ।
वि । वाजाः । त्वम् । देहि । सहस्रिणम् । रयिम् । नः ।
अद्रोघेण । वचसा । सत्यम् । अग्ने ॥ ६ ॥

सहसस्पुत्र बलस्यपुत्र हेअग्ने देवस्यदेवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्ययजमानस्य कृते त्वत् त्वत्तःसकाशात्पूर्वीः प्रभूताऊतयोविघ्नपरिहारेणकर्मपरिपालनादिरूपारक्षाः वियन्तिहि विविधंगच्छन्तिखलु तमिमंयजमानं प्राप्नुवन्ति तथा वाजाःअन्नानिवियन्ति एनंयजमानं प्राप्नुवन्ति किञ्च हेअग्ने त्वंसहस्रिणं सहस्रसंख्याकंरयिंधनं नोस्मभ्यं देहि तथा अद्रोघेण द्रोहरहितेन पापशून्येनवचसावाक्येनयुक्तं सत्यंसत्यशीलंसन्मार्गेप्रवर्तमानं पुत्रंचदेहिप्रयच्छ ॥ त्वत् युष्मच्छब्दस्य पञ्चम्येकवचनेत्वादेशः ङसेःएकवचनस्यचेत्यदादेशः एकादेशस्वरः । पुत्रसहसः परमपिच्छन्दसीतिपराङ्गवद्भावात् द्वयोःसर्वानुदात्तत्वम् । देहि डुदाञ्दाने इत्यस्यलोटिघ्वसोरेद्धाविति धातोरेत्वं अभ्यासलोपश्च निपातः । अद्रोघेण द्रुहजिघांसायां घञ् द्रोघः घकारश्छान्दसः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

तुभ्यंदक्षकविक्रतोयानीमादेवमर्तासोअध्वरेअकर्म ।
त्वंविश्वस्यसुरथस्यबोधिसर्वंतदग्नेअमृतस्वदेह ॥ ७ ॥ १४ ॥

तुभ्यम् । दक्ष । कविक्रतो इति कविऽक्रतो । यानि । इमा ।
देव । मर्तासः । अध्वरे । अकर्म । त्वम् । विश्वस्य । सुऽरथस्य ।
बोधि । सर्वम् । तत् । अग्ने । अमृत । स्वद । इह ॥ ७ ॥ १४ ॥

दक्ष अतिसमृद्धतयासामर्थ्योपेत कविक्रतो अतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ देवदीप्यमान हेअग्ने मर्तासोयजमानावयं तुभ्यंत्वदर्थंयानीमा यानिइमानिहवींषिअध्वरेयज्ञे अकर्म हविस्त्यागमकार्ष्म त्वंचसुरथस्य शोभनयानोपेतस्यविश्वस्यसर्वस्ययजमानस्य बोधि गोपायिताभवामीतिबुध्यस्व अमृत मरणधर्मरहिताग्ने इहास्मिन्कर्मणि अस्माभिर्दत्तंतत्सर्वंहविः स्वदआस्वादय ॥ अकर्म डुकृञ्करणे इत्यस्यलङि छन्दस्युभयथेतिमसआर्धधातुकत्वेनङित्वाभावाद्गुणः यद्वृत्तयोगादनिघातः । बोधि बुधअवगमने छन्दसिलुङितिलोडर्थेलुङ् तिङांतिङोभवन्तीतिसिपस्तादेशः दीपजनबुधेत्यादिनाकर्तरिचिण् चिणोलुगितितत्प्रत्ययस्यलोपः अडभावश्छान्दसः । स्वद स्वदआस्वादने अन्तर्भावितण्यर्थः लोटिरूपं निघातः ॥ ७ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

विपाजसापृथुनेतिसप्तर्चंतृतीयंसूक्तम् त्रैष्टुभमाग्नेयम् अत्रेयमनुक्रमणिका—विपाजसा कात्यउत्कीलस्त्विति । कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलोनामऋषिः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराहोतेत्यादिसूक्तदशकंविनियुक्तं तत्रेदंचद्वितीयंसूक्तम् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

विपाजंसापृथुनाशोशुंचानोबाधंस्वद्विषोरक्षसोअमींवाः ।
सुशर्मणोबृहतःशर्मणिस्यामग्नेरहंसुहवंस्यप्रणींतौ ॥ १ ॥

वि । पाजंसा । पृथुनां । शोशुंचानः । बाधंस्व । द्विषः । रक्षसंः ।
अमींवाः । सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्याम् । अग्नेः ।
अहम् । सुऽहवंस्य । प्रऽनींतौ ॥ १ ॥

उत्कीलःस्तौति—हेअग्ने पृथुनाविस्तीर्णेनपाजसातेजसाशोशुचानः अत्यर्थंदीप्यमानस्त्वंद्विषः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून्विबाधस्व विशेषेणनाशय तथा अमीवाः रोगराहित्येनसामर्थ्योपेतानिरक्षसः उभयत्रसुबूव्यत्ययः तानिरक्षांसिबाधस्व कर्मविघ्नकारीणितान्यपनुदस्व यद्वा अमीवाः आभिमुख्येन आगमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्चबाधस्व सुशर्मणः स्वर्गादिलक्षणशोभनसुखहेतोर्बृहतः महतः शत्रुविजयेनप्राप्तमहिम्नः सुवहस्यसुष्ठुआह्वानो-

पेतस्याग्नेःशर्मणिअस्माकं सुखहेतौप्रणीतौउत्तरवेद्यादिस्थानेषुप्रणयनेप्रकर्षेणनयनं तत्रतत्रानीयप्रक्षेपः एवंभूते तवप्रणयनेअहंस्यां अग्निप्रणयनपूर्वकेक्रत्वनुष्ठानेभवेयम् ॥ पाजसा पारक्षणे असुन्नित्यनुवृत्तौ पातेर्बलेजुट्चेत्यसुनजुडागमः नित्त्वादाद्युदात्तः। पृथुना प्रथप्रख्याने उदित्यनुवृत्तौ प्रथिम्रदिभ्रस्जांसम्प्रसारणमितिउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनसम्प्रसारणं प्रत्ययस्वरः। शोशुचानः शुचदीप्तावित्यस्ययङ्कि गुणोयङ्कोरित्यभ्यासस्यगुणः व्यत्ययेनशानच् चर्करीत्यस्यादादिवद्भावाच्छपोलुक् चित्त्वादन्तोदात्तत्वेप्राप्ते अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। बाधस्व बाधृविलोडनेइत्यस्यलोटिरूपं पादादित्वान्निघाताभावः। सुशर्मणः शॄहिंसायाम् दुःखंश्रृणातीतिऔणादिकोमनिन् सोर्मनसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। स्याम् असभुवीत्यस्यलिङि यासुट्परस्मैपदेष्वित्यादिनायासुट् लिङःसलोपइतिसलोपः यासुटोङित्त्वात्श्नसोरल्लोपः निघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

त्वंनोअस्याउषसोव्युंष्टौत्वंसूरउदितेबोधिगोपाः।
जन्मेवनित्यंतनयंजुषस्वस्तोमंमेअग्नेतन्वासुजात ॥ २ ॥

त्वम्। नः। अस्याः। उषसः। विऽउंष्टौ। त्वम्। सूरे। उत्ऽइंते।
बोधि। गोपाः। जन्मंऽइव। नित्यंम्। तनयम्। जुषस्व।
स्तोमंम्। मे। अग्ने। तन्वा। सुऽजात ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंअस्याः अद्यवर्तमानायाउषसोव्युष्टौव्युच्छनेप्रकाशनेसूरेसूर्येउदितेचसतिनः अग्निहोत्रादिकर्मणिप्रवृत्तानामस्माकंगोपाः गोपायिताभवामीतिबोधिबुध्यस्व केचित्सूर्योदयात्प्रागग्निहोत्रंजुह्वति केचिदुदितेतस्मिञ्जुह्वति तेषामुभयेषांपालयिताभवेत्यर्थः तन्वासुजातज्वालापरिवृतेनशरीरेणसुष्ठुजात देदीप्यमान अथवा तन्वासुजात आत्मनैवसुजातःस्वयंभूरित्यर्थः तादृशस्त्वंमेमदीयंस्तोमंत्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणंस्तोत्रंनित्यं जुषस्व तत्रदृष्टांतः—जन्मेवेति यथा जन्म जनकः पिता औरसंतनयं पुत्रंपरिष्वङ्गादिभिःसेवतेतद्वदस्माभिःक्रियमाणमिमंसेवस्व ॥ व्युष्टौ उच्छीविवासे तमोविवास्यतेनयेतिकरणेक्तिन् व्रश्चादिनाषत्वम् तादौचनिति

छ्त्यताविवितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। गोपाः गुपूरक्षणे गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यइतिआयप्रत्ययः तदन्ताद्धातोःक्विप् अतोलोपइत्यकारलोपः लोपोव्योरितियलोपः धातुस्वरः। जुषस्व जुषी-प्रीतिसेवनयोरित्यस्यलोटिरूपं निघातः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

त्वंनृचक्षावृषभानुपूर्वीःकृष्णास्वंग्नेअरुषोविभाहि।
वसोनेषिचपर्षिचात्यंहःकृधीनोरायउशिजोयविष्ठ ॥ ३ ॥

त्वम्। नृऽचक्षाः। वृषभ। अनु। पूर्वीः। कृष्णासु। अग्ने।
अरुषः। वि। भाहि। वसो इति। नेषि। च। पर्षि। च। अति।
अंहः। कृधि। नः। राये। उशिजः। यविष्ठ ॥ ३ ॥

वृषभ कामानांवर्षितः हेअग्ने नृचक्षाः नृणांमनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोद्रष्टाकृष्णासुरा-त्रिषुअरुषः आरोचमानस्त्वंअनुअनुक्रमेणपूर्वीःवह्वीःज्वालाःविभाहिविशेषेणप्रकाशय वसोःसर्वस्य प्रकाशप्रदानेनस्वस्वस्थानेषुवासयितः अग्नेत्वंनोस्मान्नेषिकर्मानुरूपफलानिचप्रापय अंहः अस्माकंदारिद्र्यलक्षणंपापं अतिपर्षिच अतिपारय निवारयेतियावत् किञ्च यविष्ठ युवतम हे-अग्ने नोस्मानरायेधनायउशिजः कामयमानान्कृधिकुरु अभिलषितफलप्रदानेनप्राप्तकामान्कुर्वि-त्यर्थः ॥ नृचक्षाः चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि अयमत्रदर्शनेवर्तते असुन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेर्बहुलंशिच्चे-त्यसुन् शिद्वद्भावात्ख्याञादेशाभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। वृषभ वृषसेचने अभजित्यनुवृ-त्तौ ऋषिवृषिभ्यांकिदितिअभच् किच्वाद्गुणाभावः अपादादित्वान्निघातः। पूर्वीः पुरुशब्दस्य वोतोगुणवचनादितिङीष् आद्यस्योकारस्यदीर्घश्छान्दसः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। भाहि भा-दीप्तौ अन्तर्भावितण्यर्थः लोटिरूपम्। वसो वसनिवासे उरित्यनुवृत्तौशृस्वृस्निहित्रप्यसिव-सीत्यादिनाउप्रत्ययः पादादित्वान्ननिघातः षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्। नेषि णीञ्प्रापणे छन्दसि लोडर्थेलट् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिआमन्त्रितस्य अविद्यमानव-त्त्वेनपादादित्वान्ननिघातः। पर्षि पृपालनपूरणयोः चादिषुचेतिननिघातः। कृधि डुकृञ्करणे इत्यस्यलोटि सेर्ह्यपिच्चेतिहिरादेशः तस्यश्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसोतिधिरादेशः बहुलंछन्दसी-त्युप्रत्ययस्यलुक् पादादित्वान्ननिघातः। राये रादाने रातेर्डैरितिडैप्रत्ययः ऊडिदमित्यादिना

विभक्तेरुदात्तत्वम् । उशिजः वशकान्तौ वशेःकिच्चेतीजिप्रत्ययः कित्त्वात्सम्प्रसारणम् प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ युवशब्दादतिशायनेइष्ठन्प्रत्ययः स्थूलदूरयुवेत्यादिनायणादेःपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अषाळ्हो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।
यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥ ४ ॥

अषाळ्हः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौभगा ।
सम्ऽजिगीवान् । यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः ।
जातऽवेदः । बृहतः । सुऽप्रनीते ॥ ४ ॥

हेअग्ने अषाळ्हःशत्रुभिरसोढः अपराजितःस्वयंशत्रून्जयतीत्यर्थः वृषभः कामानांवर्षिता एवंभूतस्त्वंविश्वाःसर्वाःपुरःशत्रूणांपुरीः सौभगा तत्रत्यानिशोभनान्युत्तमानिधनानिचसंजिगीवान् सम्यक्जयन्दिदीहि सर्वतोज्वालाभिर्दीप्यस्व सुप्रणीतेशोभनप्रणयन जातवेदः जातप्रज्ञ हेअग्ने बृहतःउपदिष्टातिदिष्टद्विविधेतिकर्तव्यताकलापेनमहतः पायोस्तत्फलप्रदानेनरक्षकस्यप्रथमस्यमुख्यतयाप्रथमंक्रियमाणस्य एषवावप्रथमोयज्ञोयज्ञानांयज्ज्योतिष्टोमइतिश्रुतेः । तादृशस्यज्योतिष्टोमाख्यस्यनेताहविर्वहनदेवताह्वानादिक्रिययायागनिर्वाहकोभव ॥ अषाळ्हः षहमर्षणे इत्यस्यनिष्ठायांहोढइतिढकारः झषस्तथोर्धोधइतिक्तस्यधः ष्टुत्वेनढः ढलोपेकृते ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घइतिदीर्घः ओत्वाभावश्छान्दसः सहेःसाडःसइतिसकारस्यमूर्धन्यादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे नञ्स्वरः । वृषभः वृषसेचने ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभच् चित्स्वरः । दिदीहि दिवुक्रीडादावित्यस्य यङ्लुकिलोण्मध्यमैकवचनेसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइत्यभ्यासस्यगुणाभावः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिपूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तौपरत्वाद्धलिचेतिदीर्घत्वं पश्चाद्वलोपः । सौभगा सुभगान्मन्त्रेइतिउद्गात्रादिषुपाठाद्भावार्थेघञ् हृद्भगसिन्ध्वन्तेइतिपूर्वपदस्यवृद्धिः उत्तरपदस्यनवृद्धिर्भवति सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः तेनचसौभाग्येनधनान्युपलक्ष्यन्ते ञित्त्वादाद्युदात्तः । संजिगीवान् जिजये छन्दसिलिट् तस्यक्कसुः सन्लिटोर्जेरितिकवर्गादेशः प्रत्ययस्वरः दीर्घश्छान्दसः । पायोः पारक्षणे कृवापाजिमीत्यादिनाउण्प्रत्ययः आतोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

अच्छिद्राशर्मजरितःपुरूणिदेवाँअच्छादीद्यानःसुमेधाः ।
रथोनसस्निरभिवक्षिवाजमग्नेत्वंरोदसीनःसुमेके ॥ ५ ॥

अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरूणि । देवान् । अच्छ ।
दीद्यानः । सुऽमेधाः । रथः । न । सस्निः । अभि । वक्षि । वाजम् ।
अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥ ५ ॥

जरितः सर्वस्यजगतः अन्तकाले जरयितः हेअग्ने सुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतः दीद्यानः स्वतेजसाप्रकाशमानस्त्वं देवान्यष्टव्यान्देवान् अच्छाभिलक्ष्यतदुद्देशेन क्रियमाणानिपुरूणि बहूनिशर्मस्वर्गादिसुखसाधनभूतान्यग्निहोत्रादीनिकर्माणिअच्छिद्राअच्छिद्राणिकुरु कर्तृकर्मसाधनवैकल्यराहित्येन संपूर्णानिकुरु किञ्च हेअग्ने त्वंसस्निः संभक्तासंतर्जनीयोवा यद्वा सस्निःसंस्नातःसंनिरुद्धःस्वकीयंसततगमनं संनिरुध्य हविःप्रक्षेपपर्यन्तमत्रवर्तमानस्त्वंवाजंनोस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नंअभि देवानभिलक्ष्यवक्षिवहप्रापय तत्रदृष्टान्तः–रथोन रथइव यथारथोधान्यादिकमूढ्वातत्स्वामिनं प्रापयतितद्वत् किञ्च त्वंइमेरोदसीद्यावापृथिव्यौ सुमेके शोभनरूपोपेते स्वकीयप्रभाभिःप्रकाशयुक्तेकुरु ॥ दीद्यानः दीदेतिर्दीप्तिकर्मा तस्मात्शानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सुमेधाः नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच्प्रत्ययः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम । सस्निः षसस्वप्ने अस्मादौणादिकोनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः । वक्षि वहप्रापणे अस्यलोटःसिपिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ढत्वकत्वे हिरादेशश्छान्दसत्वान्नभवति निघातः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

प्रपीपयवृषभजिन्ववाजानग्नेत्वंरोदसीनःसुदोघे ।
देवेभिर्देवसुरुचारुचानोमानोमर्तस्यदुर्मतिःपरिष्ठात् ॥ ६ ॥

प्र । पीपय । वृषभ । जिन्व । वाजान् । अग्ने । त्वम् । रोदसी
इति । नः । सुदोघे इति सुऽदोघे । देवेभिः । देव । सुऽरुचा ।
रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुःऽमतिः परि । स्थात् ॥ ६ ॥

वृषभ कामानांवर्षितः हेअग्ने त्वंनोस्माकं प्रपीपयअभिलषितफलानिप्रवर्धय वाजान-न्नानिचजिन्वप्रयच्छ किञ्च देवदीप्यमानहेअग्ने सुरुचाशोभनदीप्त्यारुचानः शोभमानस्त्वं देवे-भिर्यजनीयदेवैःसहितः अस्माकंरोदसी इमेद्यावापृथिव्यौ सुदोघेवृष्टिद्वाराअभिमतफलप्रदाने-नसष्ठुदोग्ध्र्यौकुरु तथामर्तस्यमनुष्यस्यशत्रोर्दुर्मतिः दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोभिभवः नोस्मान्मापरिष्ठात् प-रितोमागच्छतु॥ पीपय प्यायतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटिशपोलुगभावश्छान्दसः पापाने इत्यस्यण्यन्त-स्य लुङिचङिद्विर्वचनाभ्यासदीर्घौ सिपोलोपश्छान्दसः। जिन्व अविजिविधिविप्रीणनार्थाः एतस्य लोटिइदित्त्वान्नुम् शप् अतोहेरितिहेर्लुक् आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिङउत्तरत्वाभावान्न निघातः। सुदोघे दोहनंदोघः भावेघञ् कुत्वंछान्दसम् आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदा-त्तत्वम्। दुर्मतिः मनुअवबोधने मन्यतइतिमतिर्बुद्धिः कर्तरिक्तिच् दुष्टाबुद्धिः अव्ययपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ६॥

अथसप्तमी—

इळांमग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे॥ ७॥ १५॥

इळाम्। अग्ने। पुरुऽदंसम्। सनिम्। गोः। शश्वत्ऽतमम्।
हवमानाय। साध। स्यात्। नः। सूनुः। तनयः। विजाऽवा।
अग्ने। सा। ते। सुऽमतिः। भूतु। अस्मे इति॥ ७॥ १५॥

उतोपितृभ्यामित्यस्मिन्वर्गेव्याख्यातेयमृक्॥ ७॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेपञ्चदशोवर्गः॥ १५॥

अयमग्निरितिचतुर्थंषळृचंसूक्तंआग्नेयम् अत्रानुक्रमणिका—अयमग्निःषट्प्रागाथमिति। उत्कीलस्त्विवतितुशब्दप्रयोगादस्यापिसूक्तस्यसएवऋषिः अत्रविषमसंख्यानामृचांबृहतीछन्दः तृतीयपादस्यद्वादशाक्षरत्वात् समसंख्यानांतुसतोबृहतीप्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् उक्तं-च—अयुजौजागतौसतोबृहतीति।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अयमग्निःसुवीर्यस्येशेमहःसौभगस्य ।
रायईशेस्वपत्यस्यगोमतईशेवृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

अयम् । अग्निः । सुऽवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।
रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमतः । ईशे । वृत्रऽहथानाम् ॥ १॥

उत्कीलःस्तौति—अयंयजनीयत्वेनांगुल्यानिर्दिश्यमानोग्निः सुवीर्यस्यशोभनसामर्थ्योपेतस्य महोमहतःसौभगस्यसौभाग्यस्यईशे ईष्टे ईश्वरोभवति सर्वस्यबलारोग्यहेतुतयासौभाग्यकारित्वात् तथागोमतःगवादिपशुयुक्तस्यस्वपत्यस्य शोभनापत्यस्यरायोधनस्येशेईष्टे पुत्रपश्वाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसम्पादकत्वेनतत्स्वामित्वात् तथा एवंभूतोग्निःवृत्रहथानां हननंहथः शत्रुभूतपापविनाशनानामपीशेईष्टे त्वयिसमर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात्पापक्षयोभवतीतितस्यापिस्वामी॥ ईशे ईशऐश्वर्ये अदादित्वाच्छपोलुक् लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः पादादित्वादनिघातः। सौभगस्य सुभगस्यभावःसौभगं उद्गात्रादित्वादञ् सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादत्रहृद्भगेत्यादिनाप्राप्तायाउत्तरपदवृद्धेरभावः । रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ईशे निघातः । स्वपत्यस्य नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वृत्रहथानां वृतुवर्तने अस्मात् स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः कित्त्वादगुणः हनहिंसागत्योरित्यस्मात् हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यइतिक्थन् कित्त्वादनुनासिकलोपः क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सुवीर्यस्य अधीगर्थेत्यादिनाकर्मणिषष्ठी ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

इमंनरोमरुतःसश्चतावृधंयस्मिन्रायःशेवृधासः ।
अभियेसन्तिपृतनासुदूढ्योविश्वाहाशत्रुमादभुः ॥ २ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्चत । वृधम् । यस्मिन् । रायः ।
शेऽवृधासः । अभि । ये । सन्ति । पृतनासु । दुःऽध्यः । विश्वाहा ।
शत्रुम् । आऽदभुः ॥ २ ॥

८

नरःकर्मणांनेतारः हेमरुतोदेवायूयंवृधंपशुपुत्रादिवर्धकंइममस्माभिःस्तूयमानमग्निंसश्चत हविरानयनार्थंसेवध्वं कीदृशोग्निः कीदृशास्तेमरुतश्चइत्याकांक्षायामाह—यस्मिन्देवेरायोधनानिशेवृधासः दानभोगाद्युपयोगेनसुखस्यवर्धकानिसन्ति येचदेवाः पृतनासुसेनासुसेनोपलक्षितेषुसंग्रामेषुदूढ्यः दुष्टध्यानोपेतानात्मनोहिंसकान्शत्रूनभिसन्ति अभिभवन्ति येचविश्वाहाविश्वान्यहानियस्मिन्नखण्डेकालेतस्मिन्सर्वदाशत्रुमात्मनोद्वेष्टारंआदभुः आदभ्नुवन्तिहिंसन्ति ॥ एवंभूतास्तेसर्वेमरुतोयूयंतमिममग्निंसेवध्वमितिपूर्वेणान्वयः ॥ सश्चत षञ्जसङ्गे इत्यस्माल्लोटिरूपं जकारस्यव्यत्ययेनचकारः निघातः। शेवृधासः वर्णव्यत्ययः शंसुखंवर्धयतीत्यसुन्नित्यसुन् गुणाभावश्छान्दसः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्चेत्यौणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। सन्ति असभुवि। दूढ्यः ध्यैचिन्तायाम् अन्येभ्योपिदृश्यतइतिक्विप् दृशिग्रहणात्सम्प्रसारणं दुरोदाशनाशदभध्येषूत्त्वंवक्तव्यं उत्तरपदादेश्चष्टुत्वंचेतिऊत्वढत्वे छन्दस्युभयथेतिशसिइयङादेशंबाधित्वायणादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः शसःसुप्त्वादनुदात्तत्वेकृतेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिशसःस्वरितत्वम्। आदभुः दंभुदंभने अस्माल्लिट्युसिरूपम् श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामुपसङ्ख्यानमितिकिद्वद्भावादनुनासिकलोपः द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः सतिशिष्टस्वरोबलीयानितिप्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

सत्वंनोरायःशिशीहिमीढ्वोअग्नेसुवीर्यस्य।
तुविद्युम्नवर्षिष्ठस्यप्रजावतोनमीवस्यशुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः। त्वम्। नः। रायः। शिशीहि। मीढ्वः। अग्ने। सुऽवीर्यस्य।
तुविऽद्युम्न। वर्षिष्ठस्य। प्रजाऽवतः। अनमीवस्य। शुष्मिणः ॥ ३ ॥

हेअग्ने सतथाविधस्त्वंनोस्मान्रायः तृतीयार्थेषष्ठी धनेनशिशीहि तीक्ष्णान्कुरु अस्मान्धनसमृद्धान्कुरु किञ्च तुविद्युम्नबहुधनोपेतअतएवमीढ्वःमीढ्वन्कामानांसेक्तः हेअग्ने त्वंवर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्यप्रभूतस्यप्रजावतः अपत्ययुक्तस्यअनमीवस्यारोग्यहेतोः अतएवशुष्मिणः बलहेतोः सुवीर्यस्यशोभनसामर्थ्ययुक्तस्यान्नस्यसंबन्धिनोस्मान्कुरु यद्वा एतत्सर्वंविशेषणतयायोजनीयम् एताःषष्ठ्यस्तृतीयार्थे एतदुक्तंभवति धनेनापत्यारोग्यशरीरबलोपेतेनान्नेनचास्मान्त्समृद्धान्कुर्विति ॥ शिशीहि शिञ्निशाने इत्यस्यलोटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः वाछन्दसीति

विकल्पेनङित्त्वादङितश्चेतिहेर्धिरादेशोनभवति दीर्घश्छान्दसः निघातः । मीढ्वः मिहसेचनेइत्य-स्यक्कसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातनात्ढत्वम् उपधादीर्घश्च संबुद्धौनुमिकृतेहल्ङ्यादि-लोपेसंयोगान्तलोपेचकृतेनकारस्यमतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसीतिरुः पादादित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

चक्रिर्योविश्वाभुवनाभिसासहिश्चक्रिर्देवेष्वादुवः ।
आदेवेषुयततआसुवीर्यआशंसउतनृणाम् ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । ससहिः । चक्रिः । देवेषु ।
आ । दुवः । आ । देवेषु । यतते । आ । सुऽवीर्ये । आ ।
शंसे । उत । नृणाम् ॥ ४ ॥

योयमग्निःचक्रिः सर्वस्यजगतःकर्ता सचविश्वाभुवनाविश्वानिभुवनानिअभिअभिविशति तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेः । चक्रिःकर्तासोग्निः सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलःसन् दुवः अस्माभिर्दत्तंहविर्देवेषुयजनीयदेवेषु आ आनयति सचाग्निः देवेषुदेवनशीलेषुस्तोतृषुआयततेआभिमुख्येनगच्छति उतापिच नृणांयज्ञस्यनेतॄणांशस्त्रिणांशंसे शंसनंशंसः शस्त्रंतस्मिन्सोग्निरागच्छति तथानृणांमनुष्याणांसुवीर्येशोभनवीर्योपेतेयुद्धेतद्रक्षणार्थमागच्छति अनेनाग्नेः सर्वव्यापकताप्रतिपादिताभवति यद्वा विश्वानिभुवनानिचक्रिःअभिसासहिरभिभवनशीलःआकारश्चार्थे देवेषुचदुवःपरिचरणंचक्रिः कर्तायएवंभूतः सआयततेइत्यादिपूर्ववत् ॥ चक्रिःडुकृञ्करणे आदृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेतिकिन्प्रत्ययः लिङ्वद्भावात्द्विर्वचनम् कित्त्वाद्गुणाभावः नित्स्वरः । सासहिः षहमर्षणेइत्यस्माद्यङन्तात् सहिवहिचलिपतिभ्योयङन्तेभ्यःकिकिनाविति किः प्रत्ययस्वरः । यतते यतीप्रयत्ने यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसे भावेघञ् ञित्स्वरः । नृणां नृचेतिविकल्पेनदीर्घाभावः नामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । विश्वेत्यादिषुनलोकाव्ययनिष्ठखलर्थतॄनामितिषष्ठीप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

मानोअग्नेमतयेमावीरतायैरीरधः ।
मागोतायैसहसस्पुत्रमानिदेपद्वेषांस्याकृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अमंतये । मा । अवीरंतायै । रीरधः ।
मा । अगोतायै । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अपं ।
द्वेषांसि । आ । कृधि ॥ ५ ॥

सहसस्पुत्र बलस्यपुत्र हेअग्ने त्वंनोस्मान् अमतयेशत्रुभूतायदारिद्र्यायमारीरधः संसिद्धान्विषयभूतान्माकुरु तथाअवीरतायैअवीरशब्देनतद्वान्लक्ष्यतेवीरस्यभावोवीरता नवीरता अवीरतातस्यै अस्मानपुत्रतायाविषयभूतान्माकुरु तथात्वमस्मान्अगोतायैगवादिपशुसंपत्त्यभावस्य विषयभूतान्माकुरु किञ्चास्मान्निदेनिन्दायाविषयभूतान्माविधेहि तथात्वंद्वेषांसिकर्मापराधनिमित्तान् द्वेषान् अपाकृधि अपाकुरु निवारय ॥ अवीरतायै वीराअस्यसन्तीतिवीरः अर्शआदित्वादच् तस्यभावःवीरता तस्यभावस्त्वतलावितितल् नवीरताअवीरता नञःस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमितिनञउत्तरस्यादेरुदात्तता । रीरधः राधसाधसंसिद्धौअस्माण्ण्यन्ताच्छान्दसेलुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यइतिच्लेश्चङादेशः णेरनिटीतिणिलोपः णौचङ्युपधायाइत्युपधाह्रस्वः चङीतिद्विर्वचनं सन्वल्लघुनिचङ्परेइतिसन्वद्भावः सन्यतइत्यभ्यासस्येत्वम् तस्यदीर्घोलघोरिति दीर्घः नमाङ्योगेइत्यडभावः निघातः । अगोतायै गोशब्देनगोमान्लक्ष्यते नगौःअगौःअगोर्भावःअगोता तस्यभावइतितल् लित्स्वरः । सहसस्पुत्र सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइतिपरांगवद्भावात्सहसस्पुत्रइत्येतयोःसर्वानुदात्तत्वम् । निदे णिदिकुत्सायांअस्मात्सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् अनित्यमागमशासनमितिनुमभावः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तता ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

शग्धिवाजंस्यसुभगप्रजावतोग्नेबृहतोअंध्वरे ।
संरायाभूयंसासृजमयोभुनातुविद्युम्नयशंस्वता ॥ ६ ॥ १६ ॥

शग्धि । वाजंस्य । सुऽभग । प्रजाऽवंतः । अग्ने । बृहतः । अध्वरे ।
सम् । राया । भूयंसा । सृज । मयःऽभुनां । तुविंऽद्युम्न ।
यशंस्वता ॥ ६ ॥ १६ ॥

सुभग शोभनधनोपेत हेअग्ने त्वंअध्वरेअस्माभिःक्रियमाणेस्मिन्नग्निष्टोमादिकर्मणि बृहतोमहतः प्रभूतस्यप्रजावतः अपत्योपेतस्यवाजस्यान्नस्यशग्धिईशिषे तादृशमन्नमस्मिन्नध्वरेअस्मभ्यंदेहि किञ्च तुविद्युम्नबहुधनयुक्तहेअग्ने मयोभुना मयइतिसुखनाम शेवृधंमयइतितन्नामसुपाठात् तत् दानाद्युपयोगहेतुतयासुखस्यभावकेन अतएवयशस्वताकीर्तिमताभूयसाअतिप्रभूतेनरायाएवंविधेनधनेनास्मान्त्संसृज संयोजय ॥ शग्धि शकॢशक्तावित्यस्यलोटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हुझल्भ्योहेर्धिरितिधिरादेशः हेरपित्त्वादुदात्तता। राया ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भूयसा बहुशब्दात् द्विवचनविभज्योपपदेइतिईयसुन् बहोर्लोपोभूचबहोरितिईयसुनःसर्वस्यलोपेप्राप्ते आदेःपरस्येतिप्रत्ययस्यादेर्लोपः बहोर्भूरादेशश्च नित्स्वरः। सृज सृजविसर्गे तुदादिः लोटिरूपं निघातः । मयोभुना भवतेरौणादिकोडुप्रत्ययः। तुविद्युम्न पादादित्वादनिघातः॥ ६॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेषोडशोवर्गः॥ १६॥

समिध्यमानइतिपञ्चर्चंपञ्चमंसूक्तंआग्नेयंत्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्यकतस्यार्षम् तदुक्तं—समिध्यमानःपञ्चकतोवैश्वामित्रस्त्विति । आहोतेत्यादिसूक्तदशकस्यविनियोगउक्तः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिति तत्रेदंचतुर्थम् वाजपेयेबार्हस्पत्येचरावग्निंसुदीतिमितिस्विष्टकृतोयाज्या वाजपेयेनेत्यादिखण्डेसूत्रितम्—अग्निंसुदीतिंसुदृशंगृणन्तइतिसंयाज्येइति।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

समिध्यमानःप्रथमानुधर्मासमक्तुभिरज्यतेविश्ववारः।
शोचिष्केशोघृतनिर्णिक्पावकःसुयज्ञोअग्निर्यजथायदेवान् ॥१॥

सम्ऽइध्यमानः। प्रथमा। अनु। धर्म। सम्। अक्तुऽभिः।
अज्यते। विश्वऽवारः। शोचिःऽकेशः। घृतऽनिर्निक्। पावकः।
सुऽयज्ञः। अग्निः। यजथाय। देवान्॥ १॥

कतःस्तौति—धर्म धारणाद्धर्मअग्नेःयज्ञनिर्वाहकतयातद्धारकत्वाद्धर्माग्निः तथाचमन्त्रःधर्माणमग्निंविदथस्यसाधनमिति। तादृशोग्निः प्रथमाप्रथमंयज्ञोपक्रमेअनुअग्न्यायतनेष्वनुक्रमे-

णसमिध्यमानःसम्यक्प्रज्वाल्यमानः यद्वा अनुधर्म धर्मसाधनभूतेषुयज्ञेषुप्रथमंसमिध्यमानःवि-श्ववारः विश्वैःसर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतयावरणीयःशोचिष्केशःशोचींषिज्वालाः केशायस्यसत-थोक्तः घृतनिर्णिक्निर्णिगितिरूपनाम दीप्तिरूपः यद्वा घृतनिर्णिक् घृतस्यतापनद्वारा विल-पनेनशोधकः पावकः अस्मदीयपापशोधकःसुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः एवंभूतोग्निः देवानस्माभि-र्यजनीयान्देवान्यजथाययष्टुं अक्तुभिरंजनसाधनैर्घृतादिभिःसमज्यते सम्यक्सिच्यते ॥ प्रथमा सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः । धर्म धृधारणेइत्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् ह्रस्वत्वंछान्दसं नित्स्वरः । अक्तुभिः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु अज्यतेएभिरितिबाहुलकात्क्तुः करणे कि-त्त्वादुपधालोपः प्रत्ययस्वरः । अज्यते सएवधातुः कर्मणियक् अनिदितामित्युपधालोपः । विश्ववारः विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारावारोवारणंयस्येत्यत्रवृञ्वरणेइत्यस्यण्यन्तस्यरूपम् वारः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । घृतनिर्णिक् णिजिर्शौचपोषणयोः क्विप् घृतंनेनेक्तीतिद्वितीयातत्पुरुषत्वात्पूर्वपदस्वरः। यजथाय यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु अस्मादौ-णादिकोथप्रत्ययः तादर्थ्येचतुर्थी प्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यथायंजोहोत्रमंग्नेपृथिव्यायथादिवोजातवेदश्चिकित्वान् ।
एवानेनंहविषायक्षिदेवान्मंनुष्वद्यज्ञंप्रतिरेममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयंजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः ।
जातऽवेदः । चिकित्वान् । एव । अनेन । हविषा । यक्षि ।
देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिर । इमम् । अद्य ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंयथापृथिव्याः यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाःपूर्वंहोतासन् होत्रंहोमसाधनं हविःअयजःअयाजीः जातवेदः जातप्रज्ञ हेअग्ने चिकित्वान्कर्मविषयज्ञानवान्त्वंयथादिवः य-जमानभूतायाः द्युदेवतायाः होताभूत्वाहविरयजः एव एवंत्वंअस्मिन्कर्मणिहोतासन्अनेन अ-स्माभिर्दीयमानेनहविषादेवान्यक्षियज किञ्च त्वंअद्येदानीमस्माभिःक्रियमाणमिमंयज्ञंप्रतिर अनुष्ठानसंपूर्त्यापारंगमय तत्रदृष्टान्तः—मनुष्वदिति यथामनोर्यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्यापारमनैषीस्तद्व-त् इमंयज्ञंपारंनयेत्यर्थः ॥ यथा प्रकारवचनेथाल्इतिथाल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।

अग्रजः यजेर्लङिरूपं यच्छन्दयोगादनिघातः। होत्रं हुदानादनयोः हुयामाशुभसिभ्यस्त्रन्निति त्रन्प्रत्ययेनान्तोदात्तः। दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । चिकित्वान् कितज्ञाने इत्यस्य क्वसौरूपं प्रत्ययस्वरः । अनेन इदमूशब्दस्य तृतीयैकवचने अनाप्यकइत्यनादेशः। यक्षि यजेर्लेटिरूपम्। मनुष्वत् तत्र तस्येवेतिवतिः नभोङ्गिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञत्वादुत्वाभावः प्रत्ययस्वरः तिरतेर्लोटिव्यत्ययेनशः ऋतइद्धातोरितीत्वं निघातः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

त्रीण्यायूंषितवंजातवेदस्तिस्रआजानीरुषसस्तेअग्ने ।
ताभिर्देवानामवोयक्षिविद्वानथाभवयजमानायशंयोः ॥ ३ ॥

त्रीणि । आयूंषि । तव । जातऽवेदः । तिस्रः । आऽजानीः ।
उषसः । ते । अग्ने । ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् ।
अथ । भव । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

हेजातवेदः जातप्रज्ञ तवत्रीण्यायूंषि त्रिविधानिआज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नानिआहारतयाकल्पितानि हेअग्ने तिस्रउषसः एकाहाहीनसत्रगताउषोभिमानिन्यस्तिस्रोदेवताः तेतवआजानीर्जनयित्र्योमातरः यद्वा उषोभिमानिन्योदेवतास्तवआजानीः त्वामनुजाताःतिस्रःस्वसारः तथाचस्वसृःप्रकृत्यमन्त्रः—प्रजामेकारक्षत्यूर्जमेकाराष्ट्रमेकारक्षतीति। ताभिरुषोभिमानिनीभिः देवताभिः सहितस्त्वं अवः अस्माभिर्दीयमानंहविर्लक्षणमन्नंदेवानांयक्षि यष्टव्यदेवानांप्रयच्छ अथानन्तरंविद्वान्जानंस्त्वं यजमानायशंभव सुखहेतुर्भव योश्चसुखस्यमिश्रयिताचभव ॥ तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तः। तिस्रः त्रिशब्दस्यस्त्र्यर्थेत्रिचतुरोःस्त्रियामितितिसृइत्यादेशः अचिरऋतइतिरेफादेशः तिसृभ्योजसइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। आजानीः जनजनने जनिघसिभ्यामिणितिकर्तरिइण् णित्त्वादुपधावृद्धिः वाछन्दसीतिसवर्णदीर्घः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अवः अवरक्षणे असुन्नित्यसुन् नित्स्वरः। यक्षि यजेर्दानार्थस्यलेटिरूपम् । यजमानाय पूङ्यजोः शानन्निति शानन् नित्स्वरः । योः युमिश्रणेइत्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् आर्धधातुकलक्षणगुणः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

अग्निंसुदीतिंसुदृशंगृणन्तोनमस्यामस्त्वेडच्यंजातवेदः ।
त्वांदूतमरतिंहव्यवाहंदेवाअकृण्वन्नमृतस्यनाभिम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । सुऽदीतिम् । सुऽदृशम् । गृणन्तः । नमस्यामः । त्वा ।
ईड्यम् । जातऽवेदः । त्वाम् । दूतम् । अरतिम् । हव्यऽवाहम् ।
देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ ४ ॥

जातवेदः जातस्यसर्वस्यवेदितः हेअग्नेगृणन्तः त्वद्विषयांस्तुतिंकुर्वाणाः वयंअग्निंअंगनादिगुणोपेतंसुदीप्तिंअतएवसुदृशं सर्वैःसुदर्शनंईड्यंस्तुत्यं एवंविधंत्वात्वांनमस्यामः हविर्भिः पूजयामः किंच देवाअस्माभिर्यजनीयाइन्द्रादयोदेवाः अरतिंनविद्यतेरतिर्विषयेषुप्रीतिर्यस्यासावरतिः विषयेष्वप्यसक्तं अतएवामृतस्यदेवान्नभूतायाःसुधायाः नाभिं नाभिस्थानंत्वांतादृशंहव्यवाहंदूतमकृण्वन् हविषांवोढारंतदूमकुर्वन् दूतोहिद्विविधः वार्ताहारीकार्यंकारीचेति तत्रत्वांकार्यकारिणंदूतमकार्षुरितिभावः ॥ सुदीतिं दीङ्क्षये दीयतेविनाश्यतेआभिस्तमइतिकरणेक्तिन् दीतयोदीप्तयः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुदृशं दृशिर्प्रेक्षणे तस्माच्छक्यार्थे खल् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिगुणाभावः लितीतिप्रत्यात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । गृणन्तः गृणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः नमस्पूजायां नमोवरिवश्चित्रङःक्यजितिक्यच् तदन्ताल्लटिरूपम् पादादित्वादनिघातः । दूतं टुदुउपतापे दुतनिभ्यांदीर्घश्चेतिक्तः तत्सन्नियोगेनधातोर्दीर्घः दूतः इतस्ततःसंचारीत्यर्थः प्रत्ययस्वरः । अरतिम् रमुक्रीडायां भावेक्तिन् । अकृण्वन् कृविर्हिंसाकरणयोरित्यस्यलङि धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः निघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

यस्त्वद्धोतापूर्वोअग्नेयजीयान्द्विताचसत्तास्वधयाचशंभुः ।
तस्यानुधर्मप्रयजाचिकित्वोथानोधाअध्वरंदेववीतौ ॥ ५ ॥ १७ ॥

यः । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । द्विता । च ।
सत्ता । स्वधया । च । शम्ऽभुः । तस्य । अनु । धर्म । प्र । यज ।
चिकित्वः । अथ । नः । धाः । अध्वरम् । देवऽवीतौ ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेअग्ने त्वत् त्वत्तोपिपूर्वः प्रथमभावीयजीयान्अतिशयेनयष्टायोयःकश्चिद्धोताहोमनिष्पादकः द्विताद्वैधंमध्यमेचोत्तमस्थानेचस्वधयासोमाख्येनान्नेनसहसत्तानिषण्णःसन्शंभुः यष्टॄणांसुखभूरभूत् द्वितीयपादमेवं यास्कोव्याचख्यौ—द्विताचसत्तास्वधयाचशंभुः द्वैधंसत्तामध्यमेचस्थानउत्तमेचशंभुः सुखभूरिति[1] । चिकित्वः धर्मविषयचेतनावान् हेअग्ने तस्ययः त्वत्तोपिपूर्वभावीहोतानिरूपितः तस्यहोतुः अनुधर्मधर्माननुतेनानुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य प्रयज प्रकर्षेणदेवान्पूजय अथानन्तरं हेअग्नेत्वंनोस्माकं संबन्धिनमध्वरमिमंयज्ञंदेववीतौ देवानां प्रीत्यर्थं धाः विधेहि । यजीयान् यष्टृशब्दस्यतुश्छन्दसीतिईयसुन् तस्मिन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्त्वादाद्युदात्तः । द्विता द्विशब्दात्संख्यायाविधार्थेवेतिधाप्रत्ययः धकारस्यतकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । सत्ता षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्यताच्छीलिकस्तृन् नित्स्वरः । स्वधया स्वर्लोकंदधाति यजमानस्येतिस्वधा आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । शंभुः शंसुखं अस्माद्भवतीति भूसत्तायां विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायामित्यत्रमितद्वादेरुपसंख्यानात् डुप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः । यज यजेर्लोटिरूपम् । चिकित्वः कितज्ञानेइत्यस्यक्कसौरूपं मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसीतिनकारस्यरुः । अथानः निपातस्यचेतिदीर्घः । धाः डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्यछान्दसे लुङिरूपं अडभावश्छान्दसः । देववीतौ देवानांवीतिरशनंयत्रप्रीतौ साप्रीतिर्देववीतिः वीकान्त्यादिषु इत्यस्माद्भावेक्तिन् बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

भवानोअग्नइतिपञ्चर्चंषष्ठंसूक्तम् भवानइत्यनुक्रमणिका कतोवैश्वामित्रस्त्वितितुशब्दप्रयोगादस्यापिवैश्वामित्रःकतऋषिः अग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः प्रवर्ग्येभिष्टवेभवानोअग्नइतिद्वृचोविनियुक्तः सूत्रितंच—भवानोअग्नेसुमनाउपेताविति द्वृचाइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

भवांनोअग्नेसुमनाउपेतौसखेवसख्येपितरेवसाधुः ।
पुरुद्रुहोहिक्षितयोजनांनांप्रतिप्रतीचीर्दहतादरांतीः ॥ १ ॥

भवं । नः । अग्ने । सुऽमनाः । उपऽइतौ । सखाऽइव । सख्ये ।
पितराऽइव । साधुः । पुरुऽद्रुहः हि । क्षितयः । जनानाम् ।
प्रति । प्रतीचीः । दहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

हेअग्ने त्वं उपेतौअस्माभिः क्रियमाणप्रवर्ग्याख्यकर्मणः आभिमुख्येनागमनेसुमनाः तत्कर्मसिद्ध्यर्थमनुकूलमनस्कोभूत्वानः साधुर्भवअस्मत्संबन्धिकर्मसाधकोभव तत्रदृष्टान्तद्वयम्— सखेवसख्येपितरेवेति यथासखासुहृत्सख्येमित्रायहितोपदेशेनसाधुर्भवति यथाचपितरामातापितरौपुत्रायसन्मार्गोपदेशादिनासाधकौभवतः तद्वत् किंच जनानांमनुष्याणांक्षितयोमनुष्याः पुरुद्रुहोहिनानाविधद्रोहयुक्ताः हिशब्दःकारणपरः यस्माल्लोकेपरस्परमात्सर्यादिनान्योन्यमसहमानाजनावर्तते तस्मात्त्वं प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयास्मदाभिमुख्येनागच्छतः अरातीः अरातीन्शत्रून्प्रतिदहतात् त्वंप्रतिकूलःसन्भस्मसात्कुरु॥ भवानः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः। उपेतौ इण्गतौ अयनमितिभावेक्तिन् प्रादिसमासः तादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। सख्ये समानेख्यश्चोदात्तइतिइण् डित्त्वाट्टिलोपः तत्संनियोगेनयलोपः समानस्यच्छन्दसीत्यादिनासभावः उदात्तइत्युक्तत्वादुपपदस्योदात्तता । साधुः राधसाधसंसिद्धौ कृवापाजीत्यादिनाउण्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। प्रतीचीः अञ्चुगतिपूजनयोः ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्विन् स्त्रियां उगितश्चेतिङीपिप्राप्ते पुनःधातोरुगितप्रतिषेधइतिप्रतिषिद्धे अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिप्रतिप्रसवात्ङीप् तस्मिन् भसंज्ञायां अचइत्यकारलोपः चावितिदीर्घः। दहतात् दहभस्मीकरणे इत्यस्य लोण्मध्यमैकवचनेहेःतुह्योस्तातङाशिषीतितातङादेशः निघातः।अरातीः प्रतीचीः उभयत्रलिङ्गव्यत्ययः ॥१॥

अथद्वितीया—

तपोष्वग्नेअन्तराँअमित्रान्तपाशंसमररुषःपरस्य ।
तपोवसोचिकितानोअचित्तान्वितेतिष्ठन्तामजराअयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अग्ने । अन्तरान् । अमित्रान् । तप । शंसम् ।
अररुषः । परस्य । तपो इति । वसो इति । चिकितानः ।
अचित्तान् । वि । ते । तिष्ठन्ताम् । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हेअग्ने अन्तरान्अभिभावुकानमित्रान्शत्रून्सुसुष्ठुयथाभवतितथातपोतपैवबाधस्व किञ्च अररुषः तुभ्यंहविरप्रयच्छतः अतएवपरस्यशत्रुभूतस्यस्वंशंसमभिलाषंतपक्षपय वसोसर्वस्यवासयितः हेअग्ने चिकितानः कर्माभिज्ञस्त्वं अचित्तान्सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान्पुरुषान्तपो

सन्तप यस्मादेवंतस्मात्तेतवरश्मयःअजराः जरारहिताःप्रतिबंधरहिता अतएवअयासः सर्वत्रगमनस्वभावाःसन्तोवितिष्ठन्तां विशेषेणतिष्ठन्तु॥तपो तपउ गुणः उञमवलम्ब्यउञइतिप्रगृह्यसंज्ञा पादादित्वादनिघातः। तप तपसंतापेइत्यस्यलोटिरूपं द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः। अरुषः रादानेइत्यस्यक्वसौवस्वेकाजितिप्राप्तस्येटःसम्प्रसारणंसम्प्रसारणाश्रयंचबलीयइति सम्प्रसारणबलीयस्त्वान्निवृत्तिः वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणं समासेनञ्स्वरः। चिकितानः कितज्ञानेइत्यस्यछन्दसिलिट् तस्यलिटःकानज्वेतिकानजादेशः द्विर्वचनं कित्त्वाद्गुणाभावः चित्त्वादन्तोदात्तः । तिष्ठन्तां ष्ठागतिनिवृत्तौ विपूर्वात्तिष्ठतेःसमवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदं निघातः। अयासः अयगतौ पचाद्यच् चित्स्वरः॥ २॥

अथतृतीया—

इ॒ध्मेना॑ग्नइ॒च्छमा॑नोघृ॒तेन॑जुहो॒मि॑ह॒व्यंतर॑से॒बला॑य।
याव॒दीशे॒ब्रह्म॑णा॒व॑न्द॑मानइ॒मांधियं॑शत॒सेया॑यदे॒वीम्॥ ३॥

इ॒ध्मेन॑। अ॒ग्ने॒। इ॒च्छमा॑नः। घृ॒तेन॑। जु॒हो॒मि॒। ह॒व्यम्। तर॑से। बला॑य। याव॑त्। ईशे॑। ब्रह्म॑णा। वन्द॑मानः। इ॒माम्। धिय॑म्। श॒त॒ऽसेया॑य। दे॒वीम्॥ ३॥

हेअग्ने इच्छमानः धनंकामयमानोहंयजमानः इध्मेनसमिन्धनकारिसमित्समूहेनघृतेनआज्येनसहहव्यंहवनयोग्यंहविः पुरोडाशादिकंजुहोमि किमर्थंतरसेवेगायतवसततगमनसिद्ध्यर्थंबलायसामर्थ्यायपुरोडाशादिहविर्भारवहनसिद्ध्यर्थंत्वयिहविःप्रक्षिपामि किञ्च ब्रह्मणा स्तोत्रेणवन्दमानः त्वांस्तुवन्नहंयावदीशेयावद्धंदनंवोढुंशक्नोमितावद्देहि त्वंचइमांअस्माभिः क्रियमाणांधियंत्वद्विषयांस्तुतिंशतसेयायअपरिमितधनपर्यवसानायदेवींदीप्तांअतिप्रभूतांकुरु॥ इध्मेन ञिइन्धीदीप्तौ इध्यतेनेनाग्निरितिइध्मःकाष्ठविशेषः इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमगितिकरणेमक् कित्त्वादनुनासिकलोपः प्रत्ययस्वरः। इच्छमानः इषइच्छायां व्यत्ययेन शानच् इषुगमियमांछइतिछकारः। जुहोमि हुदानादनयोरित्यस्यलटिरूपं पादादित्वादनिघातः। हव्यं हवमर्हतीतिछंदसिचेतियप्रत्ययः भसंज्ञायांयस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः। यावत् यच्छब्दाद्यत्तदेतेभ्यःपरिमाणेवतुबितिवतुप् आसर्वनाम्नइत्याकारःआद्युदात्तः। ईशे ईशऐश्वर्येइत्यस्यलडुत्तमैकवचने इटः टेरेत्वं अदादित्वाच्छपोलुक्। शतसेयाय षोन्तकर्मणि

आदेचउपदेशेऽशितीत्यात्वं अचोयदितिभावेयत् ईद्यतीतीत्वम् आर्धधातुकलक्षणोगुणः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

उच्छोचिषासहसस्पुत्रस्तुतोबृहद्वयःशशमानेषुधेहि ।
रेवदग्नेविश्वामित्रेषुशंयोर्मर्मृज्मातेतन्वंभूरिकृत्वः ॥ ४ ॥

उत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः ।
शशमानेषु । धेहि । रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शम् । योः ।
मर्मृज्म । ते । तन्वम् । भूरि । कृत्वः ॥ ४ ॥

सहसस्पुत्रहेअग्ने शोचिषास्वकीययादीप्त्याउतउद्दीप्यस्व स्तुतः स्तोत्रशस्त्रसाधनभूतैर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं शशमानेषुशशमानःशंसमानइतियास्कः । त्वद्विषयशंसनंकुर्वाणेषुविश्वामित्रेषुविश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषुविश्वंमित्रमस्येतिविश्वामित्रः एकस्मिन्बहुवचनंपूजार्थम् तथाविधेष्वस्मासुरेवद्धनयुक्तं बृहत्प्रभूतं वयः वयःशब्दोन्नवाची अर्कः वयःक्षद्मेत्यन्ननामसुपाठात् तादृशंप्रभूतमन्नंधेहि विधेहि किञ्च शं रोगाणांशमनमस्मासुविधेहि योःभयानांयावनंअमिश्रणंचविधेहि शमनंचरोगाणांयावनंचभयानामितियास्कः । कृत्वः अस्माभिःक्रियमाणस्यकर्मणः प्रयोजकत्वेनकर्तः हेअग्ने तेतवतन्वंतनुंभूरिबहुवारंमर्मृज्म पुनःपुनःसोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिर्वयंसिञ्चामः ॥ शशमानेषु शशप्लुतगतावित्ययंधातुरत्रस्तुत्यर्थः ताच्छील्यवयोवचनशक्तिष्वितिचानश् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । धेहि डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्यलोटिरूपम् । रेवत रयिरस्यास्तीति मतुप् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वं छन्दसीरइतितस्यवत्वं रयेर्मतौबहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वं गुणः । विश्वामित्रेषु मित्रेचर्षावितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वं बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मर्मृज्म मृजूष्शुद्धावित्यस्यवर्तमानेलिटिउत्तमबहुवचनेमसोमादेशः अनित्यमागमानुशासनमितीडभावः रेफश्छान्दसः पादादित्वादनिघातः प्रत्ययस्वरः । भूरि भूसत्तायां अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन्नितिक्रिन् कित्त्वाद्गुणाभावः नित्स्वरः । कृत्वः डुकृञ्करणे संपदादित्वाद्भावेक्विप् तदस्यास्तीतिमतुप् झयइतितस्यवत्वम् तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञायांतकारस्यजश्त्वाभावः मतुवसोरुरितितकारस्यरुत्वम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

कृधिरत्नंसुसनितर्धनानांसघेदंग्नेभवसियत्समिद्धः ।
स्तोतुर्दुरोणेसुभगंस्यरेवत्सृप्राकरस्नांदधिषेवपूंषि ॥ ५ ॥ १८ ॥

कृधि । रत्नम् । सुऽसनितः । धनानाम् । सः । घ । इत् । अग्ने ।
भवसि । यत् । सम्ऽइद्धः । स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य ।
रेवत् । सृप्रा । करस्ना । दधिषे । वपूंषि ॥ ५ ॥ १८ ॥

सुसनितः अभिलषितधनानांसुष्ठुदातः हेअग्ने धनानांकनकपश्वादीनांमध्येरत्नंउत्तमंकृधिविधेहि मह्यंदत्स्व यद्यदात्वंसमिद्धःसोमाज्यादिभिःसम्यगिद्धोदीप्तोवर्तसेतदासघइवसताहृशएवत्वंधनस्यदाताखलुभवसि किञ्च सुभगस्यत्वद्विषयस्तुत्याशोभनधनयुक्तस्यस्तोतुर्यजमानस्य दुरोणेगृहेसृप्रा प्रसर्पणशीलौकर्मकरणार्थंप्रसृतौकरस्नाकर्मणांप्रस्नातारौबाहू करस्नौबाहूकर्मणांप्रस्नातारावितियास्कः । वपूंषिरूपाणिवर्पः वपुरितिरूपनामसुपठितत्वात् ताहृशौबाहूभास्वराणिज्योतींषिच रेवत्धनयुक्तंयथाभवतितथादधिषेधारयसि ॥ सुसनितः षणुदानेइत्यस्यतृचिरूपम् आमन्त्रितनिघातः । सृप्रा सृप्लृगतौ अस्मात्स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिनारक् किच्वादगुणः प्रत्ययस्वरः । करस्ना करोतिफलमितिकरःकर्म पचाद्यजन्तः कर्मणिस्नाशोधनंययोस्तौ यद्वा कर्मणांशोधनंयाभ्यामितिबहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । दधिषे डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्यलटि छन्दस्युभयथेतिथासआर्धधातुकत्वादिट् अतोलोपः निघातः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अग्निंहोतारमितिपञ्चर्चंपञ्चमंसूक्तंत्रैष्टुभमाग्नेयंगाथिनआर्षम् तथाचानुक्रान्तम्–अग्निंहोतारंगाथीहेति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा–

अग्निंहोतारंप्रवृंणेमियेधेगृत्संकविंविश्वविदममूंरम् ।
सनोयक्षद्देवतांतायजीयान्रायेवाजायवनतेमघानि ॥ १ ॥

---

१ नि० ४. १४. ।

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । प्र । वृ॒णे॒ । मि॒येधे॑ । गृत्स॑म् । क॒विम् ।
वि॒श्व॒ऽविद॑म् । अमू॑रम् । सः । नः॒ । य॒क्ष॒त् । दे॒व॒ऽता॑ता ।
यजी॑यान् । रा॒ये । वाजा॑य । व॒न॒ते॒ । म॒घानि॑ ॥ १ ॥

गाथीस्तौति हेअग्ने गृत्संगृणंतंदेवानांस्तुतिंकुर्वतंकविंमेधाविनंविश्वविदंसर्वविषयज्ञानोपेतंअमूरममूढंअग्निंअङ्गनादिगुणोपेतं त्वांमियेधे अस्माभिःक्रियमाणेस्मिन्यज्ञेहोतारंहोमनिष्पादकंदेवानामाह्वातारंवाहंप्रवृणेप्रकर्षेणसंभजे सतथाविधोग्निःयजीयान्यष्टृतमःसन्नोस्माकंदेवतातायष्टव्यतयासंबन्धिनोदेवान्यक्षद्यजतु किञ्च सोग्निः रायेधनायवाजायान्नायचमघानि मंहनीयानिअस्माभिर्दीयमानानिहवींषिवनतेसंभजताम् ॥ वृणे वृङ्संभक्तौ निघातः । मियेधे मकारैकारयोर्मध्येइयागमश्छान्दसः । गृत्सं गृधुअभिकांक्षायां गृधिपण्योर्दकौचेतिसप्रत्ययः अन्त्यस्यदकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अमूरं मुहवैचित्ये इत्यस्यनिष्ठायांरूपं रेफश्छान्दसः नञासमासेतस्यनञ्स्वरः । यक्षत् यजेर्लेटि सिब्बहुलंलेटीतिसिप् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । देवताता देवशब्दात्स्वार्थेसर्वदेवात्तातिलितितातिल् सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः लित्स्वरः । वनते वनषणसंभक्तावित्यस्यलटिव्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

प्रतें॑अग्ने ह॒विष्म॑तीमिय॒र्म्यच्छा॑सुद्यु॒म्नां रा॒तिनीं॑घृ॒ताची॑म् ।
प्र॒द॒क्षि॒णिद्दे॒वता॑तिमुरा॒णःसं रा॒तिभि॒र्वसु॑भिर्य॒ज्ञम॑श्रेत् ॥ २ ॥

प्र । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । ह॒विष्म॑तीम् । इ॒य॒र्मि॒ । अच्छ॑ । सु॒ऽद्यु॒म्नाम् ।
रा॒तिनी॑म् । घृ॒ताची॑म् । प्र॒ऽद॒क्षि॒णित् । दे॒वऽता॑तिम् । उ॒रा॒णः ।
सम् । रा॒तिऽभिः॑ । वसु॑ऽभिः । य॒ज्ञम् । अ॒श्रे॒त् ॥ २ ॥

हेअग्ने सुद्युम्नांसुतेजसंहविष्मतींपुरोडाशादिहविर्युक्तांरातिनीं हविर्दात्रीं घृताचीं घृताचितां जुहूमुपभृतंवा तेतवअच्छ त्वदाभिमुख्येन प्रेयर्मि प्रेरयामि देवतातिम् देवानउराणः उरुबहुकुर्वाणः उराणउरुकुर्वाणइतियास्कः[1] । तादृशोभवानरातिभिर्वसुभिः अस्मभ्यंदेयतयाप्राप्तैर्धनैः सह

---

१ नि० ६. १७. ।

सन् प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येनसमश्रेत् तमिमंयज्ञं सम्यक्सेवताम् ॥ हविष्मतीं हविरस्यास्तीतिमतुप् तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञायां सकारस्यरुर्नभवति उगितश्चेतिङीप् स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिपरिभाषानाश्रयणान्मतुपउदात्तताभावः । इयर्मि ऋगतौ जुहोत्यादिः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं अभ्यासस्यासवर्णेइतीयङादेशः मिपःपित्त्वाद्गुणः निघातः । अच्छ निपातस्येतिसंहितायांदीर्घः । रातिनीं रादानेइत्यस्य नपुंसकेभावेक्तः रातमस्यास्तीतिअतइनिठनावितीनिः प्रत्ययस्वरः । घृताचीं घृतपूर्वादञ्चतेः ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्विन् अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् भसंज्ञायां अचइत्यकारलोपः चावितिदीर्घः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वेप्राप्ते चावितिपूर्वपदान्तोदात्तः । प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणंकरोतीतितत्करोतीतिणिजुत्पद्यमानोदक्षिणशब्दाद्भवतिसंग्रामयतेरेवसोपसर्गाण्णिजुत्पत्तिर्नान्यस्मादितितदन्तात्क्विप् ह्रस्वस्यपितीतितुक् णिचोलोपाभावश्छान्दसः णिचूस्वरः । देवतातिम् देवशब्दात्सर्वदेवात्तातिलितितातिल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उराणः उरुकरोतीति तत्करोतीतिणिच् तदन्ताच्छन्दसिलिट् मन्त्रत्वादाम्नभवति तस्यकानच् णेरनिटीतिणिलोपः वरादेशाभावश्छान्दसः चित्त्वादन्तोदात्तः । अश्रेत् श्रिञ्सेवायां इत्यस्यछान्दसेलङिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् निघातः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

सतेजीयसामनसात्वोतउतशिक्षस्वपत्यस्यशिक्षोः ।
अग्नेरायोनृतमस्यप्रभूतौभूयामतेसुष्टुतयश्चवस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिक्ष ।
सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः । अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ ।
भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वोतः यस्त्वयारक्ष्यमाणः सतेजीयसाअतिशयेनतीक्ष्णेनसत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धियुक्तेनमनसान्तःकरणेनयुक्तोभवति उतापिच तस्मैस्वपत्यस्यद्वितीयार्थेषष्ठी शोभनापत्योपेतंधनंशिक्षप्रयच्छ शिक्षतिर्दानकर्मा दात्यादिषुदानकर्मसुपठितत्वात् हेअग्ने शिक्षोः अभिमतफलप्रदानेशक्तिुमिच्छोः रायोनृतमस्यधनस्य अतिशयेननेतुर्दातुस्तेतवप्रभूतौप्रभावेमहिम्निऐश्वर्येवयंस्याम किञ्च सुष्टुतयः त्वद्विषयशोभनस्तुतिमन्तोवयंवस्वः वसुनोभाजनंभूयाम भूयास्म तेजीयसा तेजितृशब्दादतिशायने ईयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृचोलोपः नित्स्वरः ।

त्वोतः अवरक्षणादिषु निष्ठायां ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाइत्यूठ् अलोपः त्वयाऊतः तृतीयेतियोगविभागात् समासः टेर्लोपश्छान्दसः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शिक्ष शिक्ष विद्योपादाने इत्ययमत्रदानार्थः अस्माल्लोटिव्यत्ययेन परस्मैपदम् । शिक्षोः शकूशक्तावित्यस्य सनिएकाचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधः सनिमीमाघुरभलभशकपतपदामचइसितिधातोरचइसादेशः अत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः सनाशंसभिक्षउरितिउप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ भूसत्तायामित्यस्यभावेक्तिन् तादौचनितिकृत्यताविति गतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । भूयाम भूसत्तायामित्यस्याशीर्लिङि किदाशिषीतियासुट् छन्दस्युभयथेति तस्यसार्वधातुत्वात्सलोपः आगमस्वरः यद्वा तस्मात्प्रार्थनायांलिङि यासुट् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनदन्तत्वादियादेशोनभवति । सुष्टुतयः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वस्वः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः यणादेशः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

भूरीणिहित्वेदधिरेअनीकाग्नेदेवस्ययज्यवोजनासः ।
सआवहदेवतातिंयविष्ठशर्धोयदद्यदिव्यंयजासि ॥ ४ ॥

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्य ।
यज्यवः । जनासः । सः । आ । वह । देवऽतातिम् । यविष्ठ ।
शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यम् । यजासि ॥ ४ ॥

हेअग्ने देवस्यद्योतमानस्य तवसंबन्धिनः यज्यवोयष्टारोध्वर्युप्रभृतयः जनासोजनाः भूरीणिबहूनिअनीकाअनीकानिसेनारूपतयासर्वत्रप्रसृतानिज्वालारूपाणितेजांसिआहुतिप्रक्षेपेण त्वेत्वयिदधिरेहि विदधिरेखलु चक्रुरितियावत् सताद‍ृशस्त्वंदेवतातिंयष्टव्यदेवानिहकर्मण्यावहआह्वय हेयविष्ठ युवतम यद्यस्मात्कारणात् अद्यास्मिन्कर्मणिदिव्यंदिविभवंदेवसम्बन्धिशर्धस्तेजस्त्वंयजासियजसि तस्माद्देवानाह्वयेतिशेषः ॥ दधिरे दधातेर्लिटिरूपम् हियोगादनिघातः चित्त्वादन्तोदात्तः । यज्यवः यजदेवपूजादिषु यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुजितियुच् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । देवतातिं देवशब्दात्स्वार्थेसर्वदेवात्तातिलितितातिल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यजासि यजेर्लेटचाडागमः यद्योगादनिघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

यत्त्वाहोतारमनजन्मियेधेनिषादयन्तोयजथायदेवाः ।
सत्वंनोअग्नेवितेहबोध्यधिश्रवांसिधेहिनस्तनूषु ॥ ५ ॥ १९ ॥

यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः ।
यजथाय । देवाः । सः । त्वम् । नः । अग्ने । अविता । इह ।
बोधि । अधि । श्रवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेअग्ने यजथाययजनार्थंनिषादयन्तः निवसन्तः देवादीप्यमानाऋत्विजोमियेधे मेधे यज्ञेहोतारंदेवानामाह्वातारं त्वा त्वांयद्यस्मादनजन्घृताहुतिभिरौक्षन् यद्वा निषादयन्तः होतारं होमनिष्पादकंत्वांबर्हिषिउपवेशयन्तः ऋत्विजः घृतैरसिञ्चन् तस्मात्सतथाविधस्त्वंइहास्मिन्कर्मणि नोस्माकंअवितापालयिताभवामीतिबोधिबुध्यस्व किञ्च नस्तनूषुअस्माकंतनूजेष्वपत्येषुश्रवांस्यन्नानिअधिधेहिअधिकंनिधेहि॥ अनजन् अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणेषुअस्माल्लङि रुधादित्वात् श्नम् छान्दसत्वादल्लोपाभावः अनिदितामित्युपधालोपः । निषादयन्तः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु चुरादिः सदिरप्रतेरितिषत्वम् यद्वा हेतुमण्णिचूशतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेकृते णित्स्वरः । बोधि बुधअवगमने लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् सेर्ह्यपिच्चेतिसिपोहिरादेशः वाछन्दसीति विकल्पेनगित्त्वाद्गुणः हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः धकारलोपश्छान्दसः निघातः । धेहि दधातेर्लोटिरूपम् ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अग्निमुषसमितिपञ्चर्चंअष्टमंसूक्तंत्रैष्टुभम् अत्रेयमनुक्रमणिका—अग्निमुषसमाद्यान्तेवैश्वदेव्याविति गाथीहेतिहशब्दप्रयोगादस्यापिसूक्तस्यगाथीऋषिः प्रथमापञ्चम्यौवैश्वदेवदेवताकेशिष्टास्तिस्रआग्नेय्यः अस्यसूक्तस्योक्तोविनियोगः मरुत्वतीयशस्त्रेअग्निर्नेतेत्येषाधाय्या सूत्रितञ्च—अग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वन्त्यपइतिधाय्याइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अग्निमुषसमश्विनादधिक्रांव्युष्टिषुहवतेवह्निरुक्थैः ।
सुज्योतिषोनःशृण्वन्तुदेवाःसजोषसोअध्वरंवावशानाः ॥ १ ॥

अग्निम् । उषसम् । अश्विना । दधिऽक्राम् । विऽउंष्टिषु ।
हवते । वह्निः । उक्थैः । सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु ।
देवाः । सऽजोषसः । अध्वरम् । वावशानाः ॥ १ ॥

गाथीब्रूते वह्निः हविषांप्रापयिताग्निः व्युष्टिषुउषसांव्युच्छनेषुअग्निंयजनीयंदेवंउषसंउषोभिमानिनींदेवतांअश्विनाअश्विनौदेवौदधिक्रांदधिक्रावानामकश्चिद्देवः तंदधिक्रावाणंएतान्देवानुक्थैःशस्त्रैः शंसनसाधनैरप्रगीतमन्त्रात्मकैः सूक्तैर्हवतेआह्वयति सुज्योतिषः सुष्ठुद्योतमानानः अध्वरमस्मत्संबन्धिनमिमंयज्ञंवावशानः कामयमानाः सजोषसः परस्परंसङ्गताभूत्वासर्वेदेवाः तदाह्वानंशृण्वन्तु ॥ दधिक्रां क्रमुपादविक्षेपे दधीत्युपपदेजनसनखनक्रमइतिविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । व्युष्टिषु उच्छीविवासे भावेक्तिन् व्रश्चादिनाषत्वं तादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । हवते ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् । सुज्योतिषः सुष्ठुद्योतमानाइतिविग्रहे द्युतदीप्तावित्यस्यद्युतेरिसिन्नादेश्चजइतिइसिन्प्रत्ययः दकारस्यजकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः बहुव्रीहिपक्षेतु नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्ततास्यात् यथा सुज्योतिषोअक्तवस्तांअभिष्युंरित्यत्रान्तोदात्तता तस्मादत्रनायंसमासः किंतु तत्पुरुषएव । शृण्वन्तु श्रुश्रवणेइत्यस्माच्छ्रुवःशृचेतिश्नुः तत्सन्नियोगेनधातोः शृइत्यादेशः निघातः । वावशानाः वशकान्तावित्यस्ययङ्लुकिरूपं अभ्यासस्यदीर्घोकितइतिदीर्घः व्यत्ययेनशानच् चित्स्वरः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अग्नेत्रीतेवाजिनात्रीषधस्थांतिस्रस्तेंजिह्वाऋतजातपूर्वीः ।
तिस्रउंतेतन्वोदेववांतास्ताभिर्नःपाहिगिरोअप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सधऽस्था । तिस्रः । ते ।
जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वीः । तिस्रः । ऊँ इति । ते । तन्वः ।
देवऽवांताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अप्रऽयुच्छन् ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० ८. ४. १६. ।

हेअग्ने तेतव त्रीवाजिना आज्यौषधिसोमात्मकानित्रीण्यन्नानि त्रीषधस्थात्रीणिआग्नीध्रीया-दीनिधिष्ण्यानिस्थानानि यद्वा एकाहाहीनसत्राख्यानित्रीणिस्थानानि यद्वा त्रयोलोकाः ऋत-जातऋतेषुसत्यभूतेषुयज्ञेषुसमुत्पन्न हेअग्ने तेतवपूर्वीःदेवानांजिह्वाःसात्विकादिभेदेनत्रिप्रकाराः य-द्वा त्रयोवाग्नयोहव्यवाहनोवैदेवानांकव्यवाहनःपितृणांसहरक्षाअसुराणामितिश्रुतेरग्निनैविध्यात् जिह्वात्रैविध्यम् यद्वा देवानामुदरपूरयित्र्यस्तिस्रोसुरपित्र्यगार्हपत्याद्याजिह्वाः हेअग्ने तेतवदेववा-ताः देवैरभिलषितास्तिस्रस्तन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानित्रीणिशरीराणि एवंभूतस्त्वंअप्र-युच्छन्अप्रमाद्यन् सावधानोभूत्वाताभिस्तनूभिर्नोस्माकंस्तोतॄणांगिरः स्तोत्रशस्त्रादीनिवाक्या-निपाहिपालय॥ तिस्रः तिसृभ्योजसइतिजसउदात्तत्वम् ।जिह्वाः लिहआस्वादने लिहन्त्याभीर-सानितिशेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाइतिनिपातनाद्वन् लकारस्यजकारः गुणाभावः व्यत्ययेनान्तो-दात्तत्वम् । देववाताः वागतिगन्धनयोः अस्मात्कर्मणिक्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पाहि पारक्षणेइत्यस्यलोटिरूपं निघातः अप्रयुच्छन् युच्छप्रमादे नञ्स्वरः॥ २ ॥

अथतृतीया—

अग्ने॒भूरी॑णि॒तव॑जातवेदो॒देव॑स्वधावो॒मृत॑स्य॒नाम॑ ।
याश्च॒माया॑मा॒यिनां॒विश्व॑मिन्व॒त्वेपू॒र्वीःसं॒द॒धुःपृ॑ष्टबन्धो ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । भूरी॑णि । तव॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । दे॒व॑ । स्व॒धा॒ऽवः॒ । अ॒मृत॑स्य । नाम॑ । याः । च॒ । मा॒याः । मा॒यिना॑म् । वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्व॒ । त्वे इति॑ । पू॒र्वीः । स॒म्ऽद॒धुः । पृ॒ष्ट॒ब॒न्धो॒ इति॑ पृष्टऽबन्धो॥ ३ ॥

हेदेव द्योतमान जातवेदः जातप्रज्ञ स्वधावःअन्नवन् हेअग्ने अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य तवसंबन्धिनोदेवाः भूरिणिबहूनि नाम नामानितेजांसिसंदधुःसंदधिरे किञ्च विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पक पृष्टबन्धो अपेक्षितफलप्रश्नविषयाणांस्तोतॄणांबन्धो हेअग्ने मायिनामसुराणांपूर्वीःभूय-सीःयाःमायाःदेवाः त्वेत्वयिसंदधुःसंयुयुजिरे तास्त्वयिसन्तितस्माद्यज्ञविघ्नकारिणांमायिनांमायाः परिहृत्यास्मदीयंयज्ञंपालयेतिभावः॥ स्वधावः स्वधास्यास्तीतिमतुप् मतुवसोरुरितिनकारस्यरुः। अमृतस्य नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। नाम णमप्रह्वत्वे नामन्सीमन्नित्यादिनाम-निन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनान्मकारलोपःदीर्घश्च नमयन्तिसर्वानपिस्वाश्रयभूतान्पुरुषानितिनामा-

नितेजांसि सुपांसुलुगितिसुपोलुक् नित्त्वादाद्युदात्तः । मायिनां मायाएषांसन्तीतिव्रीह्यादित्वादिनिः यस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः । विश्वमिन्व इविव्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्माद्विश्वशब्देउपपदेकर्मण्यणितिअण्प्रत्ययः धातूपदेशावस्थायामिदितोनुमितिनुमिप्राप्तेलघूपधगुणोनभवतिविश्वमिन्वतिप्रीणयतीतिविश्वमिन्वः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिद्वितीयायाअलुक् आमन्त्रितत्वान्निघातः । संदधुः डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्यलिट्युसिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः प्रत्ययस्वरः । पृष्टबन्धो प्रच्छज्ञीप्सायामित्यस्यकर्मणिनिष्ठायांग्रहिज्यावयीत्यादिनासंप्रसारणं व्रश्चादिनाषत्वम् बन्धबन्धनेइत्यस्मात् शृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः षष्ठीसमासः आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अ॒ग्निर्ने॒ता भग॑इव क्षि॒ती॒नां दैवी॑नां दे॒वऋ॑तु॒पा ऋ॒तावा॑ ।
सवृ॑त्र॒हा स॒नयो॑ वि॒श्ववे॑दाः पर्ष॒द्विश्वाति॑ दु॒रि॒ता गृ॒णन्त॑म् ॥ ४ ॥

अ॒ग्निः । ने॒ता । भगः॑ऽइव । क्षि॒ती॒नाम् । दैवी॑नाम् । दे॒वः । ऋ॒तु॒ऽपाः ।
ऋ॒तऽवा॑ । सः । वृ॒त्र॒ऽहा । स॒नयः॑ । वि॒श्वऽवे॑दाः । पर्ष॑त् ।
विश्वा॑ । अति॑ । दुः॒ऽइ॒ता । गृ॒णन्त॑म् ॥ ४ ॥

योयमग्निः क्षितीनांमनुष्याणांदैवीनांदेवसबन्धिनीनांविशांनेता अन्तर्यामितयानियामकः तत्रदृष्टान्तः—ऋतुपाः भगइव यथावसन्ताद्यृतूनांपालकःसूर्यः सर्वस्यप्रकाशप्रदानेनप्रवर्तकस्तद्वत् यश्चाग्निः ऋतावा सत्यकर्मा वृत्रहावृत्रस्यपापस्यहन्ता सनयः सनातनः पुराणः विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान्सर्वज्ञः देवोद्योतमानः सतथाविधोग्निः गृणन्तंतद्विषयांस्तुतिंकुर्वन्तंस्तोतारंविश्वादुरितासर्वाणिदुरितान्यतिअतिक्रम्यपर्षत् पारंनयतु ॥ नेता णीञ्प्रापणे इत्यस्यतृचिरूपं चित्स्वरः । क्षितीनां क्षिनिवासगत्योः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् नामन्यतरस्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । दैवीनां देवशब्दात्संबन्धार्थेदेवाद्यञञावित्यञ् अञि टिड्ढाणञितिङीप् ञित्त्वादाद्युदात्तः । ऋतुपाः पारक्षणेइत्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् ऋतून्पातीत्युपपदमतिङितिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रहा हनहिंसागत्योः ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विबितिक्विप् । विश्ववेदाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पर्षत् पॄपालनपूरणयोरित्यस्यलेटिसिब्बहुलमितिसिप् अडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः पादादित्वादनिघातः । गृणन्तं गॄशब्दे लटः शतृ क्र्यादित्वात्श्ना प्वादित्वात्ह्रस्वः नुमिश्नाभ्यस्तयोरातइत्यकारलोपः शतृप्रत्ययः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

दधिक्रामग्निमुषसंचदेवींबृहस्पतिंसवितारंचदेवम् ।
अश्विनामित्रावरुणाभगंचवसून्रुद्राँआदित्याँइहहुवे ॥ ५ ॥२०॥

दधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । बृहस्पतिम् ।
सवितारम् । च । देवम् । अश्विना । मित्रावरुणा । भगम् ।
च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥ ५ ॥ २० ॥

हेदधिक्रावादयःसर्वेदेवाः होताहं दधिक्रांदधिक्रावाणं अग्निंउषसं देवींउषोभिमानिनींदेवतांचबृहस्पतिंदेवं द्योतमानं सवितारं सर्वस्यजगतःप्रेरकंदेवंच अश्विनाअश्विनौ देवौ मित्रावरुणौ भगंसूर्यंच वसून् अष्टौवसून् रुद्रानेकादशरुद्रान् आदित्यान् द्वादशादित्यान् एतान्सर्वान्हविर्भुजोयुष्मानिहास्मदीयेकर्मणिहवेहविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि ॥ दधिक्रां दधातीतिदधिः आदृगमहनेत्यादिनाकिप्रत्ययः दधीत्युपपदेक्रमेर्जनसनेत्यादिनाविट् विड्वनोरित्यात्वम् । देवीं देवस्यपत्नीदेवी पुंयोगादाख्यायामितिङीष् यस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बृहस्पतिं तद्बृहतोःकरपत्योरितिसुट्तलोपश्चेति पतिशब्देपरतोबृहच्छब्दस्यतकारलोपः सुडागमश्च उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदिति उभयपदाद्युदात्तत्वम् । सवितारम् षुप्रेरणेइत्यस्यतृचि आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम । रुद्रानादित्यानित्यत्रसंहितायां शसोनकारस्य दीर्घादटिसमानपादे इतिरुत्वम् ततःपूर्वस्यावर्णस्यआतोटिनित्यमित्यनुनासिकत्वम् भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीतिरोर्यकारादेशः लोपःशाकल्यस्येतितस्यलोपः यलोपस्यासिद्धत्वात्स्वरसन्धिर्नभवति अतः रुद्राँ आदित्याँ इतिभवति एवमेकस्मिन्पादे आकारादटिपरतः नकारस्य रुत्वयत्वपूर्वसवर्णानुनासिकादेशाउन्नेयाः । हुवे ह्वयतेर्लटि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं इटः टितआत्मनेपदानामित्येत्वं उवङादेशः निघातः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

इमंनइतिपञ्चर्चंनवमंसूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—इमंनउपाद्येअनुष्टुभौ विराड्रूपासतोबृहतीचान्त्येति । द्वितीयातृतीयेअनुष्टुभौ पञ्चमीविराड्रूपासतोबृहतीच अनुक्तत्वात्प्रथमा-

चतुर्थ्यौत्रिष्टुभौ अस्यापिगाथीऋषिः पशौस्तोकानुवचनमिदंसूक्तं सूत्रितंच— जुषस्वसप्रथस्तममिमंनोयज्ञमिति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

इमंनोयज्ञममृतेषुधेहीमाहव्याजातवेदोजुषस्व ।
स्तोकानामग्नेमेदसोघृतस्यहोतःप्राशानप्रथमोनिषद्य ॥ १ ॥

इमम् । नः । यज्ञम् । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातऽवेदः ।
जुषस्व । स्तोकानाम् । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र ।
अशान । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गाथीप्रार्थयते—हेजातवेदः जातप्रज्ञाग्ने नोस्माकं संबन्धिनमिमंयज्ञं पशुयागं अमृतेषुमरणधर्मरहितेषु यष्टव्यदेवेषु धेही तदधीनतया समर्पय त्वंचइमा इमानिअस्माभिर्दीयमानानिहव्याहव्यानिहवींषि जुषस्व सेवस्व किञ्च होतः देवानामाह्वातः अग्निर्वैदेवानांहोतेत्याम्नानात् तादृश हेअग्ने निषद्यवेद्यामुपविश्य प्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिमःसन् मेदसोवपाख्यस्यहविषः घृतस्याज्यस्यचस्तोकानां द्वितीयार्थेषष्ठी मेदोघृतयोर्येस्तोकाबिंदवोविद्यन्तेतान्प्रकर्षेण अशान भक्षय पिबेत्यर्थः ॥ धेहि दधातेर्लोटिरूपम् । जुषस्व जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटयात्मनेपदिनोरूपम् । अशान अशभोजनेइत्यस्य लोटिहलः श्नःशानज्झाविति शानजादेशः पश्चात् अतोहेरितिहेर्लुक् निघातः । प्रथमः प्रथप्रख्याने प्रथंतेस्माद्वितीयादयइतिप्रथेरमजित्यमच् चित्त्वादन्तोदात्तः । निषद्य षद्लृविशरणगत्यवसादनेषुइत्यस्यल्यपिरूपम् सदिरप्रतेरितिषत्वम् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

घृतवन्तःपावकतेस्तोकाश्चोतन्तिमेदसः ।
स्वधर्मन्देववीतयेश्रेष्ठंनोधेहिवार्यम् ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २-१२. ।

घृतऽवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्चोतन्ति । मेदसः ।
स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥ २ ॥

पावक पापशोधक हेअग्ने स्वधर्मन् स्वायत्तधर्मकेसाङ्गेस्मिन्यज्ञे यद्वा स्वधर्मन्निति सम्बोधनं स्वयमेवधारक तेतवभक्षणार्थंदेववीतयेयजनीयदेवानांभक्षणार्थंचघृतवन्तः घृतोपेताःमेदसोमेदोरूपस्य हविषः स्तोकाबिन्दवश्चोतन्तिक्षरन्ति अथवा देववीतयेदेवस्यतववीतयेइतियोजनीयम् तस्मात्वार्यंवरणीयंसंभजनीयंश्रेष्ठमुत्तमंधनंनोस्मभ्यं धेहि प्रयच्छ॥श्चोतंति श्चुतिर्क्षरणेइत्यस्यलटिरूपम् स्वधर्मन् स्वेस्वीयाअङ्गभूताधर्माणोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । देववीतये देवानांवीतिः प्रीतीर्यस्यांभक्षणक्रियायां सा देववीतिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः श्रेष्ठं प्रशस्यशब्दादतिशायनेइष्ठन् प्रशस्यस्यश्रइतिश्रादेशः गुणः एकादेशस्वरः । धेहि दधातेर्लोट् । वार्यं वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् ईडवन्देत्यादिनाद्युदात्तत्वम् एतिस्तुशास्वित्यादिनाक्यप् वृणोतेरेव नवृङः । २ ॥

अथतृतीया—

तुभ्यंस्तोकाघृतश्चुतोग्नेविप्रायसन्त्य ।
ऋषिःश्रेष्ठःसमिध्यसेयज्ञस्यप्राविताभव ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । स्तोकाः । घृतऽश्चुतः । अग्ने । विप्राय । सन्त्य ।
ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥

सन्त्य यष्टृभिःसंभजनीय यद्वा यष्टृभ्यःफलप्रद हेअग्ने विप्रायमेधाविनेतुभ्यं त्वदर्थंघृतश्चुतः घृतक्षरणयुक्ताः स्तोकाःसन्ति ऋषिः अतीन्द्रियार्थदर्शी अतएवश्रेष्ठः सर्वातिशायीत्वं समिध्यसेघृतयुक्तमेदोबिन्दुभिः सम्यक्प्रज्वाल्यसे सत्वंयज्ञस्य अस्माभिःक्रियमाणस्यपशुयागस्यप्राविताप्रकर्षेणपालकोभव ॥ तुभ्यंयुष्मच्छब्दस्यङयि तुभ्यमह्यौङयीतितुभ्यादेशः ङेप्रथमयोरमितिङेरमादेशः ङयिचेत्याद्युदात्तत्वम् । सन्त्य षणसंभक्तौ षणुदानेवा क्तिचूक्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् नक्तिचिदीर्घश्चेतिदीर्घनलोपाभावः सन्तौभवः भवेछन्दसीतितत्रसाधुरितिवा यत्प्रत्ययः यस्येतिलोपः आमन्त्रितत्वान्निघातः । इध्यसे ञिइन्धीदीप्तौ कर्मणियक् क्त्विवादनुनासिकलोपः निघातः। प्राविता अवरक्षणादिषु तृचिरूपं समासस्वरः। भव निघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

तुभ्यंश्चोतन्त्यध्रिगोशचीवःस्तोकासोअग्नेमेदसोघृतस्य ।
कविशस्तोबृहताभानुनागाहव्याजुषस्वमेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । श्चोतन्ति । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः ।
अग्ने । मेदसः । घृतस्य । कविऽशस्तः । बृहता । भानुना ।
आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥ ४ ॥

अध्रिगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव अतएवशचीवःशक्तिमन् हेअग्ने तुभ्यंत्वदर्थंमेदसोमेदोरूपस्यहविषः घृतस्यचस्तोकासोविन्दवश्चोतंतिस्रवन्ति तस्मात्कविशस्तःकविभिः कर्मभिज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वंबृहताप्रभूतेनभानुनातेजसासहितःसन् आगाः अस्मदीयंपशुयागमभ्यागच्छ आगत्यच मेधिर मज्ञावन्नग्ने हव्याअस्माभिर्दीयमानानिवपादीनिहवींषिजुषस्व सेवस्व ॥ अध्रिगो गमनंगौरितिगम्लृसृपृगतौइत्यस्यभावे गमेर्डोरितिडोः अधृतागौर्येनेत्यत्र गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिगोशब्दस्यह्रस्वत्वं धृतशब्दस्यपृषोदरादित्वादध्रिभावः संबोधने संबुद्धौचेतिगुणः अपादादित्वान्निघातः । शचीवः मतुपोमतुवसोरुरितिरुत्वम् । कविशस्तः शंसुस्तुतावित्यस्यनिष्ठायामनुनासिकलोपः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् । भानुना भादीप्तौ दाभाभ्यांनुरितिकर्तरिनुः प्रत्ययस्वरः । अगाः इण्गतावित्यस्य छान्दसेलुङिइणोगेतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलोपः निघातः । मेधिर मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यावितीरन् आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

ओजिष्ठंतेमध्यतोमेदउद्भृतंप्रतेवयंददामहे ।
श्चोतन्तितेवसोस्तोकाअधित्वचिप्रतितान्देवशोविहि ॥ ५ ॥२१॥

ओजिष्ठम् । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतम् । प्र । ते । वयम् ।
ददामहे । श्चोतन्ति । ते । वसो इति । स्तोकाः । अधि । त्वचि ।
प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेअग्ने ओजिष्ठमतिशयेनसारयुक्तंमेदःवपाख्यंहविः मध्यतः पशोर्मध्यभागात् तेत्व-दर्थंउद्धृतं उद्धृतं अध्वर्य्वादयोवयं अस्मिन्पशौ तेतुभ्यंप्रददामहे उद्धृतंतद्वपाख्यंहविःप्रयच्छा-मः वसो सर्वस्यजगतोवासयितः हेअग्ने त्वच्यधि वपायामुपरियेस्तोकाः घृतमिश्राबिंदवस्ते तेत्वदर्थंश्चोतन्तिस्रवन्ति यद्वा तेतवत्वच्यधि ज्वालाख्यशरीरस्योपरिश्चोतन्ति तान्स्तोकान्देवशः देवेषुप्रतिविहि प्रत्येकंविभजस्व ॥ मध्यतः मध्यशब्दात्पञ्चम्यास्तसिरितितसिः प्रत्ययस्वरः । उ-द्धृतम् हञ्हरणे कर्मणिक्तः हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्व-रत्वम् । ददामहे दददानेइत्यस्यलटि ङित्वादात्मनेपदम् अतोदीर्घोयञीतिदीर्घः निघातः । श्चो-तन्ति श्चुतिर्क्षरणे पादादित्वादनिघातः अन्तेर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेकृते धातुस्वरः । त्वचि तनुविस्तारे तनोतेरनश्चवइतिकर्तरिकर्मणिवाचिक् अकारनकारयोर्वकादेशः तनोति तायते वा त्वक् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । विहि वीकांन्तिगत्यादिष्वित्यस्यलोटिअदादित्वाच्छ-पोलुक् ह्रस्वश्छान्दसः निघातः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अयंसइतिपञ्चर्चंदशमंसूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—अयंसउपान्त्यानुष्टुप्पुरीष्येभ्योग्नि-भ्यइति ऋषिःकौशिकोगाथी पुरीष्यासइत्यस्याः पञ्चचितिरूपाअग्नयोदेवताः शिष्टाः केवला-ग्नेय्यः चतुर्थीअनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तःसूक्तविनियोगः अ-ग्निचयनेइष्टकाप्रणयनेपुरीष्यासइत्येषाअनुवचनीया प्रेषितःपुरीष्यचितयेन्वाहेत्युपक्रम्य पुरी-ष्यासोअग्नयइतित्रिरुपांशुसप्रणवमितिसूत्रितम् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अयंसोअग्निर्यस्मिन्त्सोममिन्द्रंःसुतंदधेजठरेवावशानः ।
सहस्रिणंवाजमत्यंनसप्तिंससवान्त्सन्त्स्तूयसेजातवेदः ॥ १ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे ।
जठरे । वावशानः । सहस्रिणम् । वाजम् । अत्यम् । न ।
सप्तिम् । ससऽवान् । सन् । स्तूयसे । जातऽवेदः ॥ १ ॥

गाथीब्रूते अयमुत्तरवेद्यामाहुत्यधिकरणभूताहवनीयरूपतयादृश्यमानोग्निः सतथाविधः खलुवावशानः सोमंकामयमानइन्द्रोयस्मिन्नग्नौसुतमभिषवादिसंस्कारोपेतंसोमंजठरेस्वोदरे दधे दधार तस्मात्तादृशमहिमोपेतः सोग्निरितिपूर्वेणान्वयः किञ्च हेजातवेदः सहस्रिणंसहस्रं नानारूपतांयुद्धेयोभजतिससहस्री तमत्यं वेगवशादतनशीलंसस्निं अश्वमिव यद्वा सहस्रिणमिति वाजविशेषणम् सहस्रसङ्ख्याकंवाजं आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारंहविर्लक्षणमन्नं ससवान् भेजिवान्सन् त्वंस्तूयते स्तोतृभिरस्माभिःस्तूयमानोवर्तसे ॥ दधे दधातेर्लिटि लिटस्तझयोरेशिरेजितितप्रत्ययस्यएशित्यादेशः यद्वृत्तयोगादनिघातः प्रत्ययस्वरः वावशानः वशकान्तावित्यस्ययङ्लुकिदीर्घोकितइत्यभ्यासस्यदीर्घः व्यत्ययेनशानच्चित्स्वरः । ससवान् षणसंभक्तौक्कसौइडभावः नलोपः प्रत्ययस्वरः स्तूयसे ष्टुञ्स्तुतौ कर्मणियक् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः निघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अग्ने॒यत्ते॑दि॒विवर्चः॑पृथि॒व्यांयदोष॑धीष्व॒प्स्वाय॑जत्र ।
येना॒न्तरि॑क्षमु॒र्वा॑त॒तन्थ॑त्वे॒षःसभा॒नुर॑र्ण॒वोनृ॒चक्षाः॑ ॥ २ ॥

अग्ने॑ । यत् । ते॒ । दि॒वि । वर्चः॑ । पृ॒थि॒व्याम् । यत् ।
ओष॑धीषु । अ॒प्ऽसु । आ । य॒ज॒त्र॒ । येन॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । उ॒रु ।
आ॒ऽत॒तन्थ॑ । त्वे॒षः । सः । भा॒नुः । अ॒र्ण॒वः । नृ॒ऽचक्षाः॑ ॥ २ ॥

यजत्र यजनीय अग्ने दिविद्युलोकेयद्वर्चः आदित्याख्यंयज्ज्योतिः तत्तेतवैवज्योतिः पृथिव्यां आहवनीयादिरूपतया दाहपाकादिकर्तृतयाच वर्तमानंयत्तेजः तत्त्वदीयमेवप्रसिद्धंतेजोभिधायगूढंज्योतिरभिधत्ते यदोषधीष्वप्स्वितिओषधीषुअरणीप्रभृतिषुकाष्ठेषुयत्तेजः यद्वा ओषधीषुवनस्पत्यादिषुसोमाख्यंयत्तेजः अप्सुजलेषु यदौर्वाख्यंतेजः तत्सर्वंआसर्वत्रवर्तमानं तेजस्तावकमेव किञ्च त्वंयेनवायुरूपेणतेजसाअन्तरिक्षमाकाशंउरुआततन्थ आतेनिथ विस्तीर्णंकृतवानसि त्वेषः दीप्तिमान् अतएवभानुः भासमानः नृचक्षाः नृणांसाक्षितयाद्रष्टा अर्णवःसमुद्रवत्महान् सतादृशस्त्वंअन्तरिक्षपातेनिथेतिपूर्वेणान्वयः उक्तार्थेवाजसनेयकम्—अग्नेयत्तेदिविवर्चइत्यादित्योवास्यदिविवर्चःपृथिव्यामित्ययमग्निःपृथिव्यांयदोषधीष्वप्स्वायजत्रेतियएवौषधीषुचाप्सुचाग्निस्तमेतदाहयेनान्तरिक्षमुर्वाततन्थेतिवायुःसत्वेषःसभानुरर्णवोनृचक्षाइतिमहान्सभानुरर्णवोनृचक्षाइत्येतदिति ॥ पृथिव्यां उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।

ओषधीषु ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घत्वम् । अप्सु सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । आततन्थ तनुविस्तारेइत्यस्यलिटिथलिबभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेतिनिपातनादिडेत्वाभ्यासलोपानभवन्ति लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । अर्णवः अर्णांस्यस्मिन्सन्तीतिमतुबर्थेवप्रकरणेअन्येभ्योपिदृश्यतइतिवप्रत्ययः अर्णसःसलोपश्चेतिसलोपः प्रत्ययस्वरः । नृचक्षाः चक्षिङ्व्यक्तायांचि अभिव्यक्तवाग्वाच्ययंधातुरत्राभिव्यक्तिमात्रेवर्तते चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अग्ने॑ दि॒वो अर्ण॒मच्छा॑ जिगा॒स्यच्छा॑ दे॒वाँ ऊ॑चिषे॒ धिष्ण्या॒ ये ।
या रो॑च॒ने प॒रस्ता॒त्सूर्य॑स्य॒ याश्चा॒वस्ता॑दुप॒तिष्ठ॑न्त॒ आप॑: ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । दि॒वः । अर्ण॑म् । अच्छ॑ । जि॒गा॒सि॒ । अच्छ॑ । दे॒वान् । ऊ॒चि॒षे॒ । धिष्ण्या॑: । ये । याः । रो॒च॒ने । प॒रस्ता॑त् । सूर्य॑स्य । याः । च॒ । अ॒वस्ता॑त् । उ॒प॒ऽतिष्ठ॑न्ते । आप॑: ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वंदिवोअर्णंद्युलोकेवर्तमानमर्णः अंभः अच्छाभिलक्ष्यजिगासि धूमद्वारामाप्नोषि किञ्च धिष्ण्याः धियंबुद्ध्युपहितंदेहमुष्णन्ति उष्णीकुर्वन्तीतिधिष्ण्याःप्राणाः यद्वा धिषणा स्तुतिः तदर्हाःप्राणाःयेधिष्ण्याः प्राणाभिमानिनोदेवाः तान्प्राणाख्यान्देवानच्छानुक्रमेण ऊचिषे समवेतान्करोषि समवेताभवतेत्युक्तवानसीत्यर्थः किञ्च सूर्यस्यसूर्यलोकस्य परस्तादुपरिरोचनेरोचनोनामायंलोकः यत्राग्नेयंज्योतिस्तपतितस्मिन्भासमानेरोचनाख्येलोकेयाआपोविद्यन्ते अवस्तात्सूर्यलोकादधस्तादन्तरिक्षलोकेयाश्चापउपतिष्ठन्तेवर्तन्ते ताउभयीरपस्त्वं प्रेरयसि उक्तार्थोवाजसनेयिभिःस्पष्टमभिहितः—आपोवाअस्यदिवोअर्णस्ताएषधूमेनाच्छैत्यच्छादेवाँऊचिषेधिष्ण्यायइतिप्राणावैदेवाधिष्ण्यास्तेहिसर्वाधियइष्णन्तियारोचनेपरस्तात्सूर्यस्ययाश्चावस्तादुपतिष्ठन्तआपइतिरोचनोहनामैषलोकोयत्रैषएतत्तपतितद्याश्चैतंपरेणापोयाश्चावरेणताएतदाहेतिताउभयीरपस्त्वंप्रेरयसीति ॥ अर्ण ऋगतावित्यस्मात् उदकेनुट्चेत्यसुन्नुडागमश्च अर्यते प्रार्थ्यतेतत्पिपासुभिरित्यर्णः सकारलोपश्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तः । जिगाति गास्तुतौ छन्दसीत्ययंधातुश्चकाराद्गमनेवर्तते जुहोत्यादिः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं निघातः । ऊचिषे ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि इत्यस्यलिटआर्धधातुकत्वात् ब्रुवोवचिरितिवच्यादेशः

असंयोगाल्लिट्किदितिकिद्वद्भावाद्वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणं अभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामितिसम्प्रसारणम् आर्धधातुकइट् निघातः । धिष्ण्याः उषप्लुषदाहे धियःउष्णन्तीति सानसिर्धणसिपर्णसितंडुलांकुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याइतिनिपातनाद्यन् नुडागमभ्रात्वादिलोपोपपदह्रस्वादयःसर्वेसिद्धाभवन्ति नित्त्वादाद्युदात्तः । अवस्तात् अवरशब्दात्दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीत्यादिनाअस्तातिः तस्मिन्विभाषावरस्येत्यवादेशः प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठन्ते ष्ठागतिनिवृत्तौ उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकाच्चेत्यात्मनेपदं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

पुरीष्यासोअग्नयःप्रावणेभिःसजोषसः ।
जुषन्तांयज्ञमद्रुहोनमीवाइषोमहीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रवणेभिः । सऽजोषसः ।
जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः पुरीषमर्हन्तीति पुरीषेभवावापुरीष्याः सिकतासंमिश्राअग्नयः चित्याग्नयःप्रवणेभिः मृत्खननसाधनभूतैरभ्र्यादिभिःसहिताः सजोषसः परस्परसंगताःसन्तः यज्ञं अस्माभिः क्रियमाणमग्निचयनपूर्वकमिमंसोमयागं जुषन्तां सेवन्तां किञ्च अद्रुहः अद्रोग्धारोयूयं अनमीवाः रोगादिवर्जिताः महीर्महत्यः इषःऊर्जःरोगादिरहितानिप्रभूतान्यन्नान्यस्मभ्यंप्रयच्छताम् ॥ पुरीष्यासः पॄपालनपूरणयोः ईषन्नित्यनुवृत्तौ शॄपॄभ्यांकिदितीषन्प्रत्ययःकिच्च कित्त्वाद्गुणेप्रतिषिद्धे उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं रपरः पृणातिपूर्यतेवेतिपुरीषम् पुरीषंपृणातेःपूरयतेर्वेतियास्कः[१] । तस्माद्भवेछन्दसीतियत् तित्स्वरितः तदर्हन्तीतिपुरीष्याः छन्दसिचेतियप्रत्ययः यचिभमितिभसंज्ञायांयस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः । प्रवणेभिः वनषणसंभक्तावित्यस्मात्पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेति करणे घप्रत्ययः प्रकर्षेणवन्यतेसंभज्यतेसंश्लिष्यतेमृदेभिरितिप्रवणानिखनित्राणि प्रनिरन्तइत्यादिनाणत्वं वनं समासेइत्यन्तोदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा प्रुङ्गतौ प्रवन्तेगच्छन्तिमृत्खननंप्रतीति चलनशब्दार्थादकर्मकादितियुच् चित्स्वरः पूर्वस्मिन्पक्षेअवग्रहाभावश्छान्दसइतिवक्तव्यम् । जुषन्तां जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलोटिरूपं पादादित्वादनिघातः । महीः महच्छब्दादुगितश्चेतिङीप् तकारलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ४ ॥

१ नि० २. २२. ।

अथपञ्चमी—

इळांमग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नंःसूनुस्तनंयोविजावाग्नेसातेंसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥ २२ ॥

इळांम् । अग्ने । पुरुऽदंसंम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् ।
हवंमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनंयः । विजाऽवां ।
अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥ २२ ॥

एषाऋक्पूर्वमेवव्याख्यायि ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

निर्मथितःसुधितइतिपञ्चर्चमेकादशंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—निर्मथितोदेवश्रवादेववातश्चभारतौतृतीयासतोबृहतीति भरतस्यपुत्रोदेवश्रवादेववातश्चेत्युभावस्यऋषी तृतीयासतोबृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः अग्निर्देवता आहोतेत्यादिसूक्तदशकस्यउक्तोविनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः इळामग्नइत्यस्याविनियोगः सकृदुपदिष्टः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

निर्मथितःसुधितआसधस्थेयुवाकविरध्वरस्यंप्रणेता ।
जूर्यत्स्वग्निरजरोवनेष्वत्रांदधेअमृतंजातवेदाः ॥ १ ॥

निःऽमंथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्थे । युवा । कविः ।
अध्वरस्यं । प्रऽनेता । जूर्यत्ऽसु । अग्निः । अजरः । वनेषु ।
अत्रं । दधे । अमृतम् । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

भारतावृषीस्तोत्रंकुर्वाते योग्निर्निर्मथितः अग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरांमथितःसन् सधस्थेयजमानगृहेसुधितः गार्हपत्यादिषुकुण्डेषुत्रिषुसुष्ठुनिहितः निधायचकाष्ठप्रक्षेपेणप्रज्वाल्यमानोयुवा नित्यतरुणः प्रबुद्धः अतएवाध्वरस्यज्योतिष्टोमादेःप्रणेताप्रकर्षेणनेतानिर्वाहकः नेतृत्वादेवकविः क्रान्तदर्शी तथाविधोजातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सोग्निः वनेषुमहारण्येषु जूर्यत्सु दावाग्निसंबन्धाज्जूर्यमाणेषु जरांनाशंप्राप्नुवत्स्वपि स्वयं अजरः जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानःसन् अत्र एवंस्तुतिंकुर्वाणेषु यजमानेषु अमृतंक्षयरहितंप्रभूतमन्नमादधेनिदधा-

ति ॥ सुधितः दधातेःकर्मणिनिष्ठायां सुधितवसुधितनेमधितेत्यादिनानिपातनाद्धिइत्यादेशः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । जूर्यत्सु जूरीघूरीहिंसावयोहान्योः व्यत्ययेनशतृप्रत्ययः दिवादित्वात्श्यन् नित्त्वादाद्युदात्तः । अजरः जृवयोहानावित्यस्माद्भावे ऋदोरबितिअप्प्रत्ययः गुणः नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधे दधातेर्वर्तमानेलिटिरूपम् । जातवेदाः जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यक्ते जनसनखनांसन्झलोरित्याकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥१॥

अथद्वितीया—

अमन्थिष्टांभारतारेवदग्निंदेवश्रवादेववातःसुदक्षम् ।
अग्नेविपश्यबृहताभिरायेषांनोनेताभवतादनुद्यून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्टाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षम् । अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषाम् । नः । नेता । भवतात् । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हेअग्ने भारता भारतौ भरतस्यपुत्रौ देवश्रवाः देववातश्चेत्युभौसुदक्षंशोभनसामर्थ्योपेतं रेवत् रयिमन्तं अग्निं अङ्गनादिगुणोपेतंत्वां अमन्थिष्टां अग्निष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थं अलूलुडतां मथनेनत्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः तादृशस्त्वंबृहताप्रभूतेनरायाधनेनसहितःसन्अभिअभिमुखोभूत्वाविपश्य अस्मान्विशेषेणानुग्रहदृष्ट्यावीक्षस्व किञ्च अनुद्युशब्दोहर्वाची वस्तोः द्युः इतितन्नामसुपाठात् द्यूननुसर्वेषुदिवसेषुनोस्माकंइषांअन्नानांनेता आनेताभवतात्भव ॥ अमन्थिष्टां मन्थविलोडने इत्यस्माल्लुङिसिच् वदव्रजहलंतस्याचइतिवृद्धौप्राप्तायांनेटीतिप्रतिषेधः तस्थस्थमिपामित्यादिनातसस्तामादेशः पादादित्वादनिघातः अट्स्वरः । भारता भरतस्यापत्यमित्यर्थेउत्सादित्वादञ्तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः ञित्स्वरः । रेवत् रयिशब्दान्मतुप् वत्वोदात्तत्वसम्प्रसारणपरपूर्वत्वगुणसुब्लोपाः । देवश्रवाःश्रुश्रवणे असुन्नितिकर्मण्यसुन् देवैः श्रूयतेप्रख्याप्यतेसाविति देवश्रवाः ऋषिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेगतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यौणादिकसूत्रात्पूर्वपदस्वरः । देववातः वागतिगन्धनयोरस्मात्कर्मणिक्तः देवैरिष्यमाणतयाप्राप्तः देववातऋषिः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । द्यून् द्युअभिगमने द्युतदीप्तौवा ङिच्चेत्यनुवृत्तौ द्युयुभ्यांचेतिभोजसूत्रेणडुप्रत्ययःङिच्च द्युतेःअश्वादयश्चेतिडुन्प्रत्ययः अभिगच्छन्त्यस्मिन्स्वंस्वमभिमतंदेशंप्रापितइतिद्योत्यते किरणसंबन्धादितिवा द्युः दिवसःप्रथमयोरितिपूर्वसवर्णदीर्घः तस्माच्छसोनःपुंसीतिसकारस्यनकारः एकादेशस्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

दशक्षिपःपूर्व्यंसीमजीजनन्त्सुजातंमातृषुप्रियम् ।
अग्निंस्तुहिदैववातंदेवश्रवोयोजनानामसद्वशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्व्यम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् ।
मातृषु । प्रियम् । अग्निम् । स्तुहि । दैवऽवातम् । देवऽश्रवः ।
यः । जनानाम् । असत् । वशी ॥ ३ ॥

हेअग्ने देववातस्य क्षिपः क्षिप्यंते कर्मकरणार्थमितिक्षिपोङ्गुलयः ताश्चदश बाहुद्वयस्य मथनसाधनत्वेनतत्रत्याअङ्गुलयोदशसङ्ख्याकाः तादृश्योङ्गुलयः पूर्व्यंपुरातनं सीमिनंत्वामजीजनन् उदपीपदन् हेदेवश्रवः मातृषुमातृभूतारण्योःसुजातंसुष्ठूत्पन्नं अतएव प्रियं कमनीयं दैववातं देववातेनममभ्रात्रामथितमेनमग्निंस्तुहि योग्निः जनानांस्तोतॄणांयजमानानां वशवर्ती कर्मणांस्वातंत्र्येणप्रवर्तकः असत् भवति तंस्तुहीतिपूर्वेणान्वयः ॥ दश दंशदशने कनिन्नित्यनुवृत्तौ नुदशोर्गुणश्चेतिकनिन् नित्स्वरः । क्षिपः क्षिपप्रेरणे औणादिकः-कर्मणिक्विप् क्षिप्यंते प्रेर्यन्ते कर्मस्वितिक्षिपोङ्गुलयः धातुस्वरः । अजीजनन् जनीप्रादुर्भावे हेतुमण्यन्तस्यलुङिचङि द्विर्वचनसन्वद्भावाभ्यासेत्वदीर्घाः निघातः । स्तुहि ष्टुञ्स्तुतावित्यस्यलोटिरूपं अदादित्वाच्छपोलुक् निघातः । दैववातम् देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे तेननिर्वृत्तमित्यण् प्रत्ययस्वरः । असत् असभुवीत्यस्य लेटचडागमः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

नित्वादधेवरआपृथिव्याइळायास्पदेसुदिनत्वेअह्नाम् ।
दृषद्वत्यांमानुषआपयायांसरस्वत्यांरेवदग्नेदिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वरे । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे ।
सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । दृषत्ऽवत्याम् । मानुषे । आपयायाम् ।
सरस्वत्याम् । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥ ४ ॥

हेअग्ने इळायाः गोरूपधारिण्याः पृथिव्याः भूमेर्वरे वरिष्ठेश्रेष्ठेपदेनाभिस्थाने उत्तरवेद्यां अह्नांसुदिनत्वेयजनीयदिवसानांशोभनदिनत्वार्थंयेषुदिनेषु इन्द्रादयोवरीयांसोदेवाइज्य-

न्ते तानिसुदिनानि तदर्थंत्वात्वां आनिदधे आसमन्तान्निदधामि उत्तमानिस्थानानिदर्शयति दृषद्वत्यां दृषद्वतीनामकाचिन्नदी तस्यांमानुषेमनुष्यसञ्चारविषयेतीरे आपयायांआपयानामकाचिन्नदी तस्यांसरस्वत्यांनद्यांच एतेषूत्तमेषुस्थानेषु त्वंरेवत् धनयुक्तंयथाभवतितथादिदीहि दीप्यस्व महर्षयःसरस्वतीतीरेखलुयज्ञादिकर्माण्यकार्षुः तथाचब्राह्मणम्—ऋषयोवैसरस्वत्यांसत्रमासते[१]ति॥ दधे। दधातेर्लट्युत्तमैकवचनेरूपम्। वरे वृञ्वरणे ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् पित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः। दृषद्वत्यां दृविदारणे दृणातेः षुक्हस्वश्चेत्यादिनाषुगागमः धातोर्ह्रस्वश्च दृषदउपलायस्यांसन्तीतिमतुप् झयइतितस्यवत्वम् स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्याः परिभाषायाअनाश्रयणान्मतुपउदात्तताभावः अदिप्रत्ययस्वरः। सरस्वत्यां सरःशब्दःअसुन्नन्तत्वादाद्युदात्तः तदस्यास्तीतिमतुप् अदुपधत्वान्मस्यवत्वं उदित्वात्ङीप्। दिदीहि दिवुक्रीडादावित्यस्ययङ्लुकिरूपम्॥ ४॥

अथपञ्चमी—

इळा॑मग्ने पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध।
स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावाग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे॥ ५॥ २३॥

इळा॑म्। अ॒ग्ने॒। पु॒रु॒ऽदंस॑म्। स॒निम्। गोः। श॒श्व॒त्ऽत॒मम्। हव॑मानाय। सा॒ध॒। स्यात्। नः॒। सू॒नुः। तन॑यः। वि॒जाऽवा॑। अग्ने॑। सा। ते॒। सु॒ऽम॒तिः। भू॒तु॒। अ॒स्मे इति॑॥ ५॥ २३॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता॥ ५॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेत्रयोविंशोवर्गः॥ २३॥

अग्नेसहस्वेतिपञ्चर्चं द्वादशंसूक्तं अत्रानुक्रमणिका—अग्नेसहस्वगायत्रमाद्यानुष्टुबिति ऋषिर्गाथिनोविश्वामित्रः अग्निर्देवता आद्यानुष्टुप् शिष्टागायत्र्यः सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रेचप्रथमावर्जितस्यसूक्तस्यविनियोगः अथैतस्याइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्नइळेतिचतस्रइति। अभ्युदयेष्टावग्नेर्दातुरनुवाक्या अग्नेदादाशुषइत्येषा अथाग्नेय्यइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्नेदादाशुषेरयिंसयन्ताविप्रएषामिति।

---

१ ऐ० ब्रा० २. १९.।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अग्नेसहस्वपृतनाअभिमातीरपास्य।
दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चोधायज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्ने। सहस्व। पृतनाः। अभिऽमातीः। अप। अस्य।
दुस्तरः। तरन्। अरातीः। वर्चः। धाः। यज्ञऽवाहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति—हेअग्ने पृतनाअभियोक्त्रीःसेनाः सहस्व अभिभव अभिमातीः अभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः शत्रूनपास्यअपनुद किञ्च दुष्टरः नकेनापितरितुंशक्यः अतएव अरातीः अरातीन्शत्रून्तरन्स्वतेजसातिरस्कुर्वन् त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाययजमानायवर्चोधाः अन्नंधेहि कुरु ॥ सहस्व षहमर्षणेइत्यस्यलोटिरूपम् आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्त्वादनिघातः। अभिमातीःमाङ्माने मानंमातिः भावेक्तिन् अस्यालुग्विकरणत्वादीत्वेत्वे नभवतः अभितोमानंयेषांतेइतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अस्य असुक्षेपणे दिवादिः लोटि रूपम्। दुष्टरः तॄप्लवनतरणयोः अस्मादकृच्छ्रार्थेखल् सुषामादित्वाद्विसर्जनीयस्यसकारस्यषत्वं लित्स्वरः। तरन् तरतेःशतरिरूपम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणशतुरनुदात्तत्वेकृते धातुस्वरः। धाः दधातेश्छन्दसिलुङिरूपम् निघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अग्नइळासमिध्यसेवीतिहोत्रोअमर्त्यः। जुषस्वसूनोअध्वरम् ॥२॥

अग्ने। इळा। सम्। इध्यसे। वीतिऽहोत्रः। अमर्त्यः।
जुषस्व। सु। नः। अध्वरम् ॥ २ ॥

हेअग्ने वीतिहोत्रः वीतिःप्रीतिविषयंहोत्रमग्निहोत्रादिकंयस्यासौवीतिहोत्रः यज्ञेषुप्रीतिमानित्यर्थः अमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वं इळा इळायां ईडचायामुत्तरवेद्यांसमिध्यसे आज्याहुतिप्रक्षेपेणसम्यक्प्रज्वाल्यसे तादृशस्त्वं नोस्माकमध्वरमिमंयज्ञंसुसुष्ठुजुषस्व आहुतिस्वीकरणेनसेव-

स्व ॥ वीतिहोत्रः वीकान्त्यादिषु अस्मात्कर्मणि मन्त्रेवृषेषपचेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः बहुव्रीहौपूर्व-पदस्वरः । जुषस्व जुषतेर्लोटिरूपम् शस्वरः । सु निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अग्नेंद्युम्नेनंजागृवेसहंसःसूनवाहुत । एदंबर्हिःसंदोममं ॥ ३ ॥

अग्ने । द्युम्नेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत । आ । इदम् । बर्हिः । सदः । ममं ॥ ३ ॥

द्युम्नेन स्वतेजसासह जागृवेजागर्तीतिजागृविः तस्यसंबुद्धिः लोकरक्षार्थंस्वतेजसा सहसर्वदाजागरणोपेत आहुत देवताह्वानार्थंअस्माभिराहूत सहसःसूनो बलस्यपुत्र हेअग्ने त्वं मम ममसंबंधिन्यस्मिन्यज्ञे यद्वेद्यामास्तीर्णमिदंबर्हिः तत्रआसदः आसीद ॥ जागृवे जागृनिद्राक्षये जॄशॄस्तॄजागृभ्यःक्विन्नितिक्विन् किन्त्वादगुणः जागर्तीतिजागृविः जागृविर्जागरणादितियास्कः । संबुद्धौचेतिगुणः एङ्ह्रस्वादितिसोर्लोपः निघातः । सहसःसूनो सुपआमन्त्रितेपरांगवद्भावादनुदात्तत्वे पादादित्वादनिघातः । सदः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषुइत्यस्यछान्दसेलुङि लृदित्वादङ् निघातः । मम अस्मच्छब्दस्यषष्ठ्येकवचनस्यममादेशः युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अग्नेविश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महयागिरः । यज्ञेषुयउंचायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निऽभिः । देवेभिः । महय । गिरः । यज्ञेषु । ये । ऊँ इति । चायवः ॥ ४ ॥

हेअग्ने देवेभिः द्योतमानैः विश्वेभिः सर्वैरग्निभिः यष्टव्यतयास्थितैरग्निभिः सहितस्त्वंचायवः उक्तविषयस्तुतिरूपाभिर्वाग्भिरनन्यमनस्कतयापूजकायेविद्यंते तेषां यज्ञेषुज्योतिष्टोमादिषु गिरःस्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानिवाक्यानिमहयपूजय ॥ महय महपूजायां चुरादिः अदन्तत्वादुपधावृद्ध्यभावः निघातः । चायवः चायृपूजानिशामनयोः मृगय्वादयश्चेतिकुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

अग्नेदादाशुषेरयिंवीरवन्तंपरीणसम् । शिशीहिनःसूनुमतः ॥५॥२४॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरऽवन्तम् । परीणसम् । शिशीहि । नः । सूनुऽमतः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेअग्ने दाशुषे हविर्दत्तवतेयजमानाय वीरवन्तं पुत्रयुक्तं परीणसं प्रभूतंरयिंधनं दाः देहि सूनुमतः पुत्रपौत्रादिसहितान्नोस्मान् शिशीहि धनप्रदानेनतीक्ष्णान्कुरु ॥ दाः डुदाञ् दानेइत्यस्यछान्दसेलुङिरूपं आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वादनिघातः । दाशुषे दाशृ- दानेइत्यस्यक्वसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातनाद्द्विर्वचनाभावः इडभावश्च भसंज्ञायां संप्रसारणं प्रत्ययस्वरः । परीणसं परिपूर्वान्नसतेर्व्याप्त्यर्थात्क्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः । शिशीहि शिङ्निशाने व्यत्ययेनश्लुः दीर्घश्छान्दसः हेरपित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अग्नेदिवइतिपञ्चर्चंत्रयोदशंसूक्तंवैश्वामित्रम् अत्रेयमनुक्रमणिका–अग्नेदिवोवैराजमु- पान्त्याग्नेन्द्रीति विराट्छन्दः अग्नइन्द्रश्चेत्येषाइन्द्राग्नीदेवताका शिष्टाआग्नेय्यः अग्निष्टोमेआज्य- शस्त्रेअग्नइन्द्रश्चेतियाज्या अग्नइन्द्रश्चदाशुषोदुरोणइतियाज्येतिसूत्रितत्वात् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा–

अग्नेदिवःसूनुरसिप्रचेतास्तनापृथिव्याउतविश्ववेदाः ।
ऋधग्देवाँइहयजाचिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सूनुः । असि । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उत । विश्वऽवेदाः । ऋधक् । देवान् । इह । यज । चिकित्वः ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति–हेअग्ने विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान्प्रचेताः कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं दिवःद्युलोकाभिमानिदेवतायाःसूनुरसि पुत्रोभवसि उतअपिच पृथिव्याः पृथिव्यभिमानिदेव- तायाः तना तनयोसि किञ्च चिकित्वः चेतनावन् हेअग्ने इहास्माभिः क्रियमाणेस्मिन्कर्मणि

देवान्यजनीयानिन्द्रादिदेवानृऋधक् पृथक्क्रमेणयज हविःप्रदानेनपूजय ॥ असि असभुवीत्यस्य लटि तासस्त्योर्लोपइतिसलोपः निघातः । विश्ववेदाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिविश्वस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अग्निःसंनोतिवीर्याणिविद्वान्त्सनोतिवाजममृतायभूषन् ।
सनोदेवाँएहवहापुरुक्षो ॥ २ ॥

अग्निः । सनोति । वीर्याणि । विद्वान् । सनोति । वाजम् ।
अमृताय । भूषन् । सः । नः । देवान् । आ । इह । वह ।
पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥ २ ॥

विद्वान्कर्माभिज्ञोयोग्निःवीर्याणि पशुपुत्रादिसंपद्रूपाणिसामर्थ्यानि सनोति यजमानाय ददाति यश्चाग्निः भूषन् स्वतेजसासर्वंजगद्भूषयन् अलंकुर्वन् अमृताय मरणधर्मरहितायेन्द्रादिदेवाय वाजंहविर्लक्षणमन्नं सनोति प्रयच्छति पुरुक्षो पुरोडाशादिबहुविधान्नोपेत हेअग्ने सतादृशस्त्वंनोस्माकंसंबन्धिनिइहास्मिन्यज्ञे देवान् यजनीयान्देवानावह आह्वय ॥ सनोति षणुदाने तनादित्वादुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः पादादित्वादनिघातः । भूषन् भूषअलंकारे अन्तर्भावितण्यर्थः शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । वह वहेर्लोटिरूपम् । पुरुक्षो पुरवःक्षुधोन्नानियस्येतिपुरुक्षुः अंत्यलोपश्छान्दसः संबुद्धौचेतिगुणः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अग्निर्द्यावापृथिवीविश्वजन्ये आभातिदेवीअमृतेअमूरः ।
क्षयन्वाजैःपुरुश्चन्द्रोनमोभिः ॥ ३ ॥

अग्निः । द्यावापृथिवी इति । विश्वजन्ये इति विश्वऽजन्ये ।
आ । भाति । देवी इति । अमृते इति । अमूरः । क्षयन् ।
वाजैः । पुरुऽचन्द्रः । नमःऽभिः ॥ ३ ॥

अमूरः अमूढः सर्वज्ञः क्षयन् ईशानःसर्वस्यजगतः अतएवपुरुश्चन्द्रः पुरुचन्द्रः बहुहिरण्योपेतः यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपः वाजैर्बलैर्नमोभिः अन्नैश्चसहितः सोग्निः विश्वजन्ये विश्वस्य जनयित्र्यौ यद्वा विश्वंजन्यमुत्पाद्यंयाभ्यांतेदेवी द्योतमाने अमृते मरणधर्मरहिते द्यावापृथिवीद्यावा पृथिव्यौ आभाति आसमन्तात्प्रकाशयति ॥ द्यावापृथिवी दिवःशब्दस्यदिवोद्यावेतिद्यावादेशः आद्युदात्तः पृथिवीशब्दोङीषन्तत्वेनान्तोदात्तः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयोःप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वजन्ये बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तः तत्पुरुषेतु स्वरश्चिंतनीयः । आभाति भादीप्तौ अन्तर्भावितण्यर्थः । क्षयन् क्षिऐश्वर्ये शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेधातुस्वरः । पुरुश्चन्द्रः ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रेइतिसुडागमः श्चुत्वेनशकारः उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनांछन्दस्युपसंख्यानमितिउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम् ।
अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अग्ने । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतऽवतः । यज्ञम् ।
इह । उप । यातम् । अमर्धन्ता । सोमऽपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमिन्द्रश्चोभौ देवा देवौ युवां अमर्धता अनागमनेनयज्ञाहिंसामकुर्वन्तौसन्तौ सुतवतः सोमाभिषवंकुर्वतः दाशुषः हविर्दत्तवतोयजमानस्येहदुरोणेगृहेक्रियमाणमिमंयज्ञमभिलक्ष्य सोमपेयाय सोमपानार्थं उपयातं उपसमीपे आगच्छतम् ॥ यातं याप्रापणेइत्यस्य लोटि रूपं निघातः । अमर्धन्ता मृधुहिंसायामित्यस्यशतरिरूपम् नञासमासः सुपोडादेशः तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सोमपेयाय पापाने अचोयदितियत् ईद्यतीतीकारादेशः आर्धधातुकलक्षणोगुणः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

अग्ने अपां समिध्यसे दुरोणे नित्यः सूनो सहसो जातवेदः ।
सधस्थानि महयमान ऊती ॥ ५ ॥ २५ ॥

अग्ने॑ । अ॒पाम् । सम् । इ॒ध्य॒से॒ । दु॒रो॒णे । नित्यः॑ । सू॒नो॒ इति॑ ।
स॒ह॒सः॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । स॒धऽस्था॑नि । म॒हय॑मानः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥ २५ ॥

सहसःसूनो बलस्यपुत्र जातवेदः जातप्रज्ञ हेअग्ने नित्यः अविनाशी ऊती ऊत्या रक्षणे-नसधस्थानि प्राणिनांनिवासभूतान्लोकान्महयमानः परिचरंस्त्वं अपांदुरोणे अपांस्थानेन्तरि-क्षेसमिध्यसे सम्यग्दीप्यसे ॥ दुरोणे अवरक्षणेइत्यस्मादौणादिकोनक्प्रत्ययः ज्वरत्वरेत्यादि-नाऊठ् गुणः दुरोणइतिगृहनाम दुरवाभवन्तीतियास्कः प्रत्ययस्वरः । महयमानः महपूजायां व्यत्ययेनशानच् शानचोलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे णिचूस्वरः । ऊती अवरक्षणादिषु ऊ-तियूतीत्यादिनानिपातनादन्तोदात्तः सुपांसुलुगितितृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

वैश्वानरंमनसेतिनवर्चंचतुर्दशंसूक्तम् तत्रानुक्रमणिका—वैश्वानरंनव तृचौवैश्वानरी-यमारुतौजागतौ द्वृचआत्मस्तुतिर्वा पूर्वात्मगीतान्त्योपाध्यायस्तुतिरिति वैश्वानरंमनसेत्या-द्यौतृचौ जागतौ प्रथमस्य वैश्वानरोग्निर्देवता सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः अग्निरस्मीतिद्वृचस्या-ग्निः परंब्रह्मवादेवता नवम्यास्तु विश्वामित्रोपाध्यायस्यस्तुत्यत्वात्सएवदेवता सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामित्रऋषिः सप्तम्याः ब्रह्मवाक्यत्वाद्यस्यवाक्यंसऋषिरितिन्यायेनब्रह्मऋषिः वैश्वानरंमनसेत्याद्यस्तृचआभिप्लविकेचतुर्थेहनिआग्निमारुतेवैश्वानरीयेनिविद्धानेविनियुक्तः तृ-तीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—वैश्वानरंमनसेतितिस्रइति । अयमेवतृचोबृहस्पतिसवेप्याग्नि-मारुतेवैश्वानरीयनिविद्धानीयः प्रयन्तुवाजाइतिद्वितीयतृचोबृहस्पतिसवेमारुतनिविद्धानीयः उभयमपिउशनसःस्तोमेनेतिखण्डेसूत्रितम्—वैश्वानरंमनसाग्निंनिचाय्यप्रयन्तुवाजास्तविषीभिर-ग्नयइति । अग्निचयनेसञ्चिताग्न्यनुशंसने अग्निरस्मीत्येषा अथाग्निंसञ्चितमनुगीतमनुशंसेदित्यु-पक्रम्यसूत्रितम्—अग्निरस्मिजन्मनाजातवेदाइतितिर्मध्यमयावाचेति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

वै॒श्वा॒न॒रंमन॑सा॒ग्निंनि॒चाय्या॑ह॒विष्म॑न्तोअनु॒षत्यं॑स्व॒र्विद॑म् ।
सु॒दानुं॑दे॒वंर॑थि॒रंव॑सू॒यवो॑गी॒र्भीर॒ण्वंकु॑शि॒कासो॑हवामहे ॥ १ ॥

---

१ नि० ४. ५.।

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निऽचाय्यं । हविष्मन्तः ।
अनुऽसत्यम् । स्वःऽविदम् । सुऽदानुम् । देवम् । रथिरम् ।
वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वम् । कुशिकासः । हवामहे ॥ १॥

विश्वामित्रःस्तौति—हेअग्ने हविष्मन्तःसंभृतहविष्काः वसूयवः धनमात्मनइच्छन्तः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्नावयं वैश्वानरं विश्वेनराअग्निप्रणयनादिक्रियायाः नेतारोयस्येतिविश्वानरोग्निः तस्यसबन्धीवैश्वानरः अपत्यमितियावत् यद्वा विश्वानरएववैश्वानरः तद्धितोनन्यार्थः राक्षसवायसादिवत् तं अनुषत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदानेसत्यप्रतिज्ञं स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्यज्ञातारं अतएवसुदानुं सुष्ठुफलस्यदातारं रथिरं रथवन्तं अतएव रण्वं यज्ञान्गच्छन्तं देवंद्योतमानं तमिममग्निमनसानिचाय्य अन्तःकरणेन एवंविधगुणविशिष्टस्त्वमितिज्ञात्वा गीर्भिःस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिःहवामहे इहकर्मणित्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरं नरेसंज्ञायामितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वं विश्वानरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरः। निचाय्य चायृपूजानिशामनयोरित्यस्यल्यपिरूपं लित्स्वरः। अनुषत्यं अनुगतंसत्येन अवादयः क्रुष्टाद्यर्थेतृतीययेतिसमासः सुषामादित्वात्षत्वं निरुदकादित्वादन्तोदात्तम् ॥ सुदानुं डुदाञ्दाने दाभाभ्यांनुरितिकर्तरिनुप्रत्ययः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथिरं रथशब्दान्मतुबर्थे मेधारथाभ्यामिरन्निरचौवक्तव्याविनीरच् चित्स्वरः । वसूयवः वस्वात्मनइच्छन्तइति सुपआत्मनःक्यच् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरः । रण्वं रविर्गत्यर्थः रण्वतियज्ञान्गच्छतीतिरण्वः पचाद्यजन्तः चित्स्वरः । कुशिकासः कुशिकशब्दाद्गोत्रमित्यर्थेविदादित्वादञ् तस्यबहुषु यञञोश्चेतिलुक् । हवामहे ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणं निघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

तंशुभ्रमग्निमवसेहवामहेवैश्वानरंमातरिश्वानमुक्थ्यम् ।
बृहस्पतिंमनुषोदेवतातयेविप्रंश्रोतारमतिथिंरघुष्यदम् ॥ २ ॥

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् ।
मातरिश्वानम् । उक्थ्यम् । बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये ।
विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् । रघुऽस्यदम् ॥ २ ॥

योग्निःपूर्वमन्त्रेप्रतिपादितः तंशुभ्रं द्योतमानंवैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं मातरिश्वानं मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिविद्युदादिरूपतयाचेष्टतइतिमातरिश्वाग्निः तंउक्थ्यं उक्थैःशस्त्रैःशंसनीयं बृहस्पतिं बृहतोयज्ञस्यपतिं पालकतयास्वामिनं विप्रं मेधाविनंश्रोतारंस्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रवाक्यंशृण्वन्तमतिथिं आतिथेयपूजार्हतयायदृच्छयाप्राप्तं रघुष्यदं लघुस्यदं रघुःलघुः स्यदोवेगोयस्येति क्षिप्रगन्तारम् यद्वा स्यदशब्देन अध्वालक्ष्यते रघुस्यदः क्षिप्रगन्तेत्यर्थः तमेवंविधगुणयुक्तमग्निंअवसे अस्माकंरक्षणाय हवामहे कुशिकगोत्रजावयमाह्वयामः किंच मनुषोमनुष्यस्यदेवतातये यज्ञार्थंत्वामाह्वयामः ॥ शुभ्रं शुभदीप्तावित्यस्मात् स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिनाकर्तरिरक् किंत्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानं निर्माणहेतुत्वान्माताऽन्तरिक्षं तत्र श्वसितिप्राणितीतिमातरिश्वाग्निः श्वन्नुक्षन्नित्यादिनामातरिश्वन्शब्दः क्वन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उक्थ्यं उक्थेनस्तोत्रेणस्तुत्यः तत्रभवइत्यर्थे भवेछन्दसीतियत् तित्स्वरितमितिस्वरितः । देवतातये देवएवदेवतातिः स्वार्थिकस्तातिल् देवतातिशब्देनयज्ञोलक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य लित्स्वरः । रघुष्यदं स्यन्दूप्रस्रवणेइत्यस्मात्घञन्तः स्यदशब्दः स्यदोजवेइतिनिपातनादनुनासिकलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अश्वोनक्रन्दञ्जनिभिःसमिध्यतेवैश्वानरःकुशिकेभिर्युगेयुगे ।
सनोअग्निःसुवीर्यंस्वश्व्यंदधातुरत्नममृतेषुजागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रन्दन् । जनिऽभिः । सम् । इध्यते ।
वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे । सः । नः । अग्निः ।
सुऽवीर्यम् । सुऽअश्व्यम् । दधातु । रत्नम् । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

योवैश्वानरोग्निःकुशिकेभिः स्तोत्रंकुर्वाणैर्होत्रादिभिर्युगेयुगेप्रतिदिनं समिध्यते आज्याद्याहुतिप्रक्षेपेणसम्यग्दीप्यते तत्रदृष्टान्तः—अश्वोनेति यथाजातोश्वः क्रंदन् हेषारवंकुर्वन् जनिभिर्जनयित्रीभिर्वडवाभिः स्तन्यप्रदानेनप्रतिदिनंसम्यक्पोष्यते तद्वत् अमृतेषु मरणधर्मरहितेषुदेवेषुमध्ये जागृविः ज्वालयाजाग्रद्दीप्यमानः सोग्निः सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं स्वश्व्यं शोभनाश्वादिपशुयुक्तंरत्नमुत्तमंधनंनोस्माकंदधातुविदधातु प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे नित्यवीप्सयोरि-

तिद्विर्वचनं परस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वेपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ स्वश्व्यं अश्वशब्दः क्वन्प्रत्यया-न्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौ आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यकारोपजनश्छान्दसः य-द्वा अश्वेषुसाधवः अश्व्याः तत्रसाधुरितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वोक्तस्व-रः । दधातु दधातेर्लोटिरूपम् । रत्नम् रमुक्रीडायामित्येतस्माद्रमेस्तचेति अधिकरणेनप्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः रमन्तेस्मिन्नितिरत्नं निदित्यनुवृत्तौ आद्युदात्तः । जागृविः क्विन्प्रत्यया-न्तः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

प्रयन्तुवाजास्तविषीभिरग्नयःशुभेसंमिश्लाःपृषतीरयुक्षत ।
बृहदुक्षोमरुतोविश्ववेदसःप्रवेपयन्तिपर्वताँअदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्नयः । शुभे ।
सम्ऽमिश्लाः । पृषतीः । अयुक्षत । बृहत्ऽउक्षः । मरुतः ।
विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

वाजाः वेगवन्तोग्नयः प्रयन्तु जलमभिलक्ष्यगच्छन्तु गताश्चतेग्नयः तविषीभिर्बलयुक्तैर्म-रुद्भिः शुभेजलेसंमिश्राः परस्परंसंगताःसन्तः पृषतीःबिंदूनयुक्षत अयुक्षत् अयुञ्जन् जलबि-न्दूनकुर्वन् यद्वा वाजावेगवन्तोग्नयःतविषीभिर्बलयुक्तैर्मरुद्भिः जलमनुलक्ष्यप्रयन्तुगच्छन्तु तेचमरुतः शुभेजलेसंमिश्राः अग्निभिःसंगताःसन्तः पृषतीश्चित्रवर्णावाहनरूपावडवाः अ-युक्षत रथेमेवभेदनार्थे ताअयौक्षुः रथारूढास्तेविश्ववेदसः प्राणिकृतकर्माभिज्ञानयुक्ताः अदाभ्याः केनाप्यतिरस्कार्याः मरुतः एवंविधावायवः बृहदुक्षः प्रभूतजलसेक्तॄन् पर्वतान्मेघा-न्प्रवेपयन्ति यथाप्रभूतावृष्टिर्भवति तथामेघान्चालयन्ति ॥ तविषीभिः तवगतावितिसौत्रो-धातुः अस्मात्तवेर्णिद्वेतिटिषच्निच्च तवन्तिसंचरन्तिआकाशेइतितविषावायवः टिड्ढाणञितिङी-प् अत्रलिङ्गव्यत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । पृषतीः पृषुसेचने पृपालनपूरणयोरितिवा इत्यस्माद्वर्त-माने पृषद्बृहन्महदितिनिपातनादतिप्रत्ययःशतृवद्भवति उगितश्चेतिङीप् पर्षन्तीतिपृषतः शी-कराः पृणन्ति पालयन्तीतिपृषत्योवडवाः । अयुक्षत युजिर्योगेइत्यस्यलुङिसिचिरूपं निघातः । बृहदुक्षः उक्षसेचनेइत्यस्मात्क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वेपयन्ति टुवेपृकम्पने निघातः ।

पर्वतान् पर्वपूरणेइत्यस्मात् भृमृद्दशीत्यादिनाअतच् पर्वतिपूरयतिभूमिमुदकेनेतिपर्वतोमेघः व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

अ॒ग्नि॒श्रियो॑म॒रुतो॑वि॒श्वकृ॑ष्टय॒आत्वे॒षमु॒ग्रमव॑ईमहेव॒यम् ।
तेस्वा॒निनो॑रु॒द्रियो॑व॒र्षनि॑र्णिजः॒सिं॒हानहे॒षक्र॑तवः॒सु॒दान॑वः ॥ ५ ॥२६॥

अ॒ग्नि॒ऽश्रिय॑ः । म॒रुत॑ः । वि॒श्वऽकृ॑ष्टयः । आ । त्वे॒षम् ।
उ॒ग्रम् । अव॑ः । ई॒म॒हे॒ । व॒यम् । ते । स्वा॒निन॑ः । रु॒द्रिया॑ः ।
व॒र्षऽनि॑र्निजः । सिं॒हाः । न । हे॒षऽक्र॑तवः । सु॒ऽदान॑वः ॥ ५ ॥ २६ ॥

अग्निश्रियः वैद्युतमग्निंश्रयन्तोविश्वकृष्टयः विश्वस्यवृक्षादेः कृष्टिराकर्षणंनमनोन्नमनादिलक्षणंकर्मयेभ्योभवतितेविश्वकृष्टयः एवंविधायेमरुतोविद्यंते तेषांचमरुतां त्वेषं दीप्तं उग्रं उद्गूर्णं अवोरक्षणं आईमहे कुशिकावयमासमंताद्याचामहे ते मरुतः रुद्रियारुद्रपुत्राः वर्षनिर्णिजः निर्णिक्शब्दोरूपवाची निर्णिक्वव्रिरितितन्नामसुपाठात् वर्षणरूपंस्वभावोयेषांतेवर्षनिर्णिजोवर्षकाः हेषक्रतवः हेषारवस्यक्रतुःकरणंयेषांते कृतहेषारवाः सिंहान सिंहाइव स्वानिनः शब्दवन्तः एवंविधास्तेमरुतः सुदानवः सुष्ठुजलस्यदातारोभवन्ति ॥ अग्निश्रियः श्रिञ् सेवायां वचिप्रच्छीत्यादिनाक्विप् सम्प्रसारणाभावः धातोर्दीर्घश्च जसि इयङादेशः कृत्स्वरः । उग्रं गम्लृगतौ उत्पूर्वः ऋज्रेंद्राग्रेतिनिपातनाद्रन्प्रत्ययः मकारलोपः उपसर्गस्यान्तलोपश्च उद्गच्छतीत्युग्रः प्रत्ययस्वरः । ईमहे ईकान्त्यादिषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् अदादित्वाच्छपोलुक् निघातः । स्वानिनः स्वानःघञन्तः तद्वन्तः अतइनिठनावितीनिः प्रत्ययस्वरः । रुद्रियाः रुद्रशब्दाच्छान्दसोघः तस्येयादेशः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथषष्ठी—

व्रातं॑व्रातंग॒णंग॑णंसुश॒स्तिभि॑र॒ग्नेर्भाम॑म॒रुता॒मोज॑ईमहे ।
पृष॑दश्वासोअनव॒भ्रराध॑सो॒गन्ता॑रोय॒ज्ञंवि॒दथे॑षु॒धीराः॑ ॥ ६ ॥

व्रातंम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगंणम् । सुशस्तिऽभिः । अग्नेः ।
भामम् । मरुताम् । ओजः । ईमहे । पृषंत्ऽअश्वासः ।
अनवभ्रऽरांधसः । गन्तारः । यज्ञम् । विदथेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिकावयं अग्नेर्भामंभासकंमरुतामोजस्तेजः व्रातंव्रातं व्रातेव्रातेप्रतिसमूहं गणंगणंगणेगणे महतिसमूहे क्रियमाणाभिःसुशस्तिभिःशोभनाःशस्तयः स्तुतयोयैर्मन्त्रैःक्रियन्तेतेसुशस्तयः तैर्मन्त्रैरीमहे तादृशंमारुतंतेजोयाचामहे यद्वा व्रातंव्रातंवारकंगणंगणंमरुतांसप्तगणान् ओजोबलं याचामहे पृषदश्वासः पृषत्यश्चित्रवर्णाः अश्वायेषांतेतादृशाः अनवभ्रराधसः नविद्यतेअवभ्रंशोयस्यतदनवभ्रं अनवभ्रंराधोधनंयेषांतेअनवभ्रष्टधनाः संपूर्णधनाइतियावत् धीराः कर्माभिज्ञास्ते मरुतःविदथेषुयज्ञेषुयज्ञंयजनीयंहविरभिलक्ष्यगन्तारोगमनशीलाभवन्ति ॥ गणंगणं गणसंख्याने पचाद्यच् नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनम् परस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वेपूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भामं भादीप्तावित्यस्मादर्तिस्तुसुहुस्वित्यादिनामन् नित्स्वरः । ओजः उब्जआर्जवे उब्जेर्बलेवलोपश्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेनवकारलोपः आर्धधातुकलक्षणोगुणः नित्स्वरः । ईमहे ईकान्त्यादिषु निघातः । अनवभ्रराधसः अनवभ्रं नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् उत्तरपदबहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । गन्तारः ताच्छीलिकस्तृन् । विदथेषु विदज्ञाने रुदिविदिभ्यांकिदित्यथप्रत्ययः कित्त्वादगुणः विदन्त्यस्मिन्कर्मजातमध्वर्य्वादयइतिविदथोयज्ञः प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

अग्निरंस्मिजन्मंनाजातवेदाघृतंमेचक्षुरमृतंमआसन् ।
अर्कस्त्रिधातूरजंसोविमानोजस्रोघर्मोहविरंस्मिनाम ॥ ७ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मंना । जातऽवेदाः । घृतम् । मे ।
चक्षुः ।अमृतम् । मे । आसन् । अर्कः । त्रिऽधातुः । रजंसः ।
विऽमानंः । अजंस्रः । घर्मः । हविः । अस्मि । नाम ॥ ७ ॥

साक्षात्कृतपरतत्त्वस्वरूपोग्निः द्व्यचेनस्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति हेकुशिकाः भोक्तृभोग्यभावेनद्विविधंहीदंसर्वंजगदेतावद्वाइदमन्नंचैवान्नादश्च सोमएवान्नमग्निरन्नादइतिश्रुतेः ।

तत्रसकलभोक्तृवर्गरूपेणान्नादोग्निः सचअग्निवाय्वादित्यभेदेनत्रिधाभूत्वापृथिव्यन्तरिक्षद्युलोका-
नधितिष्ठति तदुक्तंवाजसनेयके—सत्रेधात्मानंव्यभजत् आदित्यंतृतीयंवायुंतृतीयमिति । तत्रसो-
ग्निरहंजन्मनैवजातवेदाअस्मि श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेणस्वभावतएवसाक्षात्कृतपरतत्त्वस्व-
रूपोस्मि घृतंमेचक्षुः यदेतद्विश्वस्यविभासकंममस्वभावभूतप्रकाशात्मकंचक्षुस्तत्घृतं इदानीमत्य-
न्तंदीप्तंयदेतदमृतंकर्मफलंदिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकंतन्मेमम आसन्नास्येवर्तते सक-
लभोक्तृवर्गात्मनास्वयमेवावस्थानात् एवंस्वात्मनःपृथिव्यधिष्ठातृरूपतामभिधायवाय्वात्मनांतरि-
क्षाधिष्ठातृतामाह—अर्कोजगत्स्रष्टाप्राणः सोर्चन्नचरत् तस्यार्चतआपोजायन्तअर्चतेवैमेकमभूदि-
ति तदेवार्कस्यार्कत्वमितिश्रुतेः सप्राणोहंत्रिधातुःत्रेधात्मानंविभज्यतत्रवाय्वात्मनारजसोन्तरिक्ष-
स्यविमानःविमाताअधिष्ठातास्मि तथाआदित्यरूपेणद्युलोकाधिष्ठातृतामाह—अजस्रोघर्मइति अ-
जस्रःअनुपक्षीणोघर्मः प्रकाशात्माद्युलोकाधिष्ठाताआदित्योप्यहमस्मि एवंभोक्तृरूपमात्मनोनुसं-
धायभोग्यरूपतामप्यनुसंधत्ते यद्धविर्भोग्यंप्रसिद्धमस्तितदप्यहमेवास्मि यद्वा अहमग्निरस्मिदे-
वानांहविःप्रापणादंगनादिगुणयुक्तोस्मि किञ्च जन्मनाउत्पत्त्याजातवेदाः जातज्ञानोस्मि उत्पत्ति-
लक्षणएवसर्वज्ञोहमस्मि अथवा जातंसर्वंस्वात्मरूपतयावेत्तीतिजातवेदाः सर्वात्मकइत्यर्थः त-
त्कथमित्युच्यते—घृतंमेचक्षुः यदेतत्घृतंप्रसिद्धमस्तितन्मेचक्षुःस्थानीयं यथालोके चक्षुर्भासकं
एवंघृतंमयिप्रक्षिप्तंज्वालामुत्पादयत् ममभासकं अमृतंप्रभारूपंयदमृतमविनाशिज्योतिःमेममआसन्
आस्येवर्तते त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मनात्रिधावर्तमानःअर्कोर्चनीयोयःप्राणोस्तिसोप्यहमस्मि
तथारजसोन्तरिक्षस्यविमानःविशेषेणमातापरिच्छेत्तावायुश्चाहमस्मि किञ्च अजस्रोघर्मः नैरन्त-
र्येणसन्तापकारीसूर्यश्चाहमस्मि किंबहुना आज्यपुरोडाशादिरूपंयदेतद्धविरस्तितदुपलक्षितंसर्व-
मप्यहमस्मि सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ नदनेनाग्नेःसर्वात्मकत्वप्रतिपादनेनप-
रब्रह्मत्वमुक्तंभवति ॥ चक्षुः चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि उसिन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेःसिच्चेत्यसुन् शिद्व-
द्भावात्ख्याञादेशाभावः नित्स्वरः । आसन् आस्यशब्दस्य पद्दन्नोमासित्यादिनाआसन्नादेशः
सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । विमानः माङ्माने कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिल्युट् लित्स्वरः अ-
जस्रः जसुमोक्षणे नञ्पूर्वः नमिकंपिस्म्यजसकमहिंसदीपोरइतिताच्छीलिकोरप्रत्ययः नञ्पूर्वो-
जसिर्नैरन्तर्येवर्तते नञ्स्वरः जसउपक्षयेवा ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

त्रिभिः॑ प॒वित्रै॒रपु॑पो॒द्ध्य१॒॑र्कं हृ॒दा म॒तिं ज्योति॒रनु॑ प्रजा॒नन् ।
वर्षि॑ष्ठं॒ रत्न॑मकृत स्व॒धाभि॒रादिद्द्यावा॑पृथि॒वी पर्य॑पश्यत् ॥ ८ ॥

त्रिऽभिः । पवित्रैः । अपुंपोत् । हि । अर्कम् । हृदा । मतिम् ।
ज्योतिः । अनु । प्रऽजानन् । वर्षिष्ठम् । रत्नम् । अकृत ।
स्वधाभिः ।आत् । इत् । द्यावांपृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥८॥

सर्वात्मकोग्निः हृदा अन्तःकरणवृत्त्या मतिंमननीयंज्योतिः स्वप्रकाशरूपंपरब्रह्माख्यंतेजः अनुप्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेणप्रकर्षेणसंशयविपर्यासभावनाबुद्धिनिरासेनस्वात्मरूपतयाजानानःसन् पवित्रैःपावनैस्त्रिभिरग्निवायुसूर्यैरर्कमर्चनीयंनिरतिशयानन्दलक्षणंस्वात्मानंअपुपोद्धि तेभ्योपिनिर्मलतयापावनंपरिचिच्छेदखलु यथादशापवित्रेणसोमंपावयतितद्वत् एवंजानानोग्निः वर्षिष्ठंउत्तमंस्वात्मानंस्वधाभिः स्वेनलोकान्दधातीतिस्वधाः तैरग्निवायुसूर्यैः रत्नंरमणीयं अकृत अकार्षीत् आदित् अनन्तरमेवमात्मनिविज्ञातेसति द्यावापृथिवीतत्रपरिकल्पिते द्यावापृथिव्यौतदुपलक्षितंसर्वंजगच्चपर्यपश्यत् परितःसर्वतःस्वात्मतयादर्शत् आत्मनिविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिश्रुतेः ॥ पवित्रैः पूञ्पवनेइत्यस्मात्कर्तरिचर्षिदेवतयोरितिदेवतायामभिधेयायांकर्तरि इत्रप्रत्ययः पुनन्तीतिपवित्राअग्निवायुसूर्याः प्रत्ययस्वरः । अपुपोत् पूञ्पवनेइत्यस्य यङ्लुगन्तस्यरूपं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वादभ्यासस्यगुणाभावः यद्धितुपरंछन्दसीतिननिघातः । अर्कं अर्चपूजायां कृदाधारार्चिकलिभ्यःकइतिकप्रत्ययः । हृदा हृदयशब्दस्यपद्दन्नोमासित्यादिनाहृत्आदेशः । मतिं मनज्ञानेइत्यस्मान्मन्त्रेवृषेषपचेत्यादिनाकर्मणिक्तिन्उदात्तः । अकृत करोतेर्लुङिसिच् तस्यह्रस्वादङ्गादितिलोपः । द्यावापृथिवी देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

शतधारमुत्समक्षीयमाणंविपश्चितंपितरंवक्त्वानाम् ।
मेळिमदन्तंपित्रोरुपस्थेतंरोदसीपिपृतंसत्यवाचम् ॥ ९ ॥ २७ ॥

शतऽधारम् । उत्सम् । अक्षीयमाणम् । विपःऽचितम् । पितरम् ।
वक्त्वानाम् । मेळिम् । मदन्तम् । पित्रोः । उपऽस्थे । तम् ।
रोदसी इति । पिपृतम् । सत्यऽवाचम् ॥ ९ ॥ २७ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रोवैश्वानराख्यंपरब्रह्माज्ञासीत् तमिममुपाध्यायमनयर्चास्तौति-हेरोदसी द्यावापृथिव्यौ शतधारं अपरिमितजलधारायुक्तं अक्षीयमाणं नकदापिविच्छि-न्नप्रवाहं उत्सं लुप्तोपममेतत् उत्समिवसततप्रवाहोपेतं स्रोतइवाविच्छिन्नवाक्सरणीसमेतं विपश्चितंमेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरंशिष्याणांविद्योपदेशेनपालकं वक्त्वानांवक्तव्यानां वेदवाक्यानांमेळिंमेलकंनानाशाखागतानांवाक्यानांएकस्मिन्नर्थेसंकलय्यवक्तारं पित्रोर्द्यावापृ-थिव्योरुपस्थेसमीपेमदन्तंज्ञानातिशयेनहृष्यन्तं अतएवसत्यवाचं अज्ञातार्थाभावात्परप्रतारणे च कारणाभावात्सत्यवादिनं तमिममुपाध्यायंपिपृतं अपेक्षितफलप्रदानेनसंपूर्णंकुरुतम् यद्वा पा-लयतम् ॥ उत्सं उन्दीक्लेदने अस्मादुन्द्यमिगुधिकुषिभ्यःकिदितिसप्रत्ययः कित्त्वान्नकारलोपः उनत्तीत्युत्सः व्यत्ययेनाद्युदात्तः । विपश्चितं विशेषेणपातीतिविपा वाक् विपोवाचश्चिनोतीति क्विप् ह्रस्वस्यपितीतितुक् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनात्द्वितीयायाअलुक् कृदुत्तरप-दस्वरः । वक्त्वानां वचपरिभाषणेइत्यस्मात्कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतित्वन्प्रत्ययः चोःकुरि-तिकुत्वम् नित्स्वरः । मेळिम् मिलिःसंपर्कार्थोधातुः अस्मादौणादिकइप्रत्ययः । रोदसी आम-न्त्रितत्वान्निघातः । पिपृतम् पृपालनपूरणयोः छान्दसोजुहोत्यादिः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्ये-त्वम् निघातः ॥ ९ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

प्रवोवाजाइतिपञ्चदशर्चंपञ्चदशंसूक्तं अत्रानुक्रमणिका—प्रवःपञ्चोनागायत्रंत्वृतव्यावा-द्याइति विश्वामित्रऋषिः छन्दोगायत्री अग्निर्देवता आद्याऋतुदेवत्यावा प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोर्गायत्रेछन्दस्यस्यसूक्तस्यविनियोगः प्रवोवाजाउपसद्यायेतिसूत्रितम् । आभिप्लविकेषू-क्थ्येषु प्रवोवाजाइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियस्तृचः सूत्रितम्—प्रवोवाजाअभिद्यवोभिप्रयांसिवाह-सेति । सूक्तस्याद्यासामिधेनी सूत्रितश्च—प्रवोवाजाअभिद्यवोग्नआयाहिवीतयइति । सामिधेनी-षुसमिध्यमानइत्येका सूत्रितश्च—समिध्यमानोअध्वरेसमिद्धोअग्नआहुतेतिद्वेइति । आधाने तृतीयायामिष्टौ सामिधेनीषु इध्यमानेद्धवत्योर्मध्येपृथुपाजाइतिद्वेधाय्ये सूत्रितश्च—प्रागुपो-त्तमायाःपृथुपाजाअमर्त्यइतिद्वेइति । एवमन्यत्रापि यत्रयत्रसप्तदशसामिधेन्यः तत्रतत्रैतेधाय्येइ-तिद्रष्टव्यम् । विषुवतिएकविंशतिःसामिधेन्यः तत्रपृथुपाजाअमर्त्यइतिषळृचोधाय्याः पृथुपाजा-अमर्त्यइतिषट्धाय्याःसामिधेनीनामितिसूत्रम् महाव्रतेपिपञ्चविंशतिसंख्याकाःसामिधेन्यः तत्रा-प्येताःषळृचोद्रष्टव्याः अग्नीषोमप्रणयनेहोतादेवोअमर्त्यइतितृचः सूत्रितश्च—होतादेवोअमर्त्यः

पुरस्तादुपत्वाग्नेदिवेदिवइति । ईळेन्योनमस्यस्तिरइतितिस्रःसामिधेन्यः सूत्रितश्च—ईळेन्योनमस्यस्तिरोग्निंदूतंवृणीमहइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

प्रवोवाजाअभिद्यवोहविष्मन्तोघृताच्या । देवाञ्जिगातिसुम्नयुः ॥ १॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या ।
देवान् । जिगाति । सुम्नऽयुः ॥ १ ॥

हेक्रतवः वाजाःवाजन्तिगच्छन्तीतिवाजाःमासाः अभिद्यवः अभितोद्यवोदिवसायेषुइति अभिद्यवोर्धमासाश्च हविष्मन्तोहविर्भाजोदेवाः घृताच्या घृतमञ्चतिक्षारयतीतिघृताचीगौः तथाचतैत्तिरीयकम्—देवाहविष्मन्तोगौर्घृताचीति । यद्वा हविष्मन्तःहविषःक्षीरादेःप्रदातारःपशवः घृताच्याघृतमञ्चतिप्राप्नोतीतिघृताचीस्रुक् तथावाजसनेयकम्—पशवोहविष्मन्तःस्रुग्घृताचीति। तयाघृताच्यासहिताहविष्मन्तोदेवाःपशवश्चमासाअर्धमासाश्चैतेसर्वेवोयुष्माकंयजमानार्थं प्र प्रभवन्ति तेषुवाजादिषुप्रभवत्सुसत्सु सुम्नयुः सुखमात्मनइच्छन् यजमानोदेवान्जिगाति यज्ञद्वारादेवान्प्राप्नोति उक्तार्थेतैत्तिरीयकब्राह्मणम्—प्रवोवाजाइत्यन्वाहमासावैवाजाअर्धमासाअभिद्यवोदेवाहविष्मन्तोगौर्घृताचीयज्ञोदेवाञ्जिगातियजमानःसुम्नयुरिति । आग्नेयपक्षे हेअग्ने वः त्वदर्थमभिद्यवोभिगतदीप्तयोहविष्मन्तआसादितैश्चरुपुरोडाशादिभिःसहितावाजाअन्नानि समिल्लक्षणानिघृताच्या जुह्वासहप्रक्रम्यन्ते प्रवोवाजाइत्यन्वाहान्नंवैवाजइति देवान्देवत्वं समानमन्यत् ॥ अभिद्यवः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । घृताच्या घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्मादञ्जिघृषिभ्यःक्तइतिकर्मणिक्तः घृतमाज्यमञ्चतीतिऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्विन् अनिदितामित्युपधालोपः अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् चाविति पूर्वपदांतोदात्तत्वम् । जिगाति गातिर्गत्यर्थः छांदसोजुहोत्यादिः निघातः। सुम्नयुः सुम्नंसुखमात्मनइच्छन्नितिसुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

ईळेअग्निंविपश्चितंगिरायज्ञस्यसाधनम् । श्रुष्टीवानंधितावानम् ॥ २ ॥

---

१ तै० सं० २. ५. ७. । तै० सं० २. ५. ७. ।

ईळे । अग्निम् । विपःऽचितम् । गिरा । यज्ञस्य ।
साधनम् । श्रुष्टीऽवानम् । धितऽवानम् ॥ २ ॥

विपश्चितंमेधाविनंयज्ञस्यसाधनंनिर्वाहकं श्रुष्टीवानं सुखवन्तम् यद्वा वेगवन्तं धितावानं वानंवननीयंधनंधितं निहितं धनंयस्यतंनिहितधनं तमिममग्निंगिरास्तुतिलक्षणयावाचाईळे विश्वामित्रोहं स्तौमि ॥ ईळे ईडस्तुतौ । श्रुष्टीवानं वनसंभक्तावित्यस्माद्विच् श्रुष्टीवनतीतिश्रुष्टीवा कृदुत्तरपदस्वरः । धितावानं दधातेर्निष्ठायांधिरादेशश्छान्दसः वनसंभक्तौकर्मणिघञ् बहुव्रीहौ निष्ठेतिधितशब्दस्यपूर्वनिपातः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः यद्वा उभयत्रछन्दसीवनिपातिवनिप् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अग्नेशकेमतेवयंयमंदेवस्यवाजिनः । अतिद्वेषांसितरेम ॥ ३ ॥

अग्ने । शकेम । ते । वयम् । यमम् । देवस्य । वाजिनः ।
अति । द्वेषांसि । तरेम ॥ ३ ॥

हेअग्ने वाजिनःसंभृतहविष्काः वयंदेवस्यद्योतमानस्यते तवयमंयमनंआयज्ञसमाप्तेरत्रावस्थानंकर्तुंशकेम शक्ताःस्म वाजिनोवेगवतोदेवस्येतिवायोजनीयम् ततःकारणाद्द्वेषांसि अस्मदीयानिपापानि अतितरेम पापेभ्यउत्तीर्णाभवेम ॥ शकेम शकॢशक्तावित्यस्मादाशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः किदाशिषीतियासुट् सलोपेयादेशयलोपगुणसलोपाः आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वादनिघातः उदात्तनिवृत्तिस्वरः। यमं यमउपरमेइत्यस्मात्भावेघञ् यमउपरमेइतिनिपातनाद्वृद्ध्यभावः ञित्स्वरः।तरेम तॄप्लवनतरणयोरिति प्रार्थनेलिङिरूपं निघातः ॥३॥

अथचतुर्थी—

समिध्यमानोअध्वरे३ग्निःपावकईड्यः।शोचिष्केशस्तमीमहे॥४॥

सम्ऽइध्यमानः । अध्वरे । अग्निः । पावकः । ईड्यः ।
शोचिःऽकेशः । तम् । ईमहे ॥ ४ ॥

योग्निःअध्वरेयज्ञेसमिध्यमानःघृताद्याहुतिभिःसम्यक्प्रज्वाल्यमानः अतएवशोचिष्केशः ज्वालाकेशः पावकः शोधकः ईड्यःस्तोतृभिःप्रशस्योभवति तमिममभिमतफलार्थं ईमहे वयं याचामहे ॥ ईड्यः ईडस्तुतावित्यस्माण्ण्यत् अस्यतित्स्वरितमितिस्वरितत्वेप्राप्ते ईडवन्देत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । ईमहे ईकान्त्यादिष्वित्ययंधातुरत्रयाञ्चार्थः निपातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

पृथुपाजाअमर्त्योघृतनिर्णिक्स्वाहुतः । अग्निर्यज्ञस्यहव्यवाट् ॥५॥२८॥

पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतऽनिर्निक् । सुऽआहुतः ।
अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाट् ॥ ५ ॥ २८ ॥

पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपः अमर्त्यःमरणधर्मरहितः घृतनिर्णिक् घृतस्यविलपनद्वारा शोधनंयेनेतिघृतनिर्णिक् स्वाहुतः सुष्ठु होत्रादिभिःसम्यगिष्टः एवंभूतोग्निः यज्ञस्यज्योतिष्टोमादेर्हव्यवाट् हव्यानांवोढाभवति ॥ पृथुपाजाः कुदुत्तरपदस्वरः स्वाहुतः जुहोतेःकर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यवाट् वहश्चेतिण्विः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अथषष्ठी–

तंसबाधोयतस्रुचइत्थाधियायज्ञवन्तः । आचक्रुरग्निमूतये ॥ ६ ॥

तम् । सऽबाधः । यतऽस्रुचः । इत्था । धिया । यज्ञऽवन्तः ।
आ । चक्रुः । अग्निम् । ऊतये ॥ ६ ॥

सबाधःरक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेनतद्विषयबाधासहवर्तन्तइतिसबाधःयज्ञवन्तः यजनीयहविर्युक्ताः यतस्रुचः यताः संयताः स्रुचोजुह्वाद्यायैस्तेयतस्रुचऋत्विजः इत्था इत्थमनेनप्रकारेणक्रियमाणयाधियास्तुत्यातमेवंभूतमग्निं ऊतयेराक्षसवधाद्रक्षणाय आ अभिमुखंचक्रुः कुर्वन्ति ॥ सबाधःबाधृविलोडनेइत्यस्मात्क्विप् कुदुत्तरपदस्वरः । इत्था इदम्शब्दात्प्रकारार्थेइदमस्थमुः त-

स्यसुपांसुलुगितिडादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। चक्रुः डुकृञ्करणेइत्यस्यलिटश्चुसि यणादेशेकृते तस्यद्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं निघातः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

होतादेवोअमर्त्यःपुरस्तादेतिमाययां। विदथानिप्रचोदयन् ॥७॥

होतां। देवः। अमर्त्यः। पुरस्तात्। एति। माययां।
विदथानि। प्रऽचोदयन् ॥ ७ ॥

होताहोमनिष्पादकः अमर्त्योमरणधर्मरहितःदेवोद्योतमानःविदथानिवेदितव्यानिकर्माणिप्रचोदयन् प्रकर्षेणप्रेरयन् सोग्निःमाययाकर्मविषयाभिज्ञानेनयुक्तःसन् पुरस्तात्कर्मप्रारंभकालेएव एति अस्मानागच्छति ॥ एति इण्गतौ। मायया माङ्मानेशब्देचेत्यस्मान्मा च्छाससिसूभ्योयइतिकर्तरिकर्मणिवायप्रत्ययः मिमीतेजानीते कर्म मीयतेनयेतिवामाया कर्मविषयज्ञानं प्रत्ययस्वरः। विदथानि विदज्ञानेइत्यस्मात् रुदिविदिभ्यांकिदितिकर्मण्यथप्रत्ययः कित्वादगुणः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

वाजीवाजेषुधीयतेध्वरेषुप्रणीयते। विप्रोयज्ञस्यसाधनः ॥ ८ ॥

वाजी। वाजेषु। धीयते। अध्वरेषु। प्र। नीयते। विप्रः।
यज्ञस्य। साधनः ॥ ८ ॥

वाजीबलवानग्निःवाजेषुयुद्धेषुधीयतेदेवैःशत्रुहननार्थंनिधीयते किञ्च अध्वरेषुअग्निहोत्रादिषुप्रणीयतेध्वर्य्वादिभिःप्रकर्षेणाहवनीयादिस्थानेषुप्रक्षिप्यते अतएवविप्रोमेधावीसन्नग्निः यज्ञस्याग्निहोत्रादेःसाधनःसाधकोभवति ॥ धीयते डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मणियक् घुमास्थागापेत्यादिनाईत्वं निघातः। नीयते णीञ्प्रापणेइत्यस्यकर्मणियकिरूपं उपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्येतिणत्वम्। साधनः साधसंसिद्धौ नन्द्यादित्वात्कर्तरिल्युः लित्स्वरः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

धियाचक्रेवरेण्योभूतानांगर्भमादधे । दक्षस्यपितरंतना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानाम् । गर्भम् । आ । दधे ।
दक्षस्य । पितरम् । तना ॥ ९ ॥

योग्निर्धिया आधानपवमानेष्टिरूपेणकर्मणाचक्रे आहवनीयरूपतयाकृतोभूत् अतएववरेण्यःसर्वैर्यजमानैःकर्माङ्गत्वेनवरणीयः यश्चाग्निः भूतानांस्थावरजङ्गमात्मकानांभूतजातानामन्तर्गर्भंस्वात्मानमेवगर्भरूपतयाआदधे सर्वत्रदधार पितरं सर्वस्यजगतःपालकं तमिममग्निंदक्षस्यदक्षप्रजापतेःतना तनया वेदिरूपाभूमिः दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थंधारयति भूमेर्दक्षदुहितृत्वेनमन्त्रवर्णः–अदितिर्ह्यजनिष्टदक्षयादुहितातवेति ॥ चक्रे करोतेःकर्मणिलिटिरूपम् । गर्भं गॄनिगरणेइत्यस्मादर्तिगॄभ्यांभन्निति भन् गिरतिगीर्यतेवागर्भः नित्वादाद्युदात्तः । दधेदधातेर्लिटिरूपम् । पितरं पारक्षणे नप्तृनेष्टृइत्यादिनातृजन्तत्वेननिपातनादित्वं पातिपालयतीति पितापालकः चित्स्वरः । तना यलोपश्छान्दसः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

नित्वादधेवरेण्यंदक्षस्येळासहस्कृत । अग्नेसुदीतिमुशिजम् ॥ १० ॥ २९ ॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यम् । दक्षस्य । इळा । सहःऽकृत ।
अग्ने । सुऽदीतिम् । उशिजम् ॥ १० ॥ २९ ॥

उक्तोर्थोनयर्चाविव्रियते सहस्कृत मथनाख्येनबलेननिष्पन्न हेअग्ने सुदीतिंशोभनदीप्तियुक्तं उशिजं पुरोडाशादिहविःकामयमानं यद्वा कर्मार्थिभिः काम्यमानं अतएव वरेण्यं तैर्वरणीयं त्वा एवंविधंत्वां दक्षस्यदुहिताइळावेद्यादिलक्षणाभूमिः निदधे अग्निहोत्रादिकर्मसमृद्ध्यर्थंनितरांदधार ॥ इळा ईडस्तुतौ पुंसिसंज्ञायामित्यत्रप्रायिकवचनात्कर्त्यर्थेपिघप्रत्ययः ह्रस्वश्छान्दसः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वादगुणः यद्वा घञर्थेकविधानमित्यधिकरणेकः ईडच-

---

१ ऋ० सं० ८. ३. १. ।

न्तेस्तूयन्तेस्यांयजमानैर्देवाइतीळाभूमिः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः प्रत्ययस्वरः । उशिजं वशकान्तावित्यस्माद्वशःकिच्चेतीजिप्रत्ययः कित्त्वात्सम्प्रसारणम् । वष्टि हविःकामयते उश्यते काम्यतेकर्मार्थिभिरितिवाउशिगग्निः प्रत्ययस्वरः ॥ १० ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

अथैकादशी—

अ॒ग्निं य॒न्तुरं॑मप्तु॒रं॑मृ॒तस्य॒ योगे॑ व॒नुषः॑ । विप्रा॒ वाजैः॒ समि॑न्धते ॥११॥

अ॒ग्निम् । य॒न्तुरं॑म् । अ॒प्ऽतुरं॑म् । ऋ॒तस्यं॑ । योगे॑ । व॒नुषः॑ ।
विप्राः॑ । वाजैः॑ । सम् । इ॒न्ध॒ते॒ ॥ ११ ॥

वनुषः कर्मसिद्ध्यर्थं संभजमानाः विप्रामेधाविनोध्वर्य्वादयः यन्तुरंसर्वस्यनियन्तारं यद्वा क्षिप्रंगन्तारं अप्तुरं अपांप्रेरकंतमिममग्निं ऋतस्यसत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेः योगे प्रयोगार्थं वाजैर्हविर्लक्षणैरन्नैः समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥ यन्तुरं वर्णव्यत्ययः यन्तारमित्यर्थः अप्तुरं तुरत्वरणे अपस्तुतोर्तित्वरयतीतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । योगे युजिर्योगे भावेघञ् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वं ञित्स्वरः। वनुषः वनषणसंभक्तौ जनेरुसिरित्यधिकारे बहुलवचनादस्मादप्युसिःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । इन्धते ञिइन्धीदीप्तौ निघातः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

ऊ॒र्जो नपा॑तमध्व॒रे दी॑दि॒वांस॒मुप॒ द्यवि॑ । अ॒ग्निमी॑ळे क॒विक्र॑तुम् ॥१२॥

ऊ॒र्जः । नपा॑तम् । अ॒ध्व॒रे । दी॒दि॒ऽवासं॑म् । उप॑ । द्यवि॑ ।
अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ । क॒विऽक्र॑तुम् ॥ १२ ॥

ऊर्जोनपातंहविर्लक्षणैरन्नैःसमिध्यमानत्वेनान्नस्यपुत्रम् यद्वान्नस्यचतुर्थं यथान्नादाहुतिःआहुतेरादित्यआदित्यादग्निरिति उपद्यवि अन्तरिक्षसमीपे दीदिवांसमतिशयेनदीप्यमानंकविक्रतुं कवयोमेधाविनोध्वर्य्वादयोमथनेनक्रतवःकर्तारोयस्येति अध्वर्य्वादिभिर्निष्पाद्यमानंतमिममग्निं अध्वरेस्मिन्यज्ञेईळेस्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिरहंस्तौमि ऊर्जः ऊर्जबलेइत्यस्माद्भ्राजभासेत्यादिना

ताच्छीलिकःक्विप्प्रत्ययः ऊर्जयतिशरीरमितिऊर्क्अन्नं सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। द्य-
वि द्युतदीप्तावित्यस्मादौणादिकोडुन्प्रत्ययः द्योततेकिरणसंबन्धादितिद्युरन्तरिक्षं ञित्स्वरः।
ईळे ईडस्तुतावित्यस्यलटिरूपम्॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

ईळेन्योनमस्यस्तिरस्तमांसिदर्शतः। समग्निरिध्यतेवृषा ॥ १३ ॥

ईळेन्यः। नमस्यः। तिरः। तमांसि। दर्शतः। सम्।
अग्निः। इध्यते। वृषा॥ १३ ॥

ईळेन्यः स्तोतृभिरीड्यः अतएवनमस्यःसर्वैर्नमस्कार्यःतमांसितिरः ध्वान्तानिस्वप्रभाभि-
स्तिरस्कुर्वन् दर्शतःकमनीयतयासर्वैर्दर्शनीयः तादृशोग्निः वृषा यजमानस्यकामानांवर्षितासमि-
ध्यते आहुतिप्रक्षेपेणप्रज्वाल्यते उक्तार्थेवाजसनेयकम्—ईडेन्योह्येषनमस्योह्येषस्तिरस्तमांसिद-
दृशेसमिद्धइति॥ ईळेन्यः ईडस्तुतौ कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतिकेन्यप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः।नमस्यः
नमस्यतेरचोयदितियत् अतोलोपयलोपौ तित्स्वरितमितिस्वरितः। दर्शतः दृशिर्प्रेक्षणे
इत्यस्मात् भृमृदृशीत्यादिनाकर्मण्यतच्प्रत्ययः चित्स्वरः। वृषा वृषुसेचनेइत्यस्मात् कनिन्यु-
वृषीत्यादिनाकनिन् कित्त्वादगुणः नित्त्वादाद्युदात्तः॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

वृषोअग्निःसमिध्यतेश्वोनदेववाहनः। तंहविष्मन्तईळते ॥१४॥

वृषो इति। अग्निः। सम्। इध्यते। अश्वः। न। देवऽवाहनः।
तम्। हविष्मन्तः। ईळते॥ १४ ॥

वृषोवृषैवकामानांवर्षितादेववाहनः देवान्हवींषिवाहयतिप्रापयतीतिदेववाहनः तत्रदृष्टा-
न्तः—अश्वोनेति यथाश्वोराजानंवाहयतिस्वपुरंप्रापयतीतिवाहनमश्वः तद्वत्वाहनभूतोयोग्निः
समिध्यते आहुतिप्रदानेनसम्यग्दीप्यते तं तादृशमग्निंहविष्मंतः संभृतहविष्कायजमानाईळतेक-
र्मसिद्ध्यर्थंस्तुवन्ति। वृषा उ गुणः उञमवलंब्यप्रगृह्यसंज्ञा देववाहनः वहप्रापणेइत्यस्मात्ण्यन्ता-
न्नन्द्यादित्वात्कर्तरिल्युःलित्स्वरः समासेकृदुत्तरपदस्वरः॥ ईळते ईडस्तुतौ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

वृषणंत्वावयंवृषन्वृषणःसमिधीमहि । अग्नेदीद्यतंबृहत् ॥१५॥३०॥

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम् । इधीमहि ।
अग्ने । दीद्यतम् । बृहत् ॥ १५ ॥ ३० ॥

वृषन्कामानांवर्षितः हेअग्ने वृषणःघृताद्याहुतीनांसेक्तारोवयंवृषणमाहुतिद्वाराउदकस्य सेक्तारं तदाहस्मृतिः—अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततःप्रजाःइति । दीद्यतं दीप्यमानं बृहत् अतएवमहान्तमिममग्निंसमिधीमहि सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि ञिइन्धीदीप्तावित्यस्यप्रार्थनेलिङिनकारलोपश्छान्दसः निघातः ॥ दीद्यतं दीदेतिर्दीप्तिकर्मा तस्यशतरिरूपं अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

इतितृतीयस्यप्रथमेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

अग्नेजुषस्वेतिषळृचंषोडशंसूक्तंवैश्वामित्रमाग्नेयम् अत्रानुक्रमणिका—अग्नेजुषस्वषट् तृतायाद्युष्णिक्त्रिष्टुप्जगत्यइति पूर्वसूक्तेगायत्रंत्वित्युक्तत्वादेतदपिगायत्रं तृतीयातूष्णिक् चतुर्थी-त्रिष्टुप् पञ्चमीजगती अग्नेजुषस्वेतिसवनीयपुरोडाशेस्विष्टकृतः प्रातःसवनीयानुवाक्या सूत्रितञ्च—अथस्विष्टकृतोग्नेजुषस्वनोहविरिति । अतिरात्रेआश्विनशस्त्रेपरिहितेसतिचमसगणैः सहाश्विनोर्द्विकपालःपुरोडाशःसर्वहुतोहोतव्यः यदिपुरोडाशमवशेष्यस्विष्टकृतंकुर्युस्तस्यस्विष्टकृतः पुरोळाअग्नइत्येषायाज्या यद्येतस्यपुरोळाशस्यस्विष्टकृतंचरेयुः पुरोळाअग्नेपचतइतिसूत्रितम् माध्यंदिनेसवनेसवनीयपुरोडाशेस्विष्टकृतोनुवाक्या माध्यंदिनेसवनइत्येषा सूत्रितञ्च—अग्नेजुषस्वनोहविर्माध्यंदिनेसवनेजातवेदइति । तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्यस्विष्टकृतोनुवाक्या अग्नेतृतीयेसवनेइत्येषा सूत्रितञ्च—अग्नेतृतीयेसवनेहिकानिषइत्यनुसवनमनुवाक्येति आश्विनपुरोडाशस्यस्विष्टकृतोयाज्याअग्नेवृधानइत्येषा सूत्रितञ्च—अग्नेवृधानआहुतिमितिसंयाज्येइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अग्नेजुषस्वनोहविःपुरोळाशंजातवेदः । प्रातःसावेधियावसो ॥१॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशम् । जातऽवेदः ।
प्रातःऽसावे । धियावसो इति धियाऽवसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति—जातवेदः जातप्रज्ञ धियावसो धियास्तोत्रेणवसुधनंयस्माद्भवतिसोयं धियावसुः तस्यसंबुद्धिः कर्मानुरूपधनप्रद हेअग्ने प्रातःसावे अग्निष्टोमेप्रातःसवनेनोस्मत्संबन्धिपुरोळाशं पुरोडाशाख्यंहविःजुषस्वसेवस्व ॥ जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलोटिरूपम् आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वादनिघातः । प्रातःसावे षुञ्अभिषवेसवनंसावः भावेघञ् थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् । धियावसो विभक्त्यलोपश्छान्दसः आमन्त्रितत्वान्निघातः॥ १ ॥

अथद्वितीया—

पुरो॒ळाअ॑ग्नेपच॒तस्तुभ्यं॑वा॒घा॒परि॑ष्कृतः । तंजु॑षस्वयविष्ठ्य ॥ २ ॥

पु॒रो॒ळाः । अ॒ग्ने॒ । प॒च॒तः । तुभ्य॑म् । वा॒ । घ॒ । परि॑ऽकृतः ।
तम् । जु॒ष॒स्व॒ । य॒वि॒ष्ठ्य॒ ॥ २ ॥

यविष्ठ्य युवतम हेअग्ने यःपुरोळाः पुरोडाशन्तेध्वर्य्वादयएनमितिपुरोळाः पुरोडाशः पचतःकपालयोःपक्कोस्तिसत्वतुभ्यंत्वदर्थंपरिष्कृतोवाघ पर्यग्निकरणादिभिरलङ्कृतःखलु तमिमंपुरोडाशंजुषस्वसेवस्व॥ पुरोळाः दाशृदाने इत्यस्मात्पुरस्पूर्वान्मन्त्रेश्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोण्विन्निति कर्मणिण्विनिकृतेश्वेतवहादीनांडस्पदस्यइतिडस्प्रत्ययेकृते अवयाःश्वेतवाःपुरोडाश्चेतिनिपातनाद्दकारस्यडत्वं पुरोळाशंतएनमितिपुरोळाः पुरोडाशः डकारस्यळकारोबह्वृचसांप्रदायिकः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । पचतः डुपचष्पाकेइत्यस्माद्भृमृदृशीत्यादिनाकर्मण्यतच्प्रत्ययः पच्यतेसाविति पचतःपक्कः चित्स्वरः । घ ऋचितुनुघेत्यादिनासंहितायांदीर्घः । परिष्कृतः संपर्युपेभ्यःकरोतौभूषणेइतिकरोतेःसुडागमः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । यविष्ठ्य यविष्ठएवयविष्ठ्यः पादार्घाभ्यांचेत्यत्रचकारेणवस्वादीनांस्वार्थेयत्प्रत्ययस्योपादानाद्यविष्ठ्येत्यत्रस्वार्थिकोयत्प्रत्ययः आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अग्ने॒वी॒हिपु॒रो॒ळाश॒मा॒हुतंति॒रोअ॑ह्न्यम् । सह॑सःसू॒नुर॑स्यध्व॒रेहि॒तः ॥३॥

अग्ने॑ । वी॒हि । पु॒रो॒ळाश॑म् । आऽहुतम् । ति॒रःऽअ॑ह्न्यम् ।
सह॑सः । सू॒नुः । अ॒सि॒ । अ॒ध्व॒रे । हि॒तः ॥ ३ ॥

हेअग्ने तिरोअह्न्यं अह्नितिरोहितेसति आहुतंआसमन्ताद्धुतंपुरोळाशंपुरोडाशाख्यंहविः वीहि भक्षय अध्वरेस्मिन्यज्ञेसहसःसूनुःबलस्यपुत्रस्त्वंहितोसि आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोसि तस्माद्वीहीतिशेषः ॥ वीहि वीकान्त्याष्वित्यस्यलोटिरूपंहेरपित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । आहुतम् जुहोतेःकर्मणिक्ते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । तिरोअह्न्यं अह्निभवमह्न्यं भवेछंदसीतियत् तिरोभूतमह्न्यंयस्मिन्कालेसतिरोअह्न्यःरात्रिकालइत्यर्थः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेइतिद्वितीया प्रकृत्यान्तःपादमित्येङःप्रकृतिभावः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

माध्यंदिनेसवनेजातवेदःपुरोळाशमिहकवेजुषस्व ।
अग्नेयह्वस्यतवभागधेयंनप्रमिनन्तिविदथेषुधीराः ॥ ४ ॥

माध्यंदिने । सवने । जातऽवेदः । पुरोळाशम् । इह । कवे ।
जुषस्व । अग्ने । यह्वस्य । तव । भागऽधेयम् । न । प्र । मिनन्ति ।
विदथेषु । धीराः ॥ ४ ॥

कवे मेधाविन् हेजातवेदः इहास्मिन्नग्निष्टोमाख्येकर्मणितत्रचमाध्यंदिनेमध्यंदिनसम्बन्धिनिसवनेपुरोडाशंमाध्यंदिनसवनीयपुरोडाशंजुषस्वसेवस्व हेअग्ने विदथेषुयज्ञेषुधीराःकर्मकुशलाःअध्वर्य्वादयः यह्वस्य यान्तिप्राप्नुवन्तिदेवाहवींष्यनेनेतियह्वोमहानग्निः यह्वस्यमहतस्तवभागधेयंभागतयापरिकल्पितमिमंपुरोडाशंनप्रमिनन्ति नहिंसन्ति किन्तु तुभ्यंप्रयच्छन्ति तंजुषस्वेतिशेषः ॥ माध्यंदिने मध्यंदिनस्येदमित्यर्थेउत्सादित्वादञ् ञित्त्वादादिवृद्धिः ञित्त्वादेवाद्युदात्तत्वम् । यह्वस्य याप्रापणेइत्यस्मात्शेवयह्वजिह्वेतिनिपातनात्करणेवन्प्रत्ययः हुगागमधातुह्रस्वौ यान्त्यनेनेतियह्वोग्निः व्यत्ययेनान्तोदात्तः । भागधेयं भागशब्दात्स्वार्थे भागरूपनामभ्योधेयप्रत्ययोवक्तव्यइतिधेयप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । मिनन्ति मीञ्हिंसायामित्यस्यक्र्यादित्वात्श्ना तस्मिन्मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वम् हिनुमीनेतिणत्वंनभवति सर्वविधीनांछन्दसि विकल्पितत्वादिति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

अग्नेतृतीयेसवनेहिकानिषःपुरोळाशंसहसःसूनवाहुतम् ।
अथादेवेष्वध्वरंविपन्ययाधारत्नवन्तममृतेषुजागृविम् ॥ ५ ॥

अग्ने । तृतीये । सवने । हि । कानिषः । पुरोळाशम् । सहसः ।
सूनो इति । आऽहुतम् । अथ । देवेषु । अध्वरम् । विपन्यया ।
धाः । रत्नऽवन्तम् । अमृतेषु । जागृविम् ॥ ५ ॥

सहसःसूनो बलस्यपुत्र हेअग्ने त्वंतृतीयेसवनेआहुतंहूयमानंपुरोळाशं कानिषःकामयसे अथानन्तरं अध्वरं अविनाशिनं रत्नवन्तं रत्नशब्देनस्वर्गादिलक्षणमुत्तमंफलमभिधीयते तद्वन्तं फलप्रदं जागृविं जागरणकारिणं प्रातःसोमोजागृविर्भवतिस्वप्ननिवारकइति तमिमंसोमं विपन्यया स्तुतिलक्षणयावाचा स्तुतस्त्वं अमृतेषुमरणधर्मरहितेषुदेवेष्विन्द्रादिषु धाः धेहि ॥ तृतीये त्रिशब्दात्पूरणार्थेत्रेःसंप्रसारणमितीयप्रत्ययः तत्संनियोगेनसंप्रसारणं हलइतिदीर्घोनभवति अन्विततत्रनानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः कनीकान्त्यादिष्वित्यस्यलेटिसिब्बहुलमिति सिप् तस्यआर्धधातुकत्वादिडागमः कांतिरभिलाषः अकारस्याकारोव्यत्ययेन हियोगादनिघातः धातुस्वरः । विपन्यया पनस्तुतौ भावेक्विप् विपनंयातीतिकप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । धाः दधातेश्छान्दसेलुङिरूपम् पादादित्वादनिघातः । जागृविं क्विन्प्रत्ययान्तोजागृविशब्दःनित्स्वरः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

अग्नेवृधानआहुतिंपुरोळाशंजातवेदः । जुषस्वतिरोअह्न्यम् ॥६॥३१॥

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिम् । पुरोळाशम् । जातऽवेदः ।
जुषस्व । तिरःऽअह्न्यम् ॥ ६ ॥ ३१ ॥

जातवेदः जातप्रज्ञ हेअग्ने वृधानःआहुतिभिर्वर्धमानस्त्वंतिरोअह्न्यं अह्निभवमह्न्यं दिवसकृत्यं तिरोभूतमह्न्यंयस्मिन्कालेसतिरोअह्न्यःरात्रिकालः तस्मिन्काले आहुतिं आहुतंपुरोळाशंपुरोडाशाख्यंहविर्जुषस्वसेवस्व ॥ आहुतिं जुहोतेःकर्मणिक्तिन् तादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । जुषस्व जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलोटिरूपम् ॥ ६ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अस्तीदमितिषोडशर्चंसप्तदशंसूक्तंवैश्वामित्रम् अत्रानुक्रमणिका—अस्तीदंषोळशाद्याचतुर्थीदशमीद्वादश्योनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपान्त्येचजगत्यः पञ्चम्यृत्विग्भ्योवेति आद्याचतुर्थीद-

शमीद्वादश्योनुष्टुभः षष्ठीएकादशीचतुर्दशीपंचदशीजगत्यः शिष्टाअष्टौत्रिष्टुभः पञ्चमीमन्थतानरइत्येषाऋत्विग्देवताका अग्निदेवताकावा शिष्टाअग्निदेवताकाः सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः वरुणप्रघासेष्वग्निप्रणयनेइळायास्त्वापदइत्येषा सूत्रितञ्च—इळायास्त्वापदेवयमग्नेविश्वेभिःस्वनीकदेवैरित्यर्धर्चआरमेदिति । तत्रैवाग्निप्रणयनेउत्तरवेद्यामग्नौस्थापितेसतिसीदहोतरित्येषा । निहितेग्नौसीदहोतःस्वउलोकेचिकित्वानितिसूत्रितम् । अरण्यामग्निसमारोपणेअयन्तेयोनिरित्येषासूत्रितञ्च—अयन्तेयोनिर्ऋत्वियइत्यरणीगार्हपत्येप्रतितपेत्पाणीवेति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अस्तीदमधिमन्थनमस्तिप्रजननंकृतम् ।
एतांविश्पत्नीमाभराग्निंमन्थामपूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदम् । अधिऽमन्थनम् । अस्ति । प्रऽजननम् । कृतम् ।
एताम् । विश्पत्नीम् । आ । भर । अग्निम् । मन्थाम । पूर्वऽथा ॥१॥

यजमानोध्वर्य्वादीन्प्रतिब्रूते । इदमग्न्यर्थंयूपशकलमस्ति अधिमन्थनमरण्याउपरिनिधेयंमन्थनसाधनभूतंदंडरज्ज्वादिकमस्ति प्रजननमग्निजननसाधनभूतंदर्भपिञ्जूलंकृतंसंपादितमस्ति यद्वा प्रजननंमन्थनदंडस्यविन्यासविशेषः यस्मादेतानियूपशकलादीन्यग्निमन्थनसाधनान्याहृतानिसन्ति तस्मात् विश्पत्नीं विशांप्रजानामग्निसाध्याग्निहोत्रद्वारास्वर्गादिफलसंपादनेनपालयित्रीमेतामरणीमाभर हेअध्वर्यो आहर तस्यामाहृतायांपूर्वथा यथा वयमाधानकालेअग्निममथ्नीम यथावा पूर्वेमहर्षयोग्निंममन्थिषुः तद्वद्वयमेनमग्निमस्मिन्कर्मणिमन्थाम मन्थनेननिष्पन्नंकरवाम ॥ अस्तीतिपदद्वयस्यपादादित्वादनिघातः । विश्पत्नीं पतिशब्दस्यविभाषासपूर्वस्येतिङीप् नकारश्चान्तादेशः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर हृञ् हरणे इत्यस्य लोटि हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभकारः । मन्थाम मन्थविलोडनेइत्यस्यलोटिरूपं निघातः । पूर्वथा पूर्वशब्दादिवार्थेप्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीतिथाल्प्रत्ययः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अरण्योर्निहितोजातवेदागर्भइवसुधितोगर्भिणीषु ।
दिवेदिवईड्योजागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । जातऽवेदाः । गर्भःऽइव । सुऽधितः ।
गर्भिणीषु । दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः ।
मनुष्येभिः । अग्निः ॥ २ ॥

जातवेदाःसर्वविषयज्ञानवानयमग्निःअरण्योर्निहितःदेवैर्यज्ञार्थंनितरांस्थापितोस्ति । अत्रदृष्टान्तः—गर्भइवेति यथागर्भोगर्भिणीषुस्त्रीषुसुधितःसुष्ठुनिहितोवर्ततेतद्वत् सताहशोग्निः हविष्मद्भिःसंभृतहविष्कैः अतएवजागृवद्भिः कर्मणिजागरूकैर्मनुष्येभिर्मनुष्यैरस्माभिर्दिवेदिवेप्रत्यहमुत्पत्त्यर्थमीड्यः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिःस्तोतव्यः ॥ अरण्योः ऋगतौ अर्तिसृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । निहितः दधातेःकर्मणिनिष्ठायां दधातेर्हिरितिहिरादेशः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुधितः दधातेःकर्मणिनिष्ठा तस्मिन्सुधितवसुधितेत्यादिनानिपातनाद्धिइत्यादेशः । दिवेदिवे दिवुक्रीडादौ इगुपधलक्षणःकः नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनम् तस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वेपूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः जागृनिद्राक्षयेइत्यस्यक्वसौरूपं द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिविकल्पितत्वाद्विर्वचनाभावः वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहांदइतिवसोःसकारस्यदत्वं प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

उत्तानायामवंभराचिकित्वान्त्सद्यःप्रवीतावृषणंजजान ।
अरुषस्तूपोरुशदस्यपाजइळायास्पुत्रोवयुनेजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रऽवीता ।
वृषणम् । जजान । अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः ।
इळायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥ ३ ॥

चिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वं उत्तानायामधरारण्यां उत्तानशयायामुत्तरारणिं अवभर अधोमुखांधारय अनन्तरंसाधरारणिःसद्यःप्रवीतातदानीमेवनिषिक्तरेतस्कासती वृषणं कामानांवर्षकमग्निंजजान जनयतु अथास्याग्नेःरुशत् तमोविनाशयत् पाजस्तेजोमात्रंतत्राभूत् अनन्तरंअरुषस्तूपःआरोचमानतेजःसंघोपेतःइळायास्पुत्रःउत्तरवेद्याउत्पन्नोग्निःवयुनेअरण्यांयोनिस्थाने अजनिष्ट अजनि ॥ जजान जनजननेइत्यस्यलोडर्थेलिटिबहुलमन्यत्रापिसंज्ञाछन्दसोरितिणिलोपः प्रत्ययान्तत्वाभावादान्नभवति निघातः । अरुषस्तूपः नविद्यतेरुषः

क्रोधोयस्येत्यरुषः क्रोधराहित्येनरोचमानइत्यर्थः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ष्टुञ्स्तुतौ स्तौतेर्दीर्घश्चेतिपप्रत्ययःकिच्चधातोर्दीर्घश्च स्तूयतेइतिस्तूपस्तेजःसंघःअरुषआरोचमानस्तेजःसंघोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रुशत् रुशहिंसायांशतरिरूपम् । वयुने अजगतिक्षेपणयोरित्यस्मादजियमिशीङ्भ्यश्चेत्युनन् चित्संज्ञकःअजतिवीयतेवावयुनमंगं प्रत्ययस्यव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजनिष्ट जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यलुङिसिचिरूपम् निघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

इळायास्त्वापदेवयंनाभापृथिव्याअधि ।
जातवेदोनिधीमह्यग्नेहव्यायवोळ्हवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अधि ।
जातऽवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ४ ॥

जातवेदः जातप्रज्ञ हेअग्ने अध्वर्य्वादयोवयंपृथिव्याअधिभूमेरुपर्युत्तरवेद्यां नाभा नाभौ तस्यानाभिस्थानेमध्यप्रदेशे तदेवस्थानंविशेष्यते इळायाःपदे मानव्याइळायागोःपदे इडापदरूपेउत्तरवेद्यात्मकेस्थाने त्वात्वांहव्याय वोळ्हवे पुरोडाशादिलक्षणंहविर्वोढुंनिधीमहि निदधीमहि उक्तार्थेब्राह्मणम्–इळायास्त्वापदेवयंनाभापृथिव्याअधीत्येतद्वाइळायास्पदंयदुत्तरवेदीनाभिर्जातवेदोनिधीमहीतिनिधास्यन्तोह्येनंभवन्त्यग्नेहव्यायवोळ्हवइतिहव्यंहिवक्ष्यन्भवतीति॥ नाभा णहबन्धने इञित्यनुवृत्तौनहोभश्चेतीञ् भकारश्चान्तादेशः ञित्त्वादुपधावृद्धिः नह्यतीतिनाभिः मध्यस्थानं सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः ञित्स्वरः । धीमहि दधातेर्लिङि रूपम् लिङःसीयुडितिसीयुट् द्विर्वचनाभावश्छान्दसःनिघातः । वोळ्हवे वहप्रापणेइत्यस्मात्तुमर्थेतवेन् सहिवहोरोदवर्णस्येतिधात्वकारस्यौत्वम् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

मन्थतानरःकविमद्वयन्तंप्रचेतसममृतंसुप्रतीकम् ।
यज्ञस्यकेतुंप्रथमंपुरस्तादग्निंनरोजनयतासुशेवम् ॥ ५ ॥ ३२ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० १. २८. ।

मन्थत । नरः । कविम् । अद्वयन्तम् । प्रऽचेतसम् । अमृतम् । सुऽप्रतीकम् । यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । अग्निम् । नरः । जनयत । सुऽशेवम् ॥ ५ ॥ ३२ ॥

नरः कर्मणांनेतारो हेअध्वर्य्वादयः कविंक्रान्तदर्शिनंअद्वयन्तं द्वयमनाचरन्तं अद्वैतंकुर्वाणंमनसावाचाचएकविधमेवकर्मकुर्वाणं अतएवप्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानोपेतंअमृतंमरणधर्मरहितं सुप्रतीकंशोभनैरंगैर्ज्वालाभिः समेतंतमिममग्निंमन्थतमन्थनेननिष्पादयत किञ्च हेनरः कर्मणांनेतारोध्वर्य्वादयः यूयं यज्ञस्यज्योतिष्टोमादेःकेतुंप्रज्ञापकं प्रथमंमुख्याङ्गभूतं अग्निपूर्वकत्वात्सर्वेषामुत्तरक्रतूनां सुशेवं शोभनसुखोपेतं तादृशमग्निंपुरस्तात्कर्मणःप्रारंभेजनयत तमिममग्निमेवंविधगुणयुक्तंकुरुतेतिभावः ॥ मन्थत मन्थविलोडनेइत्यस्यलोटिरूपं पादादित्वादनिघातः । नरः णीञ्प्रापणेइत्यस्मात्नयतेर्डिच्चेतिऋप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः नयन्तिकर्माणिनीयन्तेकर्माण्येभिरितिवानरः आमन्त्रितत्वान्निघातः । अद्वयन्तं द्वयमिवाचरतीत्यर्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विब्वक्तव्यइत्याचारार्थेक्विप् द्वयति तस्यशतरिरूपंद्वयन्निति नद्वयन्अद्वयन् तं तत्पुरुषेनञ्स्वरः । सुप्रतीकम् बहुव्रीहौक्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जनयत जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यणिच् अतउपधायाइतिवृद्धौप्राप्तायां जनीजृष्क्नसुरञ्जोमन्ताश्चेतिमित्त्वान्मितांह्रस्वइतिह्रस्वः निघातः । सुशेवम् शेवशब्दोवन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौ आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

अथषष्ठी—

यदीमन्थन्तिबाहुभिर्विरोचतेश्वोनवाज्यरुषोवनेष्वा ।
चित्रोनयामन्नश्विनोरनिवृतःपरिवृणक्त्यश्मनस्तृणादहन् ॥ ६ ॥

यदि । मन्थन्ति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ । चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिऽवृतः । परि । वृणक्ति । अश्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

यद्यध्वर्य्वादयःबाहुभिःस्वकीयैर्हस्तैरग्निंमन्थन्तिमथ्नन्ति ततःसजातोग्निःवनेषुकाष्ठेषु वाजी शीघ्रगमनवान् अरुषआरोचमानः सर्वेषांप्रीतिकरःसन् आविरोचते आसमन्ताद्विशेषेणदीप्यते तत्रदृष्टान्तः—अश्वोनेति यथाश्वोवनेषुवननीयेषुवाह्यालीस्थानेषुवेगवान् आरोचमानोवर्ततेतद्वत् तत्रैवदृष्टान्तान्तरम्—चित्रोनेति यथायामन्यामनिवेगगमने अश्विनोर्देवभिषजोश्चित्रोनानाविधवर्णोरथआरोचमानोवर्ततेतद्वत् अनिवृतः केनाप्यप्रतिबद्धगमनः सोयमग्निःअश्मनःउपलान्तृणानिचदहन्भस्मसात्कुर्वन्परिवृणक्ति दग्धस्थानानिपरितोवर्जयति तादृशोग्निःआविरोचतइतिपूर्वेणान्वयः ॥ मन्थन्ति मन्थविलोडने अस्यलटिरूपं यदियोगादनिघातः । रोचते रुचदीप्तौ भौवादिकः लटिरूपं निघातः । यामन् याप्रापणे आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिमनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् नित्स्वरः । अनिवृतः वृञ्वरणेइत्यस्यनिष्ठायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः निपूर्वोवृणोतिर्निवारणेवर्तते ननिवृतःअनिवृतःनञ्स्वरः । वृणक्ति वृजीवर्जने रुधादिः चोःकुरितिकुत्वं निघातः । तृणा तृहहिसिहिंसायाम् तृहेःक्कःकित्वादगुणःहलोपश्च तृह्यतेतद्भवादिभिरितितृणं नित्स्वरः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

जातोअग्नीरोचतेचेकितानोवाजीविप्रःकविशस्तःसुदानुः ।
यंदेवासईड्यंविश्वविदंहव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः ।
सुऽदानुः । यम् । देवासः । ईड्यम् । विश्वऽविदम् ।
हव्यऽवाहम् । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातःमन्थनानन्तरमुत्पन्नःसचचेकितानःसर्वंजानानःसन्वाजीसततगमनस्वभावःविप्रःकर्माभिज्ञःअतएवकविशस्तः कविर्मेधाविभिर्होतृभिःस्तुतः सुदानुः सुष्ठुकर्मफलस्यदाता एवंविधोग्नीरोचतेदीप्यते देवासोदेवाइन्द्रादयः ईड्यंहोत्रादिभिःस्तुत्यं विश्वविदं सर्वस्यजगतोवेदितारं यमग्निमध्वरेषुज्योतिष्टोमादियज्ञेषु हव्यवाहं हव्यानांवोढारं अदधुःव्यदधुः सोग्निर्दीप्यतइतिपूर्वेणान्वयः ॥ चेकितानः कितज्ञानेइत्यस्ययङ्लुकि गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । कविशस्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् । अदधुः दधातेर्लङि झेः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिजुस् यद्वृत्तयोगादनिघातः अडागमस्वरः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

सीदंहोतःस्वउंलोकेचिकित्वान्त्सादयायज्ञंसुकृतस्ययोनौ।
देवावीर्देवान्हविषायजास्यग्नेबृहद्यजमानेवयोधाः ॥ ८ ॥

सीदं। होतरितिं। स्वे। ऊँ इतिं। लोके। चिकित्वान्।
सादयं। यज्ञम्। सुऽकृतस्यं। योनौ। देवऽअवीः। देवान्। हविषां।
यजासि। अग्नें। बृहत्। यजमाने। वयः। धाः ॥ ८ ॥

यजमानोब्रूते होतः होमनिष्पादक हेअग्ने स्वेस्वकीयेलोकेउत्तरवेद्यां नाभौसीद त्वंहोमनिमित्तमुपविशैव तथा चिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वंसुकृतस्य सुकृतजन्योपभोगस्ययोनौस्थाने उत्तमलोके यज्ञंयज्ञस्यकर्तारं यजमानं सादय स्थापय किञ्च देवावीः देवान्हविःप्रदानेनअवतीतिदेवावीः तादृशस्त्वं हविषापुरोडाशादिलक्षणेनहव्येनदेवान्यजासि यज अथत्वं यजमानेयागंकुर्वाणेमयिबृहत्प्रभूतं पशुपुत्रादिसमेतंवयोन्नंधाः विधेहि ॥ सीद सदेर्लोटिरूपम्। सादय सदेर्ण्यन्तस्यलोटिरूपं णिचूस्वरः। देवावीः अवरक्षणादिषु अवितॄस्तृतंत्रिभ्यईरितीप्रत्ययः कृदुत्तरपदस्वरः। यजासि यजेर्लेटचाडागमः। धाः दधातेश्छान्दसेलुङिरूपम् ॥ ८ ॥

अथनवमी–

कृणोतंधूमंवृषणंसखायोस्रेधन्तइतनवाजमच्छं।
अयमग्निःपृतनाषाट्सुवीरोयेनंदेवासोअसंहन्तदस्यून् ॥ ९ ॥

कृणोतं। धूमम्। वृषणम्। सखायः। अस्रेधन्तः। इतन।
वाजंम्। अच्छं। अयम्। अग्निः। पृतनाषाट्। सुऽवीरः। येनं।
देवासः। असंहन्त। दस्यून् ॥ ९ ॥

यजमानोध्वर्य्वादीन्प्रतिब्रूते हेसखायः कर्मसहकारिणोध्वर्य्वादयोयूयंवृषणंकामानां वर्षितारं धूमं धुनोतिकम्पयतीतिधूमोग्निः एवंविधमग्निंकृणोतकुरुत मन्थनेनोत्पादयत यद्यग्निर्नजायतेतदानीमाह अस्रेधन्तः अक्षीणाः अनुपरतसामर्थ्याः सन्तोयूयं वाजंमन्थनलक्षणंयुद्धं अच्छाभ्याभिमुख्येन इतन प्राप्नुत सुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतोयमग्निः पृतनाषाट्

पृतनोपलक्षितंयुद्धं सहमानोभवति येनयुद्धंसहमानेनाग्निना देवासोदेवाः दस्यून् उपक्षपयितॄनसुरान् असहन्त अभ्यभवन् तस्मादक्षीणबलायूयं मन्थनं कुरुतेतिभावः ॥ कृणोत कृविहिंसाकरणयोरित्यस्यलोटि तप्रत्ययस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः पित्त्वाद्गुणः पादादित्वादनिघातः उप्रत्ययस्वरः । धूमं धूञ्कम्पने इत्यस्मादिषियुधीन्धिदसिइत्यादिनामक् कित्त्वाद्गुणाभावः धुनोतिकम्पयतिदाह्यानीतिधूमोग्निः प्रत्ययस्वरः । इतन इण्गतावित्यस्यलोटि तप्रत्ययस्यतनादेशः निघातः । पृतनाषाट् षहमर्षणेइत्यस्मात् छन्दसिसहइतिण्विः णित्त्वादुपधावृद्धिः सहेःसाडःसइतिषत्वम् कृदुत्तरपदस्वरः । असहन्त षहमर्षणेइत्यस्यलङि रूपम् यद्योगादनिघातः । दस्यून् दसुउपक्षये यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुजितियुच् दस्यन्तीतिदस्यवः शत्रवः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

अथदशमी—

अयन्तेयोनिर्ऋत्वियोयतोजातोअरोचथाः ।
तंजानन्नग्नआसीदाथानोवर्धयागिरः ॥ १० ॥ ३३ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । सीद । अथ । नः । वर्धय । गिरः ॥ १० ॥ ३३ ॥

हेअग्ने ऋत्वियः वसंताद्यृतौभवः अयमङ्गुल्यानिर्दिश्यमानःपलाशाश्वत्थादिमयः काष्ठविशेषोरणिः तेतवयोनिरुत्पत्तिस्थानं यतोरणेर्जातस्त्वंअरोचथाः अशोभथाः जानंस्त्वंतंअरणिरूपंकाष्ठविशेषंआसीद तस्यामरण्यामारोपितःसन्नैरन्तर्येणतिष्ठ अथानन्तरंनोस्माकंगिरः स्तुतिलक्षणावाचःवर्धय यद्वा गीःशब्देनतद्वन्तो लक्ष्यन्ते तथास्तोतॄनस्मान्वर्धय पशुपुत्रादिभिः समृद्धान्कुरु ॥ योनिः युमिश्रणे वहिश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः निदित्युक्तत्वादाद्युदात्तः । ऋत्वियः छन्दसिघसितिऋतुशब्दात्प्राप्तार्थेघस्प्रत्ययः घस्यइयादेशः सितीतिपदसंज्ञायांओर्गुणइतिभसंज्ञाधीनोगुणोनभवति प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः रुचदीप्तावित्यस्यलङिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । सीद षद्लृविशरणादिषु लोटि पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः निघातः । अथ निपातस्यचेतिसांहितिकोदीर्घः । वर्धय वृधुवर्धने हेतुमतिणिच् निघातः ॥ १० ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

अथैकादशी—

तनूनपा॑दुच्यते॒गर्भ॒आसु॒रोनरा॒शंसो॑भवति॒यद्वि॒जाय॑ते ।
मा॒त॒रिश्वा॒यदमि॑मीतमा॒तरि॒वात॑स्य॒सर्गो॑अभव॒त्सरी॑मणि ॥ ११ ॥

तनू॒ऽनपा॑त् । उ॒च्य॒ते । गर्भः॑ । आ॒सु॒रः । न॒रा॒शंसः॑ । भ॒व॒ति ।
यत् । वि॒ऽजाय॑ते । मा॒त॒रिश्वा॑ । यत् । अमि॑मीत । मा॒तरि॑ ।
वात॑स्य । सर्गः॑ । अ॒भ॒व॒त् । सरी॑मणि ॥ ११ ॥

योग्निर्यदागर्भः अरणीषु गर्भरूपतयावर्तते तदासोग्निस्तनूनपादुच्यते यष्टॄणांतनूःशरीराणिनपातयतिनदहतीतिव्युत्पत्तेः यद्वा तनूशब्देनापोधीयन्ते नपाच्छब्देनैकान्तरिताःप्रजाः तथाचापांनप्ताकथमेतदापःतताअन्तरिक्षेताभ्यओषधिवनस्पतयोजायंते तेभ्योग्निरेषइतियत्र्यदाविजायतेविशेषेणप्रत्यक्षतयाजायतेतदाआसुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणांहन्ता अतएवनराशंसः नरैः कर्मणांनेतृभिरध्वर्य्वादिभिःशंसनीयोभवति यद्यदामातर्यन्तरिक्षेस्वंतेजःअमिमीत निर्मिमीते तदामातरिश्वाभवति मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिचेष्टतइतिव्युत्पत्तेः एवंविधस्याग्नेःसरीमणिसरणे शीघ्रगमनेवातस्यवायोःसर्गःसृष्टिरभवद्भवति एतदुक्तंभवति यदाग्निररणीषुगर्भरूपतयावर्ततेतदातनूनपान्नामकोभवति यदाजायतेतदानराशंसनामकोभवति यदान्तरिक्षेविद्योततेतदामातरिश्वा[illegible] । तनूनपात् तनुविस्तारेइत्यस्मात्कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊरित्यूप्रत्ययः प्रत्ययेनाद्युदात्तः । नपात् पारक्षणे पतॢगतौ वाण्यन्तःक्विप् नपातिनपातयतीतिवानपात् नभ्राण्नपान्नवेदाइत्यादिनानिपातनान्नञःप्रकृतिभावः नञ्स्वरः तनूर्नपातीतितनूनपात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदिति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसुरः असुरस्यायमासुरः अहितकारित्वेनसंबन्धी तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरः । नराशंसः नॄनयेइत्यस्मादृदोरबित्यप्प्रत्ययः प्रत्ययस्यपित्त्वान्नरशब्दआद्युदात्तः शंसुस्तुतावित्यस्माद्घञन्तआद्युदात्तः नरशब्दस्यान्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः वनस्पत्यादित्वादुभयोःप्रकृतिस्वरत्वम् । विजायते जनीप्रादुर्भावे दिवादित्वात्श्यन् धातुस्वरः । अमिमीत माङ्मानेशब्देच जुहोत्यादिः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं यद्योगादनिघातः । सरीमणि सृगतौ हृभृसृस्तृसॄभ्यइतिइमनिन्प्रत्ययः नित्स्वरः ॥ ११ ॥

१६

अथद्वादशी—

सुनिर्मथानिर्मथितःसुनिधानिहितःकविः ।
अग्नेस्वध्वराकृणुदेवान्देवयतेयज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः ।
अग्ने । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हेअग्ने कविर्मेधावी सुनिर्मथा शोभनेनमन्थनेननिर्मथितः नितरांमथितोसि तथा सुनिधा शोभनेननिहितोसि उत्तरवेद्यादिस्थानेषुनितरांप्रक्षिप्तोसि किञ्च स्वध्वरा अस्माभिःक्रियमाणानिकर्माणिसुष्ठुहिंसारहितानि कृणु कुरु तथा देवयते देवान्कामयमानाययजमानायदेवायजनीयानिन्द्रादीन् यज पूजय ॥ सुनिर्मथा मथेविलोडनेअस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् प्रादिसमासः कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मथितः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुनिधा निपूर्वस्यदधातेर्भावेआतश्चोपसर्गेइत्यङ् सुपांसुलुगितितृतीयायाअलुक् कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु कृविहिंसाकरणयोरित्यस्यलोटि धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः उतश्चप्रत्ययादितिहेर्लुक् निघातः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

अजीजनन्नमृतंमर्त्यासोस्रेमाणंतरणिंवीळुजंभम् ।
दशस्वसारोअग्रुवःसमीचीःपुमांसंजातमभिसंरभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतम् । मर्त्यासः । अस्रेमाणम् । तरणिम् ।
वीळुऽजंभम् । दश । स्वसारः । अग्रुवः । सम्ऽईचीः ।
पुमांसम् । जातम् । अभि । सम् । रभन्ते ॥ १३ ॥

मर्त्यासोमर्त्याऋत्विजः अमृतंमरणधर्मरहितं अतएवास्रेमाणं क्षयरहितं वीळुजंभंहविर्भक्षणार्थंदृढदन्तं तरणिं तरन्तियजमानाःपापमनेनेतितरणिरग्निः तमजीजनन् मन्थनेनोदपीपदन् अथ जातंतमग्निमभिलक्ष्य स्वसारःस्वयंसरन्त्यःदशदशसंख्याकाः अग्रुवः कर्मकरणा-

र्थमग्रंअंगन्तीतिअग्रुवोङ्गुलयः तादृशाङ्गुलयःसमीचीः परस्परंसंगताःसत्यः संरभन्ते शब्दंकुर्वते जातमग्निंदृष्ट्वाध्वर्य्वादयोहर्षाद्धस्तद्वयसम्पुटेनशब्दंकुर्वन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—पुमांसमिति यथा-जातंपुत्रमुपलक्ष्यतत्रत्याःपित्रादयोहर्षादुद्घोषंतितद्वत् ॥ अजीजनन् जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यण्य-न्तस्यलुङिचङिरूपम् । अस्रेमाणम् स्रिवुगतिशोषणयोरित्यस्माद्भावेमनिन्निति मनिन्प्रत्ययः लघूपधगुणोलोपोव्योर्वलीतिवलोपः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तरणिं तॄप्लव-नतरणयोः अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योनिरित्यनिप्रत्ययः गुणः प्रत्ययस्वरः । स्वसारः असु-क्षेपणेइत्यस्मात्सुञ्यसेर्ऋन्नितिऋन्प्रत्ययः सुष्ठुअस्यन्तिकर्मसुपदार्थानितिस्वसारः नषट्स्वस्रा-दिभ्यइतिङीपःप्रतिषेधः नित्त्वादाद्युदात्तः । अग्रुवः अगिगतौ जत्वादयश्चेतिरुप्रत्ययः नि-पातनान्नलोपः जसि तन्वादित्वादुवङादेशः प्रत्ययस्वरः । समीचीः इण्गतौइत्यस्मात्समीणइ-तिचट्प्रत्ययः धातोर्दीर्घश्च टित्त्वाट्टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् संयन्तीतिसमीच्यः यद्वा संपूर्वस्याञ्च-तेःक्विप् समःसमीतिसमिइत्यादेशः अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपः चावि-तिदीर्घः वाछन्दसीतिसवर्णदीर्घः एकादेशस्वरः । पुमांसं पारक्षणेइत्यस्मात् पातेर्डुम्सुन्निति डुम्सुन्प्रत्ययः पुंसोसुङितिअसुङादेशः पातिकुलमितिपुमान् नित्स्वरः । रभन्ते रभशब्देइत्यस्य लटिरूपं निघातः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

प्रसप्तहोतासनकादरोचतमातुरुपस्थेयदशोचदूधनि ।
ननिमिषतिसुरणोदिवेदिवेयदसुरस्यजठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र । सप्तऽहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपऽस्थे ।
यत् । अशोचत् । ऊधनि । न । नि । मिषति । सुऽरणः ।
दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

सनकात् सनातनोग्निः सप्तहोता सप्तहोतारोहोत्रकायस्यासौसप्तहोतासन् प्रारोचत गार्हपत्य-स्थानेअदीप्यत यद्यदामातुःपृथिव्याउपस्थेउत्सङ्गे तत्रापिऊधनिऊधःस्थाने उत्तरवेद्यांअशो-चत् अशोभत तदासोग्निःसुरणःसुष्ठुरणतिशब्दयतीतिसुरणः सर्वैःकमनीयतयादृश्यमानःसन् दिवेदिवे प्रतिदिनंननिमिषति ननिद्राति किंतुसर्वदायज्ञार्थंजागर्त्येव यद्यस्मादसुरस्याग्नेः

प्रेरकस्यारणीरूपस्यकाष्ठस्यजठरादुदरादजायत कर्मार्थमुदपद्यत तस्मान्ननिमिषतीतिपूर्वेणान्वयः॥ अरोचत रुचदीप्तावित्यस्यलङिरूपं निघातः। अशोचत् शुचदीप्तौ। ऊधनि सकारस्यनकारश्छान्दसः। मिषति मिषुसेचनेइत्यस्यलटिरूपम्। सुरणः रणशब्दे तत्करोतीतिणिच् तस्मादकृच्छ्रार्थेखल् लित्स्वरः। असुरस्य असुक्षेपणेइत्यस्मादसेरुरन्नितिउरन्प्रत्ययः अस्यतीत्यसुरः नित्स्वरः। जठरात् जनीप्रादुर्भावेइत्यस्मात् जनेररष्ठचेत्यरप्रत्ययःठकारश्चान्तादेशः प्रत्ययस्वरः। अजायत जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यलङि श्यनि ज्ञाजनोर्जेतिधातोर्जादेशः यद्योगादनिघातः॥ १४॥

अथपञ्चदशी—

अमित्रायुधोमरुतामिवप्रयाःप्रथमजाब्रह्मणोविश्वमिद्विदुः।
द्युम्नवद्ब्रह्मकुशिकासएरिरएकएकोदमेअग्निंसमीधिरे॥ १५॥

अमित्रऽयुधः। मरुताम्ऽइव। प्रऽयाः। प्रथमऽजाः। ब्रह्मणः। विश्वम्।
इत्। विदुः। द्युम्नऽवत्। ब्रह्म। कुशिकासः। आ। ईरिरे।
एकःऽएकः। दमे। अग्निम्। सम्। ईधिरे॥ १५॥

अमित्रायुधः अमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैःसहयोद्धारः यद्वा अमित्राणिपापानितैः सहयोद्धारः तत्रदृष्टान्तः—मरुतामिवप्रयाइति यथामरुतांदेवानांप्रयाः प्रकर्षेणशत्रूनभियान्तीतिप्रयाःबलानिशत्रूणांहन्तॄणितद्वत् कर्मविघ्नकारिणांपापानांचहन्तारः ब्रह्मणःसर्वस्यजगतः स्रष्टुः प्रथमजाःप्रथममुत्पन्नाः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्नाःऋषयः विश्वंस्थावरजङ्गमात्मकंसर्वंजगद्विदुरित् जानन्त्येव तेअमी कुशिकाःद्युम्नवत्हविर्युक्तंब्रह्मस्तोत्रमैरिरे आग्रयेंआसमन्तात्प्रेरयन्ति तेच दमेस्वेस्वेगृहे एकएकः एकैकोभूत्वा अग्निंसमीधिरे आज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति॥ अमित्रायुधः युधसम्प्रहारे क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः संहितायांपूर्वपदस्यदीर्घश्छान्दसः। प्रयाः याप्रापणे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच्। प्रथमजाः जनीप्रादुर्भावे जनसनेत्यादिनाविट् विड्वनोरित्यात्वम्। विदुः विदेर्लटि विदोलटोवेतिझेरुसादेशः। ईरिरे ईरगतावित्यस्यलिटिरूपं मन्त्रत्वादाम्नभवति। दमे दमुउपशमने करणेघञ् नोदात्तोपदेशस्येतिवृद्धिप्रतिषेधः ञित्स्वरः। ईधिरे ञिइन्धीदीप्तौ इत्यस्यलिटि इन्धिभवतिभ्यांचेतिकिद्वद्भावान्नकारलोपः निघातः॥ १५॥

अथषोडशी—

यद्द्यत्वांप्रयतियज्ञेअस्मिन्होतश्चिकित्वोवृणीमहीह ।
ध्रुवमयाध्रुवमुताशमिष्ठाःप्रजानन्विद्वाँउपयाहिसोमम् ॥ १६ ॥ ३४॥

यत् । अद्य । त्वा । प्रऽयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतरिति ।
चिकित्वः । अवृणीमहि । इह । ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत ।
अशमिष्ठाः । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम्॥१६॥३४॥

होतः होमनिष्पादक चिकित्वःकर्मविषयज्ञानवन् हेअग्ने अद्येदानीं प्रयति प्रवर्तमाने-स्मिञ्ज्योतिष्टोमादौयज्ञे त्वा त्वां यद्यस्मात्कारणात् अवृणीमहि त्वद्विषयंवरणमकुर्म तस्मात्तादृश-स्त्वंइहकर्मणिदेवानध्रुवमयाः ध्रुवंयथाभवतितथाअस्माभिर्दत्तानिहवींषिप्रापय उतापिच अशमिष्ठाः हविःस्वीकरणात्तृप्तैर्देवैःशान्तस्त्वं अकरिष्ठाः अथ प्रजानन्इमंयज्ञंसम्यक्जानन् विद्वान्यत्किञ्चि-त्सर्वंजानानःत्वंसोमंअस्माभिः क्रियमाणमिमं अभिषुतंसोममभिलक्ष्य उपयाहि समीपेआग-च्छ ॥ प्रयति इण्गतावित्यस्यशतरिरूपम् शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवृणीमहि वृञ्व-रणे क्र्यादित्वात्श्ना लट्युत्तमबहुवचने ईहल्यघोरितीत्वम् आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादा-दित्वादनिघातः । अयाः याप्रापणेइत्यस्यलङिसिपिरूपं निघातः । अशमिष्ठाः शमुउपशमने इत्यस्यण्यन्तस्यकर्मणिलुङि स्यसिच्सीयुडितिविकल्पेनेडागमः तस्यासिद्धत्वात्णेरनिटीति णिलोपः निघातः । प्रजानन् ज्ञाअवबोधने शतरिरूपम् । याहि यातेर्लोटिरूपम् ॥ १६ ॥

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४॥

॥ इतितृतीयेमंडलेद्वितीयोनुवाकः ॥ २ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येतृतीयाष्टकेप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्॥निर्ममेतमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

तृतीयेनुवाकेनवसूक्तानि तत्रेच्छन्तित्वेतिद्वाविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तम् तत्रेयमनुक्रमणिका—इच्छन्तिद्व्यधिकैन्द्रमितिमण्डलद्रष्टाविश्वामित्रऋषिः इन्द्रोदेवता अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् आभिप्लविकेप्रथमेहनिदशरात्रेप्रथमेहनिचमाध्यंदिनेसवनेअच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्थानेद्वितीयमिदंसंपातसूक्तम् अभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डेसूत्रितम्—इमामूष्विच्छन्तित्वाशासद्वह्निरितिसंपाता-इति इन्द्रस्यवृत्रघ्नःसंबन्धिनिपशौसहदानुमितिवपायायाज्या सहदानुंपुरुहूतक्षियन्तंस्तुतइन्द्रोमघवायद्धवृत्रेतिसूत्रितम् स्वस्तयेवाजिभिश्चेषाऐन्द्रेपशौहविषोयाज्या सूत्रितंच—स्वस्तयेवाजिभिश्चप्रणेतःशुचीवोहव्यामरुतःशुचीनामिति शुनासीरीयेवैकल्पिकस्येन्द्रस्यशुनस्यशुनंहुवेमेत्यनुवाक्या सूत्रितंच—शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमश्वायन्तोगव्यन्तोवाजयन्तइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

ॐम् इच्छन्तिंत्वासोम्यासःसखायःसुन्वन्तिसोमंदधतिप्रयांसि ।
तितिक्षंतेअभिशस्तिंजनानामिन्द्रत्वदाकश्चनहिप्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् ।
दधति । प्रयांसि । तितिक्षन्ते । अभिऽशस्तिम् । जनानाम् ।
इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति हेइन्द्र सोम्यासः सोमार्हाः ब्राह्मणाःत्वात्वां शंसितुमिच्छन्ति अतएवसखायस्तेब्राह्मणाः त्वदर्थंसोमंसुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति प्रयांसि इतराण्यपिहवींषिदधति त्वदर्थंधारयन्ति त्वयाप्रेरिताःसंतः जनानांसपत्नानांअभिशस्तिंतत्कृतांहिंसांतितिक्षन्ते सहन्ते एवमनुग्राहकः त्वत्त्वत्तोऽन्यःकश्चनहि कोनामपुरुषःखलु आप्रकेतः सर्वतोजगतिप्रकेत्यतेज्ञाप्यतेइतिप्रकेतः प्रज्ञापितोविद्यते ॥ सोम्यासः सोममर्हतीत्यर्थेसोममर्हतियइतियः प्रत्ययस्वरः । सुन्वंति षुञ्अभिषवे स्वादित्वात्श्नुप्रत्ययः सतिशिष्टस्वरोबलीयानितिझिप्रत्ययस्वरः । दधति दधातेर्लटिरूपम् समानवाक्येयुष्मदस्मदादेशानिघाताइति सोम

पदस्योत्तरवाक्येनान्वयान्ननिघातः अभ्यस्तानामादिरित्युदात्तत्वम् । तितिक्षन्ते तिजनिशाने क्षमायांचेत्यस्य गुप्तिज्किद्भ्यःसन्निति सन्प्रत्ययः अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिं शसुहिंसायामित्यस्माद्भावे क्तिन् तादौचनितिकृत्यताविति गतेःप्रकृतिस्वरत्वं । प्रकेतः कितज्ञाने कर्मणि घञंतः थाथघञ्क्तेत्यंतोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

अथद्वितीयामृचमाह—

नतेंदूरेपरमाचिद्रजांस्यातुप्रयाहिहरिवोहरिभ्याम् ।
स्थिरायवृष्णेसवनाकृतेमायुक्ताग्रावाणःसमिधानेअग्नौ ॥ २ ॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि ।
हरिऽवः । हरिऽभ्याम् । स्थिराय । वृष्णे । सवना । कृता । इमा ।
युक्ताः । ग्रावाणः । सम्ऽइधाने । अग्नौ ॥ २ ॥

हरिवः हरिद्वर्णावश्वौयस्यसोयंहरिवानिन्द्रः हेहरिवः परमाचित् परमाणिदूरेवर्तमानान्यपिरजांसिस्थानानि ते तव दूरेनभवन्ति यस्मात्तस्मात् हरिभ्यांअश्वाभ्यामुपेतस्त्वंतु क्षिप्रंआप्रयाहि अस्मदीयंयज्ञमभिलक्ष्यागच्छ स्थिरायफलदानेदृढचित्ताय अवएववृष्णे कामानांवर्षित्रे तुभ्यं इमा इमानि सवना सवनानिप्रातरादीनि कृता कृतानि किंच अग्नावाहवनीयेसमिधानेआहुत्यधिकरणतयासम्यग्दीप्यमानेसति ग्रावाणउपलायुक्ताःसोमाभिषवार्थमुद्युक्ताः अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेतिभावः ॥ याहि याप्रापणेइत्यस्यलोटिरूपम् । हरिवः हरीअस्यस्तइतिमतुप् छन्दसीरइतितस्यवत्वं आमन्त्रितत्वान्निघातः । स्थिराय ष्ठागतिनिवृत्तावित्यस्मादजिरशिशिरेत्यादिनाकिरच्प्रत्ययांतत्वेननिपातनादाकारलोपः चित्स्वरः । सवना षुञ् अभिषवेइत्यस्मादधिकरणेल्युट्चेतिल्युट् सूयतेसोमोयत्रेतिसवनानिप्रातरादीनि नित्स्वरः । समिधाने ञिइन्धीदीप्तावित्यस्य कानचिरूपं किस्वान्नकारलोपः चित्स्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

इन्द्रःसुशिप्रोमघवातरुत्रोमहाव्रातस्तुविकूर्मिऋघावान् ।
यदुग्रोधाबाधितोमर्त्येषुक्व१त्यातेवृषभवीर्याणि ॥ ३ ॥

इन्द्रः । सुऽशिप्रः । मघऽवा । तरुत्रः । महाऽव्रातः । तुविऽकूर्मिः ।
ऋघावान् । यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । क्व ।
त्या । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानांवर्षक हेइन्द्र यस्त्वंइन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते शोभनशिरस्त्राणोपेतः यद्वा शोभनहनुमान् शिप्रेहनूनासिकेवेतियास्कः। मघवा धनवान् तरुत्रः तरंत्यनेनशत्रून्देवाइतितरुत्रइन्द्रः महाव्रातः मरुद्भिर्महान्व्रातःसमूहोयस्यसतथोक्तः तुविकूर्मिः संग्रामेनानाविधकर्मणांकर्ता ऋघावान् शत्रुविषयहिंसावान् अतएव उग्रः शत्रूणांभयंकरः सताद्दशस्त्वंबाधितः असुरैःसंग्रामेबाधितःसन् मर्त्येषु मारयितृष्वसुरेषु यव्यानिवीर्याणिधाः व्यधाः इदानीं ते तव त्या तानि वीर्याणिक्व क्वासते वद ॥ सुशिप्रः सृप्लृगतौ औणादिकोरन्प्रत्ययः बाहुलकात्सृइत्यस्यशिइत्यादेशः बहुव्रीहौ आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरुत्रः तरतेरशित्रादिभ्यइत्रोत्राविद्युत्रप्रत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तः । महाव्रातः आन्महतइत्याकारादेशोमहतस्तकारस्य । तुविकूर्मिः करोतेरौणादिकोमिप्रत्ययः गुणेकृते करोतेरकारस्यउत्वंछान्दसं हलिचेतिदीर्घः । ऋघावान् ऋन्हन्तीतिऋघाः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् दृशिग्रहणान्नलोपोहकारस्यघत्वं तदस्यास्तीतिमत्वर्थे छन्दसीवनिपावितिवनिप् व्यत्ययेनाद्युदात्तः । क्व क्विन्शब्दस्यसप्तम्यर्थेकिमोदित्यत्प्रत्ययः तस्मिन्क्वातीतिक्वादेशः तित्स्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

त्वंहिष्माच्यावयन्नच्युतान्येकोवृत्राचरसिजिघ्नमानः ।
तवद्यावापृथिवीपर्वतासोनुव्रतायनिमितेवतस्थुः ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । स्म । च्यवयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा ।
चरसि । जिघ्नमानः । तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः ।
अनु । व्रताय । निमिताःइव । तस्थुः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वमेकः असहायएव अच्युतानि च्युतिरहितानि दृढमूलान्यपि तवप्रतिपक्षभूतानि रक्षांसिच्यावयन् स्वस्वस्थानात्पातयन् तथा वृत्रा वृत्राणि पापानिजिघ्नमानः हिंसन्चरसि हिस्म वर्तसेखलु किंच एवंविधसामर्थ्योपेतस्यतवव्रतायकर्मणे आज्ञायै द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पर्वतासः पर्वताश्च निमितेव निखातानिश्चलाइवानुतस्थुः तिष्ठन्ति ॥ स्म चादित्वादनुदात्तः। च्यावयन् च्युङ्गतावित्यस्यण्यंतस्यशतरिरूपं णिच्स्वरः। चरसि चरगतिभक्षणयोः हियोगादनिघातः। जिघ्नमानः हनहिंसागत्योरित्यस्यघञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः तस्य छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वाच्छप् तस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्यइत्वं जिहन्तीतिजिघ्नः आचारार्थेक्विप् अस्मात्ताच्छील्यार्थेचानश् शप् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। द्यावापृथिवी देवताद्वंद्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्। निमितेव डुमिञ्प्रक्षेपणेइत्यस्यकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः इवेनविभक्त्यलोपइत्युक्तत्वात्पूर्वपदस्वरः। तस्थुः ष्ठागतिनिवृत्तौइत्यस्यलिट्युसिआतोलोपेकृते तस्यद्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाद्विर्वचनं निघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

उ॒ताभ॑येपुरुहूत॒श्रवो॑भि॒रेको॑दृ॒ळ्हम॑वदोवृ॒त्र॒हासन्।
इ॒मेचि॑दिन्द्र॒रोद॑सीअपा॒रेयत्सं॑गृ॒भ्णाम॑घवन्का॒शिरित्ते॑ ॥ ५ ॥ १ ॥

उ॒त। अभ॑ये। पु॒रु॒ऽहू॒त॒। श्रवः॑ऽभिः। एकः॑। दृ॒ळ्हम्। अ॒व॒दः॒। वृ॒त्र॒ऽहा। सन्। इ॒मे इति॑। चि॒त्। इ॒न्द्र॒। रोद॑सी॒ इति॑। अ॒पा॒रे इति॑। यत्। स॒म्ऽगृ॒भ्णाः। म॒घ॒ऽव॒न्। का॒शिः। इत्। ते॒ ॥ ५ ॥ १ ॥

उतेत्यामंत्रणे हेइन्द्र पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यज्वभिराहूत यद्वा देवैरसुरेभ्योरक्षार्थंबहुवारमाहूत श्रवोभिःर्वीर्यैरुपेत एकः असहायस्त्वं वृत्रहा वृत्रस्यशत्रोर्हन्तासन् अभये असुरेभ्यःसकाशान्माबिभीतेतिदेवान्प्रतियद्वाक्यमवदः अवोचः तद्वाक्यं दृळ्हं दृढं सत्यमेव किंच मघवन्निन्द्र त्वं अपारेचित् दूरपारेअपि इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौयद्यस्मात्कारणात्संगृभ्णाः संगृह्णासि परस्परमधरोत्तरभावेनसंयोजितेकरोषीतियावत् एषतेतवमहिमाकाशिरित् प्रकाशोलोकेप्रसिद्धएव यद्वा यत्येनतेरोदसीसंगृह्णासितेतव

काशिर्मुष्टिर्महान् काशिर्मुष्टिरितियास्कः ॥ अभये ञिभीभयेइत्यस्माद्भावेएरजित्यच्प्रत्ययः नञासमासेतस्यस्वरः । अवदः वदव्यक्तायांवाचि लङिरूपं निघातः । अपारे बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संगृभ्णाः ग्रहउपादाने क्र्यादित्वाच्छ्ना ग्रहिज्यावयीत्यादिनासंप्रसारणं हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः इतश्चेतिसिपइकारलोपः बहुलंछन्दसीत्यडभावः समासस्वरः । काशिः काशृदीप्तौ औणादिकइप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथषष्ठी–

प्रसूतंइन्द्रप्रवताहरिभ्यांप्रतेवज्रःप्रमृणन्नेतुशत्रून् ।
जहिप्रतीचोअनूचःपराचोविश्वंसत्यंकृणुहिविष्टमस्तु ॥ ६ ॥

प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रऽवता । हरिऽभ्याम् । प्र । ते । वज्रः ।
प्रऽमृणन् । एतु । शत्रून् । जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः ।
विश्वम् । सत्यम् । कृणुहि । विष्टम् । अस्तु ॥ ६ ॥

हेइन्द्र तेतव हरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तोरथः शत्रूनभिलक्ष्य प्रवता प्रवणेनमार्गेण सुसुष्ठुप्रैतु शीघ्रंगच्छतु तथाते वज्रः अशनिः शत्रूनसुरान्प्रमृणन्हिंसन्प्रैतु त्वंच प्रतीचः त्वदाभिमुख्येनागच्छतःशत्रून्जहि मारय तथा अनूचः अनुगच्छतःपार्ष्णिग्राहानसुरान्पराचः पलायनपरांश्चजहि एवंशत्रुषुबाधितेषुसत्सु विश्वं जगत्सत्यंकृणुहि सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरंकुरु एवंविधंसामर्थ्यंत्वयिविष्टंनिविष्टमस्तु ॥ प्रवता प्रशब्दादुपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिवतिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् मृणहिंसायां । जहि हनहिंसागत्योरित्यस्यलोटिसिपोहिरादेशः तस्मिन्हन्तेर्जइतिजादेशः अतोहेरितिलुकिप्राप्ते आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वान्निवृत्तिः हेर्ङित्त्वादन्तोदात्तः । प्रतीचः अंचुगतिपूजनयोः अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पराचः अनिगन्तोश्चतावप्रत्ययेइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । कृणुहि कृविहिंसाकरणयोः । अस्तु असभुवि ॥६॥

अथसप्तमी–

यस्मैधायुरदधामर्त्यायाभक्तंचिद्भजतेगेह्यं१सः ।
भद्रातंइन्द्रसुमतिर्घृताचीसहस्रदानापुरुहूतरातिः ॥ ७ ॥

---

१ नि० ६. १.

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अभक्तम् । चित् ।
भजते । गेह्यम् । सः । भद्रा । ते । इन्द्र । सुऽमतिः । घृताची ।
सहस्रऽदाना । पुरुऽहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र धायुः निरंतरमैश्वर्यंदधानस्त्वं यस्मैमर्त्यायमनुष्यायअदधाः वीर्यंदधासि समर्त्यः अभक्तंचित् पूर्वमप्राप्तमपि गेह्यं गृहेषुभवं कनकपश्वादिकं भजतेप्राप्नोति किंच हेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र घृताची घृतशब्दोहविर्मात्रमुपलक्षयति तथाच सोमाज्यपुरोडाशादिलक्षणंहविरंचति प्राप्नोतीतिघृताची तेतवसुमतिः शोभनाबुद्धिः भद्रा कल्याणकरी तथा तव रातिर्दानशक्तिः सहस्रदानाअपरिमितधनदानसमेता इन्द्रस्य बहुदातृत्वेमंत्रवर्णः—भूरिदाभूरिदेहिनोमादभ्रंभूर्याभरेति ॥ धायुः दधातेरौणादिकउण्प्रत्ययः । अदधाः दधातेर्लङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । मर्त्याय मर्तएवमर्त्यः वस्वादिषुपाठात्स्वार्थिकोयत् यतोनावइत्याद्युदात्तः । गेह्यं गेहशब्दात्तत्रभवइत्यर्थे भवेछंदसीतियत् तित्स्वरितः । सुमतिः मंत्रेवृषेत्यादिनामतिशब्दोऽन्तोदात्तः समासेकृदुत्तरपदस्वरः । रातिः रादाने मंत्रेवृषेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सहदानुंपुरुहूतक्षियन्तंमहस्तमिन्द्रसंपिणक्कुणारुम् ।
अभिवृत्रंवर्धमानंपियारुमपादमिन्द्रतवसाजघन्थ ॥ ८ ॥

सहऽदानुम् । पुरुऽहूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् ।
पिणक् । कुणारुम् । अभि । वृत्रम् । वर्धमानम् । पियारुम् ।
अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥ ८ ॥

हेपुरुहूत इन्द्र त्वं सहदानुं दानुर्दानवीवृत्रमाता तयासहवर्तमानं तथाच मंत्रवर्णः—दानुःशयेसहवत्सेति । यद्वा सहदानुं दानुभिर्दानवैःसहवर्ततइतिसहदानुः तं क्षियंतं बाधमानं कुणारुं क्वणनशीलं कंचिदसुरं अहस्तं हस्तहीनंकृत्वासंपिणक् सम्यक्चूर्णीकुरु किंच हेइन्द्र वर्धमानं सर्वतः इषुमात्रंवर्धमानं सइषुमात्रमिषुमात्रंविष्वङ्वर्धतेतिश्रुतेः । पियारुं हिंसं वृत्रंवृत्रासुरं अपादं पादहीनंकृत्वा तवसाबलेनअभिजघंथ हतवानसि यद्वा सहदानुंउदक-

---

१ ऋ० सं० ३. ६. ३०. ।   २ ऋ० सं० १. २. ३७. ।   ३ तै० सं० २. ४. १२. ।

दानोपेतं क्षियन्तमाकाशेनिवसंतं कुणारुं गर्जन्तं वृत्रं वृणोत्याच्छादयतिनभइतिवृत्रोमेघः तमिमंवर्धमानंमेघंहस्तपादशून्यंकृत्वासंपिणक् संपिंढि तथाचयास्कः—अहस्तमिन्द्रकृत्वासंपिंढिपरिक्कणनंमेघमिति ॥ सहदानुं दोअवखण्डने दाभाभ्यांनुरितिनुप्रत्ययः द्यतीतिदानुर्दानवः यद्वा दानुर्दानं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । क्षियंतं क्षिनिवासगत्योः तुदादित्वाच्छः प्रत्ययस्वरः । पिणक् पिषृसंचूर्णने रुधादित्वात्श्नम् हेर्लुक् षकारस्यककारश्छांदसः । कुणारुं कुणशब्दने बाहुलकाद्रूपसिद्धिः आद्युदात्तः । जघंथ हनहिंसागत्योरित्यस्यलिटिथलिरूपं अभ्यासाच्चेतिधातुहकारस्यघत्वं निघातः उपदेशेत्वतइतिईट्प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

निसामनामिषिरामिन्द्रभूमिंमहीमपारांसदनेससत्थ ।
अस्तंभ्नाद्द्यांवृषभोअन्तरिक्षमर्षन्त्वापस्त्वयेहप्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनाम् । इषिराम् । इन्द्र । भूमिम् । महीम् । अपाराम् ।
सदने । ससत्थ । अस्तभ्नात् । द्याम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् ।
अर्षन्तु । आपः । त्वया । इह । प्रऽसूताः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र महीं महतीं अतएवापारां पुरुपारां इषिरां स्थानाभावेनचलंतीं एवंविधांभूमिं सामनां समानां तथाचमंत्रवर्णः—गावौतेसामनावितईति । यद्वा समएवसाम शतपथेश्रूयते—यदेवसमःप्लुषिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएतैस्त्रिभिर्लोकैरतस्मादेवसामेति । तदस्यास्तीतिसामना तां साम्यवतींकृत्वा सदने स्वेस्थानेनिषसत्थ निवेशयामासिथ तथा वृषभः अभिमतफलानांवर्षकःइन्द्रः द्यां द्युलोकं अस्तभ्नात् यथानपततितथाअधारयत् तथा अंतरिक्षं एवंद्यावापृथिव्योरवस्थितौसत्यांत्वयाप्रसूताः मेघभेदनेनप्रेरिताआपः इहभूमौ अर्षंतु आगच्छन्तु तथाचमंत्रवर्णः—यःपृथिवींव्यथमानामदृंहदिति ॥ सामनां समएवसामः तदस्यास्तीतिमतुबर्थेपामादित्वान्नप्रत्ययः प्रत्ययस्वरत्वं । इषिरां इषगतौ इषिमदिमुदीत्यादिनाकिरच्प्रत्ययः । कित्त्वादगुणः चित्स्वरः । ससत्थ षद्लृविशरणगत्यवसादनेषुइत्यंतर्भावितण्यर्थस्यलिटिथलि उपदेशेत्वतइतीट्प्रतिषेधः निघातः । अस्तभ्नात् स्तंभुस्तंभनेइतिसौत्रोधातुः स्तंभु-

१ नि० ६. १. । २ ऋ० सं० ८. ३. २२. । ३ ऋ० सं० २. ६. ७. ।

स्तुंक्वित्यादिनाश्नाप्रत्ययः श्नान्नलोपइतिधातुनकारस्यलोपः अडागमस्वरः । अर्षंतु ऋषीगतौ व्यत्ययेनशप्रत्ययः गुणः पादादित्वादनिघातः । आपः आप्लृव्याप्तौ क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च जसि अप्तृन्नित्यादिनादीर्घः जसःसुप्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । प्रसूताः षूप्रेरणेइत्यस्यकर्मणि निष्ठा गतिरनंतरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

अथदशमी—

अलातृणोवलइंन्द्रव्रजोगोःपुराहन्तोर्भयंमानोव्यांर ।
सुगान्पथोअंकृणोन्निरजेगाःप्रावन्वाणींःपुरुहूतंधमंन्तीः॥१०॥२॥

अलातृणः । वलः । इन्द्र । व्रजः । गोः । पुरा । हन्तोः । भयंमानः । वि । आर । सुऽगान् । पथः । अकृणोत् । निःऽअजे । गाः । प्र । आवन् । वाणींः । पुरुऽहूतम् । धमंन्तीः ॥ १० ॥ २ ॥

हेइन्द्र अलातृणः बहूदकतयाअलमत्यर्थमातृद्यतेहिंस्यतेइत्यलातृणः गोर्माध्यमिकायावाचोव्रजोगोष्ठभूतोवलःवृणोत्याकाशमितिवलोमेघः पुराहन्तोःतववज्रप्रहारात्प्राक्भयमानःबिभ्यत् व्यार विश्लिष्टोबभूव अनंतरं सइन्द्रः गाअपोनिरजेनिर्गमयितुं सुगान्सुगमनान्पथोमार्गानकृणोत् अकरोत् अतः वाणीःवननीयाःधमंतीःशब्दायमानाः ताआपःपुरुहूतंबहुभिराहूतंपार्थिवमुदकंप्रतिप्रावन् अभ्यागच्छन् एतामृचंयास्कएवंव्याख्यत्—अलातृणोबलइंद्रव्रजेगोः अलातृणोलमातर्दनोमेघोवलोवृणोतेर्व्रजोव्रजत्यंतरिक्षेगोरेतस्यामाध्यमिकायावाचःपुराहननाद्भयमानोव्यारसुगान्पथोअकृणोन्निरजेगाःसुगमनान्पथोकरोन्निर्गमनायगवांप्रावन्वाणीःपुरुहूतंधमंतीः आपोवावहनाद्वाचोवावदनाद्बहुभिराहूतमुदकंभवतिधमतिर्गतिकर्मा॥ अलातृणः तृहिहिंसायां अलंपूर्वात्तृहेर्घञर्थेकविधानमितिकर्मणिकप्रत्ययः अलमोमकारस्याकारः समासस्वरः । वलः वलसंवरणे वल्यतेआच्छाद्यतेनभोनेनेतिवलोमेघः पुंसिसंज्ञायामितिघः प्रत्ययस्वरः । व्रजः व्रजगतौ गोचरसंचरेत्यादिनाघप्रत्ययांतत्वेननिपातनात्कुत्वाभावः व्रजत्यंतरिक्षेइतिप्रत्ययस्वरः । भयमानः ञिभीभये व्यत्ययेनशप् । आर ऋगतावित्यस्यलिटिणलिरूपं निघातः । सुगान् गम्लृगतावित्यस्मादधिकरणेसुदुरोरधिकरणेइतिडप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः कृत्स्वरः । अकृणोत् कृविहिंसाकरणयोरित्यस्यलङिरूपं । निरजे अजगतिक्षेपणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् कृदुत्तरपदस्वरः । आवन् अवरक्षणगत्यादिष्वित्यस्यलङिरूपं । पुरुहूतं ह्वयतेर्निष्ठायांयजा-

१ नि० ६. २.

दित्वात्संप्रसारणं हलइतिदीर्घः थाथादिस्वरः । धमंतीः ध्माशब्दे शपि पाघ्रेत्यादिनाधमादेशः वाछंदसीतिजसःसवर्णदीर्घः शतुर्लसार्वधातुकस्वरेकृतेधातुस्वरः ॥ १० ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अथैकादशी—

एकोद्वेवसुमतीसमीचीइन्द्रआपप्रौपृथिवीमुतद्याम् ।
उतान्तरिक्षादभिनःसमीकइषोरथीःसयुजःशूरवाजान् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुऽमती । समीची इति समऽईची । इन्द्रः । आ । पप्रौ । पृथिवीम् । उत । द्याम् । उत । अन्तरिक्षात् । अभि । नः । समऽईके । इषः । रथीः । सऽयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

योयमिंद्रःएकःअसहायएवसन्पृथिवींउतापिचद्यांद्वेएतेद्यावापृथिव्यौसमीची परस्परसंगते वसुमती धनयुक्तेसत्यौ आपप्रौ समंतात्पूरयामास उतापिच हेशूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं रथीःरथवान् सनोऽस्माकं समीकेसमीपे इषःस्थातुमिच्छन् सयुजः संगतान्वाजान् वजंतिगच्छंतीतिवाजाअश्वाः तानश्वान्अंतरिक्षादंतरिक्षसकाशादभिप्रेरय रथारूढस्त्वमस्मत्समीपंशीघ्रमागच्छेतिभावः ॥ वसुमती वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । पप्रौ प्रापूरणेइत्यस्यलिटिणलि आतऔणलइत्यौकारः निघातः । इषः इषुइच्छायां अस्मादिगुपधलक्षणःकः कित्त्वादगुणः प्रत्ययस्वरः । रथीः रथोऽस्यास्तीतिरथीः मत्वर्थेछन्दसीवनिपाविति ईप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

दिशःसूर्योनमिनातिप्रदिष्टादिवेदिवेहर्यश्वप्रसूताः ।
संयदानळध्वनआदिदश्वैर्विमोचनंकृणुतेतत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रऽदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्वऽप्रसूताः । सम् । यत् । आनट् । अध्वनः । आत् । इत् । अश्वैः । विऽमोचनम् । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

हर्यश्वप्रसूताः हरीअश्वौयस्यासावितिहर्यश्वइन्द्रः तेनप्रेरितादिशःप्रागादयः दिवेदिवे प्रतिदिवसंप्रदिष्टाःसूर्यस्यगमनार्थंदत्ताःयादिशोविद्यंते ताःसूर्योनमिनाति नहिनस्ति किंतु ताभिरेवव्रजति यद्यदासूर्यः अध्वनोगन्तव्यान्प्रदेशान् अश्वैर्गमनसाधनभूतैः समानट् सम्यगश्नुते आदिदनंतरमेव विमोचनंकृणुते अश्वानांविमोचनंकुरुते तदेतत्सर्वंकर्म अस्य तवैवखलु तुप्रसिद्धौ ॥ सूर्यः षूप्रेरणेइत्यस्मात्सुसूधागृधिभ्यःक्रन्निति क्रन्प्रत्ययः सुवति प्रेरयतीतिसूरआदित्यः सूरएवसूर्यः वस्वादित्वात्स्वार्थिकोयत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । मिनाति मीञ्हिंसायां मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वः । हर्यश्वप्रसूताः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आनट् अशूव्याप्तावित्यस्यबहुलंछंदसीतिलङःश्लुः अश्नोतेश्चेतिनुडागमः व्रश्चादिनाषत्वं यद्योगादनिघातः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

दिदृ॑क्षन्तउ॒षसो॒याम॑न्न॒क्तोर्वि॒वस्व॑त्या॒महि॑चि॒त्रमनी॑कम् ।
विश्वे॑जानन्तिमहि॒नायदागा॒दिन्द्र॑स्य॒कर्म॒सुकृ॑तापु॒रूणि॑ ॥ १३ ॥

दिदृ॑क्षन्ते । उ॒षसः॑ । याम॑न् । अ॒क्तोः । वि॒वस्व॑त्याः । महि॑ ।
चि॒त्रम् । अनी॑कम् । विश्वे॑ । जा॒न॒न्ति॒ । म॒हि॒ना । यत् । आ ।
अगा॑त् । इन्द्र॑स्य । कर्म॑ । सुऽकृ॑ता । पु॒रूणि॑ ॥ १३ ॥

विश्वे सर्वेजनाः विवस्वत्याः विवासनवत्याः निर्गमनपरायाः अक्तोरात्रेःसंबंधिन्याःउषसोयामन्यामनि निर्गमनेसति महिमहत् चित्रंचायनीयं अनीकं सौरंतेजः दिदृक्षंते द्रष्टुमिच्छंति यद्यदाआगात् उषःकालःसमंतादागात् व्यपैति तदा तेजोदिदृक्षमाणाःसर्वेजनाः महिना महनीयान्यग्निहोत्रादीनिकर्माणिजानंति कर्तव्यतयावबुध्यंते हेइंद्र पुरूणिबहूनिसुकृता सुकृतानि कर्म कर्माणि इंद्रस्यतवैव ॥ दिदृक्षंते दृशिर्प्रेक्षणेइत्यस्यसनि ज्ञाश्रुस्मृदृशांसनइत्यात्मनेपदं अभ्यस्तस्वरः । विवस्वत्याः विवासतेःसंपदादिलक्षणःक्विप् व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं तस्मात्तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधायाइतितस्यवत्वं मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । जानंति ज्ञाअवबोधने ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः निघातः । अगात् इण्गतावित्यस्यलुङिरूपं यद्योगादनिघातः । सुकृता गतिरनंतरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

महिज्योतिर्निहितंवक्षणांस्वामापक्कंचरतिबिभ्रतीगौः ।
विश्वंस्वाद्मसंभृतमुस्रियायांयत्सीमिन्द्रोअदधाद्भोजनाय ॥१४॥

महि । ज्योतिः । निऽहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्कम् ।
चरति । बिभ्रती । गौः । विश्वम् । स्वाद्म । सम्ऽभृतम् ।
उस्रियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः । अदधात् । भोजनाय ॥ १४ ॥

वक्षणासु वक्ष्यंतेयासूदकानीतिवक्षणानद्यः तासु महि महतज्योतिः ज्योतिष्म-दुदकंनिहितमिंद्रेण आमा नवसूतिकागौः पक्कंक्षीरादिकंबिभ्रती दधानासती चरति सर्वत्रवर्तते यद्यस्मादुदकात्स्वाद्म स्वादुतरंसंभृतंस्वेनसंपादितंदधिघृतक्षीरादिकं सीमेतद्विश्वंसर्वं उस्रियायांगविभोजनायेंद्रोऽदधात्न्यधात् तस्मात्क्षीरादिकंबिभ्रतीगौश्चरतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ वक्षणासु वक्षरोषे अस्मात्करणाधिकरणयोश्चेतिकरणेल्युट् लित्स्वरः । पक्कं पचतेर्निष्ठातकारस्यपचोवइतिवत्वं प्रत्ययस्वरः । चरति चरतिर्गत्यर्थः । बिभ्रती डुभृञ्धारणपोषणयोः जुहोत्यादिः शतुरुगित्त्वादुगितश्चेतिङीप् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । उस्रियायां वसनिवासे स्फायितंचीत्यादिनाधिकरणेरक्प्रत्ययः यजादित्वात्संप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वाभावश्छान्दसः स्वार्थिकोघप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी–

इन्द्रदृह्ययामकोशाअभूवन्यज्ञायशिक्षगृणतेसखिभ्यः ।
दुर्मायवोदुरेवामर्त्यासोनिषङ्गिणोरिपवोहन्त्वासः ॥ १५ ॥ ३ ॥

इन्द्र । दृह्य । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते ।
सखिऽभ्यः । दुःऽमायवः । दुःऽएवाः । मर्त्यासः । निषङ्गिणः ।
रिपवः । हन्त्वासः ॥ १५ ॥ ३ ॥

हेइन्द्र दृह्य दृढोभव यतः यामकोशाः यांत्यस्मिन्निति यामोमार्गः तस्यकोशाः कोशवदाच्छादकाः मार्गप्रतिबंधकाराक्षसाः अभूवन् त्वं यज्ञाय यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रंकुर्वते यजमानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्चशिक्ष अपेक्षितंफलंदत्स्व दुर्मायवः दुष्टमायुधानिमिन्वंतिप्रक्षिपंतीतिदुर्मायवः दुरेवाः दुष्टंगच्छंतः मर्त्यासोमारयितारः निषंगिणः निषंगशब्देनइषुधिरभिधीयते तद्वंतः एवंविधसामर्थ्योपेतारिपवः शत्रवोराक्षसाः हंत्वासः त्वयाहननीयाः ॥ दृह्य दृहदृहिवृहवृहिवृद्धौ व्यत्ययेनश्यन् लोटिरूपं नित्स्वरः । अभूवन् भूसत्तायां अस्य लुङिरूपं गातिस्थेतिसिचोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणेप्रतिषिद्धे भुवोवुग्लुङ्लिटोरितिवुगागमः निघातः । शिक्ष शिक्षविद्योपादाने अयंधातुरत्रदानेवर्तते व्यत्ययेनपरस्मैपदं निघातः । दुर्मायवः मिनोतेः कृवापाजिमीत्यादिनाउण्प्रत्ययः कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः इण्गतौ इण्शीङ्भ्यांवन्नितिकर्तरिवन्प्रत्ययः । रिपवः रपेरिच्चोपधायाइत्युप्रत्ययः उपधायाइत्वं प्रत्ययस्वरः । हंत्वासः हनहिंसागत्योः कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतित्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १५ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथषोडशी—

संघोषःशृण्वेऽवमैरमित्रैर्जहीन्येष्वशनिंतपिष्ठाम् ।
वृश्चेमधस्ताद्विरुजासहस्वजहिरक्षोमघवन्रन्धयस्व ॥ १६ ॥

सम् । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमित्रैः । जहि । नि । एषु ।
अशनिम् । तपिष्ठाम् । वृश्च । ईम् । अधस्तात् । वि । रुज ।
सहस्व । जहि । रक्षः । मघऽवन् । रन्धयस्व ॥ १६ ॥

हेइन्द्र अवमैःसमीपेवर्तमानैरमित्रैः शत्रुभिरसुरैरुत्सृष्टोयोशनिर्घोषः घुष्यमाणः संशृण्वे सम्यगस्माभिःश्रूयते तपिष्ठामतिशयेनतापिकां तामशनिं एषुशत्रुष्वेव नि निधाय जहि मारय तैःप्रयुक्तामशनिंतानेवप्रापयेतिभावः ईमेनान्शत्रूनधस्तान्मूलतोवृश्चछिंधि किंच विरुज तान्विशेषेणबाधस्व सहस्व अभिभवच हेमघवन्निंद्र रक्षःकर्मविघ्नकारीणि

रक्षांसि जहि मारय अनंतरमिमंयज्ञंरंधयस्व पारंनय ॥ शृण्वे निघातः । जहि हनहिंसागत्योरस्यलोटिरूपम् । अशनिं अशूव्याप्तौ अश्यवितृभ्योनिरित्यनिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठां तप्तशब्दादिष्ठन्प्रत्ययः नित्स्वरः । वृश्च व्रश्चूछेदने तुदादिः ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं । सहस्व वाक्यभेदादनिघातः । रंधयस्व रधहिंसासंराध्योरित्यस्यण्यंतस्यलोटि रधिजभोरचीतिनुडागमः वाक्यभेदादनिघातः ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी—

उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।
आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलम् । इन्द्र । वृश्च । मध्यम् ।
प्रति । अग्रम् । शृणीहि । आ । कीवतः । सललूकम् । चकर्थ ।
ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ १७ ॥

हेइन्द्र रक्षःकर्मविघ्नकारिरक्षःकुलं सहमूलं मूलसहितंयथाभवतितथा उद्वृह उद्धर किंच मध्यं तस्यमध्यभागंवृश्च छिंधि प्रत्यग्रं अग्रमग्रंप्रत्यागतंतत्शृणीहि जहि तस्यरक्षःकुलस्यमध्ये सललूकं सरणशीलंरक्षः आकीवतः आङ्मर्यादायां कियतोनिर्ज्ञायमानपरिमाणादतिदूराद्देशाच्चकर्थ कुरु कृत्वाच ब्रह्मद्विषेब्राह्मणद्वेषकारिणेतस्मैरक्षसे तपुषिं तापकंहेतिं घातकमायुधमस्य क्षिप उक्तमर्थंयास्कोब्रवीत्—उद्धररक्षःसहमूलमिंद्रमूलंमोचनाद्वामोषणाद्वामोहनाद्वावृश्चमध्यंप्रतिशृणीह्यग्रमग्रमागतंभवत्याकियतोदेशात्सललूकंसंलुब्धंभवतिपापकमितिनैरुक्ताः सररूकंवास्यात्सर्तेरभ्यस्तात्तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हंतेरिति॥ वृह वृहू उद्यमनेइत्यस्यलोटिरूपम् । शृणीहि शॄहिंसायां अस्यलोटि हौ ईहल्यघोरितीत्वं निघातः । कीवतः किंशब्दात्किंपरिमाणमस्येत्यर्थे किमिदंभ्यांवोघइतिकिंशब्दाद्वतुबस्तीतिज्ञापितत्वाद्वतुप् घादेशाभावश्छान्दसः इदंकिमोरीश्कीइतिकीइत्यादेशः । सललूकं सृगतौ छांदसीरूपसिद्धिः । चकर्थ डुकृञ्करणेइत्यस्यलिटि थलिरूपं क्रादित्वादिडभावः निघातः ॥ तपुषिं तपसंतापेइत्यस्मादर्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्योनिदित्युसिप्रत्ययः निच्च अकारस्यइकारश्छांदसः नित्स्वरः । हेतिं हनहिंसागत्योः ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिनानिपातनादंतोदात्तः । अस्य असुक्षेपणे लोटिरूपम् ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी—

स्वस्तयेवाजिभिश्चप्रणेतःसंयन्महीरिषआसत्सिपूर्वीः ।
रायोवन्तारोबृहतःस्यामास्मेअस्तुभगइन्द्रप्रजावान् ॥ १८ ॥

स्वस्तये । वाजिऽभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सम् ।
यत् । महीः । इषः । आऽसत्सि । पूर्वीः । रायः । वन्तारः ।
बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजाऽवान् ॥१८॥

प्रणेतः प्रकर्षेणजगतोनिर्वाहक हेइन्द्र अस्मान्वाजिभिरश्वैःसहितान्कुरु स्वस्तयेचाविनाशायकुरु यद्यदात्वं समासत्सि अस्माकंसमीपेयज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदावयंमहीर्महांतीरिषोन्नानि पूर्वीःप्रभूतानिरायोधनानि वंतारः तेषांसंभक्तारःसंतः बृहतोमहांतः स्याम भवेम किंच प्रजावान् अपत्योपेतंभगोधनं अस्मे अस्मास्वस्तु भवतु ॥ आसत्सि षद्लृविशरणादिषु बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् यद्योगादनिघातः । इषोरायइतिचद्वेषष्ठ्यर्थेद्वितीये । वंतारः वनषणसंभक्तावित्यस्य तृचिआगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः चित्स्वरः । स्याम असभुवीत्यस्यलिङिरूपं । अस्मे अस्मच्छब्दस्यसप्तम्याः सुपांसुलुगितिशेइत्यादेशः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी—

आनोभरभगमिन्द्रद्युमन्तंनितेदेष्णस्यधीमहिप्ररेके ।
ऊर्वइवपप्रथेकामोअस्मेतमापृणवसुपतेवसूनाम् ॥ १९ ॥

आ । नः । भर । भगम् । इन्द्र । द्युऽमन्तम् । नि । ते । देष्णस्य ।
धीमहि । प्रऽरेके । ऊर्वःऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति ।
तम् । आ । पृण । वसुऽपते । वसूनाम् ॥१९॥

हेइंद्र नोऽस्मदर्थं द्युमंतं दीप्तियुक्तं भगं धनंआभर आसमंतात्संभर देष्णस्यदानशीलस्यतेतवसंबंधिनोधनस्यप्ररेके प्ररेचनेदानेनिधीमहि धनदानस्यवयंपात्रभूताआस्मइत्यर्थः कुतइत्यतआह—अस्मे अस्माकंकामोभिलाषःऊर्वइव अनवाप्तकामावडवानलइव पप्रथे प्रभूतोवर्तते वसूनां वसुपते धनानांमध्यमोत्तमधनानामधिपते हेइंद्र तंमहांतंकामं आपृण बहुधनप्रदा-

नेनापूरय ॥ भर भृञ्भरणेइत्यस्यलोटिरूपम् । देष्णस्य डुदाञ्दाने गादाभ्यामिष्णजितिइष्ण-चूप्रत्ययः अत्यर्थंददातीतिदेष्णः चित्स्वरः । धीमहि दधातेर्लिङिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिमहिङःसार्वधातुकत्वात्सीयुटःसलोपः आर्धधातुकत्वादातोलोपः निघातः । ऊर्वइव पूर्वपदस्वरः । पप्रथे प्रथप्रख्यानेइत्यस्यलिटिरूपम् । पृण पृणप्रीणनेइत्यस्यलोटि सेर्हिः तुदादिः अतोहेरितिहेर्लुक् । वसूनां नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १९ ॥

अथविंशी–

इमंकामंमन्दयागोभिरश्वैश्चन्द्रवंताराधसापप्रथंश्च ।
स्वर्यवोमतिभिस्तुभ्यंविप्राइन्द्रायवाहःकुशिकासोअक्रन् ॥२०॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवंता ।
राधसा । पप्रथः । च । स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः ।
इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हेइन्द्र इमंधनादिविषयंकाममस्मदीयमभिलाषं गोभिःअग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतैर्ग-वादिभिर्वाहनसाधनभूतैरश्वैश्च चंद्रवतादीप्तियुक्तेनराधसाधनेनचमंदय एतानिदत्त्वा इममभि-लाषंपूरय किंच एतैरस्मान्पप्रथः प्रथितांश्चकुरु पश्चात्स्वर्यवःस्वर्गादिसुखमात्मनइच्छन्तः विप्राःकर्मकुशलाः कुशिकासःकुशिकाः मतिभिर्मननीयैर्मंत्रैः वाहः स्तोत्रंइन्द्रायतुभ्यमक्र-न्नकार्षुः ॥ मंदय मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्यलोटिरूपम् । गोभिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वेप्रा-प्ते नगोश्वन्त्सावववर्णेत्यादिनाप्रतिषेधः प्रकृतिस्वरः । पप्रथः प्रथप्रख्याने क्विप् छन्दस्युभ-यथेतितस्यसार्वधातुकत्वात्शप् तस्यबहुलंछन्दसीतिश्लुः धातुस्वरः । अक्रन् करोतेर्लुङि मंत्रेघसेत्यादिनालुक् निघातः ॥ २० ॥

अथैकविंशी–

आनोगोत्रादर्दृहिगोपतेगाःसमस्मभ्यंसनयोयन्तुवाजाः ।
दिवक्षाअसिवृषभसत्यशुष्मोस्मभ्यंसुमघवन्बोधिगोदाः ॥ २१॥

आ । नः । गोत्रा । दर्दृहि । गोऽपते । गाः । सम् । अस्मभ्यम् ।
सनयः । यन्तु । वाजाः । दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः ।
अस्मभ्यम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते गवांपते स्वर्गाधिपते हेइन्द्र नोऽस्मदर्थंगोत्रागोत्राण्यभ्राणि गाःअपःप्रति आदर्दृहि आद्रियस्व अभ्राणिविदार्यजलानिप्रापयेत्यर्थः ततः सनयःसंभजनीयानिवाजा अन्नानि अस्मभ्यमस्मदर्थंसंयंतु समागच्छन्तु वृषभ कामानांवर्षितः हेइंद्र त्वं दिवक्षाअसि दिवंव्याप्यवर्तमानत्वेनमहानसि अतएवसत्यशुष्मःसत्यसामर्थ्यः मघवन् धनवन् हेइंद्र अस्मभ्यंगोदाः गवांप्रदाताभवामीति सुबोधि सुष्ठुबुध्यस्व ॥ दर्दृहि दृङ्आदरे यङ्लुकि लोटिरूपं ऋतश्चेत्यभ्यासस्यरुगागमः निघातः । गाः औतोम्शसोरित्योकारस्याकारः एकादेशस्वरः । अस्मभ्यं भ्यसोभ्यमितिचतुर्थीबहुवचनस्यभ्यमादेशः । यन्तु इणगतौ लोटिरूपं । दिवक्षाः अक्षूव्याप्तौ असुन् दिवंव्याप्नोतीतिदिवक्षाः कृदुत्तरपदस्वरः । गोदाः डुदाञ्दाने अस्माद्विच् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ २१ ॥

अथद्वाविंशी—

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ २२॥ ४॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु ।
घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र वाजसातौ वाजस्यान्नस्यसातिर्लाभोयस्मिन्सोयंवाजसातिः तस्मिन्भरे बिभ्रति जयलक्ष्मीमनेनयोद्धारइतिभरःसंग्रामः तस्मिन्संग्रामेशुनंशूनमुत्साहेनप्रवृद्धं यद्वा शुनमितिसुखनाम सुखकरंमघवानंधनवन्तं अतएवइन्द्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्यजगतोतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम कुशिकावयंयज्ञार्थमाह्वयेम तथा शृण्वन्तं अस्माभिःक्रियमाणांस्तुतिंशृण्वंतं उग्रं शत्रूणांभयंकरं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणिवृत्रोपलक्षितानिसर्वाणिरक्षांसिघ्नंतंहिंसन्तं धनानांशत्रुसंबंधिनांसंजितंसम्यग्जेतारंत्वामूतयेरक्षणायवयमाह्वयेम । शुनं टुओश्विगतिवृद्ध्योरि-

त्यस्यनिष्ठायांयस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः यजादित्वात्संप्रसारणं दीर्घाभावश्छांदसः प्रत्ययस्वरः। हुवेम ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणेकृते शपोलुकिकृतेच लिङिरूपं निपातः। भरे भृञ्भरणे घः वृषादित्वादाद्युदात्तः। वाजसातौ षणुदाने भावेक्तिन् जनसनेत्यादिनानुनासिकस्यात्वं बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः। समत्सु अदभक्षणे संपूर्वात्क्विप् संभक्षयंतियोद्धृणामायूंषीतिसमदःसंग्रामाः कृदुत्तरपदस्वरः। घ्नंतं हनहिंसागत्योरित्यस्यशतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरितिकुत्वम्। संजितं जिजये क्विप् तुक्॥ २२ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

शासद्वह्निरितिद्वाविंशत्यृचंद्वितीयंसूक्तं अत्रानुक्रमणिका—शासत्कुशिकोविश्वामित्रएववाश्रुतेरिति इषीरथस्यपुत्रःकुशिकोविश्वामित्रएववाऋषिः इंद्रोदेवता त्रिष्टुप्छन्दः चातुर्विंशिकेहनिमाध्यंदिनेसवनेच्छावाकशस्त्रे आरंभणीयायाऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञकमेतत्सूक्तंशंसनीयं सूत्रितंच—अस्माइदुप्रतवसेशासद्वह्निरितीतरावहीनसूक्तेइति पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःप्रथमेहनिमाध्यंदिनेसवनेच्छावाकशस्त्रे अहीनसूक्तस्यस्थानेत्रीणिसंपातसूक्तानि तत्रेदंतृतीयं संपातसूक्तं सूत्रितंच—इमामूष्विच्छंतित्वाशासत्सद्वह्निरितिसंपाताइति।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

शास॒द्वह्नि॑र्दुहि॒तुर्न॒प्त्यं॑ गाद्वि॒द्वाँ ऋ॒तस्य॒ दीधि॑तिं सप॒र्यन्।
पि॒ता यत्र॑ दुहि॒तुः सेक॑मृ॒ञ्जन्त्सं श॒ग्म्ये॑न॒ मन॑सा दध॒न्वे ॥ १ ॥

शास॑त्। वह्निः॑। दु॒हि॒तुः। न॒प्त्य॑म्। गा॒त्। वि॒द्वान्। ऋ॒तस्य॑।
दीधि॑तिम्। स॒प॒र्यन्। पि॒ता। यत्र॑। दु॒हि॒तुः। सेक॑म्।
ऋ॒ञ्जन्। सम्। श॒ग्म्ये॑न। मन॑सा। द॒ध॒न्वे ॥ १ ॥

कुशिकःप्रसंगात्कंचिच्छास्त्रार्थंब्रूते—अपुत्रोयःपिताकन्यामन्यकुलंप्रापयतिसवह्निरित्युच्यते। सपिता शासत् अभ्रातृकांप्रदास्यामितुभ्यंकन्यामलंकृताम्। अस्यांयोजायतेपुत्रःसमेपुत्रोभवेदितिस्मृत्युक्तमनुशासनंकुर्वन् दुहितुःपुत्रिकायानप्त्यंनप्तृभवंपिण्डदानादिकंकर्तव्यतयागात् गच्छति किंकुर्वन् विद्वानस्यांदुहितरिजातःपुत्रोममस्वधाकरोभविष्यतीतिजानन् ऋतस्यसत्य-

स्यपुत्रोत्पादनसमर्थस्यरेतसः दोधितिंधर्तारंजामातरंतत्पतिंसपर्यन् वस्त्रालंकारादिनापूजयन् पितानप्तृभावंगच्छति यत्रयस्यादुहितुःपितापालकः पतिर्जामातासेकं तस्यांरेतःसेकंऋंजन प्रसाधयन् यःशग्म्येनकेवलंसुखनिमित्तेनमनसातस्यांस्वशरीरंसंदधन्वेसंधत्ते नतुपुत्रनिमित्तेनमनसा एतमर्थंयास्कोप्याह—प्रशास्तिवोह्लासंतानकर्मणेदुहितुःपुत्रभावंदुहितादुर्हितादूरेहितादोग्धेर्वानप्तारमुपागमद्दौहित्रंपौत्रमितिं । विद्वान्प्रजननयज्ञस्यरेतसोवांगादंगात्संभूतस्यहृदयादधिजातस्यमातरिप्रत्यृतस्यविधानंपूजयन्नित्यादिना ॥ शासत् शासेःशतरिअभ्यस्तत्वान्नुमभावः । दुहितुः दुहप्रपूरणे नप्तृनेष्टृइत्यादिनातृचिनिपातनादिडागमः चित्स्वरः । नप्त्यं नप्तरिभवं भवेछंदसीतियत् रीङृतइतिरीङादेशः यस्येतिलोपः रेफलोपश्छान्दसः तित्स्वरितः । गात् इणगताविर्त्यस्यछान्दसेलुङिरूपम् । ऋंजन् ऋंजतिःप्रसाधनकर्मा । शग्म्येन शंसुखंगच्छतीतिगमेरौणादिकः कप्रत्ययः किंत्वाद्गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शग्मेसाधुरिति तत्रसाधुरितियत्प्रत्ययः वीरवीर्यौचेत्यत्रयतोनावइत्यस्यानित्यत्वस्यज्ञापितत्वादत्रतित्स्वरः । दधन्वे धविइतिसौत्रोधातुः लिटि रूपं प्रत्ययस्वरः यद्योगादनिघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

नजामयेतान्वोरिक्थमारैक्चकारगर्भंसनितुर्निधानम् ।
यदीमातरोजनयंन्तवह्निमन्यःकर्तासुकृतोरन्यऋन्धन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थम् । अरैक् । चकार । गर्भम् ।
सनितुः । निऽधानम् । यदि । मातरः । जनयन्त । वह्निम् ।
अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । ऋन्धन् ॥ २ ॥

अभ्रातृकायादुहितुःपुत्रिकाकरणात्सारिक्थभागित्युक्तं भ्रातृमत्यास्तस्यारिक्थभाक्त्वं नास्तीतिब्रूते तान्वः तनूजःऔरसःपुत्रोजामयेभगिन्यैरिक्थंपित्र्यंधनंनारैक् नप्ररेचयति नप्रददाति किंतर्हिसनितुरेनांसंभजमानस्यभर्तुःगर्भं षष्ठ्यर्थेद्वितीया गर्भस्यनिधानंरेतःसेकनिधानीमेनांचकार पाणिग्रहणेनसंस्कृतामेनांकरोति नतुतस्यैरिक्थंददातीत्यभिप्रायः असंस्कृतास्तुसंस्कार्याभ्रातृभिःपूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्चनिजादंशाद्दत्त्वांशंतुतुरीयकमितियाज्ञवल्क्यस्मरणात् । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात्पुमपत्यस्यकोविशेषइत्याशंक्यविशेषंदर्श-

१ नि० ३. ४. ।

यति—यदि यद्यपिमातरौमातापितरौवह्निं अवह्निःस्त्री वह्निःपुमान्स्वभार्यायावोढृत्वात् अवह्नि-श्चवह्निः तादृशंस्त्रीपुंसलक्षणमपत्यंजनयन्तजनयत तथापितयोर्मध्येअन्यःपुँल्लक्षणःसुकृतोःशोभ-नस्यपिण्डदानादेःकर्मणःकर्ताभवति अन्यःस्त्रीलक्षणःऋंधन् वस्त्रालंकारादिनाऋध्यमानएवभव-ति पिण्डदानादिकर्तृत्वात्पुत्रोदायार्हः दुहितातथानेतिनदायार्हा सातुकेवलंपरस्मैदीयते तथाच निरुक्तम्—नजामयेभगिन्यैजामिरन्येस्यांजनयन्तिजामपत्यंजमतेर्वास्याद्गतिकर्मणोनिर्गमनप्राया-भवतितान्वआत्मजःपुत्रोरिक्थंप्रारिचत्प्रादाच्चकारैनांगर्भनिधानींसनितुर्हस्तग्राहस्ययदिहमातरो-जनयन्तवह्निंपुत्रमवह्निंचस्त्रियमन्यतरःसंतानकर्ताभवतिपुमान्दायादोन्यतरोर्धयित्वाजामिःप्रदी-यतेपरस्माइति ॥ तान्वः तन्वाःप्राणाधिष्ठितत्वात्तनूःप्राणवती तद्विकारइत्यर्थे प्राणिरजतादिभ्यो-ञित्यत्र संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । रिक्थं रिचिर्विरेचने पातॄतुदिवचिरिचिभ्य-स्थक् प्रत्ययस्वरः । अरैक् रिचिर्विरेचने इत्यस्यलुङिसिचि वदव्रजेत्यादिनावृद्धिः बहुलंछन्द-सीतीडभावः हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ निघातः । सनितुः षणसंभक्तावित्यस्यतृचिरूपम् । नि-धानं दधातेर्ल्युटिरूपं लित्स्वरः । मातरः पितामात्रेतिपितुःशेषेप्राप्तेमातुःशेषश्छान्दसः द्विर्वच-नस्यबहुवचनंपूजार्थम् । जनयन्त जनेर्णिचिरूपं । वह्निं पुमान्स्त्रियेतिवह्नेःशेषः । सुकृतोः करोते-रौणादिकःक्तुप्रत्ययः । ऋंधन् ऋधुवृद्धौ व्यत्ययेनश्नम् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अ॒ग्निर्ज॑ज्ञे जु॒ह्वा॒३॑ रेज॑मानो म॒हस्पु॒त्राँ अ॑रु॒षस्य॑ प्र॒यक्षे॑ ।
म॒हान्गर्भो॒ मह्या जा॒तमे॑षां म॒ही प्र॒वृद्धर्य॑श्वस्य य॒ज्ञैः ॥ ३ ॥

अ॒ग्निः । ज॒ज्ञे । जु॒ह्वा॑ । रेज॑मानः । म॒हः । पु॒त्रान् । अ॒रु॒षस्य॑ ।
प्र॒ऽयक्षे॑ । म॒हान् । गर्भः॑ । मह्नि॑ । आ । जा॒तम् । ए॒षा॒म् ।
म॒ही । प्र॒ऽवृत् । हरि॑ऽअश्वस्य । य॒ज्ञैः ॥ ३ ॥

हेइंद्र अरुषस्य रोचमानस्यतवप्रयक्षेयज्ञार्थंजुह्वा ज्वालाभीरेजमानःकंपमानोग्निः म-हःप्रभूतान्पुत्रान्रश्मीन्जज्ञे उत्पादयामास एषांरश्मीनांगर्भोजलात्मनाक्रोडीकारः महानासीत् किंच एषां रश्मीनांमेलनं आजातं सर्वतओषध्यात्मनाजातं महि महद्भूत् किंच एषांरश्मी-नांप्रवृत् अनेनप्रकारेणप्रवृत्तिः हर्यश्वस्येंद्रस्ययज्ञैर्यजनार्हैःसोमाज्याहुतिभिर्महीमहतीभवति ॥

२ नि० ३. ६. ।

जज्ञे जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यलिटिरूपं अंतर्भावितण्यर्थः । जुह्वा जुहोतेर्द्वेदीर्घश्चेतिक्विप् द्विर्वचनं दीर्घश्चधातोः उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वं । हर्यश्वस्य हरीअश्वौयस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अभिजैत्रीरसचन्तस्पृधानंमहिज्योतिस्तमसोनिरंजानन् ।
तंजानतीःप्रत्युदायन्नुषासःपतिर्गवामभवदेकइन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानम् । महि । ज्योतिः ।
तमसः । निः । अजानन् । तम् । जानतीः । प्रति । उत् ।
आयन् । उषसः । पतिः । गवाम् । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

जैत्रीःजित्वर्योविशोमरुतःस्पृधानंवृत्रेणसहस्पर्धमानमिन्द्रं अभ्यसचंत सर्वतःसमगच्छन तेचमरुतः तस्मिन्वृत्रेहते महि महत्ज्योतिःसूर्याख्यंतेजः तमसस्तमोरूपाद्वृत्रान्निरजानन् निर्गतमज्ञासिषुः ततः इंद्रंवृत्रहंतारमुदितंसूर्यंजानतीर्जानानाउषसः तंप्रत्युत अभिलक्ष्यैवआयन् प्राप्नुवन् अथ तत्रोद्भूतानांगवांरश्मीनामेकोऽद्वितीयएवेन्द्रः पतिरभवत् ॥ जैत्रीः जयतेस्तृन्निरूपं गुणस्यस्थानेव्यत्ययेनवृद्धिः नित्स्वरः । असचन्त षचसमवायेइत्यस्यलङि रूपं । स्पृधानं स्पर्धसंघर्षे छन्दसिकानजादेशः छंदसिद्विर्वचनस्यविकल्पितत्वाद्द्विर्वचनाभावः चित्स्वरः । अजानन् ज्ञाअवबोधनेइत्यस्यलङिरूपं निघातः आयन् । अयगतावित्यस्यलङि रूपम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

वीळौसतीरभिधीरांमतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसासप्तविप्राः ।
विश्वामविन्दन्पथ्यामृतस्यप्रजानन्नित्तानमसाविवेश ॥ ५॥५ ॥

वी॒ळौ । स॒तीः । अ॒भि । धीराः । अ॒तृ॒न्द॒न् । प्रा॒चा । अ॒हि॒न्व॒न् । मन॑सा । स॒प्त । विप्राः । विश्वा॑म् । अ॒वि॒न्द॒न् । प॒थ्या॑म् । ऋ॒तस्य॑ । प्र॒ऽजा॒नन् । इत् । ता । नम॑सा । आ । वि॒वे॒श॒ ॥ ५ ॥ ५ ॥

पुराकिलांगिरसांगावःपणिनामकैरसुरैरपहृत्य निगूढेकस्मिंश्चित्पर्वतेस्थापितास्तेचांगिरसस्तत्प्राप्त्यर्थमिन्द्रंतुष्टुवुः स्तुतश्चसइन्द्रोगवान्वेषणायदेवशुनींप्राहिणोत् साचगवांगवेषणपरासती तत्स्थानमलभत तयाविज्ञापितइन्द्रस्तागाआनीयांगिरोभ्यःप्रादादित्यैतिहासिकीकथा तथाचास्याऋचोयमर्थः—धीराःधीमंतःसप्तविप्रामेधाविनःसप्तसंख्याकाअंगिरसः वीळौदृढेपर्वतेसतीः निगूढाःसतीर्गाअभि अभिलक्ष्यअतृन्दन् निधानमपावृण्वन् उपेक्षामकुर्वन् ततस्तेंगिरसःपर्वतबिलेगावःसंतीतिमनसानिश्चित्यप्राचा येनमार्गेणप्रविष्टास्तेनैवप्राचीनेनमार्गेणतागाअहिन्वन् निरगमयन् यद्वा प्राचाप्रकर्षेणेन्द्रमंचतिप्राप्नोतीतिप्राक् तेनेंद्रविषयेणमनसा मन्यतइतिमनः स्तोत्रं तेनस्तोत्रेणाहिन्वन् अवर्धयन् इंद्रंतुष्टमकुर्वन् स्तुत्वाचऋतस्यपथ्यांयज्ञस्यमार्गेसाधुभूतां विश्वांसर्वामपहृतांगामविन्दन्नलभंत ततःसइंद्रः ता तान्यंगिरसांकर्माणिप्रजानन्नित्प्रकर्षेणजानन्नेव नमसानमस्कारेणांगिरसःसंभावयन्तैरधिष्ठितंपर्वतमाविवेश ॥ अतृन्दन् उतृदिर्हिंसानादरयोरित्यस्यलङि रुधादित्वाच्श्नम् तस्यश्नसोरित्यल्लोपः निघातः । प्राचा अंचेश्छदस्यसर्वनामस्थानमितिविभक्तेरुदात्तत्वं । अहिन्वन् । हिगतिवर्धनयोरित्यस्यलङिरूपं । अविंदन् विदॢलाभेइत्यस्यलङिमुचादित्वान्नुम् निघातः । पथ्यां पथिसाधुरित्यर्थे तत्रसाधुरितियत्प्रत्ययः यचिभमितिभसंज्ञायांनस्तद्धितेइतिटिलोपः यतोनावइत्यस्यानित्यत्वात्तित्स्वरितइतिस्वरितः । विवेश विशप्रवेशनेइत्यस्यलिटिरूपम् ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

वि॒दद्यदी॑स॒रमा॑रु॒ग्णमद्रे॒र्महि॒पाथः॑पू॒र्व्यंस॒ध्र्य॑क्कः ।
अग्रं॑नयत्सु॒पद्यक्ष॑राणा॒मच्छा॒रवं॑प्रथ॒माजा॑न॒तीगा॑त् ॥ ६ ॥

वि॒दत् । यदि॑ । स॒रमा॑ । रु॒ग्णम् । अद्रेः॑ । महि॑ । पाथः॑ । पू॒र्व्यम् । स॒ध्र्य॑क् । क॒रिति॑ कः । अग्र॑म् । न॒य॒त् । सु॒ऽपदी॑ । अक्ष॑राणाम् । अच्छ॑ । रव॑म् । प्र॒थ॒मा । जा॒न॒ती । गा॒त् ॥ ६ ॥

यदि यदासरमाइंद्रेणगवान्वेषणार्थंप्रेषिता सरमानामदेवशुनी अद्रेःपर्वतस्यरुग्णंभग्नं द्वारंविदत् अलभत तदानीमिंद्रोमहि महत्पूर्व्यंपूर्वप्रेषणकालेअन्नादिनींतेप्रजांकरिष्यामीति प्रतिज्ञातं सध्र्यक् इतरैरपिभोज्यैःसध्रीचीनंपाथोगव्यादिलक्षणंअन्नं कःअकार्षीत् तस्यैदत्तवान् ततःसुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणांक्षयरहितानांगवामग्रंप्रांतंनयत् प्रामोत् कुतइत्यतआह—यतःरवंतेषांहंभारवंप्रथमाप्रथमंजानतीसती अच्छ शब्दाभिमुख्येनगात् जगाम ॥ विदत् विद्लृलाभेइत्यस्यलुङि ऋदित्त्वात्च्लेरङादेशः तस्यस्वरः। सरमा सृगतौ औणादिकोमप्रत्ययः सरतीतिसरमा सरमासरणादितियास्कः। प्रत्ययस्वरः। रुग्णं रुजोभंगेइत्यस्यनिष्ठायामोदितश्चेतिनत्वं प्रत्ययस्वरः । पाथः पारक्षणे अन्नेचेत्यसुन्प्रत्ययः थुडागमः पातीतिपाथोन्नं नित्स्वरः । सध्र्यक् अंचुगतिपूजनयोः ऋत्विगित्यादिनाक्विन् सहअंचतीतिसहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः क्विन्प्रत्ययस्यकुत्वं अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनंकृतस्वरनिवृत्त्यर्थमितिसध्रिइत्यादेशोंतोदात्तः यणादेशेकृते उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितइति यणःस्वरितत्वं। कः करोतेर्लुङिसिपि च्लेः मंत्रेघसह्वरेत्यादिनालुक् गुणेकृते हल्ङ्याब्भ्यादिनासिलोपः विसर्जनीयः निघातः। नयत् नयतेर्लङिरूपं। सुपदी पादोऽन्यतरस्यामितिङीप्। गात् इणोलुङिरूपं ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

अगं॑च्छदु॒ विप्र॑तमः सखी॒यन्नसू॑दयत्सु॒कृते॒ गर्भ॒मद्रिः॑ ।
स॒सा॒न॒ मर्यो॒ युव॑भिर्मख॒स्यन्नथा॑भवद॒ङ्गिराः स॒द्यो अर्च॑न् ॥ ७ ॥

अग॑च्छत् । ऊँ इति॑ । विप्र॑ऽतमः । स॒खि॒ऽयन् । असू॑दयत् ।
सु॒ऽकृते॑ । गर्भ॑म् । अद्रिः॑ । स॒सान॑ । मर्यः॑ । युव॑ऽभिः । म॒ख॒स्यन् ।
अथ॑ । अ॒भ॒व॒त् । अङ्गि॑राः । स॒द्यः । अर्च॑न् ॥ ७ ॥

विप्रतमः अतिशयेनमेधावी सखीयन् अंगिरोभिःसाकमात्मनःसखित्वमिच्छन् इंद्रोगच्छदु गोभिरधिष्ठितंपर्वतमगमदेव सोद्रिः सखित्वमिच्छन्सुकृतेसुष्ठुयुद्धकर्त्रेइन्द्राय गर्भं गवात्मकंगर्भमसूदयत् निरगमयत् युवभिर्नित्यतरुणैर्मरुद्भिःसह मखस्यन् गोधनमंगिरसामिच्छन् मर्यः असुराणांमारयिताइन्द्रः ससान असुरैरपहृताः तागाभेजे अथानंतरमंगिराःसप्ता-

नामंगिरसांमध्येवरिष्ठोंगिराऋषिःइंद्रात्तागालब्ध्वा सद्यस्तदानीमेव अर्चन् इंद्रंपूजयन्नभवत् ॥ अगच्छत् गमेर्लङिरूपं । सखीयन् सुपआत्मनःक्यच् । असूदयत् षूदनिरासेइत्यस्यण्यंत-स्यलङिरूपं । ससान षणसंभक्तावित्यस्यलिटिणलिरूपं लित्स्वरः । मखस्यन् छंदसिपरे-च्छायामपिक्यच् सर्वप्रातिपदिकेभ्योलालसायांसुग्वक्तव्यइतिसुगागमः एकादेशस्वरः । अं-गिराः सृगतौ अंगारशब्देउपपदे सर्तेर्धातोरसुन्प्रत्ययः उपपदेगकारात्परस्याकारस्येत्वं अंत्यलोपश्च धातोर्लोपश्च अंगिराइतिसूत्रेणनिपात्यते भूतकालेअंगारेभ्यःसृतइतिअंगिराऋषिः अंगारेष्वंगिराइतियास्कः । नित्स्वरः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सतःसंतःप्रतिमानंपुरोभूर्विश्वावेदजनिमाहन्तिशुष्णंम् ।
प्रणोदिवःपदवीर्गव्युरर्चन्त्सखासखीँरमुञ्चन्निरवद्यात् ॥ ८ ॥

सतःऽसंतः । प्रतिऽमानंम् । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद । जनिम । हन्ति । शुष्णंम् । प्र । नः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुञ्चत् । निः । अवद्यात् ॥ ८ ॥

योयमिंद्रः सतःसतःउत्तमस्यवसुनःप्रतिमानं प्रतिमीयतउपमीयतेऽनेनसर्वमितिप्रतिमा-नंप्रतिनिधिः यद्वा सतःसतोजातस्यसर्वस्यप्रतिमानंस्वस्यमहत्त्वेनप्रतिमाइतिइयत्तयासर्वंपरि-च्छिनत्तीत्यर्थः पुरोभूः युद्धेपुरतःशत्रूनवाप्नोतीतिपुरोभूश्च विश्वाजनिमसर्वाणिजातानिवेदजा-नाति शुष्णं शुष्णनामानमसुरंहंति पदवीःकवितमः गव्युःगोधनमंगिरसामिच्छन् अस्माकं सखाइंद्रःसखीन्नोऽस्मान्दिवःद्युलोकादागत्यप्रार्चन प्रकर्षेणपूजयन् अवद्यात् वृत्रबाधरूपाद्दो-षान्निरमुंचत् नितरांमुंचतु ॥ प्रतिमानं मातीतिमानं औणादिकोनन्प्रत्ययः यद्वा करणेल्युट् । पुरोभूः भूप्राप्तौ क्विप् । वेद वेत्तेर्लटिरूपं । जनिम जनीप्रादुर्भावे जनिहृभ्यामिमनिन्निति इमन्-निन्प्रत्ययः भूतकालेजातानीतिजनिम सुपांसुलुगितिसुपोलुक् नित्स्वरः । हन्ति हंतेर्लटिरूपं वाक्यभेदादनिघातः । शुष्णं शोषयतीतिशुष्णः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमितिसंहितायांणत्वं । पदवीः वीकान्त्यादिषु क्विप् पदानिवेत्तिपरस्परसंगतानिकरोतीतिपदवीः कविः । गव्युः गोश-ब्दात्परेच्छायांछंदसिक्यच् वांतोयिप्रत्ययेइतिवांतादेशः क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ।

---

१ नि० ३. १७. ।

अर्चन् अर्चतेःशतरिरूपं । सखीन् संहितायांनकारस्यदीर्घादटीतिरुः पूर्वस्यवर्णस्यअत्रानुनासिकेत्यनुनासिकादेशः । अमुंचत् मुच्लृमोक्षणेइत्यस्यलङि शेमुचादीनामितिनुमागमः निघातः । अवद्यात् वदव्यक्तायांवाचीत्यस्यनञ्पूर्वस्यगर्ह्यार्थे अवद्यपण्यवर्याइतिनिपातनाद्यत्प्रत्ययः॥८॥

अथनवमी—

निगंव्यतामनंसासेदुरर्कैःकृण्वानासोअमृतत्वायंगातुम् ।
इदंचिन्नुसदंनंभूर्येषांयेनमासाँअसिषासन्नृतेनं ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनंसा । सेदुः । अर्कैः । कृण्वानासंः । अमृतऽत्वायं ।
गातुम् । इदम् । चित् । नु । सदंनम् । भूरिं । एषाम् । येनं ।
मासांन् । असिंसासन् । ऋतेनं ॥ ९ ॥

गव्यता गाइच्छतामनसायुक्ताः अर्कैरर्चनीयैःस्तोत्रैः अमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थंगातुं गच्छन्त्यनेनेतिगातुर्मार्गः अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतंमार्गंकृण्वानासः कुर्वाणास्तेंगिरसःनिषेदुः सत्राख्येकर्मण्यासीदन् एषामंगिरसांइदंचित्सदनं इदमेवसत्राख्येकर्मण्यासदनंभूरिनुप्रभूतंअमृतत्वप्राप्त्यर्थंमहानुपायःखलु कुतइत्यतआह—ऋतेनसत्यभूतेनयेनसत्रकर्मणातेंगिरसोमासानभिप्लवपृष्ठ्यषळहैः कल्पितान्मासान् असिसासन् संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता गोशब्दात्क्यचिरूपं वांतोयिप्रत्ययेइतिवांतादेशः एकादेशस्वरः । सेदुः सदेर्लिटि अतएकहल्मध्येनादेशादेर्लिटीत्येत्वाभ्यासलोपौ निघातः । कृण्वानासः कृविर्हिंसाकरणयोरित्यस्यताच्छीलिकश्चानश् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः चित्स्वरः । गातुं गाङ्गतौ कमिनमिजनिगाभापायाहिभ्यइतिकरणेतुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । असिषासन् षणसंभक्तावित्यस्य सनि जनसनखनांसन्झलोरित्यात्वं अभ्यासस्य सन्यतइतीत्वं सनोतेरनइतिसंहितायांषत्वं तदंताल्लङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

संपश्यंमानाअमदन्नभिस्वंपयंःप्रत्नस्यरेतंसोदुघांनाः ।
विरोदंसीअतपद्घोषंएषांजातेनिष्ठामदंधुर्गोषुंवीरान् ॥ १० ॥ ६॥

सम्ऽपश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वम् । पयः । प्रत्नस्य ।
रेतसः । दुघानाः । वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषाम् ।
जाते । निःऽस्थाम् । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वंस्वकीयंगोधनं अभि अभिलक्ष्य संपश्यमानाः मदीयाएतागावइत्यात्मीयतयाजानानास्तेंगिरसः प्रत्नस्य पुराजातस्यरेतसस्तदुपलक्षितस्यपुत्रस्यधारणार्थंपयोदुघानास्तागाः पयोदुहंतःसंतः अमदन् अहृष्यन् एषामंगिरसांघोषः हर्षादुत्पन्नोमहाध्वनिःस्तुतिजातोवारोदसीद्यावापृथिव्यौव्यतपत् तेव्याप्यातपिष्ट ततस्तेंगिरसः जातेआत्मीयतयासंपन्नेचराचरात्मकेवस्तुनिनिष्ठामदधुः यथापूर्वंस्थितिमकार्षुः तथा गोषुआहृतासुवीरान्रक्षाकर्मण्यतिशूरान्पुरुषानदधुः स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः संपूर्वस्यदृशेः दृशेश्चेतिवक्तव्यमित्यात्मनेपदं शानचोलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेकृतेधातुस्वरः । अमदन् मदीहर्षेइत्यस्यलुङि णिच्यङिरूपं निघातः । दुघानाः दुहप्रपूरणेइत्यस्मात्शानच् अदादित्वाच्छपोलुक् घत्वंछान्दसं वृषादित्वादाद्युदात्तः । अतपत् विपूर्वस्यतपतेरत्रसकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः लङिरूपं । घोषः घुषसंशब्दने घञंतः ञित्स्वरः । निष्ठां ष्ठागतिनिवृत्तौ स्थःकचेतिक्विप् कृदुत्तरपदस्वरः । अदधुः दधातेर्लङि झेः सिजभ्यस्तेतिजुसादेशः वाक्यभेदान्निघाताभावः । गोषु सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वेप्राप्ते नगोश्वन्नितिप्रतिषिद्धत्वात्प्रातिपदिकस्वरः ॥ १० ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अथैकादशी–

सजातेभिर्वृत्रहासेदुंहव्यैरुदुस्रियाअसृजदिन्द्रोअर्कैः ।
उरूच्यस्मैघृतवद्भरन्तीमधुस्वाद्मदुदुहेजेन्यागौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृत्रऽहा । सः । इत् । ऊम् इति । हव्यैः । उत् ।
उस्रियाः । असृजत् । इन्द्रः । अर्कैः । उरूची । अस्मै । घृतऽवत् ।
भरन्ती । मधु । स्वाद्म । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

सइन्द्रः जातेभिःसहायतयासंपन्नैर्मरुद्भिःसहितःसन् वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्यहंताभवति सेदु सएवेंद्रः अर्कैरर्चनीयैः अतएव हव्यैर्होतव्यैर्मरुद्भिःसहितःसन् उस्रियाःऊर्ध्वंवसत्यासु-

क्षीरादिरूपंहविरित्युस्रियागावः यद्वा ऊर्ध्वंक्षीरदधिनवनीतादिक्रमेणासुवसतीति उस्रियेति गोनाम उत्स्राविणोस्यांभोगाइतियास्कः । तागाउदसृजत् यज्ञार्थंसम्यक्ससर्ज यस्मादेवंतस्मात् घृतवद्धृतोपेतंक्षीरादिकंहविः भरंती बिभ्राणा अतएव उरूची उरुप्रभूतमग्निहोत्रादिकमंचति हविः प्रदातुंप्राप्नोतीत्युरूची जेन्या जेतव्या प्रशस्तागौरस्मैयजमानायस्वाद्म स्वादुतरं मधुमधुरंक्षीरादिदुदुहे दुह्यतेस्म ॥ उस्रियाः वसनिवासेइत्यस्मात्स्फायितंचीत्यादिनारक्प्रत्ययः उस्रशब्दात्स्वार्थेपृषोदरादित्वाद्धप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः यद्वा सृगतौ उत्पूर्वस्यसरतेःकप्रत्ययः पूर्वपदस्यांत्यलोपश्छान्दसः अत्रापिस्वार्थिकोघप्रत्ययः । असृजत् सृजविसर्गे इत्यस्यलङिरूपं । उरूची उरुअंचतीतिक्विन् अंचतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । दुदुहे दुहप्रपूरणेइत्यस्यलिटिरूपं । जेन्या जयतेःकृत्यार्थेकेन्यप्रत्ययः इकारलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

पित्रेचिच्चक्रुःसदनंसमस्मैमहित्विषीमत्सुकृतोविहिख्यन् ।
विष्कभ्नन्तःस्कम्भनेनाजनित्रीआसीनाऊर्ध्वंरभसंविमिन्वन् ॥१२॥

पित्रे । चित् । चक्रुः । सदनम् । सम् । अस्मै । महि । त्विषिऽमत् ।
सुऽकृतः । वि । हि । ख्यन् । विऽस्कभ्नन्तः । स्कम्भनेन ।
जनित्री इति । आसीनाः । ऊर्ध्वम् । रभसम् । वि । मिन्वन् ॥ १२ ॥

सत्रमनुतिष्ठन्तोंगिरसः पित्रेचित्पालकायास्माइंद्रायमहिमहत्त्विषीमद्दीप्तिमत्सदनमुत्तमंस्थानंसंचक्रुः कथमितितदुच्यते—यतःसुकृतःसमुपार्जितकर्माणस्तेंगिरसःतादृशंइंद्रस्योचितंस्थानं विख्यन्हि विशेषेणादर्शयन्खलु कुतइत्यतआह—आसीनाः सत्रमुपतिष्ठन्तः तेंगिरसःजनित्रीसर्वस्यजगतोजनयित्र्यौद्यावापृथिव्यौस्कंभनेनस्तंभनसाधनेनांतरिक्षेणविष्कभ्नंतः यथातेरोदस्यावधोनपततः तथाविष्टब्धेकुर्वंतःसंतः रभसंवेगवंतंतमिंद्रंऊर्ध्वंद्युलोकेविमिन्वन् हविःस्वीकरणार्थंविशेषेणास्थापयन् ॥ चक्रुः करोतेर्लिटिउसिरूपं निघातः । ख्यन् ख्याप्रकथने अस्यलुङिच्लेरस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङित्यङादेशः आतोलोपइटीत्याकारलोपः हियोगादनिघातः । विष्कभ्नंतः स्कंभुरोधने सौत्रोधातुः तस्माच्छतरिरूपं वेःस्कभ्नातेर्नित्य-

१ नि० ४. १९ ।

मितिषत्वं शतृप्रत्ययस्वरः । जनित्री ऋन्नेभ्योङीप् जनितामंत्रेइतिनिपातनाण्णिलोपः वाछंदसीतिसवर्णदीर्घः । आसीनाः आसउपवेशनेइत्यस्माच्छानच् ईदासइतीकारः शानचोलसार्वधातुकस्वरेकृतेधातुस्वरः । मिन्वन् डुमिञ्प्रक्षेपणेइत्यस्यलङिरूपं निघातः ॥ १२॥

अथत्रयोदशी–

महीयदिंधिषणांशिश्नथेधात्सद्योवृधंविभ्वं१ंरोदस्योः ।
गिरोयस्मिन्ननवद्याःसमीचीर्विश्वाइन्द्रांयतविषीरनुत्ताः ॥ १३ ॥

मही । यदि । धिषणा । शिश्नथे । धात् । सद्यःऽवृधम् । विऽभ्वम् । रोदस्योः । गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । सम्ऽईचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तविषीः । अनुत्ताः ॥ १३ ॥

महीमहतीधिषणाअस्माभिःक्रियमाणेंद्रविषयास्तुतिः रोदस्योःशिश्नथे द्यावापृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय सद्योवृधंतदानीमेववर्धमानंविभ्वं विभुं तयोर्धारणसमर्थसाधनंयदिधात् अकरोत् ततस्तत्रवर्तमानेयस्मिन्निंद्रे अनवद्याः दोषरहितागिरः स्तुतिलक्षणावाचः समीचीः संगताभवंति इंद्रायेतिविभक्तिव्यत्ययः तादृशस्येंद्रस्यविश्वास्तविषीःसर्वाणिबलानि अनुत्ताः अपरप्रेषितानिस्वभावसिद्धान्येव ॥ धिषणा ञिधृषाप्रागल्भ्ये धृषेर्धिषचसंज्ञायामितिक्युप्रत्ययः धातोर्धिषादेशः धृष्णोत्यनयेतिधिषणास्तुतिः प्रत्ययस्वरः । शिश्नथे श्नथहिंसार्थः अस्मात्क्विप् छंदस्युभयथेतितस्यसार्वधातुकत्वाच्छप् तस्य बहुलंछंदसीतिश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं धातुस्वरः । धात् दधातेश्छान्दसेलुङिरूपं यद्योगादनिघातः । विभ्वं भवतेःक्विप् छन्दस्युभयथेतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । अनुत्ताः णुदप्रेरणेइत्यस्य नञ्पूर्वस्यनिष्ठायां नसत्तनिषत्तेत्यादिनानिपातनान्निष्ठातकारस्यनत्वाभावः नञ्स्वरः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

मह्यातेंसख्यंवंश्मिशक्तीरावृत्रघ्नेनियुतोंयन्तिपूर्वीः ।
महिंस्तोत्रमवआगन्मसूरेरस्माकंसुमंधवन्बोधिगोपाः ॥ १४ ॥

महि । आ । ते । सख्यम् । वश्मि । शक्तीः । आ । वृत्रऽघ्ने ।
निऽयुतः । यन्ति । पूर्वीः । महि । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म ।
सूरेः । अस्माकम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४

हेइंद्र ते तव महि महत्सख्यमावश्मि आकामये शक्तीः त्वत्संबंधीनिदानानिवाकामये वृत्रघ्ने वृत्रासुरस्यहंत्रेतुभ्यंपूर्वीर्बह्व्योनियुतोवडवाआयंति वहनार्थमागच्छन्ति सूरेःविदुषस्तवमहि महत्स्तोत्रं अवः हविर्लक्षणमन्नंच आगन्म प्रापयामः हेमघवन्निंद्र तादृशस्त्वं अस्माकं सुसुष्ठुगोपाः पालयिताभवामीतिबोधिबुध्यस्व ॥ सख्यं सख्युर्यइतिभावार्थेयप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । वश्मि वशकांतौ लटिरूपं । नियुतः युमिश्रणे क्विप् नितरांयुवन्तिमिश्रयन्त्यात्मानंरथेष्वितिनियुतोवडवाः । अगन्म गमेर्लङ्युत्तमबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् म्वोश्चेतिमकारस्यनकारः निघातः । बोधि बुधेर्लोटि हेर्धौरूपं निघातः । गोपाः गुपूरक्षणे गुपूधूपेत्यादिनाआयप्रत्ययः तदन्तात्क्विप् अतोलोपयलोपौ प्रत्ययस्वरः ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

महिक्षेत्रंपुरुश्चन्द्रंविविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथंसमैरत् ।
इन्द्रोनृभिरजनद्दीद्यानःसाकंसूर्यमुषसंगातुमग्निम् ॥ १५ ॥ ७ ॥

महि । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिऽभ्यः ।
चरथम् । सम् । ऐरत् । इन्द्रः । नृऽभिः । अजनत् । दीद्यानः ।
साकम् । सूर्यम् । उषसम् । गातुम् । अग्निम् ॥ १५ ॥ ७ ॥

योयमिंद्रः महिमहत्क्षेत्रं केदारादि पुरुप्रभूतंचंद्रंहिरण्यंचविविद्वानर्थिभ्यःसखिभ्योऽस्मभ्यंलंभयन् आदिदनंतरंचरथंचरात्मकंगवादिकंचसमैरत् सम्यक्प्रैरयत् दत्तवानित्यर्थः दीद्यानोदीप्यमानःसोयमिंद्रः नृभिर्नेतृभिःकर्मसहायभूतैर्मरुद्भिःसाकंसहितःसन्सूर्यंकालस्यनिर्वाहकमादित्यं उषसं उषःकालंगातुं गायन्ति स्तुवन्त्यस्यामिंद्रादिदेवानितिगातुःपृथिवी तां अग्निमग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतमाहवनीयादिलक्षणमग्निंचअजनत्अजनयत् ॥ पुरुचंद्रं संहितायांह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदेमंत्रेइतिसुडागमः तस्यश्चुत्वेनशकारः पदकालेनास्तिसुडागमः पुरु

कुप्रत्ययस्वरः चंद्रं रक्प्रत्ययस्वरः । चरथं चरतिर्गत्यर्थः अस्मादौणादिकस्थप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । ऐरत् ईरगतावित्यस्यलङि आडजादीनामित्याडागमः निघातः । अजनत् जनेर्ण्यन्तस्यलङिरूपं बहुलमन्यत्रापिसंज्ञाछन्दसोरितिणिलुक् । गातुं गैशब्दे गापायाहिभ्यइतितुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ १५ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथषोडशी—

अपश्चिदेषविभ्वोऽदमूनाःप्रसध्रीचीरसृजद्विश्वश्चंन्द्राः ।
मध्वःपुनानाःकविभिःपवित्रैर्द्युभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुत्रीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् ।
विश्वऽचंन्द्राः । मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पवित्रैः ।
द्युऽभिः । हिन्वन्ति । अक्तुऽभिः । धनुत्रीः ॥ १६ ॥

दमूनाः दांतंमनोयस्यासौदमूनादांतमनाः यद्वा दाम्यतीतिदमूनाः उपरतइत्यर्थः सएषएवेंद्रः विभ्वः व्याप्ताः सध्रीचीः परस्परसंगताः विश्वश्चंद्राः विश्वस्याह्लादयित्रीः विश्वस्याह्लादोयाभ्यस्ताइतिवा एवंभूताः अपश्चित् अपोपिप्रासृजत् सृष्टवान् सृष्टाश्चताआपः मध्वः माधुर्योपेतान्सोमान्कविभिःपवित्रैः अग्निवायुसूर्यैः पुनानाः शोधयित्र्यः धनुत्रीः सर्वस्यजगतःप्रीणयित्र्यःसत्यः द्युभिर्दिवसैरक्तुभीरात्रिभिर्हिन्वन्तिरात्रिदिवंसर्वंजगत्स्वस्वव्यापारप्रवणंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दमूनाः दमुउपरमे दमेरूनसिरित्यूनसिप्रत्ययः दाम्यतीतिदमूनाः यद्वा दान्तशब्दस्यदभावःमनसोमकारात्परस्याकारस्यऊकारश्छान्दसः । असृजत् सृजविसर्गे । हिन्वंति हिगतौ निघातः । धनुत्रीः धनधान्येइत्यस्मादशित्रादित्वादुत्रप्रत्ययः शार्ङ्गरवाद्ययोङीन्द्रष्टव्यः नित्स्वरः ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी—

अनुकृष्णेवसुधितीजिहातेउभेसूर्यस्यमंहनायजंत्रे ।
परियत्तेमहिमानंवृजध्यैसखायइन्द्रकाम्याऋजिप्याः ॥ १७ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिती इति वसुऽधिती । जिहाते इति । उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजत्रे इति । परि । यत् । ते । महिमानम् । वृजध्यै । सखायः । इन्द्र । काम्याः । ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

हेइंद्र सूर्यस्यसुष्ठुजगतःप्रेरकस्यतव मंहना महत्त्वेनसामर्थ्येन वसुधितीवस्तव्यपदार्थधारणोपेते यजत्रे यजनार्हे ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनुजिहाते पुनःपुनरावृत्त्य वर्तेते किंच ऋजिप्याः ऋजुगतयः सखायस्तेमित्रभूताःकाम्याःकमनीयामरुतः वृजध्यैकर्मविघ्नकारिणामसुराणांवर्जनायपरिभवाय यद्यस्यतेतवमहिमानंसामर्थ्यमनुसृत्य परि परितःप्रभवन्ति ॥ जिहाते ओहाङ्गतौ जुहोत्यादिः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं निघातः । मंहना महिवृद्धौ ल्युट् लित्स्वरः । वृजध्यै वृजीवर्जने तुमर्थेकध्यैप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः । काम्याः कमेर्ण्यन्तस्याचोयदितियत्प्रत्ययः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं । ऋजिप्याः ओप्यायीवृद्धौ क्विप् लोपोव्योर्वलीतियलोपः पूर्वपदस्योकारस्येकारोव्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनंछान्दसं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी—

पतिर्भववृत्रहन्त्सूनृतानांगिरांविश्वायुर्वृषभोवयोधाः ।
आनोगहिसख्येभिःशिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिःसरण्यन् ॥१८॥

पतिः । भव । वृत्रऽहन् । सूनृतानाम् । गिराम् । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयःऽधाः । आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऊतिऽभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

हेवृत्रहन्निंद्र विश्वायुः विश्वंसंपूर्णमायुर्यस्यासौविश्वायुरविनाशी वृषभःकामानांवर्षिता वयोधाः अन्नस्यदाता तादृशस्त्वं सूनृतानांगिरां अस्माभिःक्रियमाणानां प्रियतमानांवाचांपतिः स्वामीभव तथा सरण्यन्सरणंयज्ञार्थंगमनमिच्छन् महान्महीभिर्महतीभिरूतिभिः रक्षाभिःशिवेभिः कल्याणैःसख्येभिःफलदानरूपोपकारलक्षणैःसख्यैश्वसहितस्त्वंनोऽस्मान्प्रत्यागहि यज्ञार्थमागच्छ ॥ सूनृतानां ऊनपरिहाणे सुतरांऊनयत्यप्रियमितिसूनितिप्रियमुच्यते तच्चतदृतंसत्यंचे-

तिसूनृतं परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वयोधाः वयस्युपपदेदधातेर्विच् । गहि गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् सेर्हिरादेशः अपिच्च तस्यङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनाम-लोपः तस्यासिद्धत्वादतोहेरितिहेर्लुङ्नभवति निघातः । सरण्यन् सरणशब्दात्क्यच् एकादेश-स्वरः ॥ १८ ॥

अथैएकोनाविंशी—

तमं॑ङ्गि॒र॒स्वन्नम॑सासप॒र्यन्नव्यं॑कृणोमि॒सन्यं॑सेपु॒रा॒जाम् ।
द्रुहो॒वियाहि॒बहु॒लाअदे॑वीः॒स्व॑श्चनोमघवन्त्सा॒तये॑धाः ॥ १९ ॥

तम् । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । नम॑सा । स॒प॒र्यन् । नव्य॑म् । कृ॒णो॒मि॒ ।
सन्य॑से । पु॒रा॒ऽजाम् । द्रुहः॑ । वि । या॒हि॒ । ब॒हु॒लाः । अदे॑वीः ।
स्वं१रिति॑ स्वः॑ । च॒ । नः॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । सा॒तये॑ । धाः॒ ॥ १९ ॥

हेइंद्र अंगिरस्वत् अंगिरसइवनमसास्तोत्रेणसपर्यन्पूजयन्विश्वामित्रोहं तंतादृशम-हिमोपेतं पुराजां पुरातनंत्वांसन्यसे संभजनायनव्यंकृणोमि स्तोतव्यतयाभिनवंकरोमि अदेवीः तमोरूपत्वेनाद्योतमानान्बहुलाबहून्द्रुहः द्रोग्धॄन्शत्रुभूतान्राक्षसान्वियाहि विशेषेणप्र-तिंप्रापय हेमघवन्निन्द्र नोऽस्मभ्यं स्वः स्वंधनंच सातयेसंभजनार्थंधाःधेहि ॥ अंगिर-स्वत् अंगिरसइव तेनतुल्यमितिवतिप्रत्ययः नभोंगिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञायांस-कारस्यरुत्वाभावः । सपर्यन् सपरशब्दःकण्ड्वादिः । नव्यं णुस्तुतावित्यस्मादचोयदितियत्प्रत्ययः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेतिवांतादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं । कृणोमि कृवेर्लटिरूपं । संन्यसे सन-तेर्भावेक्विप् यसुप्रयत्ने असमात्क्विप् सनःसंभजनस्ययसेयत्नायसंभजनार्थमित्यर्थः।पुराजां जने-र्विट् आत्वेरूपं । याहि यातेर्लोटिरूपं । स्वः स्वरादिनिपातमव्ययमित्यव्ययसंज्ञायां अव्यया-दाप्सुपइतिसुपोलुक् ।सातये षणसंभक्तौ भावेक्तिन् जनसनेत्यादिना आत्वं ऊतियूतीत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥ १९ ॥

अथविंशी—

मि॒हः॑पाव॒काःप्रत॑ताअभूवन्त्स्व॒स्तिनः॑पिपृहिपा॒रमा॑साम् ।
इन्द्र॒त्वंर॑थि॒रःपा॑हिनोरि॒षोम॒क्षूम॑क्षूकृणु॒हिगो॒जितो॑नः ॥ २० ॥

मिहः । पावकाः । प्रऽतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि ।
पारम् । आसाम् । इन्द्र । त्वम् । रथिरः । पाहि । नः । रिषः ।
मक्षुऽमक्षु । कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

हेइन्द्र तेपावकाःपापानांशोधयित्र्यः मिहः सेचनसाधनान्यापः प्रतताः लोकेप्रकर्षेणविस्तृताअभूवन् आसामपांस्वस्तिविनाशरहितंपारंतीरंनोस्मदर्थंपिपृहिजलैःसंपूर्णंकुरु जलमवारपारीणंकुर्वित्यर्थः रथिरोरथवांस्त्वंरिषोहिंसकाच्छत्रोःसकाशान्नोस्मान्पाहिपालय अनन्तरं नोऽस्मान्मक्षुमक्षु अतिशीघ्रं गोजितः गवादिपशूनांजेतॄन्कृणुहिकुरु सुवृष्टिप्रदानेनतडागादिजलाशयान्संपूर्णान्कृत्वागवादिधनयुक्तान्कुर्वितिभावः ॥ अभूवन् भूसत्तायामित्यस्यलुङि रूपं निघातः । पिपृहि पृपालनपूरणयोः जुहोत्यादिः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं हेर्ङित्त्वादगुणः निघातः । रथिरः मत्वर्थे मेधारथाभ्यामिरन्निरचाविति इरच्प्रत्ययः । रिषः रिषहिंसायां क्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वं । मक्षुमक्षु नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनं संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङिति दीर्घः ॥ २० ॥

अथैकविंशी—

अदेदिष्टवृत्रहागोपतिर्गाअन्तःकृष्णाँअरुषैर्धामभिर्गात् ।
प्रसूनृतादिशमानऋतेनदुरश्चविश्वाअवृणोदपस्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृत्रऽहा । गोऽपतिः । गाः । अन्तरिति । कृष्णान् ।
अरुषैः । धामऽभिः । गात् । प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन ।
दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१॥

वृत्रहा वृत्रस्यहन्ता गोपतिर्गवांस्वामीसन् इन्द्रः गाः अदेदिष्ट अस्मभ्यंदिशतु तथा कृष्णान्कर्मविघ्नकारिणोसुरानरुषैरारोचमानैर्धामभिस्तेजोभिरन्तः अन्तर्धानंविनाशंगातगमयतु तथा सूनृताःप्रियतमाःगाः ऋतेनप्रतारणवर्जितेनसत्येनवाक्येनप्रदिशमानःअंगिरोभ्यःप्रदिशन्निन्द्रःविश्वाःसर्वाणिदुरःगवांस्वेच्छयानिर्गमनद्वाराणि स्वाः स्वकीयागाश्चापावृणोत व्रजेगाः स्थापयित्वा तानिद्वाराणिआच्छादितवानित्यर्थः ॥ अदेदिष्ट दिशअतिसर्जनेइत्यस्माद्यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं अडागमस्वरः । गोपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात इ-

णूगतौ अन्तर्भावितण्यर्थः। दिशमानः दिशेर्व्यत्ययेनशानच् तस्यलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेशस्वरः। अवृणोत् वृञ्वरणेइत्यस्यलङिरूपम् ॥ २१ ॥

अथद्वाविंशी—

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ २२ ॥८॥

शुनम्। हुवेम। मघऽवानम्। इन्द्रम्। अस्मिन्। भरे। नृऽतमम्।
वाजसातौ। शृण्वन्तम्। उग्रम्। ऊतये। समत्ऽसु। घ्नन्तम्।
वृत्राणि। सम्ऽजितम्। धनानाम् ॥ २२ ॥ ८ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ २२ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

इन्द्रसोमंसोमपतइतिसप्तदशर्चंतृतीयंसूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रान्तंच—इन्द्रसोमंत्र्यूनेति। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः द्वितीयेहनिमरुत्वतीयेइन्द्रसोममितीदंसूक्तंनिविद्धानीयं द्वितीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रसोमंयातऊतिरवमेतिमध्यन्दिनइति गोसवविवधयोरपिमरुत्वतीयशस्त्रेएतत्सूक्तम्। सूत्रितञ्च—इन्द्रसोममेतायामेतिमध्यन्दिनइति। उद्भिद्बलभिदोरपिमरुत्वतीयएतत्सूक्तम्। सूत्रितञ्च—इन्द्रसोममिन्द्रःपूर्भिदितिमध्यन्दिनइति।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

इन्द्रसोमंसोमपतेपिबेमंमाध्यंन्दिनंसवनंचारुयत्ते।
प्रप्रुथ्याशिप्रेमघवन्नृजीषिन्विमुच्याहरीइहमादयस्व ॥ १ ॥

इन्द्र। सोमम्। सोमऽपते। पिब। इमम्। माध्यंन्दिनम्।
सवनम्। चारु। यत्। ते। प्रऽप्रुथ्य। शिप्रे इति। मघऽवन्।
ऋजीषिन्। विऽमुच्य। हरी इति। इह। मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रोब्रूते—सोमपते सोमस्याधिपते हेइन्द्र इममस्माभिर्माध्यन्दिनेसवनेक्रियमाणंसोमं सोमरसंपिब यद्यस्मात्तेत्वदर्थंक्रियमाणमिमंमाध्यन्दिनं मध्यंदिनसंबन्धिसवनंनिष्केवल्याख्यं शस्त्रंचारुरमणीयंवर्तते मघवन्धनवन्नृजीषिन्नृजीषशब्देनगतसारंसोमद्रव्यमुच्यते तद्वन् हेइन्द्र हरी रथेयोजितावश्वौ रथाद्विमुच्य शिप्रेहनू प्रपुथ्य अत्रत्येनग्रासेनपूरयित्वा इह देवयजनदेशेमादयस्व तावश्वौहर्षय ॥ प्रपुथ्य प्रोथृपर्याप्तावित्यस्यल्यपिरूपं ह्रस्वश्छान्दसः लित्स्वरः । ऋजीषिन् अर्जषर्जअर्जनेइत्यस्मादर्जेश्चऋजिचेतिइषन्प्रत्ययः ऋजिइत्यादेशश्चधातोः अर्ज्यतइत्यृजीषं तदस्यास्तीतीनिप्रत्ययः आमन्त्रितत्वान्निघातः । मादयस्व मदिस्तुत्यादिषु हेतुमण्णिच् निघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

गवाशिरंमन्थिनमिन्द्रशुक्रंपिबासोमंररिमातेमदाय ।
ब्रह्मकृतामारुतेनागणेनसजोषारुद्रैस्तृपदावृषस्व ॥ २ ॥

गोऽआशिरम् । मन्थिनम् । इन्द्र । शुक्रम् । पिब । सोमम् ।
ररिम । ते मदाय । ब्रह्मऽकृता । मारुतेन । गणेन ।
सऽजोषाः । रुद्रैः । तृपत् । आ । वृषस्व ॥ २ ॥

हेइन्द्र गवाशिरं गव्यस्यपयसआशीर्मिश्रणंयस्मिन्तंसोमं अपिच मन्थिनंमन्थसंयुक्तं शुक्रं अभिनवं यद्वा शुक्रं शुक्रामन्थिग्रहेवर्तमानं एवंत्रिषुसवनेषुवर्तमानमिमंसोमंपिब ते तवमदायहर्षायररिम तंसोमंवयंप्रयच्छामः मारुतेन मरुतांगणःमारुतः सचब्रह्मकृता ब्रह्म स्तोत्रंकरोतीतिब्रह्मकृत् इन्द्रविषयस्तोत्रंकुर्वाणेनमारुतेनगणेन रुद्रैरेकादशसंख्याकैरुद्रैश्चसजोषाःसंगतस्त्वंतृपत् सोमपानेनतृप्यन् आवृषस्व तमिमंसोमंसर्वतोजठरेसिञ्च धारय ॥ गवाशिरं श्रिणातेराङ्पूर्वात्क्विपि अपस्पृधेथामानृचुरित्यादिनानिपातनादाशिरादेशः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिब द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । ररिम रातेश्छान्दसेवर्तमानेलिटि रूपं असमानवाक्यत्वान्निघाताभावः आगमाअनुदात्ताइतिइटोनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । तृपत् तृपप्रीणने तुदादिः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । वृषस्व वृषसेचने व्यत्ययेनशः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

येतेशुष्मंयेतविषीमवर्धन्नर्चन्तइन्द्रमरुतस्तओजः ।
माध्यंन्दिनेसवनेवज्रहस्तपिबारुद्रेभिःसगणःसुशिप्र ॥ ३ ॥

ये । ते । शुष्मम् । ये । तविषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र ।
मरुतः । ते । ओजः । माध्यंन्दिने । सवने । वज्रऽहस्त । पिब ।
रुद्रेभिः । सऽगणः । सुऽशिप्र ॥ ३ ॥

हेइन्द्र येमरुतः ते तव शुष्मंशत्रूणांशोषकंतेजः येचमरुतः तविषींबलंचावर्धन् युद्धसहकारितयाअवर्धयन् तेमरुतः अर्चन्तस्त्वांस्तुवन्तःसन्तः तेतव ओजोयुद्धसामर्थ्यंअवर्धयन् वज्रहस्त वज्रयुक्तौहस्तौयस्येतितादृश सुशिप्र शोभनहनो शिप्रेहनूनासिकेतियास्कः । हेइन्द्र रुद्रेभिःरोदयन्तिशत्रूनितिरुद्रामरुतः तैःसगणस्त्वंमाध्यंदिनेसवनेसोमंपिब ॥ अवर्धन् वृधुवर्धने अन्तर्भावितण्यर्थः यद्वृत्तयोगादनिघातः । माध्यन्दिने उत्सादित्वादञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥३॥

अथचतुर्थी–

तइन्न्वस्यमधुमद्विविप्रइन्द्रस्यशर्धोमरुतोयआसन् ।
येभिर्वृत्रस्येषितोविवेदामर्मणोमन्यमानस्यमर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः ।
मरुतः । ये । आसन् । येभिः । वृत्रस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः ।
मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

हेमरुतः इन्द्रस्यशर्धोबलभूताआसन तइत् तएवमरुतः अस्य द्वितीयार्थेषष्ठी इममिन्द्रं मधुमत्तवसहायायवयमास्महे त्वंयुद्धमभिगच्छेतिमाधुर्योपेतंवाक्यंयथाभवतितथाविविप्रेनुक्षिप्रंप्रैरयन् येभिर्यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भिःइषितःप्रेरितःइन्द्रःअमर्मणः परैरविदितमर्मस्थानस्य अतएवमन्यमानस्यनकोपिममहन्तेत्यभिमन्यमानस्यवृत्रस्यासुरस्यमर्मयस्मिन्स्थानेप्रहृतौसत्यां सम्रिष्यति तादृशंस्थानंविवेदाज्ञासीत् ॥ विविप्रे विपक्षेपणेइत्यस्यलिटि व्यत्ययेनात्मनेपदं इरेचः इरयोरेइतिरेइत्यादेशः निघातः।आसन् असभुवीत्यस्यलङिरूपं यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः।

विवेद विदज्ञाने इत्यस्यलिटिरूपं लित्स्वरः । मर्म मृङ्प्राणत्यागेइत्यस्मादौणादिकोमनिन् नित्स्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

मनुष्वदिन्द्रसवनंजुषाणःपिबासोमंशश्वतेवीर्याय ।
सआववृत्स्वहर्यश्वयज्ञैःसरण्युभिरपोअर्णासिसर्षि ॥ ५ ॥ ९ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सवनम् । जुषाणः । पिब । सोमम् । शश्वते ।
वीर्याय । सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्व । यज्ञैः । सरण्युऽभिः ।
अपः । अर्णा । सिसर्षि ॥ ५ ॥ ९ ॥

हेइन्द्र मनुष्वन्मनोर्यज्ञमिवममेदंसवनंयज्ञंजुषाणःसेवमानस्त्वं शश्वते शाश्वतायवीर्याय परपरिभवलक्षणायसामर्थ्याय इमंसोमंपिब हेहर्यश्व सताद्दशस्त्वंयज्ञैर्यजनीयैर्मरुद्भिःसाकमाववृत्स्व आगच्छ किंच सरण्युभिः एकश्रुतिमन्मन्त्रानात्मनइच्छद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिःसहितस्त्वं अपोन्तरिक्षस्थितान्युदकानि अर्णा पार्थिवान्युदकानिचसिसर्षि प्रापय यद्वा अपःपंचम्यन्तमेतत्पदं अपोव्याप्तादन्तरिक्षात्सकाशादर्णांसिप्रापय ॥ ववृत्स्व वृतुवर्तने व्यत्ययेनशपःश्लुः लोटिरूपं । सरण्युभिः रणशब्दार्थः क्विप् समानोरणःध्वनिर्येषांतेसरणामन्त्राः तानिच्छन्तः सुपःक्यच् क्यादित्युप्रत्ययः यद्वा सृगतौ सृयुवचिभ्योन्युजागूचक्नुचइतिअन्युच्प्रत्ययः रषाभ्यामितिणत्वं चित्त्वादन्तोदात्तः । अपः आप्लृव्याप्तौ आप्नोतेःक्विप् ह्रस्वश्चेतिक्विप्धातोर्ह्रस्वश्च सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सिसर्षि सृगतौ छान्दसोजुहोत्यादिः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ ६ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथषष्ठी–

त्वमपोयद्धवृत्रंजघन्वाँअत्याँइवप्रासृजःसर्तवाजौ ।
शयानमिन्द्रचरतावधेनवव्रिवांसंपरिदेवीरदेवम् ॥ ६ ॥

त्वम् । अपः । यत् । ह । वृत्रम् । जघन्वान् । अत्यान्ऽइव ।
प्र । असृजः । सर्तवै । आजौ । शयानम् । इन्द्र । चरतः ।
वधेन । वव्रिऽवांसम् । परि । देवीः । अदेवम् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वं देवीर्देवनशीलाअपः परिवव्रिवांसं परितआवृत्यवर्तमानं अतएव अदेवं बहूदकतयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं शयानमेकत्रनिश्चलतयावर्तमानंवृत्रंमेघं यद्यदाचरता तमुद्दिश्यवर्तमानेनवधेनयुद्धेनजघन्वान्हतवानसि यदात्वमाजौयुद्धेसर्तवै अतिवेगगमनाय अत्यानिव यथाअश्वान्प्रेरयसि तथा त्वमपउदकानि अन्तरिक्षात्प्रासृजोह प्रकर्षेणमेघभेदनंकृत्वाअसृजःखलु तंयजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् हनहिंसागत्योरित्यस्य क्वसौ विभाषागमहनविदविशामितीटोविकल्पितत्वादत्रेडभावः अभ्यासाच्चेतिहकारस्यघत्वं प्रत्ययस्वरः । असृजः सृजविसर्गे शविकरणी यद्योगादनिघातः । सर्तवै सृगतौ तुमर्थेतवैप्रत्ययः अन्तश्चतवैयुगपदितिधातोःप्रत्ययस्यचोदात्तत्वं । आजौ अजगतिक्षेपणयोः अज्यतिभ्यांचेतीण्प्रत्ययः णित्त्वादुपधावृद्धिः अजन्तिगच्छन्त्यस्मिन्नितिआजिर्युद्धं प्रत्ययस्वरः । सर्तवाजावित्यत्र संहितायां आयादेशेकृते तस्य लोपःशाकल्यस्येतियकारलोपः सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात्सवर्णदीर्घेकर्तव्येयलोपोनासिद्धोभवति सवर्णदीर्घः । शयानं शीङ्स्वप्ने शानच् अदादित्वाच्छपोलुक् ङित्त्वाल्लसार्वधातुकस्वरेणशानचोनुदात्तत्वेधातुस्वरः । वधेन हन्तेर्भावे हनश्चवधइत्यप्प्रत्ययोवधादेशश्च धातोरन्तोदात्तश्च । वव्रिवांसं वृञ्वरणेइत्यस्यक्वसाविडागमश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

यजामइन्नमसावृद्धमिन्द्रंबृहन्तमृष्वमजरंयुवानम् ।
यस्यप्रियेममतुर्यज्ञियस्यनरोदसीमहिमानंममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धम् । इन्द्रम् । बृहन्तम् । ऋष्वम् ।
अजरम् । युवानम् । यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य ।
न । रोदसी इति । महिमानम् । ममाते इति ॥ ७ ॥

नमसाहविर्लक्षणेनान्नेनवृद्धं प्रवृद्धं अतएवबृहन्तं महांतंऋष्वं ऋष्यतेगम्यतेस्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैरितिऋष्वंस्तोतव्यं अजरं जरारहितं अतएवयुवानंनित्यतरुणं एवंविधमिन्द्रंयजामहत् कुशिकावयंयज्ञसिद्ध्यर्थंस्तुतिवाक्यैःपूजयामएव प्रियेप्रियतमे अपरिमितेरोदसीद्यावापृथिव्यौयज्ञियस्ययज्ञार्हस्ययस्येन्द्रस्यतवमहिमानंवैभवंनममतुः नपरिच्छेत्तुंशक्नुतः नममातेइतिद्वितीयंक्रियापदमादरार्थं ॥ यजामः यजेर्लटिरूपं । ऋष्वं ऋषीगतौ सर्वनिघृष्वऋष्वेत्यादिनावप्रत्ययान्तोनिपातितः प्रत्ययस्वरः । प्रिये ईदूदेदितिप्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः मामानेइत्यस्यलिटिचतुसिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः प्रत्ययस्वरः । महिमानं महिशब्दात्तस्यभावइत्यर्थेपृथ्वादित्वादिमनिच् चित्स्वरः । ममाते माङ्मानेशब्देचेत्यस्यलिटिच्चातामिरूपम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

इन्द्रस्यकर्मसुकृतापुरूणिव्रतानिदेवानमिनन्तिविश्वे ।
दाधारयःपृथिवींद्यामुतेमांजजानसूर्यमुषसंसुदंसाः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरूणि । व्रतानि । देवाः । न ।
मिनन्ति । विश्वे । दाधार । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत ।
इमाम् । जजान । सूर्यम् । उषसम् । सुऽदंसाः ॥ ८ ॥

विश्वेसर्वेदेवाःइन्द्रस्यतवकर्मकर्माणिसुकृतासुकृतानिसुष्ठुनिर्मितानिपृथिव्यादीनिपुरूणिबहूनिव्रतानियज्ञादीनिचनमिनन्ति एतानिसर्वाणितवकर्माणिनहिंसन्ति किंत्वाद्रियन्ते किञ्च योयमिन्द्रःपृथिवींभूलोकं द्यांद्युलोकं उतापिच इमां इममन्तरिक्षलोकंच एतांस्त्रीन्लोकान्दाधार किञ्च सुदंसाःसुकर्माशोभनकर्मासन् इन्द्रः सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यं उषसं अग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुषःकालंजजान उत्पादयामास इन्द्रस्यकर्मसुकृतापुरूणीत्येतत्पदकदंबकंएकोद्वेवसुमतीत्यस्मिन्वर्गेपठितमत्रापितदेवपठ्यते पदकालेनोत्सृज्यतइतिचेन्नवाक्यभेदात्तत्रइंद्रस्यकर्मसुकृतापुरूणीत्येकंवाक्यं अत्रतुकर्मसुकृतेत्येकंवाक्यं पुरूणिव्रतानीत्यपरं किंच तत्रत्यंपदकदंबकंप्रथमान्तंअत्रत्यंद्वितीयान्तं अतोवाक्यभेदाद्विभक्तिभेदाच्चपदकालेनोत्सृज्यते॥ मिनन्ति मीञ्हिंसायामित्यस्यलटिरूपं निघातः । दाधार धृञ्धारणेइत्यस्यलिटिरूपं तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घः लित्स्वरः । जजान जनजननेइत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्यलिटिरूपं लित्स्वरः सोर्मनसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

अथनवमी–

अद्रोघसत्यंतवतन्महित्वंसद्योयज्जातोअपिबोहसोमम् ।
नद्यावइन्द्रतवसस्तओजोनाहानमासाःशरदोवरन्त ॥ ९ ॥

अद्रोघ । सत्यम् । तव । तत् । महिऽत्वम् । सद्यः । यत् । जातः ।
अपिबः । ह । सोमम् । न । द्यावः । इन्द्र । तवसः । ते ।
ओजः । न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरन्त ॥ ९ ॥

अद्रोघ द्रोहवर्जित हेइन्द्र तेतव तन्महित्वं तादृशंमाहात्म्यं सत्यंयथार्थं यद्यस्माज्जात-उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेवसोममस्माभिर्दीयमानसोमरसमपिबः हप्रसिद्धौ किञ्च तवसोबलवतः तेतवओजःसामर्थ्यंद्यावः दिवोपलक्षिताःसर्वेलोकाः नवरन्त नवारयन्ति किंच अहा प्रति-पदादीन्यहानिनवारयन्ति तथामासाश्चैत्राद्याः शरदःसंवत्सराश्च तवसामर्थ्यंनवारयन्ति किंतु तवसामर्थ्यमनुसृत्य सर्वेवर्तन्तइतिभावः ॥ अद्रोघ आमन्त्रितस्यचेतिषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । अपिबः यद्योगादनिघातः । मासाः मसीपरिमाणे मस्यतेपरिमीयतेत्रिंशतादिनैरितिमासः कर्म-णिघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः । शरदः शॄहिंसायामित्यस्मात्शृदृभसोदिरित्यधिकरणेअदिप्रत्ययः शीर्यन्तेस्यांतृणगुल्मवनस्पतीनांतेजांसिइतिशरत् प्रत्ययस्वरः । वरन्त वृञ्वरणे अन्तर्भावितण्य र्थोत्रातिवारणेवर्तते भौवादिकः छान्दसेलङिरूपं निघातः ॥ ९ ॥

सद्यस्क्रीनाम्न्येकाहेनिष्केवल्यशस्त्रे त्वंसद्योअपिबइतिसूक्तमुखीया सूत्रितश्च—त्वंसद्यो-अपिबोजातइन्द्रानुत्वाहिघ्नेअधदेवदेवाइति ।

अथदशमी–

त्वंसद्योअपिबोजातइन्द्रमदायसोमंपरमेव्योमन् ।
यद्धद्यावापृथिवीआविवेशीरथाभवःपूर्व्यःकारुधायाः॥१०॥१०॥

त्वम् । सद्यः । अपिबः । जातः । इन्द्र । मदाय । सोमम् । परमे ।
विऽओमन् । यत् । ह । द्यावापृथिवी इति । आ । अविवेशीः ।
अथ । अभवः । पूर्व्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥ १० ॥

हेइन्द्र सद्यस्तदानीमेवजातःपरमेव्योमन्नुत्तमेस्थानेस्थितस्त्वं मदायहर्षायसोममपिबः यद्यदात्वंद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौ आविवेशीर्ह आसमन्तान्नृशंप्रविष्टोसिखलु अथानन्तरं पूर्व्यःपुरातनःसन्कारुधायाःकर्मणांविधाताभवःखलु ॥ व्योमन् अवरक्षणगत्यादिषु निपूर्वस्याव- तेर्नामन्सामन्नित्यादिनामनिन् ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् विशेषेणओमव्याप्तिर्यस्यतत् सुपांसुलु- गित्यादिनासुपोलुक् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः विशप्रवेशनेइत्यस्ययङ्लुकि ल- ङिसिपियङोवेतीडागमः इतश्चेतिसिपइकारलोपः यद्योगादनिघातः । कारुधायाः कारुः करोतेःकृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्यउणूप्रत्ययः णित्त्वाद्वृद्धिः । दधातेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छन्द- सीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेः आतोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः । समासेगतिकारकोपपदादितिपूर्व- पदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिसूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १० ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

अहन्नहिंपरिशयानमर्णओजायमानंतुविजाततव्यान् ।
नतेमहित्वमनुभूदधद्यौर्यदन्ययास्फिग्याक्षामवस्थाः ॥ ११ ॥

अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । ओजायमानम् ।
तुविऽजात । तव्यान् । न । ते । महिऽत्वम् । अनु । भूत् । अध ।
द्यौः । यत् । अन्यया । स्फिग्या । क्षाम् । अवस्थाः ॥ ११ ॥

तुविजात बहूनिजातानिपृथिव्यादीनियस्मात्सोयंतुविजातः हेतुविजात इन्द्र तव्यानति- शयेनप्रवृद्धांस्त्वं अर्णःपरिशयानमुदकं परितःशयानमुदकमन्तःकृत्वा परितोवर्तमानं अतएवौ- जायमानं बलमाचरन्तं अहिं आसमन्ताद्धन्त्यपहरत्युदकमित्यहिर्मेघः तमिमंमेघं अहन्नु- दकप्रेरणायहतवानसि अध अथ तेमहित्वंमहिमानंद्यौर्नानुभून्नानुभवति नजानाति यद्यस्मा- त्त्वं अन्ययैकतरयास्फिग्या कट्या क्षांभूमिं अवस्थाः अवच्छाद्यतिष्ठसि ॥ अहन् हन्तेर्लङि सिब्लोपेरूपं । अहिं हनहिंसागत्योः आङि श्रिहनिभ्यांह्रस्वश्चेतिइण्प्रत्ययः ङिच्च पूर्वपदस्य ह्रस्वः वृषादित्वादाद्युदात्तः । ओजायमानं ओजःशब्दादाचारार्थे कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ्प्रत्य यः सलोपश्च ङित्त्वादात्मनेपदं प्रत्ययस्वरः । तव्यान् तुइतिसौत्रोधातुः अस्मात्तृजन्तात्तुश्छन्द-

सीतीय क्तुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृचोलोपः भसंज्ञायामोर्गुणः इकारलोपश्छान्दसः नित्स्वरः । भूत भवतेर्लङिरूपम् । स्फिग्या यचिभमितिभसंज्ञांबाधित्वास्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायांजश्त्वं तृतीयायाःपूर्वसवर्णः । क्षां क्षिनिवासगत्योः अन्येभ्योपिदृश्यतइतिनिरुपपदादपि डप्रत्ययः ततष्टाप् । क्षियन्ति निवसंत्यस्यांप्राणिनइतिक्षाभूमिः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । अवस्थाः वसआच्छादनेइत्यस्य लङि अनुदात्तत्वादात्मनेपदं थासि अदादित्वाच्छपोलुक् यद्योगादनिघातः अडागमस्वरः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

यज्ञोहितइन्द्रवर्धनोभूदुतप्रियःसुतसोमोमियेधः ।
यज्ञेनयज्ञमवयज्ञियःसन्यज्ञस्तेवज्रमहिहत्यआवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः ।
सुतऽसोमः । मियेधः । यज्ञेन । यज्ञम् । अव । यज्ञियः । सन् ।
यज्ञः । ते । वज्रम् । अहिऽहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

हेइन्द्र अस्मदीयोयज्ञस्तेतववर्धनोहविःप्रदानेनवर्धयिताभूत्हि भवतिखलु उतापिच सुतसोमः अभिषुतसोमवान्मियेधःसारभूतोयंयज्ञः तेतवप्रियः सत्वंयज्ञियःयज्ञार्हःसन् यज्ञंयज्ञस्यकर्तारंयजमानं यज्ञेनानुष्ठीयमानेनाव फलप्रदानेनरक्ष किंचायंयज्ञस्तेतववज्रमहिहत्ये वृत्रहननेकर्मण्यावत् रक्षतु ॥ वर्धनः वृधुवर्धनेइत्यस्य ण्यन्तस्य नंद्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः लित्स्वरः । भूत हियोगादनिघातः । अव अवतेर्लोटिरूपं निघातः । सन् असेःशतरिरूपं प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये हनहिंसागत्योरित्यस्यभावे हनस्तचेतिक्यप् तकारश्चान्तादेशः कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् अवतेश्छान्दसेलङिरूपं निघातः ॥१२॥

अथत्रयोदशी–

यज्ञेनेन्द्रमवसाचक्रेअर्वागैनंसुम्नायनव्यसेववृत्याम् ।
यःस्तोमेभिर्वावृधेपूर्व्येभिर्योमध्यमेभिरुतनूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्रम् । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनम् ।
सुम्नाय । नव्यसे । ववृत्याम् । यः । स्तोमेभिः । ववृधे । पूर्व्येभिः ।
यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥ १३ ॥

हेइन्द्र सर्वोयजमानः अवसास्वरक्षकेणयज्ञेनइन्द्रं त्वामर्वागाचक्रे हविःप्रदानेनाभिमुखं करोति तथाहं नव्यसेनवतरायसुम्नायधनाय एनंत्वामाववृत्यांयज्ञेनावृतंमदभिमुखंकुर्याम् कीदृशस्त्वं यःपूर्व्येभिःपुरातनैःस्तोमभिःस्तोत्रैःववृधेप्रवृद्धोबभूव तथायइन्द्रोमध्यमेभिःमध्येभवैः स्तोत्रैः उतापिच नूतनेभिरस्माभिःक्रियमाणैः अधुनातनैःस्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे करोतेर्लिटिरूपं । नव्यसे नवशब्दादीयसुनि भसंज्ञायामकारलोपः ईकारलोपश्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तः । ववृत्यां वृतुवर्तने लिङि बहुलंछन्दसीसिशपःश्लुः व्यत्ययेनपरस्मैपदं निघातः । ववृधे वृधुवर्धनेइत्यस्यलिटिरूपं प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः मध्यशब्दाच्छैषिकार्थेमध्यान्मइतिमप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः नवशब्दस्य त्नप्तनप्खाश्चप्रत्ययावक्तव्यानूइत्यादेशश्चेतितनप्प्रत्ययःनूइत्यादेशश्च ॥१३॥

अथचतुर्दशी—

विवेषयन्माधिषणांजजानस्तवैपुरापार्यादिन्द्रमह्नः ।
अंहसोयत्रपीपरद्यथानोनावेवयान्तमुभयेहवन्ते ॥ १४ ॥

विवेषं । यत् । मा । धिषणां । जजानं । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रम् । अह्नः । अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथां । नः । नावाऽइंव । यान्तम् । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

यद्यदाधिषणा इन्द्रंस्तवानीतिमदीयाबुद्धिर्मा मां विवेष व्याप्नोत् तदाहंस्तोत्रंजजान करोमि बुद्धेःस्वरूपंदर्शयति—अहंपार्यात्पारेभवादतिदूरवर्तिनोविघ्नकारिणोऽह्नः पुरापूर्वइन्द्र स्तवैस्तवानियत्रयस्यांधिषणायामेवजातायांसत्यांसइन्द्रःनोऽस्मानंहसःपापरूपाद्दारिद्र्याद्यथापीपरत् यथापारंनयेत् तथास्मदुभयपार्श्ववर्तिधनार्थिनोजनाः हवन्तआह्वयन्ति तत्रदृष्टान्तमाह—नावेवयान्तं यथानद्यादिषुनौकयायान्तंगच्छन्तंपुरुषं उभयेउभयपार्श्ववर्तिनोजनाःहवन्ते आह्वयन्ति तद्वत् ॥ विवेष विष्लृव्याप्तावित्यस्यलिटिणलिरूपं लित्स्वरः । जजान जनजननेइत्यस्य लिटचुत्तमेणलिरूपं वाक्यभेदादनिघातः । अंहसः अमगत्यादिषु अमेर्हुक्चेत्यसुन्प्रत्ययः हुगागमश्च नित्स्वरः । पीपरत् पॄपालनपूरणयोरित्यस्यलुङिचङि ह्रस्वाभ्यासेत्वदीर्घगुणाः यथायोगादनिघातः लित्स्वरः । नावेव णुदप्रेरणेइत्यस्मात्ग्लानुदिभ्यांडावितिडौप्रत्ययः नुद्यतइतिनौः प्लवः सावेकाचस्तृतीयायाउदात्तत्वं इवेननित्यसमासोविभक्त्यलोपइ-

त्यादि। उभये उभयशब्दात्परस्यतयपउभादुदात्तोनित्यमितिअयजादेशः वचनसामर्थ्यादादे-रुदात्तत्वं। हवन्ते ह्वयतेर्लटिरूपम्॥ १४॥

माध्यन्दिनेसवनेआग्नीध्रीयस्यआपूर्णोअस्येतिप्रस्थितयाज्या सूत्रितश्च—आपूर्णोअ-स्यकलशःस्वाहेतिमाध्यन्दिनइति।

अथपञ्चदशी—

आपूर्णोअस्यकलशःस्वाहासेक्तेवकोशंसिसिचेपिबध्यै।
समुप्रियाआववृत्रन्मदायप्रदक्षिणिदभिसोमासइन्द्रम्॥ १५॥

आऽपूर्णः। अस्य। कलशः। स्वाहा। सेक्ताऽइव। कोशम्।
सिसिचे। पिबध्यै। सम्। ऊँ इति। प्रियाः। आ। अववृत्रन्।
मदाय। प्रऽदक्षिणित्। अभि। सोमासः। इन्द्रम्॥ १५॥

हेइन्द्र अस्य तवपानार्थं कलशः द्रोणकलशः सोमेनापूर्णःस्वाहा स्वाहाकृतोदत्त-श्च सोमसहितःकलशःपिबध्यै तवपानार्थंसिसिचे तंसोमंचोदिताधारेसिंचामि तत्रदृष्टान्तः—को-शंसेक्तेव यथासेक्तोत्सेचकः जलपूर्णात्कोशावटतेःसकाशाज्जलंपात्रान्तरेसिञ्चतितद्वत प्रियाः स्वादुतमाःसोमासोदत्तास्तेसोमाः इन्द्रंत्वामभि अभिलक्ष्यैव मदाय तवहर्षार्थं प्रदक्षिणि-त प्रादक्षिण्येनसमाववृत्रन् सम्यगावृत्यवर्ततां उःपूरणः॥ आपूर्णः पॄपालनपूरणयोरित्य-स्यकर्मणिनिष्ठा रदाभ्यामितितस्यनत्वं गतिरनन्तरइतिगतिस्वरः। स्वाहा निपातत्वादाद्यु-दात्तः। सेक्तेवकोशं नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः। सिसिचे षिचक्षरणेइत्यस्यलिटिरूपम्। पिबध्यै पापानेइत्यस्यतुमर्थेशध्यैन्प्रत्ययः शित्त्वात्पिबादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः। आववृत्र-न् वृतुवर्तनेइत्यस्यलङिशप् बहुलंछन्दसीतितस्यशपःश्लुः व्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसी-तिझेरुडागमः॥ १५॥

अथषोडशी—

नत्वांगभीरःपुरुहूतसिन्धुर्नाद्रयःपरिषन्तोवरन्त।
इत्थासखिभ्यइषितोयदिन्द्राद्दृळ्हंचिदरुजोगव्यमूर्वम्॥ १६॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुऽहूत । सिन्धुः । न । अद्रयः । परि ।
सन्तः । वरन्त । इत्था । सखिऽभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र ।
आ । दृळ्हम् । चित् । अरुजः । गव्यम् । ऊर्वम् ॥ १६ ॥

हेपुरुहूतेन्द्र गभीरोगंभीरः सिन्धुःसमुद्रःत्वात्वांनवारयति ततःपरि परितोवर्तमानाःसन्तोद्रयःशैलाःत्वांनवरन्त नवारयन्ति किन्तु त्वामनुसृत्यवर्तन्ते यद्यस्मादित्था इत्थमनेनप्रकारेण सखिभ्यः सखिभिर्देवैरिषितः प्रार्थितस्त्वं दृळ्हंचिदतिप्रबलमपि गव्यं गविभवमवटेवर्तमानमूर्वमूर्वीनलमारुजः सम्यगभांक्षीः ॥ गभीरः गाधृप्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थेच अस्मादीरट्प्रत्ययः धकारस्यभकारः आकारस्यह्रस्वश्च गभीरगंभीरावित्यनेननिपात्यते चित्स्वरः । सिन्धुः स्यन्दूप्रस्रवणे स्यन्देःसंप्रसारणंधश्चेत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्यधकारः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । परिषन्तः सन्तः अस्तेःशतरिरूपं उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परइतिषत्वं केचित्परेःक्रियान्वयमिच्छन्ति तदा षत्वमनुपपन्नं । परि निपातस्वरः । सन्तः प्रत्ययस्वरः । वरन्त वृञ्वरणे भौवादिः लङिरूपं निघातः । अरुजः रुजोभङ्गेइत्यस्य लङिरूपं ॥ गव्यं गोर्विकारइत्यर्थेगोपयसोर्यदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी—

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ १७ ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् ।
वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १७ ॥ ११ ॥

एषाऋक्पूर्वमेवव्याख्याता ॥ १७ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

प्रपर्वतानामितित्रयोदशर्चंचतुर्थंसूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—प्रपर्वतानांसप्तोनासंवादोनदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोस्तत्रनदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिरन्त्यानुष्टुबिति । अत्रचतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनांनदीवाक्यत्वान्नद्यएवऋषयः शिष्टानांविश्वा-

मित्रवाक्यत्वात्सएवऋषिः अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः इन्द्रोदेवता यद्यपि षष्ठ्यांसप्तम्यांच मिश्वामित्रेणनद्यःस्तूयन्ते तथापि इन्द्रएवदेवता सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः । पुराकिलविश्वामित्रःपैजवनस्यसुदासोराज्ञःपुरोहितोबभूव सचपौरोहित्येनलब्धधनः सर्वंधनमादायविपाट्छुतुद्र्योःसंभेदमाययावनुययुरितरे अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रोगाधजले तेनद्यौ दृष्ट्वोत्तरणार्थमाद्याभिस्तिसृभिस्तुष्टाव ।

सैषासूक्तेप्रथमा—

प्रपर्वतानामुशतीउपस्थादश्वेइवविषितेहासमाने ।
गावेवशुभ्रेमातरारिहाणेविपाट्छुतुद्रीपयसाजवेते ॥ १ ॥

प्र । पर्वतानाम् । उशती इति । उपऽस्थात् । अश्वे इवेत्यश्वेऽइव । विषितेइति विऽसिते । हासमाने इति । गावाऽइव । शुभ्रे इति । मातरा । रिहाणे इति । विऽपाट् । शुतुद्री । पयसा । जवेते इति ॥ १॥

पर्वतानांशैलानामुपस्थादुत्सङ्गान्निर्गत्योशती समुद्रगमनंकामयमाने गमनेदृष्टान्तः—अश्वेइववडवे यथाविषिते मन्दुरातोविमुक्तेहासमानेअन्योन्यंजवेनस्पर्धमाने यद्वा हृष्यन्त्यौ अश्वेइव वडवेइव त्वरयागच्छन्त्यौ परस्परंहृष्यन्त्यौ तथा गावेवशुभ्रे यथा द्वेगावौ शोभमानेवर्तेते तद्वच्छुभ्रेशोभमाने किञ्च मातरा यथामातरौधेनूरिहाणे अन्तर्णीतसनर्थोलिहिः वत्सं जिह्वयालेढुमिच्छन्त्यौशीघ्रंगच्छतः तद्वत्समुद्रंगन्तुंजवाद्गच्छन्त्यौपयसासंयुक्ते विपाट्कूल विपाटनाद्विपाशनाच्छतपुत्रमरणोद्भूततमोवृतेर्मुमूर्षोर्वसिष्ठस्यपाशाअस्यांव्यपास्यन्त विमोचनाद्वाविपाट्शुतुद्री शुक्षिप्रंतुन्नातुन्नेव द्रवतिगच्छतीतिशुतुद्री एतन्नामकेनद्यौ प्रजवेते समुद्रंप्रति शीघ्रंगच्छतः अत्रनिरुक्तं—पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौकामयमानेअश्वेइवविमुक्तेइतिवाविषण्णेइतिवाहासमानेहासतिस्पर्धायांहर्षमाणेवागावाविवशुभ्रेशोभनेमातरौसंरिहाणेविपाट्छुतुद्र्यौपयसाप्रजवेतेइति । उशती वशकान्तौ अस्यशतुर्ङित्त्वाद्ग्रहिज्यावयीत्यादिनासंप्रसारणं । विषिते षिञ्बन्धनेइत्यस्यकर्मणिनिष्ठा संहितायांपरिनिविभ्यःसेवसितसयसिवुसहेत्यादिना षत्वं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं । हासमाने हासतिःस्पर्धाकर्मा हसेहसने वाशानच् तस्य लसार्वधातुकस्वरेकृतेधातुस्वरः । रिहाणे लिहआस्वादने स्वरितेत्त्वादुभयपदीशानच् अदादित्वाच्छपोलुक् लकारस्यरेफश्छान्दसः रेफमवलम्ब्यणत्वं चित्त्वादन्तोदात्तः । विपाट् पटगतौ पश-

१ नि० ९. ३९. ।

बाधनस्पर्शनयोरितिवाण्यन्तावेतौविपूर्वौ शकारस्यव्रश्चादिनाषत्वं । शुतुद्री छान्दसीरूपसिद्धिः। जवेते जुङ्गतौ भौवादिः ङित्त्वादात्मनेपदं आतोङितइतियादेशः निघातः॥ १ ॥

अथद्वितीया–

इन्द्रेषितेप्रसवंभिक्षमाणेअच्छांसमुद्रंरथ्येवयाथः ।
समाराणेऊर्मिभिःपिन्वमानेअन्यावामन्यामप्येतिशुभ्रे ॥ २ ॥

इन्द्रेषिते इतीन्द्रऽइषिते । प्रऽसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रम् । रथ्यांऽइव । याथः । समाराणे इति सम्ऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वाम् । अन्याम् । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

हेनद्यौ इन्द्रेषिते इन्द्रेणप्रेषिते प्रसवंतस्येन्द्रस्यानुज्ञांभिक्षमाणेप्रार्थयमाने युवांसमुद्रमच्छाभिमुख्येनयाथोगच्छथः तत्रदृष्टान्तः–रथ्येवेति यथारथिनौलक्ष्यंदेशमभिगच्छतःतद्वत् किंकुर्वत्यौ समाराणे परस्परंसंगच्छन्त्यौ तथा ऊर्मिभिस्तरङ्गैःपिन्वमानेपरिसरप्रदेशंसन्तर्पयन्त्यौ शुभ्रे शोभमाने युवांसमुद्रंगच्छथइतिपूर्वेणान्वयः तथा वांयुवयोर्मध्ये अन्याएकाअन्यामपरांनदीमप्येति अपिगच्छति परस्परमैक्यमापद्यतेइत्यर्थः॥ इन्द्रेषिते इषगतावित्यस्यकर्मणिनिष्ठायास्तीषसहेत्यादिनाइडागमः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदस्वरः । प्रसवं षूप्रेरणेइत्यस्य अप् थाथादिस्वरः । भिक्षमाणे भिक्षयाञ्चायां आत्मनेपदी शानचोलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेधातुस्वरः । रथ्येव रथस्येमौ तस्येदमित्यर्थे रथाद्यदितियत्प्रत्ययः तित्स्वरः इवेनविभक्त्यलोपइत्यादि । याथः यातेर्लटिरूपं ।समारणे ऋगतावित्यस्यलिट् संपूर्वस्यार्तेःसमोगमीत्यादिनात्मनेपदत्वात्तस्यकानजादेशः ऋच्छत्यॄतामितिगुणः । पिन्वमाने पिविसेचने भूवादिः लसार्वधातुकस्वरेणशानचोनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

अच्छासिन्धुंमातृतमामयासंविपाशमुर्वींसुभगामगन्म ।
वत्समिवमातरासंरिहाणेसमानंयोनिमनुसंचरन्ती ॥ ३ ॥

अच्छं । सिन्धुम् । मातृऽतमाम् । अयासम् । विऽपाशम् । उर्वीम् । सुऽभगाम् । अगन्म । वत्सम्ऽइव । मातरा । संरिहाणे इति सम्ऽरिहाणे । समानम् । योनिम् । अनु । सञ्चरन्तीइति सम्ऽचरन्ती ॥ ३ ॥

हेनद्यौ मातृतमां अतिशयेनमातरंसिंधुंस्रवन्तीं शुतुद्रीं त्वामच्छाभिमुख्येनायासं विश्वामित्रोऽहंप्राप्तोऽभूवं तथा उर्वीमहतींसुभगांसौभाग्यवतींविपाशंत्वामगन्म वयंप्राप्ताःस्म किं कुर्वत्यौ मातरा मातरौद्वेधेनूवत्समिवसंरिहाणे अन्तर्णीतसनर्थोलिहिः जिह्वयालेढुमिच्छन्त्यौ यथावत्समनुगच्छतःतद्वत् समानमेकंयोनिंस्थानंसमुद्रमनुअभिलक्ष्यसञ्चरन्तीसम्यक्चरन्त्यौ युवामयासमितिपूर्वेणान्वयः ॥ अयासं याप्रापणेइत्यस्यरूपम् इडभावश्छान्दसः । अगन्म गमेर्लेङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् म्वोश्चेतिमकारस्यनकारः निघातः । सञ्चरन्ती चरतिर्गत्यर्थः तृतीयायुक्तत्वाभावादात्मनेपदाभावः शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेकृतेधातुस्वरः ॥३॥

अथचतुर्थी–

एनावयंपयसापिन्वमानाअनुयोनिंदेवकृतंचरन्तीः ।
नवर्तवेप्रसवःसर्गतक्तःकिंयुर्विप्रोनद्योजोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयम् । पयसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिम् । देवऽकृतम् । चरन्तीः । न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किम्ऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवंस्तुतेनद्यौ विश्वामित्रंप्रत्यूचतुः एना एनेनपयसापिन्वमानाः संतर्पयन्त्यः देवकृतं देवेनेन्द्रेणकृतं संदिष्टं योनिं स्थानं समुद्रमनु अनुलक्षीकृत्य चरन्तीर्गच्छन्त्योवयमास्महे द्वयोर्बहुवचनंपूजार्थं तासामस्माकंसर्गतक्तः सर्गेगमनेप्रवृत्तः प्रसवउद्योगः नवर्तवेनिवर्तनायनभवति किंयुः किमिच्छन्नसौविप्रोब्राह्मणोनद्योनदीरस्मान्जोहवीति भृशमाह्वयति ॥ एना इदम्शब्दस्यतृतीयायाएनादेशः सुपांसुलुगितितृतीयायाआजादेशः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वं । पिन्वमानाः पिविसेचने । देवकृतं तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वर्तवे वृतुवर्तने तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः नित्स्वरः । सर्गतक्तः क्तेचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । किंयुः किमिच्छन् क्यचोमान्ताव्ययप्रतिषेधइतिछान्दसत्वादत्रप्रतिषेधोनभवतीतिक्यच् क्या-

च्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। नद्यः छान्दसोयणादेशः। जोहवीति ह्वयोयङ्लुकि अभ्यस्तस्यचेतिसंप्रसारणेकृते गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः यङोवेतितिपइडागमः । गुणः निघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

रमध्वंमेवचसेसोम्यायऋतावरीरुपमुहूर्तमेवैः।
प्रसिन्धुमच्छाबृहतीमनीषावस्युरह्वेकुशिकस्यसूनुः ॥ ५ ॥ १२ ॥

रमध्वम्। मे। वचसे। सोम्याय। ऋतऽवरीः। उप। मुहूर्तम्। एवैः। प्र। सिन्धुम्। अच्छ। बृहती। मनीषा। अवस्युः। अह्वे। कुशिकस्य। सूनुः ॥ ५ ॥ १२ ॥

विश्वामित्रोनदीःप्रतिब्रूते–ऋतावरीः ऋतमुदकंतद्वत्योहेनद्यः यूयंमेविश्वामित्रस्यममसोम्याय उत्तीर्याहंसोमंसंपादयामीत्येवंसोमसंपादिनेवचसेतदर्थं एवैःपञ्चम्यर्थेतृतीया शीघ्रगमनेभ्यः मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुपरमध्वं उपपूर्वोरमिरुपसंहारेवर्तते क्षणमात्रंशीघ्रगमनात्उपरताभवत सामान्येननदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीपुरोवर्तिनींशुतुद्रींप्रतिब्रूते कुशिकस्यराजर्षेःसूनुर्विश्वामित्रोऽहंबृहतीमहत्यामनीषयास्तुत्याअवस्युः आत्मनोरक्षणमिच्छन्सन् सिन्धुंशुतुद्रींत्वामिच्छामि मुख्येनप्राह्वे मकर्षेणाह्वयामि अत्रनिरुक्तम्–उपरमध्वंमेवचसेसोम्यायसोमसंपादिनऋतावरीर्ऋतवत्यऋतमित्युदकनामप्रत्यृतंभवतिमुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वाप्राभिह्वयामिसिन्धुंबृहत्यामहत्यामनीषयामनसईषयास्तुत्याप्रज्ञयावावनायकुशिकस्यसूनुःकुशिकोराजाबभूवेति ॥ रमध्वं रमुउपरमे उपपूर्वाद्रमतेर्विभाषाकर्मकादित्यात्मनेपदम्। ऋतावरीः ऋतशब्दान्मत्वर्थेछन्दसीवनिपावितिवनिप् वनोरचेतिङीप् रेफश्चान्तादेशः वाछन्दसीतिसवर्णदीर्घः आमन्त्रितस्यपादादित्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्। एवैः इण्गतौ इण्शीङ्भ्यांवन् आर्धधातुकलक्षणोगुणः नित्स्वरः। बृहती मनीषा उभयत्रतृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घः। अवस्युः अवोरक्षणमिच्छन् सुपआत्मनःक्यच् नःक्यइतिनकारान्तस्यपदसंज्ञायानियमितत्वादत्रसकारस्यरुर्नभवति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। अह्वे ह्वयतेर्लुङि सिचआत्मनेष्वन्यतरस्यामित्यङादेशः गुणः निघातः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

---

१ नि० २. २५।

अथषष्ठी–

इन्द्रोअस्माँअरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रंपरिधिंनदीनाम् ।
देवोनयत्सविता सुपाणिस्तस्यवयंप्रसवेयाम उर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् ।
वृत्रम् । परिऽधिम् । नदीनाम् । देवः । अनयत् । सविता ।
सुऽपाणिः । तस्य । वयम् । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नद्यःप्रत्यूचुः हेविश्वामित्र वज्रबाहुः वज्रयुक्तोबाहुर्यस्यासौवज्रबाहुः तादृशोबलवानिन्द्रः नदीरस्मानरदत् रदतिःखनतिकर्मा अखनत् कथमखनत् उच्यते–नदीनांशब्दकारिणीनामपांपरिधिं परितोनिहितमुदकमन्तःकृत्वा परितोवर्तमानमित्यर्थः तादृशंवृत्रं वृणोत्याकाशमितिवृत्रोमेघः तंमेघमपाहन् जघान तस्मिन्हतेआपःपतिताः ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं खाताः एवंमेघहननद्वारेणाखनत् नकेवलमखनत् किंतर्हि सवितासर्वस्यजगतःप्रेरकः सुपाणिःशोभनहस्तः उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात् तादृशोदेवोद्योतमानइन्द्रः अस्माननयत् मेघभेदनंकृत्वोदकप्रेरणेनसमुद्रमपूरयत् तस्यतादृशसामर्थ्योपेतस्येन्द्रस्य प्रसवेभ्यनुज्ञायांवर्तमानाउर्वीः उदकैःप्रभूतावयंयामोगच्छामः नतववचनादुपरमामहे उक्तार्थंयास्कोब्रवीति–इन्द्रोअस्मानरदद्वज्रबाहुरदतिःखनतिकर्मापाहन्वृत्रंपरिधिंनदीमितिव्याख्यातंदेवोनयत्सवितासुपाणिःकल्याणपाणिःपाणिःपणायतेःपूजाकर्मणःप्रगृह्यपाणीदेवान्पूजयन्तितस्यवयंप्रसवेयामउर्वीः उर्व्यईति ॥ अरदत् रदतेर्लङिरूपं । वज्रबाहुः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । अहन् हन्तेर्लङि रूपं निघातः । परिधिं डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मण्युपसर्गेघोःकिरितिकिप्रत्ययः आतोलोपः कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् नयतेर्लङिरूपं । सुपाणिः पणव्यवहारेस्तुतौच अशिपणाय्योरुडायलुकौचेतीण् आयलुक् बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामितिस्वरः । प्रसवे षूप्रेरणे ऋदोरबितिभावेअप्प्रत्ययः थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामः याप्रापणेइत्यस्यलटिरूपं निघातः । उर्वीः उरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिङीष् वाछन्दसीतिसवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः॥६॥

अथसप्तमी–

प्रवाच्यंशश्वधावीर्यं१तदिन्द्रस्यकर्मयदहिंविवृश्चत् ।
विवज्रेणपरिषदोजघानायन्नापोयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

नि० २. २६. ।

प्र॒ऽवाच्य॑म् । शश्व॒धा । वी॒र्य॑म् । तत् । इन्द्र॑स्य । कर्म॑ । यत् । अहि॑म् । वि॒ऽवृ॒श्चत् । वि । वज्रे॑ण । प॒रि॒ऽसदः॑ । ज॒घा॒न॒ । आय॑न् । आपः॑ । अय॑नम् । इ॒च्छमा॑नाः ॥ ७ ॥

योऽयमिन्द्रोऽहिंमेघंविवृश्चत् उदकप्रेरणार्थंजघानेतियत्कर्मछेदनरूपं तदिदंतस्येन्द्रस्यवीर्यसामर्थ्यं शश्वधासर्वदाप्रवाच्यं प्रकर्षेणवचनीयं तथासइन्द्रः परितःसीदतःआसीनान्प्रतिबन्धकारिणोसुरान्वज्रेणविजवान अथायनंस्थानमिच्छमानाइच्छन्त्यआपआयन्यान्ति ॥ प्रवाच्यं वचपरिभाषणेइत्यस्माद्दहलोर्ण्यदितिण्यत् णित्त्वादुपधावृद्धिः वचोशब्दसंज्ञायामितिकुत्वाभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं यद्वा वाचयतेरचोयत् यतोनावइतिस्वरः । शश्वधा शश्वच्छब्दात्स्वार्थेधाप्रत्ययः तकारलोपश्चद्रष्टव्यः । विवृश्चत् ओव्रश्चूछेदने तुदादिः लङि ग्रहिज्यावयीत्यादिनासंप्रसारणं सहसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागात्समासः समासस्वरः । परिषदः क्विप् संहितायांसदिरप्रतेरितिषत्वम् । जघान हन्तेर्लिटिणलिरूपं निघातः । आयन् अयगतावित्यस्यलङिरूपं पादादित्वादनिघातः । इच्छमानाः इषुइच्छायामित्यस्माद्व्यत्ययेनशानच् तस्यलसार्वधातुकस्वरेकृतेप्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

ए॒तद्वचो॑जरित॒र्मापि॑मृष्ठा॒आयत्ते॒घोषा॒नुत्त॑रायु॒गानि॑ ।
उ॒क्थेषु॑कारो॒प्रति॑नोजुषस्व॒मानो॒निकः॑पुरुष॒त्रानम॑स्ते ॥ ८ ॥

ए॒तत् । वचः॑ । ज॒रि॒तः॒ । मा । अपि॑ । मृ॒ष्ठाः॒ । आ । यत् । ते॒ । घोषा॑न् । उत्ऽत॑रा । यु॒गानि॑ । उ॒क्थेषु॑ । का॒रो॒ इति॑ । प्रति॑ । नः॒ । जु॒ष॒स्व॒ । मा । नः॒ । नि । क॒रि॒ति॒ कः॒ । पु॒रु॒ष॒ऽत्रा । नमः॑ । ते॒ ॥ ८ ॥

नद्यःप्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रंकृत्वाविश्वामित्रंप्रत्यूचुः—जरितः स्तोतर्हेविश्वामित्र तेत्वदीयंयत्संवादात्मकंवचः त्वंनोऽभीत्याघोषानुद्घोयषन्वर्तसे एतद्वचोमापिमृष्ठाः माविस्मार्षीः किंकारणं उत्तरायुगानि उत्तरेषुयाज्ञिकेषुयुगेष्वहःसुउक्थेषु कारोशस्त्राणांकर्तस्त्वं नोऽस्मान्प्रतिजुषस्व संवादात्मकेनतेनवाक्येनप्रतिसेवस्व इदानींनोऽस्मान्पुरुषत्रापुरुषेषुमानिकः उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादवाक्याध्यापनेननितरांपुंवत्प्रागल्भ्यंमाकार्षीः तेतुभ्यंनमः ॥ मृष्ठाः मृजूष्शुद्धावित्य-

स्यलङि व्यत्ययेनात्मनेपदं अदादित्वाच्छपोलुक् व्रश्चादिनाषत्वं निघातः। घोषान् घुषिरूसंशब्दनेइत्यस्यशतरि सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादतोगुणेइतिपररूपत्वाभावः सवर्णदीर्घः शतुर्लसार्वधातुकस्वरेकृतेधातुस्वरः । युगानि युजिर्योगे उंछादिषुघञंतत्वेननिपातनादगुणत्वं विशिष्टविषयंचनिपातनमिष्यते कालविशेषेरथाद्युपकरणेचेतितत्रपाठादेवान्तोदात्तत्वं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेइतिद्वितीया। कारो करोतेः कृवापाजिमीत्यादिनाउण्प्रत्ययः आमन्त्रितत्वान्निघातः। कः करोतेर्लुङि च्लेः मन्त्रेघसेत्यादिनालुक् हल्ङ्यादिनासिचोलोपः नमाङ्योगेइत्यडभावः । पुरुषत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः॥ ८॥

अथनवमी–

ओषुस्वसारःकारवेशृणोतययौवोदूरादनसारथेन।
निषूनमध्वंभवतासुपाराअधोअक्षाःसिन्धवःस्रोत्याभिः॥ ९॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् ।
अनसा । रथेन । नि । सु । नमध्वम् । भवत । सुऽपाराः ।
अधःऽअक्षाः । सिन्धवः । स्रोत्याभिः ॥ ९॥

विश्वामित्रोनदीःप्रत्युवाच स्वसारोभगिन्यःसिन्धवोहेनद्यः कारवे स्तोत्रंकुर्वाणस्यममवचनं सुसुष्ठुओशृणोत शृणुतैव अनसाशकटेनरथेनचसहदूराद्विप्रकृष्टाद्देशाद्वोयुष्मान्ययौ प्राप्तोऽस्मि यूयं सु सुष्ठुनिनमध्वं आत्मनास्वयंप्रह्वाभवत तथासुपाराःरथादीनांतीरात्सुखेनावरोहणारोहणेयथास्यातांतथाशोभनरोधसश्चभवत किंच यूयंस्रोत्याभिः स्रवणशीलाभिरद्भिःअधोअक्षाः रथाङ्गस्याक्षस्याधस्ताद्भवत यदा आपोऽक्षस्याधस्ताद्भवन्तितदारथादीनिनेतुंशक्यन्ते तस्मात्तत्परिमाणोदकाभवतेत्यभिप्रायः॥ ओइतिप्रगृह्यसंज्ञा । शृणोत श्रुश्रवणेइत्यस्यलोटितप्रत्ययस्यतप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः पित्त्वाद्गुणः निघातः। ययौ याप्रापणेइत्यस्य भूतमात्रेलिट्युत्तमे णलिआतऔणलइत्यौकारः एकादेशस्वरः। वः युष्मच्छब्दस्यद्वितीयायाबहुवचनस्यवस्नसावितिवसादेशः। सु निपातस्येतिसंहितायांदीर्घः । नमध्वं णमुप्रह्वत्वेशब्देइत्यस्यकर्मकर्तरिनदुहस्नुनमांयक्चिणावितिप्रतिषेधाद्यगभावः। अधोअक्षाः अधरशब्दस्यपूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययः अधादेशश्च अक्षशब्दोऽशूव्याप्तावित्यस्मादशे-

दे॑वनइतिसप्रत्ययान्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सिन्धवः आमन्त्रितत्वान्निघातः । स्रोत्याभिः स्रोतःशब्दात्स्रोतसोविभाषाड्यड्ड्याविति ड्यप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

आ ते॑ कारो शृणवामा॒ वचां॑सि य॒याथ॑ दू॒राद॑नसा॒ रथे॑न ।
नि ते॑ नंसै पीप्या॒नेव॒ योषा॒ मर्या॑येव क॒न्या॑ शश्व॒चै ते॑ ॥ १० ॥ १३ ॥

आ । ते॒ । का॒रो॒ इति॑ । शृ॒ण॒वा॒म॒ । वचां॑सि । य॒याथ॑ । दू॒रात् । अन॑सा । रथे॑न । नि । ते॒ । नं॒सै॒ । पी॒प्या॒ना॑ऽइ॑व । योषा॑ । मर्या॑यऽइव । क॒न्या॑ । श॒श्व॒चै॒ । त॒ इति॑ ते ॥ १० ॥ १३ ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः कारोस्तोत्रंकुर्वाण हे-विश्वामित्र ते तव वचांसि इमानिवाक्यानि आशृणवाम कार्त्स्न्येनशृणुमः तवसमीहितं प्रयोजनंकुर्मइत्यर्थः अनसाशकटेनरथेनचसहययाथ यतोदूरादागतोसि वयंचतेत्वदर्थंनि-नंसैनीचैर्नमाम प्रत्येकविवक्षयात्रैकवचनं रथेनगन्तुंगाधोदकाभवामेत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—पी-प्यानेवयोषा पीप्यानापुत्रंस्तनंपाययन्तीयोषामातायथाप्रह्वीभवति दृष्टान्तान्तरं—यथाकन्या युवतिर्मर्यायेवमनुष्यायपित्रेभ्रात्रेवाशश्वचैपरिष्वजनायनम्राभवतितद्वत् तेत्वदर्थंप्रह्वीभवामः तेइतिपुनरुक्तिरादरार्था एतामृचंयास्कएवंव्याचष्टे—आशृणवामतेकारोवचनानियाहिदूरादनसा-चरथेनचनिनमामतेपाययमानेवयोषापुत्रंमर्यायेवकन्यापरिष्वजनायनिनमाइति[1] वेति ॥ कारो संबुद्धौशाकल्यस्येताविति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणवाम श्रुश्रवणेइत्यस्यलोटि आडुत्तमस्यपिच्चे-त्याडागमः पित्त्वाद्गुणः निघातः । ययाथ यामापणेइत्यस्यभूतमात्रेलिटिथलि एकाचउप-देशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः लित्स्वरः । अनसा सहार्थेतृतीया । नंसै णमुप्रह्वत्वेइत्यस्यले-ट्युत्तमे लेटिसिब्बहुलमितिसिप् वैतोन्यत्रेतिएकारादेशः निघातः । पीप्यानेव पीङ्पानेइ-त्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्यलिटिकानचिरूपं चित्स्वरः । योषा युमिश्रणे वृतॄवदिहनीत्यादिना सप्रत्ययः यौतीतियोषा वृषादित्वादाद्युदात्तः । शश्वचै ष्वंजपरिष्वङ्गेइत्यस्मात्संपदादिलक्ष-णोभावेक्किप् पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिः अन्तोदात्तश्च ॥ १० ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

---

१ नि० २. २७. ।

अथैकादशी–

यदङ्गत्वांभरताःसंतरेयुर्गव्यन्ग्रामंइषितइन्द्रंजूतः ।
अर्षादहंप्रसवःसर्गतक्तआवोवृणेसुमतिंयज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । सम्ऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः ।
इषितः । इन्द्रऽजूतः । अर्षात् । अह । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः ।
आ । वः । वृणे । सुऽमतिम् । यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

विश्वामित्रोनदीःप्रत्युवाच अङ्गेत्यामन्त्रणे हेनद्यः यद्यस्माद्युष्माभिरुत्तितीर्षोर्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्माद्भरताःभरतकुलजामदीयाः सर्वेत्वापरस्परमेकतामापन्नांनदींत्वांसन्तरेयुः सम्यगुत्तीर्णाभवेयुः तदेवविशिनष्टि–गव्यन्गाउदकानितरीतुमिच्छन् इषितस्त्वयाभ्यनुज्ञातः इन्द्रजूतः युष्माकंप्रवर्तकेनेन्द्रेणचप्रेरितोग्रामोभरतानांसंघः अर्षात्संतरेत् यतः सर्गतक्तः गमनायप्रवृत्तः प्रसवस्तेषामुद्यागोऽहपूर्वंयुष्माभिरनुज्ञातः अहंतुयज्ञियानांयज्ञार्हाणांवोयुष्माकंसुमतिंशोभनांस्तुतिमावृणे सर्वतःसंभजे ॥ भरताः भरतशब्दादुत्सादित्वादञ् तस्ययञञोश्चेतिलुक् अतच् प्रत्ययस्वरः । संतरेयुः । तरतेर्लिङिजुसिरूपं झेर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः । गव्यन् गाआत्मनइच्छन् सुपःक्यच् एकादेशस्वरः । ग्रामः ग्रसतेराचइतिमन्प्रत्ययःआकारादेशश्च नित्स्वरः । इन्द्रजूतः जूइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः श्र्युकःकितीतिनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् ऋषीगतावित्यस्य लेटि तिपि सिब्बहुलमितिसिप् लेटोडागमः एकाचइतीट्प्रतिषेधः गुणः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । वृणे वृङ्संभक्तावित्यस्यलटिरूपम् । यज्ञियानां यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञावितिघप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

अतारिषुर्भरतागव्यवःसमभक्तविप्रःसुमतिंनदीनाम् ।
प्रपिन्वध्वमिषयन्तीःसुराधाआवक्षणाःपृणध्वंयातशीभम् ॥१२॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सम् । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिम् ।
नदीनाम् । प्र । पिन्वध्वम् । इषयन्तीः । सुऽराधाः । आ ।
वक्षणाः । पृणध्वम् । यात । शीभम् ॥ १२ ॥

गव्यवः गाआत्मनइच्छन्तः भरताः भरतकुलजाः सर्वेअतारिषुः तांनदींसमतरन् विप्रोमेधावीविश्वामित्रोनदीनांसुमतिंशोभनांस्तुतिंसमभक्त समभजत यूयंतुयथापूर्वंइषयन्तीः कुल्यादिद्वारान्नंकुर्वाणाअतएवसुराधाःशोभनधनोपेताः यूयंवक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः प्रपिन्वध्वं प्रकर्षेणतर्पयत आपृणध्वं ताःसर्वतःपूरयतच शीभंशीघ्रंयात गच्छतच । अतारिषुः तॄप्लवनतरणयोरित्यस्यलुङि सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेष्वितिवृद्धिः अडागमस्वरः । गव्यवः सुपःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः तस्यस्वरः । अभक्त भजसेवायामित्यस्यलुङिसिचोझलोझलीतिलोपः पादादित्वादनिघातः । पिन्वध्वं पिविसेचनेइत्यस्यलोटिरूपं निघातः । इषयन्तीः इषंकुर्वत्यः तत्करोतीतिणिच् णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टेरितिटिलोपः वाछन्दसीति सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः । पृणध्वं पृणप्रीणने लोटिरूपं व्यत्ययेनात्मनेपदं वाक्यभेदादनिघातः। यात याप्रापणेइत्यस्यलोटिरूपं अत्रापिननिघातः। शीभं शीभृकत्थने श्लाघ्यतेनेनतद्वानितिकरणेघञ् ञित्स्वरः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

उद्वंऊर्मिःशम्याहन्त्वापोयोक्त्राणिमुञ्चत ।
मादुष्कृतौव्येनसाघ्न्यौशूनमारताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्चत ।
मा । अदुःऽकृतौ । विऽएनसा । अघ्न्यौ । शूनम् । आ । अरताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

पूर्वमुत्तीर्णोविश्वामित्रोनदीरुक्त्वाधुनोत्तितीर्षुःपुनराह हेनद्यःवोयुष्माकंऊर्मिस्तरङ्गः शम्यायुगकीलाः युग्यकण्ठपार्श्वादिःसंलग्नारज्जवः उदूर्ध्वंयथाभवन्तितथाहंतुगच्छतु सतरङ्गोरज्जूनामधोगच्छत्वित्यभिप्रायः तथा हेआपःयूयं योक्त्राणि तारज्जूर्मुञ्चत यथा नस्पृशन्ति तथा यान्त्वित्यभिप्रायः व्येनसा विगतपापे अतएवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अघ्न्यौअघ्न्येनकेनापितिरस्करणीयेविपाट्शुतुद्र्यौ रथानां शूनं समृद्धिमारतां आगच्छताम् एवंविश्वामित्रोनदीःस्तुत्वाताभिरनुज्ञातोतरदिति ॥ ऊर्मिः ऋगतौ अर्तेरूच्चेतिमिप्रत्ययः ऊरित्ययमादेशोधातोः ऋच्छतीत्यूर्मिः प्रत्ययस्वरः । शम्याः शमुउपशमे पोरदुपधादितियत्प्रत्ययः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । हन्तु हनहिंसागत्योरित्यस्यलोटिरूपं निघातः । योक्त्राणि युजिर्योगेकरणेदाम्नीशसयुयुजेत्यादिनाष्ट्रन्प्रत्ययः नित्स्वरः । मुञ्चत मुच्लृमोक्षणे निघातः ।

अदुष्कृतौ इसुसोःसामर्थ्यइतिविसर्जनीयस्यषत्वम् । व्येनसा बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः सुपो डादेशः । अह्यौ हनहिंसागत्योरित्यस्य नञ्पूर्वस्य अह्न्यादयश्चेतिनिपातनाद्यक् किच्वादुपधा-लोपः होहन्तेरितिघत्वं सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादत्रऔङःशीभावाभावः एकादेशस्वरः। शूनं शयतेर्नपुंसकेभावेक्तइतिक्तः यजादित्वात्संप्रसारणं हलइतिदीर्घत्वं ओदितश्चेतिनि-ष्ठानत्वं निष्ठाचद्व्यजनादित्याद्युदात्तः । अरतां ऋगतावित्यस्यलुङि च्लेःसर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्य-ङादेशः ऋदृशोऽङिगुणः नमाङ्योगेइत्यडभावः निघातः ॥ १३ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इन्द्रःपूर्भिदित्येकादशर्चंपंचमंसूक्तम् वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं ऐन्द्रं अत्रानुक्रमणिका—इन्द्रः-पूर्भिदेकादशेतिअग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेइन्द्रःपूर्भिदितिसूक्तम् । होत्रकाणा-मितिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रःपूर्भिदुदुब्रह्माणीति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःप्रथमेहनिमाध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेचातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्यस्थानेत्रीणिसंपातसूक्तानि तत्रेदंप्रथमं सूत्रितंच—इन्द्रःपूर्भियएकइद्यस्तिग्मशृङ्गइति । उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्येएतत्सूक्तंनिविद्धानीयं सूत्रितंच—इन्द्रसोममिन्द्रःपूर्भिदितिमध्यंदिनइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

इन्द्रः॑पू॒र्भिदाति॑र॒द्दास॑म॒र्कैर्वि॒दद्व॑सु॒र्दय॑मानो॒विशत्रू॑न् ।
ब्रह्म॑जूतस्त॒न्वा॑वावृधा॒नोभूरि॑दात्र॒आपृ॑ण॒द्रोद॑सीउ॒भे ॥ १ ॥

इन्द्रः॑ । पूः॒ऽभित् । आ । अ॒ति॒र॒त् । दास॑म् । अ॒र्कैः । वि॒दत्ऽव॑सुः । दय॑मानः । वि । शत्रू॑न् । ब्रह्म॑ऽजूतः । त॒न्वा॑ । व॒वृ॒धा॒नः । भूरि॑ऽदात्रः। आ । अ॒पृ॒ण॒त् । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति—पूर्भिदसुरपुरांभेत्ता अतएवविदद्वसुः वेदयद्भिःस्वमहिमप्रख्यापकै-र्वसुभिर्युक्तः शत्रूनसुरान्विदयमानःविशेषेणहिंसन् तथाचयास्कः—विदद्वसुर्दयमानोविशत्रू निति[1]हिंसाकर्मेति । तादृशइन्द्रोदासंदस्यतेनेनतमइतिदासोवासरस्तमर्कैरर्चनीयैःस्वतेजोभिरा-तिरत् समन्तादवर्धयत् इन्द्रस्यसूर्यात्मकत्वात् तथाचस्मृतिः—चैत्रमासेतपेदिन्द्रइति किंच

१ नि० ४. १७. ।

ब्रह्मजूतःब्रह्मणास्तोत्रेणाकृष्टः यद्वा ब्रह्मणा जगत्स्रष्ट्राप्रेरितः तन्वा स्वशरीरेणवावृधानोवर्धमानः भूरिदात्रोदायतेलूयतेनेनशत्रुशिरइतिदात्रमायुधं बहुविधायुधोपेतः तादृशइन्द्रः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणत् सर्वतोतर्पयत् ॥ पूर्भित् भिदिर्विदारणे क्विप् । अतिरत् तरतेर्व्यत्ययेनशः ऋतइद्धातोरितीत्वं निघातः । दासं करणेघञ् ञित्स्वरः । विदद्वसुः विदेरन्तर्भावितण्यर्थस्यशतरि अदादित्वाच्छपोलुकिसति प्रत्ययस्वरेणशतुरुदात्तत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दयमानः दयदानगतिरक्षणहिंसाग्रहणेषु आत्मनेपदी लटःशानच् नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः । वावृधानः वृधुवर्धने कानचिरूपं संहितायामभ्यासस्य तुजादित्वाद्दीर्घः । भूरिदात्रः दाप्लवने करणे दाम्नीत्यादिनाष्ट्रन्प्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अपृणत् पृणप्रीणनेइत्यस्यलङितुदादित्वाच्छः निघातः । रोदसी रुदेरसुनिरूपं नित्स्वरः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

मखस्यंतेतविषस्यप्रजूतिमियर्मिवाचंममृतायभूषन् ।
इन्द्रंक्षितीनामसिमानुंषीणांविशांदैवीनामुतपूर्वयावा ॥ २ ॥

मखस्यं । ते । तविषस्यं । प्र । जूतिम् । इयर्मि । वाचम् ।
अमृताय । भूषन् । इन्द्र । क्षितीनाम् । असि । मानुंषीणाम् ।
विशाम् । दैवीनाम् । उत । पूर्वऽयावा ॥ २ ॥

हेइन्द्र भूषन्त्वामलंकुर्वन् अहंमखस्य मंहनीयस्य स्तुत्यस्य तविषस्य बलवतस्तेतव जूतिंमनसाप्रेरितांवाचं स्तुतिलक्षणाममृतायान्नार्थमेयर्मि प्रकर्षेणोच्चारयामि मानुषीणांक्षितीनांमनोर्जातानांमनुष्याणां उतापिच दैवीनांदेवसंबन्धिनीनांविशांप्रजानांपूर्वयावा अग्रतोगन्तात्वमसि । मखस्य महपूजायां महेर्हलोपश्चेतिहलोपइत्यनुवृत्तौमहेश्चेतिखप्रत्ययः हलोपश्च मह्यतेपूज्यतेसर्वैरितिमखः खान्तस्याश्मादेरित्यन्तोदात्तत्वं यद्यपिमकारादिर्भवति तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य तवतेष्टिषच्प्रत्ययः चित्स्वरः । जूतिं ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् । इयर्मि अर्तिर्जुहोत्यादिः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं अभ्यासस्येतीयङादेशः पादादित्वान्ननिघातः अभ्यस्तस्वरः । भूषन् भूषअलङ्कारेइत्यस्यशतरिरूपं शतुर्लसार्वधातुकस्वेरधातुस्वरः । असि अस्तेर्लटिरूपं निघातः । मानुषीणां मनोर्जातावित्यञ् षुगागमः टिड्ढाणञितिङीप् ञित्स्वरः । दैवीनां देवाद्यञञावित्यञ् अत्रापिपूर्ववत्ङीप् ञित्स्वरः । पूर्वयावा याप्रापणेइत्यस्मादातोमनिन्क्वनिप्वनिपश्चेतिवनिप् कृदुत्तरपदस्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

इन्द्रोवृत्रमवृणोच्छर्धनीतिःप्रमायिनाममिनाद्वर्पणीतिः।
अहन्व्यंसमुशधग्वनेष्वाविर्धेनाअकृणोद्राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः। वृत्रम्। अवृणोत्। शर्धऽनीतिः। प्र। मायिनाम्।
अमिनात्। वर्पऽनीतिः। अहन्। विऽअंसम्। उशधक्। वनेषु।
आविः। धेनाः। अकृणोत्। राम्याणाम् ॥ ३ ॥

शर्धनीतिः नयनंनीतिःकर्म शर्धप्रवृद्धंनीतिःकर्मयस्यसतथोक्तः सइंद्रोवृत्रमसुरं अवृणोद्बलेनारुधत् तथावर्पणीतिः युद्धेपरप्रहाराणांनिवारककर्माइन्द्रः मायिनां द्वितीयार्थेषष्ठी मायिनोऽसुरान्प्रामिनात् प्रकर्षेणावधीत् उशधक् शत्रुवधंकामयमानइन्द्रः वनेषुगूढचारिणमसुरंव्यंसं विगतांसंयथाभवतितथाहन् जघान अथ तस्मिन्नात्रिचरेगवामपहर्तरिहतेसति राम्याणांरमणंस्त्रीभिः सहक्रीडारामः तमर्हतीतिराम्यारात्रयः तासांरात्रीणामन्तःस्थिताः धेनाःगाः आविरकृणोत् प्रकटाअकरोत् रात्रीणामसुराक्रान्तत्वेतैत्तिरीयकम्–अहर्देवानामासीद्रात्रिरसुराणांतेसुरायद्देवानांवित्तंवेद्यमासीत्तेनसहरात्रिंप्राविशन्निति येदिवास्तोतारोराम्यास्तेषांवाचोधेनाइति ॥अवृणोत् वृञ्वरणेइत्यस्यलङिरूपं निघातः। शर्धनीतिः शर्धतिरुत्साहार्थः अस्मात्कर्मणिघञ् बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः। अमिनात् मीञ्हिंसायामित्यस्यलङि मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वः निघातः।अहन् हन्तेर्लङिरूपम्। उशधक् वशकान्तौ पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। आविः स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेनपठितत्वादन्तोदात्तः। धेनाः धेट्पाने धेटइच्चेतिनप्रत्ययः ईकारश्चान्तादेशः गुणः धयन्तितामितिधेनावाक् धेनाजिगातीत्यत्रप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अत्र व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। अकृणोत् कृविहिंसाकरणयोः निघातः। राम्याणां रमुक्रीडायां राममर्हतीत्यर्थे छन्दसिचेतियप्रत्ययः तस्यस्वरः यद्वा रमेरन्तर्णीतण्यर्थाद्दृयादयश्चेतियक्प्रत्ययः प्ररमयतिभूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणीतियास्कः[1]। वर्णव्यत्ययः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

इन्द्रःस्वर्षाजनयन्नहानिजिगायोशिग्भिःपृतनाअभिष्टिः।
प्रारोचयन्मनवेकेतुमह्नामविन्दज्ज्योतिर्बृहतेरणाय ॥ ४ ॥

---

१ नि० २. १८.।

इन्द्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः ।
पृतनाः । अभिष्टिः । प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अह्नाम् ।
अविन्दत् । ज्योतिः । बृहते । रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्षाः स्वर्गप्रदः इंद्रःअहानि स्वतेजोभिर्जनयन् उशिग्भिः युद्धंकामयमानैरंङ्गिरोभिः सहपृतनाःपरकीयाःसेनाअभिष्टिरभिभावुकःसन् जिगाय शत्रूनजैषीत् शत्रुवधानन्तरंमनवेमनुष्यायकर्मकर्त्रेयजमानायतदर्थं तथा अह्नांकेतुंप्रज्ञापकंसूर्यंप्रारोचयत् तथाचतमोरूपासुरवधात्प्रकर्षेणादीपयत् ततोबृहतेमहतेरणाययुद्धप्रकाशनायज्योतिःप्रकाशमविन्दत् अलभत ॥ स्वर्षाः षणुदाने क्विप् जनसनखनांसञ्झलोरित्यात्वं सनोतेरनइतिषत्वं अहरादीनांपत्यादिषूपसंख्यानमितिविसर्जनीयस्यरुत्वम् । जिगाय जिजयेइत्यस्यलिटि सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः लित्स्वरः । पृतनाः पृङ्व्यायामे कृपृभ्यांकिदितितनन्प्रत्ययः व्याप्रियन्तेऽत्रयोद्धारइतिपृतनाःसेनाः नित्त्वादाद्युदात्तः । अभिष्टिः अभिगन्ता इषुगतौ मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः सहिभावपरोऽपिभवितारंलक्षयति तितुत्रतथेत्यादिनेट्प्रतिषेधः शकंध्वादित्वात्पररूपत्वं कृदुत्तरपदस्वरः । अरोचयत् रुचदीप्तावित्यस्यलङिरूपम् । मनवे मनज्ञाने शॄस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविन्दत् विदॢ्लाभेइत्यस्यशेमुचादीनामितिनुम् पादादित्वादनिघातः । रणाय क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिसंप्रदानसंज्ञा रणतिःशब्दार्थः वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप्प्रत्ययः रणन्तिशब्दंकुर्वन्ति परस्परंयोद्धारोऽत्रेतिरणःसंग्रामः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

इन्द्रस्तुजोबर्हणाआविवेशनृवद्दधानोनर्यापुरूणि ।
अचेतयद्धियइमाजरित्रेप्रेमंवर्णमतिरच्छुक्रमासाम् ॥ ५ ॥ १५॥

इन्द्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृऽवत् । दधानः ।
नर्या । पुरूणि । अचेतयत् । धियः । इमाः । जरित्रे । प्र ।
इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शुक्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥ १५ ॥

सतादृशइन्द्रस्तुजोबाधिकाः बर्हणाः युद्धोत्साहेनवर्धमानाःपरकीयाःसेनाः नृवन्मनुष्यवदाविवेश प्रकाशंलब्ध्वाप्राविशत् किंकुर्वन् पुरूणिबहूनि नर्या युद्धनयनकारिणांयोग्यानि धनानिदधानः प्रयच्छन्नाविवेश सइन्द्रोजरित्रेस्तोत्रे इमादृश्यमानाधियउषसोध्यायन्त्यासुमनुष्याइतिताधियोचेतयत्अज्ञापयत् अथासामुषसामिमंशुक्रंवर्णप्रकाशेनयुक्तंप्रातिरत् स्वतेजसा प्रकर्षेणवर्धयतिस्म धीशब्दस्योषःपरत्वेमन्त्रवर्णः—शुक्रवर्णामृदुनायंसतेधियमिति । तुजः तुजहिंसायां क्विप् धातुस्वरः । बर्हणाः बृहिवृद्धौ अस्माद्युच्बहुलमितिकर्तरियुच् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विवेश विशतेर्लिटिरूपं निघातः । नृवत् नृशब्दात्तेनतुल्यमितिवतिप्रत्ययः तस्यस्वरः । दधानः दधातेःशानचिरूपं अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । नर्या नरेषुसाधूनिइत्यर्थेतत्र-साधुरितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । अचेतयत् चितीसंज्ञानेइत्यस्यण्यन्तस्यलङिरूपं अडागमस्वरः । धियः ध्यैचिन्तायां अन्येभ्योऽपिदृश्यतइतिक्विप् दृशिग्रहणात्संप्रसारणं धातुस्वरः । इमाः दश्चेतिदकारस्यमकारः एकादेशस्वरः । अतिरत् तरतेर्व्यत्ययेनशः निघातः । आसां इदमोन्वादेशेशिति अशादेशोऽनुदात्तश्च प्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः अतःसर्वानुदात्तः ॥५॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथषष्ठी—

म॒हो म॒हानि॑ पनयन्त्य॒स्येन्द्र॑स्य॒ कर्म॒ सुकृ॑ता पु॒रूणि॑ ।
वृ॒जने॑न वृजि॒नान्त्सं पि॑पेष मा॒याभि॒र्दस्यूँ॑र॒भिभू॑त्योजाः ॥ ६ ॥

म॒हः । म॒हानि॑ । प॒न॒य॒न्ति॒ । अ॒स्य॒ । इन्द्र॑स्य । कर्म॑ । सुऽकृ॑ता ।
पु॒रूणि॑ । वृ॒जने॑न । वृ॒जि॒नान् । सम् । पि॒पे॒ष॒ । मा॒याभिः॑ । दस्यू॑न् ।
अ॒भिभू॑तिऽओजाः ॥ ६ ॥

महोमहतः अस्यैतादृशसामर्थ्यस्य इन्द्रस्य महानिमंहनीयानिपुरूणिसुकृतासुष्ठुकृतानि कर्मवृत्रहननादीनिकर्माणि पनयन्तिस्तुवन्ति इन्द्रस्यकर्मसुकृतापुरूणीत्येतत्पदकदम्बकं अत्र-अर्थभेदात्पदकालेनोत्सृज्यते तादृशइन्द्रःवृजनेन वर्ज्यन्तेशत्रवोऽनेनेतिवृजनंबलं तेनबलेन वृजिनान्पापरूपानसुरान्संपिपेष सम्यक्चूर्णीचकार तथाभिभूत्योजाः अभिभूतिःशत्रुविषयोभिभवः तत्रओजोबलमस्येतिअभिभूत्योजाः शत्रूणांपराभवेसमर्थः तादृशइन्द्रोदस्यूनुपक्षपयितॄनसुरान्मायाभिःकपटैःसंपिपेष ॥ पनयन्ति पनतेःस्तुत्यर्थस्यगुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यइत्यायप्र-

१ ऋ० सं०२. २. १२. ।

त्ययः ह्रस्वश्छान्दसः निपातः । वृजनेन वृजीवर्जने कृपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्यु-प्रत्ययः कित्त्वादगुणः प्रत्ययस्वरः । वृजिनान् वृजीवर्जने वृजेःकिच्चेतीनच्प्रत्ययः वृजिनंपापं तद्वन्तः अर्शआदित्वादच् एकादेशस्वरः । पिपेष पिषॢसंचूर्णनेइत्यस्य लिटि णलिरूपं निपातः । अभिभूत्योजाः भूतिर्भवनं भावेक्तिन् तादौचनितीत्यभेःप्रकृतिस्वरत्वं अभिभूतौ ओजोयस्येति सप्तम्युपमानपूर्वपदस्यबहुव्रीहिरितिसमासः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

युधेन्द्रोमह्नावरिवश्चकारदेवेभ्यःसत्पतिश्चर्षणिप्राः ।
विवस्वतःसदनेअस्यतानिविप्राउक्थेभिःकवयोगृणन्ति ॥ ७ ॥

युधा । इन्द्रः । मह्ना । वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्ऽपतिः ।
चर्षणिऽप्राः । विवस्वतः । सदने । अस्य । तानि । विप्राः ।
उक्थेभिः । कवयः । गृणन्ति ॥ ७ ॥

सत्पतिः सतांदेवानांपतिः चर्षणिप्राः चर्षणीनांमनुष्याणां अपेक्षितफलप्रदानेनकाम-पूरकः सइन्द्रःमह्नामहतायुद्धेन वरिवः भृशंव्रियतेर्थिभिरितिवरिवोधनं तादृशंधनंयुद्धेनल-ब्ध्वादेवेभ्योदेवनशीलेभ्यःस्तोतृभ्यश्चकार दत्तवान् विप्रामेधाविनः कवयःस्तोतारः विवस्व-तःविषेशेणाग्निहोत्रादिकर्मार्थेवसतोयजमानस्यसदनेगृहे अस्येन्द्रस्य तानिवृत्रहननबहुप्रदाना-दीनिकर्माणिउक्थेभिःस्तोत्रैःगृणन्तिस्तुवन्ति ॥ युधा युधसंप्रहारे भावेसंपदादिलक्षणःक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तता । वरिवः वृञ्वरणेइत्यस्य यङ्लुकि ऋतश्चेत्यभ्यासस्यरिगा-गमः तदन्तादसुन् बाहुलकाद्दिलोपः नित्स्वरः । चकार करोतेर्लिटिरूपं निघातः । स-त्पतिः अस्तेःशतरिरूपम् सदिति पत्यावैश्वर्यइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चर्षणिप्राः प्रापूर-णे विच् । विवस्वतः विपूर्वाद्वसनिवासेइत्येतस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् तदस्यास्त्यस्मि-न्नितिमतुप् मादुपधायाइतितस्यवत्वं प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । गृणन्ति गॄश-ब्देइत्यस्यलटिरूपं निघातः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सत्रासाहंवरेण्यंसहोदांससवांसंस्वरपश्चदेवीः ।
ससानयःपृथिवींद्यामुतेमामिन्द्रंमदन्त्यनुधीरणासः ॥ ८ ॥

सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । सहःऽदाम् । ससऽवांसम् । स्वः । अपः ।
च । देवीः । ससान । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् ।
इन्द्रम् । मदन्ति । अनु । धीऽरणासः ॥ ८ ॥

धीरणासोधियास्तुत्यारणयन्तःस्तोतारःसत्रासाहंमहतोवृत्रादेरभिभवितारं अतएववरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सहोदां दुर्बलस्यार्थिनोबलप्रदं देवीर्देवनशीलाअपःस्वश्चस्वर्लोकंच ससवांसं भजमानमिन्द्रं अनुमदन्ति हृष्यन्ति इन्द्रहर्षमनुस्वयंहृष्यन्तीत्यर्थः यइन्द्रः पृथिवीं उतापिचद्यां द्युलोकमिमामिममन्तरिक्षलोकंचैतांस्त्रीनूलोकान्ससान तत्तल्लोकवासिभ्योददौ तमनुमदन्तीत्यन्वयः ॥ सत्रासाहं षहमर्षणे छन्दसिसहइतिण्विः णित्त्वादुपधावृद्धिः । ससवांसं षणसंभक्तावित्यस्यक्वसौ इडभावेनकारलोपेरूपं प्रत्ययस्वरः । ससान षणुदानेइत्यस्यलिटिरूपं नित्स्वरः । मदन्ति मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्यव्यत्ययेनपरस्मैपदं निघातः । धीरणासः रणतीतिरणावाक् धियास्तुत्यारणायेषांतेधीरणाः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

ससानात्याँउतसूर्यंससानेन्द्रःससानपुरुभोजसंगाम् ।
हिरण्ययमुतभोगंससानहत्वीदस्यून्प्रार्यंवर्णमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्यम् । ससान । इन्द्रः । ससान ।
पुरुऽभोजसम् । गाम् । हिरण्ययम् । उत । भोगम् । ससान ।
हत्वी । दस्यून् । प्र । आर्यम् । वर्णम् । आवत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रेप्रतिपादितःसइन्द्रः अत्यानश्वान्ससान युद्धार्थंमरुद्भ्योददौ उतापिच सूर्यं जगत्प्रकाशकमादित्यंससान प्राणिनांव्यवहारनिर्वाहायतेभ्योददौ तथा पुरुभोजसं पुरुभिः सर्वैर्जनैःक्षीरादिद्वारेणोपभुज्यतइतिपुरुभोजाः क्षीरादिरूपबहुविधान्नोपेतंगामग्निहोत्रादिसिद्ध्यर्थंससान तेभ्योददौ उतापिच हिरण्ययं सुवर्णमयंभोगंधनंभुज्यतेऽस्मिन्निति भोगोगृहंवा ससान अर्थिभ्योददौ ततोदस्यून्बाधकानसुरान्हत्वी हत्वाआर्यमुत्तमंवर्णंत्रैवर्णिकंप्रावत् यथा कर्मविघ्नोनभवेत्तथापालयत् ॥ ससान षणुदानेइत्यस्यलिटिणलिरूपं नित्स्वरः । हिरण्ययं हिरण्यशब्दाद्विकारार्थेमयड्वैतयोरितिविहितस्यछन्दसिविषयेऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसीतिनिपातनान्मयटोमकारलोपः प्रत्ययस्वरः । हत्वी हन्तेःक्त्वार्थेस्नात्व्यादयश्चेति निपातितः प्रत्ययस्वरः । आवत् अवतेर्लङिरूपम् ॥ ९ ॥

अथदशमी—

इन्द्रओषधीरसनोदहानिवनस्पतीँरसनोदन्तरिक्षम् ।
बिभेदवलंनुनुदेविवाचोथाभवद्दमिताभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् ।
अन्तरिक्षम् । बिभेद । वलम् । नुनुदे । विऽवाचः । अथ ।
अभवत् । दमिता । अभिऽक्रतूनाम् ॥ १० ॥

तादृशइन्द्रःओषधीःपक्वफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिकाअसनोत् प्राणिनामुपभोगार्थंप्रादात् तथाहानिदिवसांश्चआयुःपरिक्लृप्त्यर्थंप्रायच्छत् किञ्च वनस्पतीन्यज्ञार्थंखदिरपलाशादिलक्षणान्वृक्षानसनोत् तथान्तरिक्षंसंचारार्थंप्रादात् तथाबलंसंव्रियतेऽनेनाकाशमितिबलोमेघः तंमेघं बिभेद उदकप्रेरणार्थमभिन्दत् विवाचोविरुद्धवाचःप्रतिकूलानसुरान्नुनुदे प्राणिनांरक्षार्थं तान्बबाध अथानन्तरमभिक्रतूनां क्रतुःकर्मअभिआभिमुख्येनयुद्धार्थंकर्मयेषांतेअभिक्रतवोबलीयांसःशत्रवस्तेषामपिदमिताउपशमयिताभवत् एवंहितकरणाहितपरिहाराभ्यांसर्वाःप्रजाः पालयतिस्मेतिभावः ॥ असनोत् षणुदानेइत्यस्यलङिरूपम् । वनस्पतीन् पारस्करप्रभृतित्वात्सुडागमः वनशब्दोनब्विषयस्येत्याद्युदात्तः पतिशब्दःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । बिभेद भिदिर्विदारणेइत्यस्यलिटिरूपं लित्स्वरः । नुनुदे णुदप्रेरणेइत्यस्यलिटिरूपं वाक्यभेदादनिघातः प्रत्ययस्वरः । दमिता दमुउपशमेइत्यस्यतृचिरूपं चित्स्वरः । अभिक्रतूनां बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ ११ ॥ १६ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् ।
वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ १६ ॥

एषाऋक्पूर्वमेवव्याख्याता ॥ ११ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

तिष्ठाहरीत्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तम् वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रं तिष्ठाहरीइत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टुतिमरुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानंसूक्तं सूत्रितंच—तिष्ठाहरीयोजातएवेतिमाध्यन्दिनइति इन्द्राग्न्योःकुलायनाम्न्येकाहेप्येतन्मरुत्वतीयनिविद्धानं । सूत्रितंच—तिष्ठाहरीतमुष्टुहीतिमध्यंदिनइति । समूढेदशरात्रेतृतीयेछन्दोमेमरुत्वतीयशस्त्रेएतत्सूक्तं । सूत्रितंच—तिष्ठाहरीप्रमन्दिनइमाउत्वेतिमरुत्वतीयमिति । अतिरात्रेतृतीयेपर्यायेहोतुःशस्त्रेपरिहितेसत्याद्यातिष्ठाहरीत्येषाशस्त्रयाज्या । सूत्रितंच—विश्वजितेतिष्ठाहरीरथआयुज्यमानेतियाज्येति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

तिष्ठाहरीरथआयुज्यमानायाहिवायुर्ननियुतोनोअच्छ ।
पिबास्यन्धोअभिसृष्टोअस्मेइन्द्रस्वाहाररिमातेमदाय ॥ १ ॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः ।
न । निऽयुतः । नः । अच्छ । पिबासि । अन्धः । अभिऽसृष्टः ।
अस्मे इति । इन्द्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति—हेइन्द्र रथेस्यन्दनेयुज्यमानासंयुज्यमानौहरी अश्वौ अभिलक्ष्य कंचित्कालमातिष्ठ तत्रदृष्टान्तः—वायुर्नेतियथावायुःरथेनियुज्यमानानियुतोवडवाअभिलक्ष्यकंचित्कालंतिष्ठतितद्वत् अथरथारूढस्त्वंनोऽस्मानच्छाभिलक्ष्यायाहि शीघ्रमागच्छ आगत्यच अस्मे अस्माभिरभिसृष्टोऽनुज्ञातस्त्वंअन्धःसोमलक्षणमन्नंपिबासिपिब स्वाहादत्तश्चायंसोमः वयंतेतवमदायहर्षायस्वाहाकृतमिमंररिम ददाम अत्रयाहिवायुर्ननियुतोनोअच्छेत्यत्ररथेनायाहीत्यर्थः आपश्चित्पिप्युस्तर्योनगावइत्यत्रतन्न तथेतिपदकालेनोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ तिष्ठतेर्लोटिरूपं तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वम् । याहि यातेर्लोटिरूपं हेर्ङित्त्वादन्तोदात्तः । वायुः वागतिगन्धनयोरित्यस्मात्कृवापेत्यादिनाउण् आतोयुक् प्रत्ययस्वरः । पिबासि पातेर्लेटचाडागमः आगमानुदात्तत्वाद्धातुस्वरः । अन्धः अदभक्षणे अदेर्नुम्धश्चेति असुन्नुमागमोधकारश्चान्तादेशः अद्यतेप्राणिभिस्तद्वास्वयमत्तीति तथाचश्रुतिः—अद्यतेत्तिचभूतानितस्मादन्नंतदुच्यतइति । नित्स्वरः । अस्मे सुपांसुलुगितितृतीयायाःशेइत्यादेशः । ररिम रातेर्लिटिरूपं वाक्यभेदादनिघातः प्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

उपाजिरापुरुहूतायसप्तीहरीरथस्यधूर्ष्वायुनज्मि ।
द्रवद्यथासंभृतंविश्वतश्चिदुपेमंयज्ञमावहातइन्द्रम् ॥ २ ॥

उप । अजिरा । पुरुऽहूताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य ।
धूःऽसु । आ । युनज्मि । द्रवत् । यथा । समऽभृतम् । विश्वतः ।
चित् । उप । इमम् । यज्ञम् । आ । वहातः । इन्द्रम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र पुरुहूताय पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञार्थमाहूतायतुभ्यं अजिरा शीघ्रगमनशीलौसप्ती सर्पणशीलौहरी हरिनामकावश्वौ रथस्यधूर्षुयुगप्रान्तेषु उपायुनज्मि अहंतथासंयोजयामि द्रवत्सरथोयथागच्छेत्तथेतिशेषः विश्वतश्चित्सर्वतःसंभृतंअग्निर्यजुर्भिः सवितास्तोमैरित्यादियज्ञसंभारैःसंपूर्णमिमंयज्ञंप्रति इन्द्रंत्वामुपावहातः तावश्वौसम्यगावहताम् ॥ धूर्षु धुर्वीहिंसार्थः क्विप् राल्लोपइतिवकारलोपः र्वोरुपधायाइतिदीर्घः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तता । युनज्मि युजिर्योगे रुधादिः लटिरूपं निघातः । द्रवत् द्रुगतावित्यस्यछान्दसेलङिरूपं व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । वहातः वहेर्लेटचाडागमेरूपम् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

उपोनयस्ववृषणातपुष्पोतेमवत्वंवृषभस्वधावः ।
ग्रसेतामश्वाविमुचेहशोणादिवेदिवेसदृशीरद्धिधानाः ॥ ३ ॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ईम् । अवात्वम् ।
वृषभ । स्वधाऽवः । ग्रसेताम् । अश्वा । वि । मुच । इह ।
शोणा । दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । अद्धि । धानाः ॥ ३ ॥

वृषभ कामानांवर्षक स्वधावःअन्नवन् हेइन्द्र वृषणा सेचनसमर्थौ तपुष्पातापकेभ्यःशत्रुभ्योरक्षकावश्वावुपोनयस्व अस्मत्समीपंप्रापय उतापिच त्वंईमेनंयजमानमवपालय शोणा शोणवर्णौतावश्वौ इहास्मिन्देवयजनेविमुच विमुञ्च विमुक्तौतावश्वौ ग्रसेतां वि-

घसंभक्षयतां त्वंतुसदृशीरेकरूपान्धानाःभृष्टयवान्दिवेदिवे प्रतिदिवसमद्धि भक्षय ॥ नयस्व नयतेर्लोटिरूपं । तपुष्पा पारक्षणे आतोनुपसर्गेकः सुपांसुलुगितिडादेशः इसुसोःसामर्थ्येइ-तिसंहितायांविसर्जनीयस्यषत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अव अवतेर्लोटिरूपम् । स्वधावः म-तुवसोरितिनकारस्यरुत्वं निघातः । ग्रसेतां ग्रसुअदनेइत्यस्यलोटचातामिरूपं पादादित्वाद-निघातः आतामोलसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः । मुच मुञ्चतेर्लोटिरूपं आगमानुशासनस्यानि-त्यत्वान्नुमभावः । सदृशीः समानशब्दउपपदे दृशिरप्रेक्षणेइत्यस्मात्समानान्ययोश्चेतिकञ्प्रत्य-यः समानस्यदृक्दृशवतुष्विविसभावः टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । अद्धि अदभक्षणेइत्यस्यलोटि अदादित्वाच्छपोलुक् हुझल्भ्योहेर्धिरितिध्यादेशः निघातः । धानाः डुधाञ्धारणपोषणयोः धापॄवस्यज्यतिभ्योनइतिनप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ३ ॥

चातुर्विंशिकेऽहनिमाध्यंदिनेसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ब्रह्मणातइत्यारंभणीया सूत्रितश्च— ब्रह्मणातेब्रह्मयुजायुनज्म्युरुंनोलोकमनुनेषिविद्वानिति ।

अथचतुर्थी—

ब्रह्म॑णाते ब्रह्म॒युजा॒युनज्मि॒हरी॒सखा॑यासध॒माद॑आ॒शू ।
स्थि॒रंरथं॑सु॒खमिन्द्राधि॒तिष्ठ॑न्प्रजा॒नन्वि॒द्वाँउप॑याहि॒सोम॑म् ॥ ४ ॥

ब्रह्म॑णा । ते॒ । ब्र॒ह्म॒ऽयुजा॑ । यु॒नज्मि॒ । हरी॒ इति॑ । सखा॑या ।
स॒ध॒ऽमादे॑ । आ॒शू इति॑ । स्थि॒रम् । रथ॑म् । सु॒ऽखम् । इ॒न्द्र॒ ।
अ॒धि॒ऽतिष्ठ॑न् । प्र॒ऽजा॒नन् । वि॒द्वान् । उप॑ । या॒हि॒ । सोम॑म् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणामन्त्रेणयोक्तव्यौ सधमादे सहमाद्यन्तियोद्धारोऽत्रेतिसहमादोयुद्धं सहमादः सधमादः तस्मिन्युद्धे सखायावेगबलयोःसमानप्रसिद्धी अतएव आशू क्षिप्रगमनोपेतौ तेतवहरी अश्वौ ब्रह्मणास्तोत्रेणयुनज्मि रथेसंयोजयामि स्थिरंसुदृढंसुखंसुष्ठूद्धारंतादृशंरथं अधितिष्ठन्नारूढस्त्वंसोमपानार्थमायाहि प्रजानन्नित्याद्यगमत् ॥ ब्रह्मयुजा युजेरौणादिकःकर्म-णिक्विप् । युनज्मि युजेर्लटिरूपं निघातः । सधमादे मदीहर्षे अधिकरणेघञ् सधमादस्थयो-श्छन्दसीतिसहस्यसधादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । रथं अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिकर्मसंज्ञा । सुखं खनुविदारणे अन्येभ्योपिदृश्यतइतिडः कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

मातेहरीवृषणावीतपृष्ठानिरीरमन्यजमानासोअन्ये ।
अत्यायाहिशश्वतोवयंतेरंसुतेभिःकृणवामसोमैः ॥ ५ ॥ १७ ॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतऽपृष्ठा । नि । रीरमन् ।
यजमानासः । अन्ये । अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयम् ।
ते । अरम् । सुतेभिः । कृणवाम । सोमैः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वृषणा कामानांसेचकौ वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागौ ते तव हरी अन्ये अस्मदन्येयजमानासोयजमानामानिरीरमन् माहर्षयन् वयन्तु सुतेभिरभिषुतैःसोमैस्तेतव अरंपर्याप्तंकृणवाम यथातवतृप्तिर्भवतितथाकुर्मइत्यर्थः त्वंतु अत्यायाहि शश्वतः बहूनन्यानतिक्रम्यसोमपानार्थंशीघ्रमागच्छ ॥ वीतपृष्ठा वीकान्त्यादिषु अस्मात्क्तप्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रीरमन् रमुक्रीडायामित्यस्यण्यन्तस्यलुङिचङिरूपं नमाङ्योगेइत्यडभावः निघातः । अत्यायाहि यातेर्लोटिरूपं गतिर्गताविति पूर्वस्यनिघातः । कृणवाम कृणोतेर्लोटिरूपं निघातः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

तवायंसोमइतिमाध्यंदिनेसवनेनेष्टुःप्रस्थितयाज्या सूत्रितश्च–तवायंसोमस्त्वमेह्यर्वाङिन्द्रायसोमाःप्रदिवइति ।

अथषष्ठी–

तवायंसोमस्त्वमेह्यर्वाङ्शश्वत्तमंसुमनाअस्यपाहि ।
अस्मिन्यज्ञेबर्हिष्यानिषद्यादधिष्वेमंजठरइन्दुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्ऽतमम् ।
सुऽमनाः । अस्य । पाहि । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ ।
निऽसद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे । इन्दुम् । इन्द्र ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अयंसोमः तव त्वदर्थंअभिषुतः त्वं अर्वाङ् सोमाभिमुख्येन एहि आयाहि आगत्यच सुमनाःशोभनमनस्कोभूत्वा शश्वत्तमं भूयांसं अस्येमंसोमं पाहि पिब बर्हिषिप्रवृद्धे अस्मिन्यज्ञेनिषद्योपविश्येन्दुंक्लेदनशीलं इमंसोमंजठरे आदधिष्व धारय यथानाभेरधस्तान्नगच्छतितथाधारय अंङ्गिरोभिरागहियज्ञियेभिरित्यत्रनयज्ञविशेषणं बर्हिः किंतुभिन्नरूपंतदित्यतोनोत्सृज्यते ॥ इणूगतौ अस्यलोटिरूपं निघातः । शश्वत्तमं उञ्छादित्वादन्तोदात्तत्वम् । पाहि पापानेइत्यस्य लोटिरूपं बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् निघातः । निषद्य सदेर्ल्यपि सदिरप्रतेरितिषत्वं लित्स्वरः । दधिष्व दधातेर्लोटि छन्दस्युभयथेतिथासआर्धधातुकत्वादिडागमः प्रत्ययस्वरः । इन्दुं उंदीक्लेदने उन्देरिच्चादेरित्युप्रत्ययः धातोरादेरिकारादेशः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

स्तीर्णंतेबर्हिःसुतइंन्द्रसोमःकृताधानाअत्तंवेतेहरिभ्याम् ।
तदोंकसेपुरुशाकायवृष्णेंमरुत्वंतेतुभ्यंराताहवींषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णम् । ते । बर्हिः । सुतः । इन्द्र । सोमः । कृताः । धानाः ।
अत्तंवे । ते । हरिंऽभ्याम् । तत्ऽओंकसे । पुरुऽशाकाय ।
वृष्णें । मरुत्वंते । तुभ्यंम् । राता । हवींषि ॥ ७ ॥

हेइन्द्र तेतवोपवेशनार्थं बर्हिःस्तीर्णंविस्तृतं तथा सोमश्च त्वदर्थंसुतोऽभिषुतः ते तव हरिभ्यामत्तवे भक्षणार्थं धानाभृष्टयवाः कृताः संपादिताः तदोकसे तद्बर्हिरोकोनिलयोयस्य तस्मै पुरुशाकाय बहुभिःस्तुत्याय यद्वा बहुसहायाय वृष्णेकामानांवर्षित्रे मरुत्वते मरुतोदेवविशस्तद्वते एवंभूताय तुभ्यं हवींषिसोमाज्यादीनिराता अस्माभिर्दत्तानितानिसेवस्वेतिभावः ॥ स्तीर्णं स्तृञ्आच्छादनेइत्यस्य ऋतइद्धातोरितीत्वं रदाभ्यामितिनिष्ठानत्वं प्रत्ययस्वरः । अत्तवे अदभक्षणेइत्यस्मात्तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः नित्स्वरः । तदोकसे बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । पुरुशाकाय शचव्यक्तायांवाचीति अस्मात्कर्मणिघञ् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वं कृदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वते तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञायांतकारस्यजश्त्वाभावः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता रादानेइत्यस्मात्कर्मणिक्तः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

---

१ ऋ० सं० ७. ६. १४. ।

अथाष्टमी—

इमंनरःपर्वतास्तुभ्यमापःसमिन्द्रगोभिर्मधुमन्तमक्रन् ।
तस्यागत्यासुमनाऋष्वपाहिप्रजानन्विद्वान्पथ्या३अनुस्वाः ॥८॥

इमम् । नरः । पर्वताः । तुभ्यम् । आपः । सम् । इन्द्र । गोभिः ।
मधुऽमन्तम् । अक्रन् । तस्य । आऽगत्य । सुऽमनाः । ऋष्व ।
पाहि । प्रऽजानन् । विद्वान् । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र नरः कर्मणांनेतारोध्वर्य्वादयः पर्वताः ग्रावाणः आपश्चैतेसर्वेसंभूय तुभ्यंत्वदर्थमिमंसोमं गोभिःपयोभिर्मधुमन्तंमाधुर्योपेतंसमक्रन् सम्यगकार्षुः ऋष्व दर्शनीय हेइन्द्र सुमनाःशोभनमनस्कः विद्वान्कर्माभिज्ञः स्वाःस्वकीयाः पथ्याःवैदिकेपथिसाधुभूताःस्तुतीः अनुप्रजानन् त्वमागत्य तस्यास्यपाहि इममभिषुतंसोमंपिब ॥ अक्रन् करोतेर्लुङिरूपं निघातः आगत्य गमेर्ल्यपिरूपं लित्स्वरः । पाहि पातेर्लोटिरूपम् ॥ ८ ॥

अथनवमी—

याँआभजोमरुतइन्द्रसोमेयेत्वामवर्धन्नभवन्गणस्ते ।
तेभिरेतंसजोषावावशानो३ग्नेःपिबजिह्वयासोममिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अभजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे । ये । त्वाम् ।
अवर्धन् । अभवन् । गणः । ते । तेभिः । एतम् । सऽजोषाः ।
वावशानः । अग्नेः । पिब । जिह्वया । सोमम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हेइन्द्र यान्मरुतःसोमेसोमपानविषये आभजः समभावयः येचमरुतः त्वामवर्धन् प्रोत्साहोत्पादनेनयुद्धेअवर्धयन् येचमरुतस्तेतवगणोभवन् सहायाअभूवन्नित्यर्थः हेइन्द्र एवंविधैःतेभिःतैर्मरुद्भिःसजोषाःसंगतःसन् एतमभिषुतंसोमं वावशानःकामयमानस्त्वं अग्नेराहुत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्यज्वालारूपयाजिह्वयाइमंपिब ॥ अभजः भजसेवायामित्यस्य लङि रूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् वृधुवर्धनेइत्यस्यण्यन्तस्यलङिरूपं छन्दस्युभयथेतिश्ने-

रार्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः अत्रापियद्योगादनिघातः। अभवन् वाक्यभेदादनिघातः। वावशानः वशकान्तावित्यस्य यङ्लुकि चानशिरूपं चित्स्वरः। पिब पापाने निघातः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

इन्द्रपिबंस्वधयांचित्सुतस्याग्नेर्वापाहिजिह्वयांयजत्र।
अध्वर्योर्वाप्रयंतंशक्रहस्ताद्धोतुर्वायज्ञंहविषोजुषस्व ॥ १० ॥

इन्द्र। पिब। स्वधया। चित्। सुतस्य। अग्नेः। वा। पाहि। जिह्वया। यजत्र। अध्वर्योः। वा। प्रऽयंतम्। शक्र। हस्तात्। होतुः। वा। यज्ञम्। हविषः। जुषस्व ॥ १० ॥

हेइन्द्र स्वधयास्वमात्मानंदधातिपोषयतीति स्वधा बलं तेन बलादपहृत्यसुतस्यसुतमभि-तंहुतंवासोमंपिब चित्पूरणः यजत्र यष्टव्य हेइन्द्र अग्नेर्ज्वालारूपयाजिह्वयावा हुतंसोमं पाहि पिब हेशक्र समर्थेन्द्र अध्वर्योर्हस्ताद्वाप्रयतंदातुमुपक्रान्तंसोमंपिब अथवा होतुर्यज्ञंयज-नीयंवषट्कारोपेतंहविषोभागं जुषस्व सेवस्व सर्वथापित्वमत्रागत्यास्माभिर्दीयमानंसोमंपिबे-तिभावः ॥ पिब आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वादनिघातः। अध्वर्योः अध्वरंकामयती-तिक्यच् कव्यध्वरेत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः ततएकादेशस्वरः। प्रयतं यमउपरमेइत्यस्य कर्मणि निष्ठा। शक्रशकृशक्तौ स्फायितंचीत्यादिनारक्। हस्तात् असिहसीत्यादिनातन् नित्स्वरः। होतुः जुहोतेस्ताच्छीलिकस्तृन् नित्स्वरः। जुषस्व जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलोटिरूपं निघातः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ ११ ॥ १८ ॥

शुनम्। हुवेम। मघऽवानम्। इन्द्रम्। अस्मिन्। भरे। नृऽतमम्। वाजऽसातौ। शृण्वन्तम्। उग्रम्। ऊतये। समत्ऽसु। घ्नन्तम्। वृत्राणि। सम्ऽजितम्। धनानाम् ॥ ११ ॥ १८ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ ११ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

इमामूष्वेकादशर्चंसप्तमंसूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रं अत्रानुक्रमणिका—इमामूषूपान्त्यांघोरोपश्यत्सा-निर्दहेच्छस्यमानेतिश्रूयतइति । दशम्याआङ्गिरसोघोरऋषिः शिष्टानांविश्वामित्रः अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने अच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितंइमामूष्वितिसूक्तं सूत्रितश्च—इमामूष्वित्युपोत्त-मामुद्धरेत्सर्वत्रेति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्मध्यंदिनेसवनेऽच्छावाकशस्त्रेचातुर्विंशिकादिष्टस्याही-नसूक्तस्यस्थाने त्रीणिसंपातसूक्तानि तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमंसूक्तं सूत्रितश्च—इमामूष्विच्छ-न्तित्वेति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

इमामूषुप्रभृंतिंसातयेधाःशश्वंच्छश्वदूतिभिर्यादमानः ।
सुतेसुंतेवावृधेवर्धनेभिर्यःकर्मभिर्महद्भिःसुश्रुंतोभूत् ॥ १ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । प्रऽभृंतिम् । सातयें । धाः । शश्वंत्ऽशश्वत् ।
ऊतिऽभिः । यादमानः । सुतेऽसुंते । वृवृधे । वर्धनेभिः ।
यः । कर्मऽभिः । महत्ऽभिः । सुऽश्रुंतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्रइन्द्रंस्तौति—हेइन्द्र ऊतिभिरवन्तिरक्षन्तिसर्वमितिऊतयोमरुतः तैःशश्वच्छश्व-त्सर्वदा यादमानः संगतिंयाचमानस्त्वं प्रभृतिं प्रकर्षेणभ्रियतेधार्यतेयज्ञार्थमितिप्रभृतिःसोमः स्तुतिर्वा इमामिमंसोमं इमांस्तुतिंवा सातये अस्माकंधनलाभार्थंसुधाः सुष्ठुसंपादय उःपूरणः तथा सइन्द्रः सुतेसुते सोमेऽभिषुतेसति वर्धनेभिः वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिर्हविर्भि-र्वावृधे वर्धते यइन्द्रोमहद्भिःकर्मभिः असुरवधमेघभेदनादिलक्षणैर्व्यापारैःसुश्रुतोलोकेप्रसि-द्धोऽभूत् सइन्द्रइतिपूर्वेणान्वयः ॥ प्रभृतिं तादौचनितिकृत्यताविितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । धाः दधातेश्छान्दसेलुङिरूपं निघातः । शश्वच्छश्वत् नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनं । यादमानः याचृयाञ्चायां शानचिरूपं चकारस्यदकारश्छान्दसः । वावृधे वृधुवर्धनेइत्यस्माल्लिटिरूपं तुजादित्वादभ्यासदीर्घः संहितायांनिघातः । वर्धनेभिः वर्धतेर्ण्यन्तस्यनन्द्यादित्वाल्ल्युट् नि-त्स्वरः । सुश्रुतः श्रुश्रवणेइत्यस्मात्कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतिस्वरः । भूत् भवतेर्लुङि रूपम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनसवनेच्छावाकस्यप्रस्थितयाज्येन्द्रायसोमाःप्रदिवइत्येषा सूत्रितश्च—इन्द्राय-सोमाःप्रदिवोविदानाआपूर्णोअस्येति ।

अथद्वितीया–

इन्द्रा॑यसोमा॒ःप्रदि॑वो॒विदा॑नाऋ॒भुर्येभि॒र्वृष॑पर्वा॒विहा॑याः ।
प्र॒य॒म्यमा॑ना॒न्प्रति॒षूगृ॑भा॒येन्द्र॒पिब॒वृष॑धूतस्य॒वृष्णः॑ ॥ २ ॥

इन्द्रा॑य । सोमाः॑ । प्र॒ऽदिवः॑ । विदा॑नाः । ऋ॒भुः । येभिः॑ ।
वृष॑ऽपर्वा । विऽहा॑याः । प्र॒ऽय॒म्यमा॑नान् । प्रति॑ । सु ।
गृ॒भा॒य॒ । इन्द्र॑ । पिब॑ । वृष॑ऽधूतस्य । वृष्णः॑ ॥ २ ॥

हेइन्द्र इन्द्रायतुभ्यं सोमाःप्रदिवः प्रगतेषुपूर्वेष्वहःसुविदानाअस्माभिर्लंभिताः वृषपर्वा वृषाणःफलस्यवर्षकाःपर्वाणिकालावयवावर्षाद्यायस्यसतथोक्तः कालात्मकइत्यर्थः अतएवविहायाः विजहात्युत्सृजत्यर्थानर्थिभ्यइतिविहायामहान् तादृशइन्द्रः येभिर्यैर्दत्तैःसोमैर्ऋभुर्दीप्तोवर्तते हेइन्द्र त्वंप्रयम्यमानान्प्रकर्षेणमन्त्रैरुपयम्यमानानिमान्सोमान्सु सुष्ठु प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण गृहीत्वाच वृषधूतस्यवृषभिर्ग्रावभिरभिषुतं वृष्णः स्वर्गादिफलवर्षकमिमंसोमंपिब ॥ प्रदिवः दिवुक्रीडादौ क्विप् कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेइतिद्वितीया दिवशब्दोदिवसवाची कृदुत्तरपदस्वरः । विदानाः विद्लृलाभेइत्यस्यव्यत्ययेनशानच् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । विहायाः ओहाक्त्यागे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः गतिकारकयोरितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गृभाय ग्रहउपादानेइत्यस्यलोटि हौ श्नाप्रत्ययस्यछन्दसिशायजपीतिशायजादेशः हृग्रहोर्भइतिभत्वं अतोहेरितिहेर्लुक् निघातः ॥२॥

माध्यंदिनेसवनेऽच्छावाकशस्त्रेयाज्यापिबावर्धस्वेत्येषा सूत्रितश्च–पिबावर्धस्वतवघासुतासइतियाज्येति ।

अथतृतीया–

पिबा॒वर्ध॑स्व॒तव॑घासु॒तास॒इन्द्र॒सोमा॑सःप्रथ॒माउ॒तेमे ।
यथापि॑बःपू॒र्व्याँइं॑न्द्र॒सोमाँ॑ए॒वापा॑हि॒पन्यो॑अ॒द्यानवी॑यान् ॥ ॥

पिब॑ । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ॒ । सु॒तासः॑ । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्र॒थ॒माः ।
उ॒त । इ॒मे । यथा॑ । अपि॑बः । पू॒र्व्यान् । इ॒न्द्र॒ । सोमा॑न् । ए॒व ।
पा॒हि॒ । पन्यः॑ । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र सोमंपिब ततोवर्धस्व शरीरेणपुष्टोभव तव त्वदर्थं प्रथमाःपुरातनाः उतापिच इमे अभिनवाःउभयविधाःसोमासःसोमाः सुतासोव ग्रावभिरभिषुताःखलु हेइन्द्र पूर्व्यान् पुरातनान्सोमान्यथात्वमपिबः एवएवं अद्याधुनापन्यःस्तुत्यः अतएवनवीयान् अतिशयेनाभिनवस्त्वं इमानभिनवान्सोमान्पाहिपिब ॥ पिब पातेर्लोटिरूपं । वर्धस्व तिङउत्तरत्वान्निघाताभावः । अपिबः यथायोगादनिघातः । पाहि पातेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् निघातः । पन्यः पनतेःस्तुत्यर्थस्य अघ्न्यादित्वाद्यत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । नवीयान् नवशब्दादीयसुनिरूपं नित्स्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

म॒हाँअम॑त्रो॒वृज॑ने॑विर॒प्श्यू१॒ग्रंशवः॑पत्यतेधृ॒ष्ण्वोजः॑ ।
नाह॑विव्याचपृ॒थि॒वीच॒नैनं॑यत्सोमा॑सो॒हर्य॑श्व॒मम॑न्दन् ॥ ४ ॥

म॒हान् । अम॑त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒ऽर॒प्शी । उ॒ग्रम् । शवः॑ । प॒त्य॒ते॒ । धृ॒ष्णु । ओजः॑ । न । अह॑ । वि॒व्या॒च॒ । पृ॒थि॒वी । च॒न । ए॒न॒म् । यत् । सोमा॑सः । हरि॑ऽअश्वम् । अम॑न्दन् ॥ ४ ॥

योयमिन्द्रोमहान् अतिशयितसामर्थ्यवान् वृजने बलोपलक्षितेयुद्धे अमत्रः शत्रूणामभिभविता अतएवविरप्शी विरपणशीलः भुजास्फालनेनयुद्धार्थंशत्रूणामाह्वानकारी यद्वा विविधंरपणंस्तुतिलक्षणंयस्येति सर्वैःस्तुत्यइत्यर्थः तादृशस्येन्द्रस्यउग्रमुद्गूर्णंशवोबलंधृष्णु धर्षणशीलंओजःपराक्रमलक्षणंतेजः पत्यते सर्वत्रप्रसरति एनमेतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं पृथिवी विस्तीर्णाभूमिः नविव्याच नव्याप्नोति अहशब्दएवार्थे चनेत्यप्यर्थे द्यौरपिनैवव्याप्नोतीत्यर्थः यद्यदासोमासःस्वाहाकृताःसोमाःहर्यश्वमिन्द्रममन्दन्नमादयन् तदातमेनंद्यावापृथिव्यौव्याप्तुंनशक्तइत्यर्थः ॥ अमत्रःअमगत्यादिषु अमिनक्षियजीत्यादिनात्रन्प्रत्ययः नित्स्वरः । विरप्शी रपलपव्यक्तायांवाचि औणादिकःशप्रत्ययः विविधंरपन्तीतिविरप्शाःस्तोतारः तेऽस्य सन्तीति अतइनिः यद्वा विविधंरपणंविरप्शंतदस्यास्तीति प्रत्ययस्वरः । पत्यते व्यत्ययेन यक् कर्तरिनिघातः । धृष्णु ञिधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुरितिक्नुप्रत्ययः रषाभ्यामितिणत्वं प्रत्ययस्वरः । विव्याच व्यचेर्लिटिणलि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यसंप्रसारणं निघातः । चनेतिनिपातसमुदायश्चार्थेवर्तते एवमादित्वादन्तोदात्तः । अमन्दन् मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्य लङिरूपं यद्योगादनिघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

महाँउग्रोवावृधेवीर्यायसमाचक्रेवृषभःकाव्येन ।
इन्द्रोभगोवाजदाअस्यगावःप्रजायन्तेदक्षिणाअस्यपूर्वीः ॥५॥१९॥

महान् । उग्रः । वावृधे । वीर्याय । समऽआचक्रे । वृषभः ।
काव्येन । इन्द्रः । भगः । वाजऽदाः । अस्य । गावः । प्र ।
जायन्ते । दक्षिणाः । अस्य । पूर्वीः ॥ ५ ॥ १९ ॥

महान्युद्धकर्मणिबलवानुग्रःशत्रूणांभयंकरः इन्द्रोवीर्याय वीर्यकरणाय वावृधे वर्धते वृषभःफलस्याभिवर्षकः भगः सर्वैर्भजनीयःसइन्द्रःकाव्येन कवयःस्तोतारःतत्कर्मस्तोत्रं तेन स्तोत्रेणसमाचक्रे संगच्छते तादृशस्यास्येन्द्रस्यगावः वाजदाः क्षीरादिलक्षणान्नप्रदाः प्रजायन्ते तथास्यपूर्वीर्बह्व्यस्तागावोदक्षिणाःप्रजायन्ते ॥ वावृधे वर्धतेर्लिटिरूपं निघातः । वीर्याय वीरेभववंवीर्यं भवेछन्दसीतियत् वीरवीर्यौचेत्यत्रयतोनावइत्यस्यानित्यत्वस्यज्ञापितत्वात्तित्स्वरितः । समाचक्रे करोतेर्लिटिरूपं गतिर्गतावितिपूर्वपदस्य गतेर्निघातः । काव्येन कवेःकर्मकाव्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ञित्त्वादुपधावृद्धिः ञित्स्वरः । वाजदाः ददातेरातोनुपसर्गेकः । जायन्ते जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यलटिरूपं । दक्षिणाः दक्षवृद्धावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितीनन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथषष्ठी–

प्रयत्सिन्धवःप्रसवंयथायन्नापःसमुद्रंरथ्येवजग्मुः ।
अतश्चिदिन्द्रःसदसोवरीयान्यदींसोमःपृणातिदुग्धोअंशुः ॥ ६ ॥

प्र । यत् । सिन्धवः । प्रऽसवम् । यथा । आयन् । आपः ।
समुद्रम् । रथ्याऽइव । जग्मुः । अतः । चित् । इन्द्रः । सदसः ।
वरीयान् । यत् । ईम् । सोमः । पृणाति । दुग्धः । अंशुः ॥ ६ ॥

सिन्धवोनद्यः यथाप्रसवं प्रकर्षेणसूयतइतिप्रसवःकामः तमनुसृत्य यद्यदापायन् प्रकृ-ष्टमतिदूरंसमुद्रंगच्छन्ति तदा आपोमहान्तंसमुद्रं रथ्येव रथिनइवजग्मुः प्रीणनार्थंगच्छन्ति तद्वत् अतश्चित्सदसः अस्मादप्यन्तरिक्षादसाविन्द्रोवरीयानुरुतरःखलु यदीयमेनमिन्द्रंदुग्धो-भिषुतः अंशुः लताखण्डरूपोल्पःसोमः पृणतिप्रीणयति यथाल्पानद्योल्पीयांसिचजलानि महान्तंसमुद्रंप्रीणयन्तितद्वत् अल्पतरोंशुभूतःसोमोवरीयांसमिन्द्रंप्रीणयति ॥ प्रसवं सुवतेःकर्म-ण्यप् थाथादिस्वरः । आयन् अयतेर्लङिरूपं यद्योगादनिघातः । रथ्येव रथस्येमेरथ्याः रथा-द्यदितियत् सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः तित्स्वरितः इवेनविभक्तेरलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जग्मुः गमेर्लिटि गमहनेत्यादिनाउपधालोपः निघातः । वरीयान् उरुशब्दादीयसुनि प्रिय-स्थिरेत्यादिनावरादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । पृणति पृणप्रीणने तुदादिः यद्योगादनिघातः । दुग्धः दुहेःक्तः एकाचइतीट्प्रतिषेधः दादेर्धातोर्घइतिहकारस्यघत्वं झषस्तथोर्धोधः प्रत्ययस्वरः॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

समुद्रेणसिन्धवोयादमानाइन्द्रायसोमंसुषुतंभरन्तः ।
अंशुंदुहन्तिहस्तिनोभरित्रैर्मध्वःपुनन्तिधारयापवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सिन्धवः । यादमानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् ।
भरन्तः । अंशुम् । दुहन्ति । हस्तिनः । भरित्रैः । मध्वः ।
पुनन्ति । धारया । पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण संहतानद्यादिरूपेणापोभिद्रवंत्येनमितिसमुद्रः तेन यादमानाः तेन सहसंगतिं याचमानाःसिन्धवोनद्योयथातंपूरयन्तितद्वत् हस्तिनोहस्तवन्तोध्वर्य्वादयः इन्द्रायतुभ्यं सुषु-तं सुष्ठु अभिषुतंसोमंभरन्तःसंपादयन्तः अंशुंदुहन्तिलताखण्डमभिषुण्वंति तथातेऽध्वर्य्वा दयःस्रवतोरसस्यधारया पवित्रैःपावनैर्भरित्रैः कर्मकरणार्थंपदार्थान्बिभ्रतीतिभरित्राबाहवः तैर्मध्वः माधुर्योपेतान्सोमान्पुनन्तिशोधयन्ति ॥ समुद्रेण समुत्पूर्वाद्द्रवतेरन्येभ्योपिदृश्यतइतिडः डित्त्वाट्टिलोपः यद्वा उंदीक्लेदने संपूर्वस्यस्फायितंचीत्यादिनारक् कित्त्वादुपधालोपः उभयत्र प्रत्ययस्वरः सुपासहैकादेशेकृते एकादेशउदात्तएव । यादमानाः याचृयाच्ञायां शानच् व्य-त्ययेनचकारस्यदकारः शानचोलसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः । दुहन्ति दुहप्रपूरणेइत्यस्यलटिरू-

पं । भरित्रैः डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्मादशित्रादिभ्यइत्रोत्राविर्तीत्रप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति पूञ्पवनेइत्यस्यलटिरूपम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

ह्रदाईवकुक्षयंःसोमधानाःसमींविव्याचसवनापुरूणि ।
अन्नायदिन्द्रःप्रथमाव्याशंवृत्रंजघन्वाँअवृणीतसोमंम् ॥ ८ ॥

ह्रदाःऽइंव । कुक्षयंः । सोमऽधानाः । सम् । ईमितिं । विव्याच ।
सवंना । पुरूणि । अन्ना । यत् । इन्द्रंः । प्रथमा । वि । आशं ।
वृत्रम् । जघन्वान् । अवृणीत । सोमंम् ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यकुक्षयः उदराणि सोमधानाः सोमोनिधीयतेष्विति सोमधानाः तत्रदृष्टान्तः—ह्रदा-इव यथाह्रदाजलाधाराभवन्तितद्वत् ईंसोयमिन्द्रः पुरूणिसवना त्रीणिसवनानिसंविव्याच स-म्यग्व्याप्नोति इन्द्रः प्रथमाप्रथमानि अन्ना भक्षणीयानि सोमादीन्यन्नानि यद्यस्माद्व्याश विशे-षेणजघास ततोवृत्रंजघन्वान् वृत्रस्यहन्ताइन्द्रः सोमंमाध्यंदिनेसवने देवेभ्यःअवृणीत समभ-जत ॥ कुक्षयः कुषनिष्कर्षे प्लुषिशुषिकुषिभ्यःक्सिः कुष्यतइतिकुक्षिः प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः दधातेरधिकरणेल्युट् लित्स्वरः । विव्याच व्यचेर्लिटिरूपम् । अन्ना अदभक्षणे अद्यतइत्यन्नं । आश अशभोजनेइत्यस्यलिटिणलिरूपं अतआदेरित्यभ्यासस्यदीर्घः यद्योगादनिघातः लि-त्स्वरः । वृत्रं नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् हन्तेःक्वसाविडभावेरूपं प्रत्ययस्वरः । अवृणीत वृङ्संभक्तावित्यस्यलङिरूपम् ॥ ८ ॥

अथनवमी–

आतूभंरमाकिंरेतत्परिंष्ठाद्विद्माहित्वावसुंपतिंवसूंनाम् ।
इन्द्रयत्तेमाहिंनंदत्रमस्त्यस्मभ्यंतद्धंर्यश्वप्रयंन्धि ॥ ९ ॥

आ । तु । भर । माकिंः । एतत् । परिं । स्थात् । विद्म । हि ।
त्वा । वसुंऽपतिम् । वसूंनाम् । इन्द्रं । यत् । ते । माहिंनम् ।
दत्रंम् । अस्ति । अस्मभ्यंम् । तत् । हरिऽअश्व । प्र । यन्धि ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तु क्षिप्रं धनमाभर एतत्त्वयादीयमानंधनंमाकिः कोवापरिष्ठात् प्रतिबध्यतिष्ठेत् त्वात्वांवसूनांधनानांवसुपतिमुत्तमस्यधनस्यस्वामिनंविद्महि जानीमःखलु तेतव माहिनं मंहनीयं यद्दत्रंधनं अस्ति हेहर्यश्व तद्धनंअस्मभ्यंप्रयन्धि प्रयच्छ ।। तु ऋचितुनुघेत्यादिनासंहितायांदीर्घः । भर भरतेर्लोटिरूपं । माकिः निपातः । स्थात् तिष्ठतेश्छान्दसेलुङिरूपं उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनासंहितायांषत्वं निघातः । विद्म वेत्तेर्लटि विदोलटोवेतिमसोमादेशः प्रत्ययस्वरः संहितायांद्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः । वसुपतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । माहिनं महेरिनण्चेतिइनणप्रत्ययः णित्त्वादुपधावृद्धिः ग्रामादित्वादाद्युदात्तः । यन्धि यमुउपरमे लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् सेर्हिः तस्यवाछन्दसीतिपित्त्वस्यविकल्पितत्वादत्राङित्त्वादङितश्चेतिहेर्ध्यादेशः निघातः ॥ ९ ॥

जातकर्मण्यंसाभिमर्शनेअस्मेप्रयन्धिइत्येषा यद्यपिसानिर्देहेदितिवचनेनशंसनेनिषिद्धा तथाप्यभिमर्शनस्यशंसनेचोदितत्वान्नोक्तदोषः ।

अथदशमी–

अस्मेप्रयन्धिमघवन्नृजीषिन्निन्द्ररायोविश्ववारस्यभूरेः ।
अस्मेशतंशरदोजीवसेधाअस्मेवीराञ्छश्वतइन्द्रशिप्रिन् ।। १०।।

अस्मे इति । प्र । यन्धि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इन्द्र । रायः ।
विश्वऽवारस्य । भूरेः । अस्मे इति । शतम् । शरदः । जीवसे ।
धाः । अस्मे इति । वीरान् । शश्वतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

मघवन्धनवन्नृजीषिन्गतसार सोमवन् हेइन्द्र विश्ववारस्य विश्वैःसर्वैः संभजनीयतयावरणंयस्यतत् भूरेःभूरिबहुरायोधनं द्वितीयार्थेषष्ठी अस्मे अस्मभ्यंप्रयन्धिप्रयच्छ किंच अस्मे अस्माकं जीवसे जीवनाय शतं शरदः संवत्सरान्धाः देहि शिप्रिन् शोभनहनो हेइन्द्र अस्मे अस्माकंशश्वतः शश्वदितिबहुनाम बहून्वीरान्पुत्रान्देहि ॥ जीवसे जीवप्राणधारणेइत्यस्य तुमर्थेअसेप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । शश्वतः टुओश्विगतिवृद्ध्योः अस्मात्संश्चद्वेहदित्यादिनातिप्रत्ययान्तत्वेननिपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥ १० ॥

अथैकादशी–

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥११॥२०॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् ।
वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ २० ॥

शुनंहुवेमेतिव्याख्याता ॥ ११ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

वार्त्रहत्यायेत्येकादशर्चमष्टमंसूक्तं एकादशी अनुष्टुप् शिष्टागायत्र्यः इन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्–वार्त्रहत्यायगायत्रमन्त्यानुष्टुबिति । अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेवार्त्रहत्यायेत्युत्तमावर्जंसूक्तंशंसनीयम् सूत्रितंच–वार्त्रहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेदिति । महाव्रतेगायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदंसूक्तं पंचमारण्यकेसूत्रितम्–वार्त्रहत्यायशवसइत्युत्तमामुद्धरतीति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा–

वार्त्रहत्यायशवसेपृतनाषाह्यायच । इन्द्रत्वावर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रऽहत्याय । शवसे । पृतनाऽसह्याय । च ।
इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति–हेइन्द्र वार्त्रहत्याय वृत्रहननिमित्ताय शवसे बलाय अपिच पृतनाषाह्याय परकीयसेनाभिभवाय त्वा त्वां आसर्वतोवर्तयामसि प्रवर्तयामः ॥ वार्त्रहत्याय वृत्रघ्नः कर्मेत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् हनस्तोचिण्णलोरितितकारः नित्त्वादाद्युदात्तः । पृतनाषाह्याय षहमर्षणेइत्यस्माद्भावे शकिसहोश्चेतियत् संहितायांसहेःपृतनर्ताभ्यांचेतिषत्वं दीर्घश्छान्दसः । वर्तयामसि वृतुवर्तनेइत्यस्यण्यन्तस्यमसः इदन्तोमसिइत्यादेशः निघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

अर्वाचीनंसुतेमनउतचक्षुःशतक्रतो । इन्द्रकृण्वन्तुवाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनंम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
इन्द्रं । कृण्वन्तु । वाघतः ॥ २ ॥

हेशतक्रतो शतंक्रतवोयस्यासौशतक्रतुः हेइन्द्र वाघतः वहन्तियज्ञियांधुरमितिवाघतःस्तोतारः ते तव सु अस्मदभिमतफलसंपादनेनशोभनंमनः अर्वाचीनमस्मदभिमुखंकृण्वन्तु कुर्वन्तु उतापिच चक्षुःत्वदीयंदर्शनमस्मास्वनुग्रहदृष्टिंकुर्वंतु ॥ अर्वाचीनं विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति खप्रत्ययः खस्येनादेशः । चक्षुः चक्षेःशिच्चेत्युसिप्रत्ययः शिद्वद्भावात्ख्याञादेशाभावः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तश्च । कृण्वन्तु कृविहिंसाकरणयोरित्यस्यलोटिरूपं आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वादनिघातः प्रत्ययस्वरः । वाघतः वहप्रापणे संश्चद्वेहदित्यादिनाअतिप्रत्ययान्तत्वेननिपातनादुपधावृद्धिः हकारस्यघत्वं प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

नामानितेशतक्रतोविश्वाभिर्गीर्भिरीमहे । इन्द्राभिमातिषाह्ये ॥३॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः ।
गीःऽभिः । ईमहे । इन्द्रं । अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

शतक्रतो हेइन्द्र अभिमातिषाह्ये मातिर्मानोगर्वः अभितोमानोयेषांते अभिमातयःशत्रवः तेषां सहनमेवसह्यंयस्मिन्तस्मिन्युद्धेऽस्माकमुपस्थितेसति ते तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनिनामधेयानि यद्वा तदुपलक्षितानिबलानि विश्वाभिर्गीर्भिः सर्वाभिःस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरीमहे वयंयाचामहे ॥ ईमहे ईकान्त्यादिषु व्यत्ययेनात्मनेपदं अदादित्वाच्छपोलुक् निघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

पुरुष्टुतस्यधामभिःशतेनमहयामसि । इन्द्रस्यचर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्यं । धामंऽभिः । शतेनं । महयामसि ।
इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र पुरुष्टुतस्य पुरुभिःबहुभिःस्तोतृभिः स्तुतस्य शतेन अपरिमितसंख्याकैर्धामभिस्तेजोभिर्युक्तस्य चर्षणीधृतः चर्षणीनांमनुष्याणांकर्मानुष्ठातॄणां अभिमतफलसंपादनेनधारकस्येन्द्रस्य यद्वा आकृषन्तिसर्वमनेनेतिचर्षणि बलं तद्धारकस्य तव महयामसि महयामः स्तोत्रंकुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य ष्टुञ्स्तुतौ कर्मणिक्तः थाथादिस्वरः संहितायांस्तुतस्तोमयोश्छन्दसीतिषत्वम् । महयामसि महपूजायामित्यस्यलटि इदन्तोमसिः निघातः । चर्षणिधृतः कृषआकर्षणे कृषेरादेश्चचेत्यनिप्रत्ययः ककारस्यचकारादेशः यद्वा कृषविलेखने कर्षन्तीतिचर्षणयोमनुष्याः धृतः धृधारणे क्विप् कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

इन्द्रंवृत्रायहन्तवेपुरुहूतमुपब्रुवे । भरेषुवाजसातये ॥ ५ ॥ २१ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुऽहूतम् । उप ।
ब्रुवे । भरेषु । वाजऽसातये ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र वृत्रायहन्तवे वृत्रनामकमसुरंहन्तुं भरेषु युद्धेषु वाजसातये अन्नोपलक्षितधनलाभायच पुरुहूतं बहुभिराहूतमिन्द्रं बलवन्तं त्वामुपब्रुवे सोमपानार्थंविश्वामित्रोहमाह्वयामि वृत्रायक्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानम् ॥ हन्तवे हन्तेस्तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः नित्स्वरः । ब्रुवे ब्रूञ्व्यक्तायांवाचीत्युत्तमस्यलटच्युत्तमइटिरूपं निघातः । वाजसातये सननंसातिः वाजस्यसातिर्वाजसातिःदासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथषष्ठी—

वाजेषुसासहिर्भवत्वामीमहेशतक्रतो । इन्द्रवृत्रायहन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । ससहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
इन्द्र । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

शतक्रतो हेइन्द्र वाजेषुसंग्रामेषुसासहिः शत्रूणामभिभविताभव वृत्रायहन्तवेवृत्रंहन्तुं त्वामीमहे प्रार्थयामहे ॥ सासहिः सहिवहिचलिपतिभ्योयङन्तेभ्यःकिकिनौवक्तव्यावितिकिप्रत्ययः तस्यस्वरः । वृत्राय कर्मणःसंप्रदानं । हन्तवे तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

द्युम्नेषुंपृतनाज्येंपृत्सुतूर्षुश्रवंःसुच । इन्द्रसाक्ष्वाभिमांतिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषुं । पृतनाज्यें । पृत्सुतूर्षुं । श्रवंःऽसु । च ।
इन्द्रं । साक्ष्वं । अभिऽमांतिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषुद्योतमानेषुधनेषुप्राप्तव्येषु अभिमानिनोयेसपत्नाःपृतनाज्ये पृतनानामजनंगमनंयस्मिन्नितिपृतनाज्यं संग्रामः तस्मिन्संग्रामेच पृत्सुतूर्षु पृतनासुतरणशीलेषुशूरेषु श्रवःसु बलेषुच येअभिमानिनःसपत्नाःसन्ति तान्साक्ष्वाभिभव तथा हेइन्द्र अभिमातिषु सर्वतोगर्वयुक्तेषु शत्रुषुपुरुषेषुयेसपत्नास्तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये अजगतिक्षेपणयोरित्यस्यण्यन्तस्यअचोयत् पृतनानामाज्यंपृतनाज्यं एकादेशस्वरः । पृत्सुतूर्षु पृतनाशब्दस्यसौपरतः मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृदादेशः ञित्वरासंभ्रमे ताच्छीलिकःक्विप् ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् तत्पुरुषेकृतिबहुलमिति पूर्वपदस्यसप्तम्याअलुक् कृदुत्तरपदस्वरः । साक्ष्व षहमर्षणेइत्यस्य लोटि बहुलंछन्दसीतिशपो लुक् ढत्वकत्वे दीर्घश्छान्दसः ॥ ७ ॥

चातुर्विंशिकेहनिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे शुष्मिन्तमन्नऊतयइतितृचोवैकल्पिकोनुरूपः । सूत्रितम्–शुष्मिन्तमन्नऊतयेश्चायन्तइवसूर्यमिति ।

अथाष्टमी–

शुष्मिन्तमंनऊतयेंद्युम्निनंपाहिजागृंविम् । इन्द्रसोमंशतक्रतो ॥८॥

शुष्मिन्ऽतंमम् । नः । ऊतयें । द्युम्निनंम् । पाहि । जागृंविम् ।
इन्द्रं । सोमंम् । शतक्रतो इतिं शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

शतक्रतो हेइन्द्र शुष्मिन्तमं बलवतांमध्येअतिशयेनबलवन्तं द्युम्निनं दीप्तिमन्तं यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणांशोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनं जागृविं जागरणशीलं पीतःसोमोजागृविः स्वप्ननिवारकइतिताद्दशंनोऽस्माकंसंबंधिनंसोमं ऊतयेस्माकंरक्षणायपाहि अत्रागत्यपिब । शुष्मिन्तमं तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरः । पाहि पातेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् निघातः । जागृविः क्विन्प्रत्ययान्तः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

इन्द्रियाणिशतक्रतोयातेजनेषुपञ्चसुं । इन्द्रतानितआवृंणे ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते ।
जनेषु । पंचऽसु । इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

शतक्रतो हेइन्द्र तेतवसंबन्धिषुपञ्चसुजनेषु गन्धर्वाःपितरोदेवाअसुरारक्षांसीत्येतेषु या यानीन्द्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्यानिस्थितानि तेत्वदीयानितानीन्द्रियाण्यहमावृणे संभजे यद्वा पञ्चजनेषु निषादपञ्चमेषुचतुर्षुजनेषु यानीन्द्रियाणिसामर्थ्यानितानि त्वदीयान्यहमावृणे ॥ इन्द्रियाणि इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमितिवेतिघन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तः । वृणे वृङ्संभक्तावित्यस्यलटिरूपं निघातः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

अगन्निन्द्रश्रवोबृहद्द्युम्नंदधिष्वदुष्टरम् । उत्तेशुष्मंतिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुस्तरम् ।
उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ १० ॥

हेइन्द्र बृहन्महच्छ्रवःसोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नं अगन् त्वांगच्छतु त्वं दुष्टरं दुस्तरं शत्रुभिस्तरीतुमशक्यं द्युम्नं धनं दधिष्वास्मभ्यंप्रयच्छ वयंतु ते त्वदीयं शुष्मं बलंउत् उत्कृष्टंतिरामसि सोमाज्यादिभिर्वर्धयामः ॥ अगन् गमेर्लङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हल्ङ्यादिनातिलोपः मोनोधातोः अडागमस्वरः । दधिष्व दधातेर्लोटि छन्दस्युभयथेति थासआर्धधातुकत्वादिडागमः निघातः । दुस्तरं तरतेःकृच्छ्रार्थेखल् सुषामादित्वात्संहितायां षत्वं लित्स्वरः । तिरामसि इदन्तोमसि निघातः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

अर्वावतोनआगह्यथोशक्रपरावतः ।
उलोकोयस्तेअद्रिवइन्द्रेहततआगहि ॥ ११ ॥ २२ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।
ऊँ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह ।
ततः । आ । गहि ॥ ११ ॥ २२ ॥

शक्र बलवन्हेइन्द्र अर्वावतः अर्वाचीनात्समीपाद्देशात् अथो अपिच परावतोतिदूराद्देशान्नोस्मानभिलक्ष्यागहि आगच्छ अद्रिवः अत्तिभक्षयतिशत्रूनितिअद्रिर्वज्रः तद्वन् हेइन्द्र ते तव यउलोकउत्तमोलोकोऽस्ति ततस्तस्मादपिलोकादिहास्मिन्देवयजनदेशे सोमपानार्थमागहि आगच्छ ॥ गहि गमेर्लोटिरूपम् । परावतः उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिवतिः प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः मतुवसोरुरितिवः ततःपञ्चम्यास्तसिलितितसिल् लित्स्वरः ॥११॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अभितष्टेवेतिदशर्चंनवमंसूक्तं अत्रानुक्रमणिका—अभितष्टेवदशप्रजापतिःसवैश्वामित्रोवाच्योवाद्वौवातौनवैकोपीति विश्वामित्रगोत्रःप्रजापतिःवाचःपुत्रःप्रजापतिर्वाऋषिः तावुभावपि समुच्चितावस्यसूक्तस्यऋषी इतिद्वितीयःपक्षः अथवानोभावपि किंतु विश्वामित्रएवेतितृतीयःपक्षः त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता चातुर्विंशिकेहनिमाध्यंदिनेसवने अच्छावाकशस्त्रे अभितष्टेवेत्यहरहःशस्यनामकंसूक्तम् । सूत्रितश्च—उदुब्रह्माण्यभितष्टेवेतीतरावहरहःशस्येइति एवंसर्वत्राहर्गणेषुद्वितीयादिष्वहःसुमाध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रेएतत्सूक्तम् ।

अथतस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अभितष्टेवदीधयामनीषामत्योनवाजीसुधुरोजिहानः ।
अभिप्रियाणिमर्मृशत्पराणिकवीँरिच्छामिसंदृशेसुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषाम् । अत्यः । न । वाजी ।
सुऽधुरः । जिहानः । अभि । प्रियाणि । मर्मृशत् । पराणि ।
कवीन् । इच्छामि । सम्ऽदृशे । सुऽमेधाः ॥ १ ॥

यजमानःस्तोतारंप्रतिब्रूते—हेस्तोतः मनीषामिन्द्रविषयांस्तुतिं अभिदीधय सर्वतोदीप्तां कुरु तत्रदृष्टान्तः—तष्टेव यथातष्टातक्षणेनकाष्ठंसंस्करोतितद्वत् सुधुरः शोभनयाधुरान्वितो वाजीवेगवानत्योन अश्वइव जिहानःकर्मणिप्रवर्तमानः पराण्युत्तमानिप्रियाणीन्द्रस्यप्रियतमानि यद्वा पराण्युत्तरेष्वहःसुक्रियमाणानिकर्माणि अभिमर्मृशत् अत्यर्थमभिमृशन् सुमेधाः शोभनमेधावानहं कवीन्येपूर्वमनुष्ठितयज्ञाद्देवभूयमगमन् तेकवयः तान्संदृशे संद्रष्टुमिच्छामि उक्तार्थेब्राह्मणम्—अभितष्टेवदीधयामनीषामित्यच्छावाकोहरहःशंसत्यभिवत्तत्यैरूपमभिप्रियाणिमर्मृशत्पराणीतियान्येवपराण्यहानितानिप्रियाणितान्येवतदभिमर्मृशतोयन्त्यभ्यारभमाणाः

परोवाअस्माँल्लोकात्स्वर्गोलोकस्तमेवतदभिवदतिकवीँ रिच्छामिसंदृशेसुमेधाइतियेवैतेनऋषयःपूर्वेप्रेतास्तेवैकवयस्तानेवतदभ्यतिवदंतीति ॥ तष्टेव तक्षूत्वक्षूतनूकरणेइत्यस्यतृचिरूपं नित्स्वरः । दीधय दीधीङ्दीप्तिदेवनयोरित्यस्यअन्तर्भावितण्यर्थस्यलोटिशपोबहुलंछन्दसीतिलुगभावः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । सुधुरः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जिहानः ओहाङ्गतावित्यस्यशानचिभृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं चित्त्वादन्तोदात्तत्वेप्राप्ते अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ।मर्मृशत् मृशआमर्शनेइत्यस्ययङ्लुकि रुग्रिकौचलुकीत्यभ्यासस्यरुगागमः तदन्ताच्छतरिरूपं नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्तस्वरः । संदृशे दृशिर्प्रेक्षणेइत्यस्मात्तुमर्थे दृशेविख्येचेतिकेन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादाद्युदात्तः समासेकृदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच्प्रत्ययः चित्स्वरः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

इनोतपृच्छजनिमाकवीनांमनोधृतःसुकृतस्तक्षतद्याम् ।
इमाउतेप्रण्योवर्धमानामनोवाताअधनुधर्मणिग्मन् ॥ २ ॥

इना । उत । पृच्छ । जनिम । कवीनाम् । मनःऽधृतः । सुऽकृतः ।
तक्षत । द्याम् । इमाः । उँ इति । ते । प्रऽन्यः । वर्धमानाः ।
मनःऽवाताः । अध । नु । धर्मणि । ग्मन् ॥ २ ॥

उतेत्यामन्त्रणे हेइन्द्र कवीनां सुकृतकर्मणांदेवभूयंगतानांजनिम जन्म केनकर्मणादिवं गताः कुतोवातेषामुत्पत्तिरिति एतमर्थमिनाईश्वरान्गुरून्पृच्छ तेकवयोमनोधृतःसंयतमनस्काः अतएवसुकृतः शोभनकर्माणःसन्तः द्यांदिवंतक्षताकुर्वन् अध अथेदानीं धर्मण्यस्मिन्यज्ञे तेत्वदर्थंप्रण्यः प्रणीयमानामनोवाताः मनोवेगाः वर्धमानास्त्वां वर्धयन्त्यइमाअस्माभिःक्रियमाणस्तुतयोनुक्षिप्रंग्मन् त्वांगच्छन्तु उसर्वत्रप्रसिद्ध्यर्थः ॥ पृच्छ प्रच्छज्ञीप्सायामित्यस्यलोटि तुदादित्वाच्छः तस्यङित्त्वाद्ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं निघातः । प्रण्यः णीञ्प्रापणेइत्यस्मादौणादिकःकर्मणिक्विप् सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादियङादेशंबाधित्वायणादेशः उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वम् । ग्मन् गमेर्लेङिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् झेर्ङित्त्वाद्गमहनेत्यादिनोपधालोपःनिघातः ॥ २ ॥

१ ऐ० ब्रा०६.२० ।

अथतृतीया—

निषीमिदत्रगुह्यादधानाउतक्षत्रायरोदसीसमंजन् ।
संमात्राभिर्ममिरेयेमुरुर्वीअन्तर्महीसमृतेधायसेधुः ॥ ३ ॥

नि । सीम् । इत् । अत्र । गुह्या । दधानाः । उत । क्षत्राय ।
रोदसी इति । सम् । अञ्जन् । सम् । मात्राभिः । ममिरे । येमुः ।
उर्वी इति । अन्तः । मही इति । समृते इति सम्ऽऋते ।
धायसे । धुरिति धुः ॥ ३ ॥

अत्रभूर्लोके गुह्या गूढानिकर्माणि सीमित सर्वतएवनिदधानाःकुर्वाणाएतेकवयः उतापिच क्षत्रायबलाय धनायवा रोदसीद्यावापृथिव्यौ समजन् ओषधीभिःपृथिवीं देवैश्चदिवंसंगतामकार्षुः किञ्च तेमात्राभिर्मीयन्तेमान्तीतिवामात्राःशिलोच्चयाः ताभिर्मात्राभिःसंममिरे तेरोदस्यावियत्तयापरिच्छिन्नेचकुश्च समृतेपरस्परंसंगते उर्वी विस्तीर्णे मही महत्यौ ते द्यावापृथिव्यौयेमुः विष्टंभकेणान्तरिक्षेण अन्तःउदयच्छन् तथा धायसेतयोर्धारणार्थं अंतरिक्षं धुः व्यधुः ॥ इदवधारणार्थे । गुह्या गुहायांभवानि भवार्थेयत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । दधानाः दधातेःशानचिरूपं अभ्यस्तस्वरः । अञ्जन् अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणगतिष्वित्यस्य लङि श्नसोरल्लोपः निघातः । मात्राभिः मामानेमाङ्मानेवा हुयामेत्यादिनात्रन्प्रत्ययः नित्स्वरः । ममिरे माङ्मानेइत्यस्यलिटिरूपं चादिलोपेविभाषेतिननिघातः । येमुः यमउपरमे इत्यस्यलिटचुसिरूपं तिङउत्तरादनिघातः । धायसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् नित्स्वरः । धुः दधातेर्लुङिरूपम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

आतिष्ठन्तंपरिविश्वेअभूषञ्छ्रियोवसानश्चरतिस्वरोचिः ।
महत्तद्वृष्णोअसुरस्यनामाविश्वरूपोअमृतानितस्थौ ॥ ४ ॥

आऽतिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति ।
स्वऽरोचिः । महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम । आ ।
विश्वऽरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

विश्वे सर्वेकवयःरथमातिष्ठन्तमिन्द्रंपर्यभूषन् परितोलमकुर्वन् स्वरोचिः स्वमेवरोचिर्यस्यासौस्वरोचिः स्वप्रभयैवदीप्यमानइत्यर्थः अतएव श्रियोदीप्तीर्वसानः आच्छादयन् सोऽयमिन्द्रश्चरति सर्वत्रवर्तते वृष्णः कामानांवर्षितुः असुरस्य अस्यतिप्रेरयतिसर्वानन्तर्यामितयेत्यसुरः तस्येन्द्रस्यतत्तादृशमनुभूतपूर्वं नाम नामयतिसर्वान्शत्रूनितिनाम कर्म यद्वा नम्यतेसर्वैर्नमस्क्रियतइतिनामेन्द्रस्यशरीरं कर्मवा महदाश्चर्योपेतंवर्तते तथा विश्वरूपोनानाविधरूपतांभजमानःसइन्द्रोवरुणात्मना अमृतानिजलानि आतस्थौ अधितिष्ठति ॥ विश्वे जसःशी । अभूषन् भूषअलङ्कारेइत्यस्यलङिरूपं । वसानः वसआच्छादनेइत्यस्य शानचिरूपं तस्यलसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः । नाम णमुप्रह्वत्वेइत्यस्मान्नामन्सीमन्नित्यादिनामनिन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूपइतितस्यसंज्ञा बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमृतानि कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेइतिद्वितीया । तस्थौ तिष्ठतेर्लिटिणलिरूपम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

असूतपूर्वोवृषभोज्यायानिमाअस्यशुरुधःसन्तिपूर्वीः ।
दिवोनपाताविदथस्यधीभिःक्षत्रंराजानाप्रदिवोदधाथे ॥५॥२३॥

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः ।
सन्ति । पूर्वीः । दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः ।
क्षत्रम् । राजाना । प्रऽदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥ २३ ॥

वृषभःकामानांवर्षकः पूर्वश्चिरन्तनः अतएव ज्यायानिन्द्रोऽसूत अपःससर्ज पूर्वीर्बह्वीः इमाअनेनसृष्टाआपः अस्यजगतःशुरुधःसन्ति शुचःपिपासायारोधयित्र्योभवन्ति दिवः द्युलोकस्य नपाता नपातयितारौ हेराजानाविन्द्रावरुणौ युवांप्रदिवःप्रकर्षेणद्योतमानस्यविदथस्य यज्ञकारिणःस्तोतुर्धीभिःस्तुतिभिःक्षत्रंधनंदधाथे अस्मभ्यंदातुंधारयेथे ॥ असूत षूङ्प्राणिगर्भविमोचनेइत्यस्यलङिरूपं अडागमस्वरः । ज्यायान् प्रशस्यशब्दादीयसुनि ज्यचेतिज्यादेशः ज्यादादीयसइतीयसआदेराकारादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । शुरुधः पृषोदरादिः । नपाता नभ्राण्नपादितिनिपातनान्नञःप्रकृतिभावः आमन्त्रितत्वान्निघातः । धीभिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । राजाना आमन्त्रितत्वान्निघातः । दधाथे दधातेर्लटिरूपं निघातः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथषष्ठी—

त्रीणिराजानाविदथेपुरूणिपरिविश्वानिभूषथःसदांसि ।
अपश्यमत्रमनसाजगन्वान्व्रतेगन्धर्वाँ अपिवायुकेशान् ॥ ६ ॥

त्रीणि । राजाना । विदथे । पुरूणि । परि । विश्वानि ।
भूषथः । सदांसि । अपश्यम् । अत्र । मनसा । जगन्वान् ।
व्रते । गन्धर्वान् । अपि । वायुऽकेशान् ॥ ६ ॥

हेराजानाविन्द्रावरुणौ विदथेऽस्मिन्यज्ञे विश्वानिव्याप्तानि पुरूणियजनीयैःसोमादिभिः पूर्णानि त्रीणिसदांसि सवनानि परिभूषथःसर्वतोलंकुरुथः हेइन्द्र त्वं जगन्वान्यज्ञंप्रतिगतवानसि अपिःसंभावनायां यतोहमत्रव्रतेयज्ञे वायुकेशान् वायुवच्चञ्चलरश्मीन्गन्धर्वान्सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन्मनसापश्यं तेच स्वानभ्राजादयस्तैत्तिरीयकेस्पष्टमभिहिताः—स्वानभ्राजांघारेबंभारेहस्तसुहस्तकृशानेवेतेवःसोमक्रयणास्तात्रक्षध्वंमावोदभन्निति ॥ भूषथः भूषअलंकारेइत्यस्यलटिरूपम् । अपश्यं दृशिर्प्रेक्षणेइत्यस्यलङिरूपं पादादित्वादनिघातः । जगन्वान् गमेःक्वसौ विभाषागमहनविदविशामितिइटोविकल्पितत्वादत्रेडभावः मोनोधातोः म्वोश्चेतिमकारस्यनकारः प्रत्ययस्वरः । गन्धर्वान् धृञ्धारणेइत्यस्यगोशब्दउपपदे गविगन्धृञोवइतिवप्रत्ययः तत्संनियोगेनगोशब्दस्यगनादेशः प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

तदिन्न्वस्यवृषभस्यधेनोरानामभिर्ममिरेसक्म्यंगोः ।
अन्यदन्यदसुर्य१ंवसानानिमायिनोममिरेरूपमस्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः ।
ममिरे । सक्म्यम् । गोः । अन्यत्ऽअन्यत् । असुर्यम् । वसानाः ।
नि । मायिनः । ममिरे । रूपम् । अस्मिन् ॥ ७ ॥

येयजमानाः वृषभस्य अभिमतफलप्रदस्यास्येन्द्रस्यार्थं धेनोर्गोर्नामभिर्विश्वायुर्विश्वव्यचाइत्यादिभिरुपलक्षितांगांसक्म्यं संभजनार्हं तत्क्षीरादिकंहविः नुक्षिप्रमाममिरे आदुहन्ति

१ तै० सं० १. २. ७.

धातूनामनेकार्थत्वात् तेनचहविषायज्ञमनुष्ठाय देवभूयंप्राप्तास्तेकवयः अन्यदन्यन्नूतनं असुर्यमसुराणांबलंवसानाआच्छादयन्त अतएवमायिनः माययास्वीकृतकामरूपाः यद्वा मायिनः प्रज्ञावन्तःसन्तः अस्मिन्निन्द्रे रूपं स्वंस्वंरूपंनिममिरे इयत्तयापरिच्छिद्यनिदधुः ॥ इत्पूरणम् । ममिरे माङ्माने लिटिरूपं निघातः।सक्म्यं युजिरुचितिजांकुश्चेत्यत्रचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सचतेर्मक्प्रत्ययः कुत्वंच सचनंसक्मः तत्रभवइत्यर्थे भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तः । गोः एकादेशस्वरः । असुर्यं असुरस्यस्वमित्यर्थे असुरस्यस्वमितियत् तित्स्वरितः । रूपं रूपरूपक्रियायांण्यन्तः खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाइतिपप्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनात्पकारलोपोगुणत्वंच रूपयतिरूप्यतेवेतिरूपं प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

तदिन्न्वस्यसवितुर्नकिर्मेहिरण्ययीममतिंयामशिश्रेत् ।
आसुष्टुतीरोदसीविश्वमिन्वेअपीवयोषाजनिमानिवव्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययीम् ।
अमतिम् । याम् । अशिश्रेत् । आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति ।
विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अपिऽइव । योषा ।
जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

तत्तस्मात्सवितुः सर्वस्यजगतोन्तर्यामितयाप्रेरयितुः अस्येन्द्रस्य मेमम हिरण्ययीं सुवर्णमयीं अमतिं कान्तिं नकिरित् कोवापरिच्छिनत्तिखलु यां मदीयांदीप्तिं अशिश्रेत् यआश्रयति ससुष्टुती शोभनयास्तुत्यास्तुतःसन् विश्वमिन्वे सर्वस्यसन्तर्पयित्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आवव्रे स्वकीयतयासर्वतोवृणुते तत्रदृष्टान्तः—अपीवयोषाजनिमानि यथा योषास्त्री जनिमानि जातान्यपत्यानि आवृणोति तद्वत् ॥ नुः पूरणः । नकिः निपातः । हिरण्ययीं हिरण्यस्यविकारार्थे मयड्वैतयोरितिमयट् ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसीतिनिपातनान्मयटोमकारलोपः । टित्त्वाट्टिड्ढाणञितिङीप् प्रत्ययस्वरः । अमतिं अमगत्यादिषु अमेरतिरित्यतिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अशिश्रेत् श्रयतेर्लेङि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती सुपांसुलुगितितृतीयायाःसवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे इविव्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्मात्कर्मण्यण् इदित्वान्नुम् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिद्वितीयायाअलुक् कृदुत्तरपदस्वरः । योषा यौतेर्मिश्रीभावकर्मणः

वृतृवदिहनिकमिकषियुमुचिभ्यःसइतिसप्रत्ययः ग्रामादित्वादाद्युदात्तः । जनिमानि जनीप्रादुर्भावे हजनिभ्यामिमनिन्नितीमनिन्प्रत्ययोभूतकालेनित्त्वादाद्युदात्तः । वव्रे वृञ्वरणेइत्यस्य लिटिरूपम् ॥ ८ ॥

अथनवमी—

युवंप्रत्नस्यंसाधथोमहोयद्दैवींस्वस्तिःपरिंणस्यातम् ।
गोपाजिंह्वस्यतस्थुषोविरूंपाविश्वेंपश्यन्तिमायिनंःकृतानिं ॥ ९ ॥

युवम् । प्रत्नस्यं । साधथः । महः । यत् । दैवीं । स्वस्तिः ।
परिं । नः । स्यातम् । गोपाजिंह्वस्य । तस्थुषंः । विऽरूंपा ।
विश्वें । पश्यन्ति । मायिनंः । कृतानिं ॥ ९ ॥

हेइन्द्रावरुणौ युवं युवां प्रत्नस्य पुरातनस्यस्तोतुः महस्तादृशंश्रेयः साधथः साधयथः कीदृशंतदित्यतआह—यद्दैवीस्वस्तिः यदिदंदेवसंबन्धिश्रेयः स्वराज्यलक्षणं किञ्च युवांनोऽस्मान्परिपरितः स्यातं रक्षकौभवतं विश्वेसर्वे मायिनोदेवाः गोपाजिह्वस्य गोस्त्रीजिह्वामाबिभीतेत्येतादृशीवाग्यस्यसतथोक्तः तस्थुषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य विरूपानानाविधानिवृत्रहननादीनिकृतानिकर्माणिपश्यन्ति एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तं ॥ युवं युष्मच्छब्दस्य द्विवचने युवावौद्विवचनेइतियुवादेशः ङेप्रथमयोरमितिसुपोमादेशः । साधथः साधसंसिद्धावित्यस्यण्यन्तस्यलटिरूपं बहुलमन्यत्रापीतिणेर्लुक् निघातः । दैवी देवाद्यञञावित्यञ्प्रत्ययः ञित्स्वरः । स्यातं अस्तेर्लिङिरूपम् । गोपाजिह्वस्य गुपूरक्षणेइत्यस्यायप्रत्ययान्तस्य क्विपि आतोलोपयलोपयोःकृतयोरूपम् गोपाइतिबहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । तस्थुषः ष्ठागतिनिवृत्ताविस्यस्य क्वसौ वस्वेकाजाद्घसामितिप्राप्तस्येटःसंप्रसारणं संप्रसारणाश्रयंचबलीयइति संप्रसारणस्यबलीयस्त्वान्निवृत्तिः वसोःसंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति दृशिर्प्रेक्षणे निघातः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

शुनंहुंवेममघवांनमिन्द्रंमस्मिन्भरेनृतंमंवाजंसातौ ।
शृण्वन्तंमुग्रमूतयेंसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिंसंजितंधनांनाम् ॥ १० ॥ २४ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् ॥ वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १० ॥ २४ ॥

व्याख्यातेयम् ॥ १० ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेचतुर्विंशोवर्गः ॥२४॥

॥ इतितृतीयेमण्डलेतृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थेऽनुवाकेपञ्चदशसूक्तानि तत्रेन्द्रंमतिरितिनवर्चंप्रथमंसूक्तम् वैश्वामित्रंत्रैष्टुभमैन्द्रं इन्द्रंमतिर्नवेत्यनुक्रान्तं । सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रप्रथमा—

इन्द्रंमतिर्हृदआवच्यमानाच्छापतिंस्तोमतष्टाजिगाति ।
याजागृविर्विदथेशस्यमानेन्द्रयत्तेजायतेविद्धितस्य ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिम् । स्तोमऽतष्टा । जिगाति । या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इन्द्र । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति—हेइन्द्रहृदोहृदयात्वच्यमानोच्यमानास्तोमतष्टास्तोमकारिभिस्तोतृभिः कृतामतिःस्तुतिःपतिंसर्वस्यजगतःस्वामिनं इन्द्रं त्वामच्छाभिलक्ष्याजिगाति समन्ताद्गच्छतु याम-दीयास्तुतिःजागृविःस्तुत्यस्यतवजागरणंकुर्वाणा विदथेयज्ञेशस्यमानाभवति हेइन्द्र तेत्वदर्थंय-त्स्तोत्रंमत्तोजायतेतस्यतद्विद्धिजानीहि तस्येतिद्वितीयार्थेषष्ठी ॥ मतिः मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः । हृदः हृदयशब्दस्यपद्दन्नोमासित्यादिनाहृदादेशः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वं । वच्यमाना वचपरिभाषणेइत्यस्यकर्मणियक् संप्रसारणाभावश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा तक्षूत्वक्षू तनूकरणेइत्यस्यकर्मणिनिष्ठा तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जिगाति गास्तुतौ छन्दसीतिजुहोत्यादिः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं निघातः ॥ जायते जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यलटिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । विद्धि विदज्ञानेइत्यस्यलेटि हेर्हुझल्भ्योहेर्धिरितिध्यादेशः वाक्यभेदादनिघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

दि॒वश्चि॒दा पू॒र्व्या जाय॑माना॒ वि जा॒गृवि॑र्वि॒दथे॑ श॒स्यमा॑ना ।
भ॒द्रा वस्त्रा॒ण्यर्जु॑ना॒ वसा॑ना॒ सेयम॒स्मे स॑न॒जा पित्र्या॒ धीः ॥ २ ॥

दि॒वः । चि॒त् । आ । पू॒र्व्या । जाय॑माना । वि । जा॒गृवि॑ः ।
वि॒दथे॑ । श॒स्यमा॑ना । भ॒द्रा । वस्त्रा॑णि । अर्जु॑ना । वसा॑ना ।
सा । इ॒यम् । अ॒स्मे इति॑ । स॒न॒ऽजा । पित्र्या॑ । धीः ॥ २ ॥

हेइन्द्र दिवश्चित् द्योतमानात्सूर्यादपि पूर्व्यापूर्वेभवाउषःकालसंबन्धिन्याजायमानायास्तु-तिलक्षणावाक् विभवति सेयंवाग्विदथेयज्ञेशस्यमाना जागृविःस्तुत्यस्यतवजागरणंकुर्वाणा भद्रा कल्याणानि अर्जुनाशुक्लवर्णानि वस्त्राणि योग्यतयातेजांसिवसाना अस्मे अस्माकं पित्र्या पितृक्रमागता अतएवसनजापुरातनीसतीधीस्तवस्तुतिर्भवति ॥ दिवः दिवेःक्विप् ऊडिदमितिवि-भक्तेरुदात्तत्वम् । अर्जुना अर्जेर्णिलुक्चेत्युनन् नित्स्वरः । सनजा जनेरन्येभ्योपिदृश्यतइतिडः प्रत्ययस्वरः । पित्र्या पितृशब्दात्ततआगतइत्यर्थेपितुर्यच्चेतियत्प्रत्ययः रीङृतइतिरीङादेशः यस्येतिलोपः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

य॒मा चि॒दत्र॑ यम॒सूर॑सूत जि॒ह्वाया॒ अग्रं॒ पत॒दा ह्यस्था॑त् ।
वपूं॑षि जा॒ता मि॑थु॒ना स॑चेते तमो॒हना॒ तपु॑षो बु॒ध्न एता॑ ॥ ३ ॥

य॒मा । चि॒त् । अत्र॑ । य॒म॒ऽसूः । अ॒सू॒त । जि॒ह्वायाः॑ । अग्र॑म् ।
पत॑त् । आ । हि । अस्था॑त् । वपूं॑षि । जा॒ता । मि॒थु॒ना ।
स॒चे॒ते॒ इति॑ । त॒मः॒ऽहना॑ । तपु॑षः । बु॒ध्ने । आऽइ॑ता ॥ ३ ॥

प्रसङ्गादुषःकालंप्रशंसति—यमसूः यमौयमलौसूतइतियमसूरुषोभिमानीदेवता सायमा यम लावश्विनौ अत्रोषःकाले असूत अश्विनोस्तत्रशस्यमानत्वात्तावश्विनौस्तोतुंममजिह्वाया अग्रं पतच्चञ्चलमास्थाद्धि तिष्ठतिखलु चित्पूरणः तमोहना तमसोहन्तारौ तपुषः तपत्यस्मिन्सूर्यइति तपुर्दिवसस्तस्यबुध्नेमूलेएताएतावागतौ मिथुना परस्परंसङ्गतौ तावश्विनौजातावुत्पन्नानिवपूंषि

उप्यन्तेनिधीयन्तेइतिवपूंषि उषःकालेक्रियमाणानिशस्त्रादीनिकर्माणिसचेते संगच्छतः ॥ यमसूः षूङ्प्राणिगर्भविमोचनेइत्यस्यक्विप् कृदुत्तरपदस्वरः । असूत तस्यैवधातोर्लङि अदादित्वाच्छपोलुक् निघातः। पतत् पत्लृगतौ शतुर्लसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः। अस्थात् ष्ठागतिनिवृत्तौ लुङिरूपं हियोगादनिघातः । वपूंषि टुवप्बीजसंताने अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनिदित्युसिप्रत्ययः निच्चेत्युक्तत्वादाद्युदात्तः । सचेते षचसमवायेइत्यस्यलटिरूपं । तपूंषि तपसन्तापे अर्तिपृवपीत्यादिनाउसिः । बुध्ने बंधबन्धने बन्धेर्ब्रधिबुधीचेतिनक्प्रत्ययः ब्रधिबुधीएतावादेशौधातोः प्रत्ययस्वरः। एता इण्गतावित्यस्यकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःस्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

नकिरेषांनिन्दितामर्त्येषुयेअस्माकंपितरोगोषुयोधाः ।
इन्द्रएषांदृंहितामाहिनावानुद्गोत्राणिससृजेदंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पितरः ।
गोषु । योधाः । इन्द्रः । एषाम् । दृंहिता । माहिनऽवान् । उत् ।
गोत्राणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सत्रेप्रवृत्तानामस्माकंयेपितरोङ्गिरसः गोषुपणिभिरपहृतेषु योधाः योद्धारोवर्तन्ते तेषामेषांमर्त्येषुनिन्दितादूषकोनकिः नकश्चिदस्ति कुतइत्यतआह—माहिनावान् महिमोपेतोदंसनावान् वृत्रहननादिकर्मवान्इन्द्रः एषामङ्गिरसां दृंहितादृंहितानि समृद्धानिगोत्राणिगवांवृन्दानि उत्ससृजे तेभ्योङ्गिरोभ्योददौ॥निंदिता णिदिकुत्सायामित्यस्यतृचिरूपम्।मर्त्येषु वस्वादित्वात्स्वार्थिकोयत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। योधाः युधसंप्रहारेइत्यस्यपचाद्यचिरूपम् । दृंहिता दृहदृहिवृद्धावित्यस्यनिष्ठायांरूपम्। माहिनावान् महेरिनण्चेतीनण्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिमतुप् माहिनावानितितस्यसंज्ञा मतौबह्वचोनजिरादीनामितिसंहितायांदीर्घः। गोत्राणि गवांसमूहइत्यर्थे खलगोरथादित्यनुवृत्तौ इनित्रकटच्यचश्चेतिगोशब्दात्त्रप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। ससृजे सृजविसर्गेइत्यस्यलिटिरूपम् ॥ ४ ॥

दशपेयेनिष्केवल्येनिविद्धानीयस्यपुरस्तात्सखाहयत्रेत्येषा सूत्रितश्च—सखाहयत्रसखिभिर्नवग्वैरितिनिविद्धानीययोराद्यइति ।

अथपञ्चमी–

सखा॑ह॒यत्र॒सखि॑भि॒र्नव॑ग्वैरभि॒ज्ञ्वासत्व॑भि॒र्गाअ॑नु॒ग्मन् ।
स॒त्यंतादिन्द्रो॑द॒शभि॒र्दश॑ग्वैः॒सूर्यं॑विवेद॒तम॑सिक्षि॒यन्त॑म् ॥ ५ ॥२५॥

सखा॑ । ह॒ । यत्र॑ । सखि॑ऽभिः । नव॑ऽग्वैः । अ॒भि॒ऽज्ञु । आ ।
सत्व॑ऽभिः । गाः । अ॒नु॒ऽग्मन् । स॒त्यम् । तत् । इन्द्रः॑ । द॒शऽभिः॑ ।
दश॑ऽग्वैः । सूर्य॑म् । वि॒वे॒द । तम॑सि । क्षि॒यन्त॑म् ॥ ५ ॥ २५ ॥

सखिभिःसमानख्यानैःसत्वभिरिन्द्रमभितःसीदद्भिःनवग्वैर्मेधातिथिप्रभृतयोङ्गिरसःकेचिन्नवमासान्सत्रमनुष्ठायफलंलेभिरे केचिद्दशमासाननुष्ठायेति तत्र येनवमासान्सत्रमनुष्ठायलब्धफलाउदतिष्ठन्तेनवग्वाःतैःसत्वभिरङ्गिरोभिःसखासमानख्यानइन्द्रः यत्रयस्मिन्बिलेपणिभिर्निरुद्धागाः आअभिलक्ष्य अभिज्ञ्वा अभिगतजानुकंयथाभवतितथाअनुग्मन् अनुगच्छन्निन्द्रः तत्तत्रबिलेदशग्वैः येदशमासान्सत्रमनुष्ठायलब्धफलाउदतिष्ठन्तेदशग्वाःतैर्दशभिर्दशसंख्याकैरङ्गिरोभिःसहितःसन् तमसिबिलवर्तिन्यन्धकारेक्षियन्तंनिवसन्तंसत्यंयथार्थप्रकाशंसूर्यंविवेदलेभे हेतिप्रसिद्ध्यर्थः ततोलब्धप्रकाशःसइन्द्रस्तागाआनीयाङ्गिरोभ्यःप्रादादितिभावः ॥ सखा ख्याप्रकथने समानेख्यश्चोदात्तइतिइण्प्रत्ययः ङिच्चसमानस्यछन्दसीतिसमानस्यसभावःउदात्तइत्युक्तत्वेनसामर्थ्यादुपपदस्येतिगम्यते आद्युदात्तः। नवग्वैः गमेरौणादिकोड्वप्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः। अभिज्ञु प्रसंभ्यांजानुनोर्ज्ञुरितिविधीयमानोज्ञुरभेरुत्तरस्यव्यत्ययेनभवति। सत्वभिः षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्मात्प्रईरसद्योस्तुट्चेतिवनिप्प्रत्ययः तुडागमः नित्त्वादाद्युदात्तः। अनुग्मन् गमेःशतरि बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिकृते गमहनेत्युपधालोपः प्रादिसमासःशतृस्वरः। विवेद विदज्ञानेइत्यस्माल्लिटिणलिरूपं । क्षियन्तं क्षिनिवासगत्योरित्यस्यशतरिरूपम् ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेपंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अथषष्ठी–

इन्द्रो॒मधु॒संभृ॑तमु॒स्रिया॑यां॒पद्व॑द्विवेद॒शफ॒वन्नमे॒गोः ।
गुहा॑हि॒तंगुह्यं॑गू॒ळ्हम॒प्सुहस्ते॑द॒धे॒दक्षि॑णे॒दक्षि॑णावान् ॥ ६ ॥

२८

इन्द्रः । मधु । सम्ऽभृतम् । उस्रियायाम् । पत्ऽवत् । विवेद ।
शफऽवत् । नमे । गोः । गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळ्हम् ।
अप्ऽसु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणऽवान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः उस्रियायांक्षीरदध्यादिक्रमेणोत्स्राविण्यांभोगवत्यांगवि संभृतंसंपादितंमधु मधुरक्षीरादिविवेदाज्ञासीत् ततस्तदर्थंपद्वत्पादयुक्तंशफवत्खुरोपेतंगोधनं विवेद लेभे कथंलब्धवानितितदुच्यते–नमेगोः गोरितिद्वितीयार्थेषष्ठी पणिनामकैरसुरैरुपद्रुतांगांनमेआनीतामकरोत् तथादक्षिणावानौदार्यवान्समर्थः सइन्द्रः गुहा गुहायांहितंगुह्यं प्रच्छन्नं अतएवाप्सु अन्तरिक्षेगूळ्हंगूढचारिणंमायिनमसुरंदक्षिणेहस्तेदधेदधार अग्रहीदित्यर्थः द्वितीयाष्टकेश्रुधीहवमित्यस्मिन्वर्गेगुहाहितमित्येतत्सम्यगभ्यधायि ॥ उस्रियायां प्रक्रियासम्यक्पूर्वमेवावादि । विवेद विदज्ञाने विद्लृलाभे एतयोर्लिटिरूपं । शफवत् शफोस्यास्तीतिमतुप् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबिति मतुपउदात्तत्वम् । नमे णमुप्रह्वत्वेशब्दे इत्यस्यलिटिरूपं द्विर्वचनस्य छन्दसिविकल्पितत्वादत्र द्विर्वचनाभावः वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यं गुहूसंवरणेइत्यस्माच्छन्दसि गुहिदुहिभ्योवेतिवक्तव्यमितिक्यप् कित्त्वादगुणः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । दधे दधातेर्लिटिरूपम् । दक्षिणावान् दक्षवृद्धौ द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितीनन्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिमतुप् संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः नित्स्वरः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

ज्योतिर्वृणीततमसोविजानन्नारेस्यामदुरितादभीके ।
इमागिरःसोमपाःसोमवृद्धजुषस्वेन्द्रपुरुतमस्यकारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विऽजानन् । आरे । स्याम ।
दुःऽइतात् । अभीके । इमाः । गिरः । सोमऽपाः । सोमऽवृद्ध ।
जुषस्व । इन्द्र । पुरुऽतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

तमसोरात्रेःसकाशाद्विजानन्विशेषेणजानन्प्रादुर्भवन्सूर्यात्मकइन्द्रःज्योतिर्वृणीत जगद्व्यवहारनिर्वाहकंप्रकाशंसमभक्त यद्वा तमसस्तमोरूपाद्वृत्रादेर्विजानन्प्रादुर्भवन् वृत्रंहत्वाप्रकाशमवृ-

णीत वयंदुरितात्पापादारेदूरेपापवर्जिताःसन्तः अभीकेभयरहितेस्थानेस्यामभवेम सोमपाःसोमस्यपातः अतएवसोमवृद्ध सोमपानेषुवृद्ध हेइन्द्र पुरुतमस्य पुरून्शत्रून्कामयतिग्लापयतिइतिपुरुतमः तादृशस्यतव कारोःस्तोत्रंकुर्वाणस्यऋत्विजः इमाः स्तुतिलक्षणागिरोवाचःजुषस्वसेवस्व॥ वृणीत वृङ्संभक्तावित्यस्यलङिरूपम्। विजानन् ज्ञाअवबोधने विशेषेणज्ञानंप्रकाशः प्रत्ययस्वरः। अभीके नविद्यतेभीर्यस्मिन्ततःशेषाद्विभाषेतिकप्रत्ययः नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेकपिपूर्वस्यान्तोदात्तत्वम्। पुरुतमस्य तमुग्लाने इत्यस्माण्ण्यन्तात्पचाद्यचिपरादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ ८॥

अथाष्टमी—

ज्योतिर्यज्ञायरोदसीअनुष्यादारेस्यामदुरितस्यभूरेः।
भूरिचिद्धितुजतोमर्त्यस्यसुपारासोवसवोबर्हणावत्॥ ९॥

ज्योतिः। यज्ञाय। रोदसी इति। अनु। स्यात्। आरे। स्याम।
दुःऽइतस्य। भूरेः। भूरि। चित्। हि। तुजतः। मर्त्यस्य।
सुऽपारासः। वसवः। बर्हणाऽवत्॥ ८॥

हेइन्द्र ज्योतिः जगत्प्रकाशकःसूर्यः यज्ञायाग्निहोत्रादिकरणायरोदसी द्यावापृथिव्यावनुष्यात् अनुभवतु प्रकाशयतु वयंभूरेःप्रभूतस्यदुरितस्यपापस्यारेदूरेस्यामभवेम। हेवसवः सर्वस्यवासयितारइन्द्रादयः सुपारासः सुपाराःशोभनपाराः स्तुत्याभिमुखीकर्तुंशक्यायूयंभूरिचिदतिप्रभूतंबर्हणावत्समृद्धियुक्तंधनंतुजतोभूरिप्रदस्यमर्त्यस्यप्रयच्छथ हिपूरणः अत्रयोग्यक्रियाध्याहारः॥ स्यात् अस्तेर्लिङिरूपं संहितायां मनोरुत्तरस्यास्तेरुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परइतिषत्वं निपातः। तुजतः तुजिपिजिलजिहिंसादाननिकेतनेषु शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। बर्हणावत् बृहिवृद्धावित्यस्यभावेऔणादिकोयुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः॥ ॥ ८॥

अथनवमी—

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम्॥ ९॥२६॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ९ ॥ २६ ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ९ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येतृतीयाष्टकेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथतृतीयाध्यायआरभ्यते इन्द्रत्वेतिनवर्चंद्वितीयंसूक्तम् वैश्वामित्रंगायत्रमैन्द्रं तथाचानुक्रान्तम्—इन्द्रत्वागायत्रंहीति । अग्निष्टोमेप्रातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेइदंसूक्तं सूत्रितञ्च—इन्द्रत्वावृषभमुद्धेदभीतितिस्रइति । आद्याप्रातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—इन्द्रत्वावृषभंमरुतोयस्येति ।

तत्रैषासूक्तेप्रथमा—

ओम् इन्द्रंत्वावृषभंवयंसुतेसोमेहवामहे । सपाहिमध्वोअन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमे ।

हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥ १ ॥

इन्दौ स्रवति सोमरसेरमतेक्रीडतीतीन्द्रः यद्वा इदंसर्वंजगत्साक्षाद्दर्शयतीतीन्द्रः तस्यसंबुद्धिः हेइन्द्र वृषभं कामानांवर्षकं त्वा त्वां सुते ग्रावभिरभिषुतेसोमे वयंहवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः सत्वं मध्वः मदकरं अन्धसः अन्नलक्षणंसोमंपाहि पिब इन्द्रशब्दंयास्कोबहुधानिर्विवेच—इन्द्रइरांदृणातीतिवेरांददातीतिवेरांदधातीतिवेरांदारयतीतिवेरांधारयतीतिवेन्दवेद्रवदितिवेन्दौरमतइतिवेन्धेभूतानीतिवातद्यदेनंप्राणैःसमैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति । यत्रयत्रयोऽर्थोनुगुणस्तत्रसोऽर्थःस्वीकार्यः इदंदर्शनादित्यौपमन्यवः इदंब्रह्मसाक्षात्पश्यतीतीन्द्रः तथाचारण्यकेश्रूयते—सएतमेवपुरुषंब्रह्मततमपश्यदिदमदर्शमिती ३ तस्मादिदंद्रोनामेदंद्रोहवैनामतमिदंद्रंसन्तमिन्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षमियाइवहिदेवोइति ॥ इन्द्र इदिपरमैश्वर्येइतिधातुः । स्वमाययाजगद्रूपत्वंपरमैश्वर्यं अनेनाभिप्रायेणश्रूयते—इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपइयतेइति इन्दुशब्देउपपदे रमतेरन्येभ्योऽपिदृश्यतइतिडःपूर्वपदस्योकारलोपः इदिपरमैश्वर्यइत्यस्माद्दज्रेन्द्राग्रइत्यादिनारन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातितः एवमेतानिनिर्वचनानिद्रष्टव्यानि आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हवामहे ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणे लटिरूपं । मधुः मधुशब्दःफलिपाटीत्यादिनाउन्प्रत्ययान्तः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः यणादेशः । अन्धसः अदेर्नुमधश्चेत्यसुन् नित्स्वरः ॥ १ ॥

---

१ नि० १०।८। २ ऐ० आ० ३. ४. । ३ ऋ. सं. ४. ७. ३३ ।

ब्राह्मणाच्छंसिनःप्रातःसवनेइन्द्रक्रतुविदमितिशस्त्रयाज्या सूत्रितश्च—इन्द्रक्रतुविदंसुतमितियाज्येति ।

अथद्वितीया—

इन्द्रंक्रतुविदंसुतंसोमंहर्यपुरुष्टुत । पिबावृषस्वतातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्र । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्य । पुरुऽस्तुत ।
पिब । आ । वृषस्व । ततृपिम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र क्रतुविदं क्रतोःप्रज्ञायाःलंभकं सुतमभिषुतमिमंसोमंहर्य पातुंकामयस्व हेपुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिःस्तुतेन्द्र तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमंसोमंपिब पीतमिमंसोममावृषस्व जठरेसिञ्च यथानाभेरधोनपतति तथा धारयेतिभावः ॥ हर्य हर्यगतिकान्त्योरित्यस्यलोटिरूपं निघातः । पुरुष्टुत स्तुतस्तोमयोश्छन्दसीतिसंहितायांषत्वम् । वृषस्व वृषसेचनेइत्यस्यलोटिरूपं आङउत्तरत्वान्निघातः । तातृपिं तृपप्रीणनेइत्यस्माच्छन्दसि सदादिभ्योदर्शनादितिकिन् तस्यलिड्वद्भावाद्द्विर्वचनादि संहितायामन्येषामपीत्यभ्यासस्यदीर्घः नित्वादाद्युदात्तः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

इन्द्रप्रणोधितावानंयज्ञंविश्वेभिर्देवेभिः । तिरःस्तवानविश्पते ॥ ३ ॥

इन्द्र । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः ।
देवेभिः । तिरः । स्तवान । विश्पते ॥ ३ ॥

हेस्तवान स्तोतृभिःस्तूयमान विश्पते विशांमरुतांपते हेइन्द्र विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्यजनीयैर्देवैःसहितस्त्वं धितावानं वन्यतेसंभज्यतइतिवानंहविः धितंनिहितंहविर्यस्यतं संभृतहविष्कमित्यर्थः अस्मदीयमिमंयज्ञंप्रतिरः प्रकर्षेणवर्धय हविःस्वीकरणेनसंपूर्णंकुर्वितिभावः ॥ नः उपसर्गाद्बहुलमितिसंहितायांणत्वम् । धितावानं डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्मात् निष्ठा बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । तिरः तरतेर्व्यत्ययेनशः प्रत्ययस्वरः । स्तवान ष्टुञ्स्तुतौ सम्यानच् स्तुवइत्युपपदाभावेपि कर्मण्यानच्प्रत्ययः आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

इन्द्रसोमाःसुताइमेतवप्रयन्तिसत्पते । क्षयंचन्द्रासइन्दवः ॥४॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति ।
सत्ऽपते । क्षयम् । चन्द्रासः । इन्दवः ॥ ४ ॥

हेसत्पते इन्द्र चन्द्रासःआह्लादयितारः इन्दवोदीप्ताः सुताअभिषुताइमे अस्माभिर्दत्ताःसोमाः क्षयं क्षियन्तिनिवसन्त्यन्नादीन्यत्रेतिक्षयोजठरं प्रयन्ति प्रकर्षेणगच्छन्ति तान्धारयेतिभावः ॥ क्षयं क्षिनिवासगत्योरित्यस्मादधिकरणेघप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम्। चन्द्रासः चदिआह्लादनेदीप्तौच अस्मात्स्फायितंचीत्यादिनारक्प्रत्ययः। आज्जसेरसुगित्यसुक् प्रत्ययस्वरः । इन्दवः उन्देरिच्चादेरित्युप्रत्ययः भिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

दधिष्वाजठरेसुतंसोममिन्द्रवरेण्यम् । तवद्युक्षासइन्दवः ॥ ५ ॥ १ ॥

दधिष्व । जठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् ।
तव । द्युक्षासः । इन्दवः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सुतमभिषुतंसोमं जठरेदधिष्व धारय इन्दवोदीप्ताइमेसोमाः तव द्युक्षासः दिविक्षियन्तिवसन्तीतिद्युक्षासः अतस्त्वंतान्धारयेतिभावः ॥ दधिष्व दधातेर्लोटिरूपं आगमाअनुदात्ताइतीटोनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः। वरेण्यं वृङ्संभक्तौ वृङएण्यप्रत्ययः वृषादित्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः क्षियतेरन्येभ्योपिदृश्यतइतिडप्रत्ययः कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथषष्ठी–

गिर्वणःपाहिनःसुतंमधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्रत्वादातमिद्यशः ॥५॥

गिर्वणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः ।
अज्यसे । इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

गिर्वणः गीर्भिर्वननीय तथाचयास्कः–गिर्वणोदेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीति । तादृशइन्द्र नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतमिमंसोमंपाहि पिब यतोमधोर्मदकरस्यसोमस्यधाराभिरज्यसे हेइन्द्र त्वादातमित् त्वयाशोधितंविशदीकृतमेवयशोन्नमस्मासुभवति ॥ गिर्वणः वनसंभक्तावित्यस्माद-सुन् गिरउपधायादीर्घाभावश्छान्दसः आमन्त्रितस्येतिषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पाहि पापानेइ-त्यस्माल्लोटिरूपं आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वादनिघातः प्रत्ययस्वरः । त्वादातं दैप् शोधने सत्यपिपकारे नानुबन्धकृतमनेजंतत्वमित्येजन्तएवायं ततआदेचइत्यात्वं अस्मात्कर्म-णिक्तः दाधाघ्वदाबित्यत्रादाबितिप्रतिषेधेन घुसंज्ञायाअभावाद्दोदद्घोरितिददादेशोनभवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्यतृतीयाकर्तृकरणेकृताबहुलमितिसमासः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृति-स्वरः । यशः अशूव्याप्तौ अशेर्युट्चेत्यसुन् तत्संनियोगेनधातोर्युडागमः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥६॥

अथसप्तमी–

अभिद्युम्नानिवनिनइन्द्रंसचन्तेअक्षिता ।
पीत्वीसोमस्यवावृधे ॥ ७ ॥

अभि । द्युम्नानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता ।
पीत्वी । सोमस्य । ववृधे ॥ ७ ॥

वनिनः वनंदेवताविषयंसंभजनमस्यास्तीतिवनी तस्य देवान्संभजमानस्ययजमानस्य द्युम्नानि द्योतमानानि अक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमादीनिहवींषिइन्द्रमभि अभितःसचन्ते समवयन्ति तेषुमध्येसोमस्यपीत्वी सोमंपीत्वावावृधे सइन्द्रोवर्धते ॥ वनिनः अतइनिठनावितीनिप्रत्ययः तस्यस्वरः । सचन्ते षचसमवायेइत्यस्यलटिरूपम् । अ-क्षिता क्षिक्षये इत्यस्यनिष्ठा अत्रण्यदर्थइतिदीर्घाभावः तस्मादेवक्षियोदीर्घादितिनिष्ठानत्वा-भावः नञासमासेतस्यस्वरः । पीत्वी पापानेइत्यस्मात्क्त्वाप्रत्ययस्य स्नात्व्यादयश्चेतिनि-पातनात्त्वीइत्यादेशः प्रत्ययस्वरः घुमास्थागापेत्यादिनाईत्वम् ॥ ७ ॥

---

१ नि० ६. १४. ।

अथाष्टमी—

अर्वावतोंनआगंहिपरावतंश्चवृत्रहन् ।
इमाजुंषस्वनोगिरंः ॥ ८ ॥

अर्वाऽवतंः । नः । आ । गहि । पराऽवतंः । च ।
वृत्रऽहन् । इमाः । जुषस्व । नः । गिरंः ॥ ८ ॥

हेवृत्रहन्निन्द्र अर्वावतः अर्वाचीनात्समीपाद्देशात्परावतोतिदूराद्देशाद्वा नोऽस्मानभि-लक्ष्य आगहि आगच्छ आगत्यच नोऽस्मदीयाइमाःस्तुतिलक्षणागिरोवाचोजुषस्व सेवस्व ॥ परावतः उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिवतिः प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

यदंन्तरापंरावतंमर्वावतंचहूयसें ।
इन्द्रेहततआगंहि ॥ ९ ॥ २ ॥

यत् । अन्तरा । पराऽवतंम् । अर्वाऽवतंम् । च ।
हूयसें । इन्द्रं । इह । ततंः । आ । गहि ॥ ९ ॥ २ ॥

हेइन्द्र यद्यस्मिन्परावतमतिविप्रकृष्टस्यदेशस्य अर्वावतं सन्निकृष्टस्यदेशस्यचान्तरा तयो-र्मध्यदेशेहूयसे सम्यगिज्यसे तत्तस्माद्देशादिहास्मिन्यज्ञेआगहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ पराव-तं अर्वावतं अन्तरान्तरेणयुक्तेइतिद्वितीया ततःपञ्चम्यास्तसिल् लित्स्वरः ॥ ९ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

आतूनइन्द्रेतिनवर्चंतृतीयंसूक्तं वैश्वामित्रंगायत्रमैन्द्रं आतूनइत्यनुक्रान्तं—अतिरात्रे द्वितीयेपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे एतदादिकेद्वेसूक्ते सूत्रितञ्च—आतूनइन्द्रमद्र्यगितिसूक्तेइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

आतूनंइन्द्रमद्र्यंग्घुवानःसोमंपीतये ।
हरिंभ्यांयाह्यद्रिवः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । मद्र्यक् । हुवानः । सोमऽपीतये ।
हरिऽभ्याम् । याहि । अद्रिऽवः ॥ १ ॥

अद्रिवः वज्रिन् हेइन्द्र हुवानः होतृभिराहूयमानस्त्वं मद्र्यक् मदभिमुखःसन्नोस्मदीयेयज्ञे सोमपीतये सोमपानार्थं हरिभ्यामश्वाभ्यांसह तु क्षिप्रमायाहि ॥ तु ऋचितुनुवेत्यादिनासंहितायांदीर्घः । मद्र्यक् मामञ्चतीति ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्विन् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यन्तस्यमादेशः विष्वग्देवयोश्चटेरद्र्यञ्चतौवप्रत्ययेइतिटेरद्रिइत्यादेशः अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थं इतिवचनादद्र्यादेशःअन्तोदात्तः यणादेशेकृते उदात्तस्वरितयोर्यणइतियणःस्वरितत्वं क्विन्प्रत्ययस्यकुरितिकुत्वं । सोमपीतये दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अद्रिवः मतुवसोरितिरुत्वं आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥१॥

अथद्वितीया—

सत्तोहोतानऋत्वियस्तिस्तिरेबर्हिरानुषक् । अयुञ्जन्प्रातरद्रयः ॥ २ ॥

सत्तः । होता । नः । ऋत्वियः । तिस्तिरे । बर्हिः ।
आनुषक् । अयुञ्जन् । प्रातः । अद्रयः ॥ २ ॥

हेइन्द्र नोऽस्मदीयेयज्ञे होता ऋत्विक् तवाह्वानार्थं ऋत्वियः प्राप्तकालःसन् सत्तोनिषण्णोवर्तते तथा बर्हिःआनुषक् अनुषक्तंपरस्परसंबद्धंयथाभवतितथातिस्तिरे हविष्वासन्नेषुस्तीर्णमभूत् तथा प्रातःसवने सोमाभिषवार्थमद्रयोग्रावाणः अयुञ्जन् परस्परंसंगताअभूवन् तस्मात्सोमपानार्थंत्वमागच्छेतिभावः ॥ सत्तः षद्लृविशरणादिष्वित्यस्माद्गत्यर्थाकर्मकश्लिषेत्यादिनाकर्तरिक्तः सर्वविधीनांछंदसिविकल्पितत्वादत्र निष्ठातकारस्यनत्वाभावः । ऋत्वियः ऋतुशब्दाच्छन्दसिघसितिघस्प्रत्ययः घस्येयादेशः सितीतिपदसंज्ञायामोर्गुणइतिभसंज्ञाधीनोगुणोनभवति यणादेशः प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे स्तृञ्आच्छादनेइत्यस्य कर्मणिलिटि ऋतइद्धातोरितीत्वं द्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतितकारशेषः लिटस्तझयोरेशिरेजितितप्रत्ययस्यैशित्यादेशः पादादित्वादनिघातः प्रत्ययस्वरः । आनुषक् षंजसङ्गे क्विप् अनिदितामितिनलोपः आङन्वोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः गतिसमासः कृदुत्तरपदस्वरः । अयुञ्जन् युजिर्योगे इत्यस्यलुङि चुलेरिरितोवेत्यङादेशः बहुलंछन्दसीतिरुडागमः पादादित्वादनिघातः अडागमस्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

इमाब्रह्मब्रह्मवाहःक्रियन्तआबर्हिःसीद । वीहिशूरपुरोळाशम् ॥ ३ ॥

इमा । ब्रह्म । ब्रह्मऽवाहः । क्रियन्ते । आ । बर्हिः ।
सीद । वीहि । शूर । पुरोळाशम् ॥ ३ ॥

ब्रह्माणिस्तोत्राणिस्तुत्यतयावहतीतिब्रह्मवाहः ब्रह्मणास्तोत्रेणप्राप्यतइतिवा हेब्रह्मवाह इन्द्र तुभ्यं इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणिस्तोत्राणि अस्माभिःक्रियन्ते अतः बर्हिरासीद स्तुत्यतयाबर्हिषियज्ञेउपविश हेशूर समर्थेन्द्र अस्माभिर्दीयमानमिमंपुरोळाशं पुरोडाशाख्यंहविःवीहि भक्षय॥ ब्रह्मवाहः वहप्रापणेइत्यस्माद्वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः आमन्त्रितत्वान्निघातः । क्रियन्ते करोतेःकर्मणियक् रिङ्शयग्लिङ्क्षिवतिरिङादेशः प्रत्ययस्वरः पादादित्वादनिघातः । बर्हिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेद्वितीया । वीहि वीकान्त्यादिषु लोटिरूपं हेर्ङित्त्वादुदात्तः । पुरोडाशं दाशृदानेइत्यस्मात्पुरस्पूर्वान्मन्त्रेश्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोण्विन् पुरोडाशंतएनमितिनिपातनाद्दकारस्यलकारः कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

रारन्धिसवनेषुणएषुस्तोमेषुवृत्रहन् । उक्थेष्विन्द्रगिर्वणः ॥ ४ ॥

ररन्धि । सवनेषु । नः । एषु । स्तोमेषु । वृत्रऽहन् ।
उक्थेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ४ ॥

हेगिर्वणः गीर्भिःस्तुतिभिर्वननीय वृत्रहन् वृत्रस्यहन्तः हेइन्द्र नोऽस्माकंसंबन्धिषुत्रिषुसवनेषु एषुक्रियमाणेषुस्तोमेषुस्तोत्रेषु उक्थेषु शस्त्रेषुचररन्धि रमस्व ॥ ररन्धि रमतेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः छन्दस्युभयथेतिहेरार्धधातुकत्वेनाङित्त्वादङितश्चेतिहेर्धिः । सवनेषु सूयते सोमोयेष्विति अधिकरणेसुनोतेर्ल्युट् लित्स्वरः । नः जसोनकारस्य नश्चधातुस्थोरुषुभ्यइति संहितायांणत्वम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

मतयःसोमपामुरुंरिहन्तिशवसस्पतिम् । इन्द्रंवत्संनमातरः ॥ ५ ॥ २॥

मतयः । सोमऽपाम् । उरुम् । रिहन्ति । शवसः ।
पतिम् । इन्द्रम् । वत्सम् । न । मातरः ॥ ५ ॥ २ ॥

हेइन्द्र मतयोऽस्माभिःक्रियमाणास्तुतयः उरुंमहान्तंसोमपां सोमस्यपातारंशवसोबलस्यपतिमिन्द्रंत्वां रिहन्ति लिहन्ति तत्रदृष्टान्तः—वत्संन यथावत्संमातरोधेनवोलिहन्तितद्वत् ॥ मतयः मनज्ञानेइत्यस्मात्कर्मणि मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः । उरुं ऊर्णुञ्आच्छादनेइत्यस्मान्महत्यर्थेगम्यमाने महतिह्रस्वश्चेतिकुप्रत्ययः धातोर्ह्रस्वश्च प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति लिहआस्वादनेइत्यस्माल्लटिरूपम् रलयोरभेदः प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमितिसंहितायांषष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठेत्यादिनाविसर्जनीयस्यसत्वम् । वत्सं वदव्यक्तायांवाचि अस्माद्वृतॄवदिहनीत्यादिनासप्रत्ययः वदत्यभीक्ष्णंमातरमितिवत्सोगोबालः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथषष्ठी—

समन्दस्वाह्यन्धसोराधसेतन्वामहे । नस्तोतारंनिदेकरः ॥ ६ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा ।
महे । न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र सतथाविधस्त्वं महे महते राधसे धनाय अन्धसःअस्माभिर्दीयमानस्यसोमस्य पानेन तन्वाशरीरेणसहमन्दस्व हृष्टोभव हिरत्रसमुच्चयार्थः किञ्च त्वंस्तोतारंमांनिदेनिन्दायै विषयभूतं नकरः माकार्षीः ॥ मन्दस्व मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्यलोटिरूपं हिचेतिनिघातप्रतिषेधेनभवितव्यमितिचेन्न तत्राप्रातिलोम्येइतिवर्तते अत्रहेःसमुच्चयार्थत्वान्निघातः । तन्वा उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वम् । महे तकारलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । निदे णिदिकुत्सायामित्यस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । करः करोतेर्लुङि च्लेः कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीत्यङादेशः निघातः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

वयमिन्द्रत्वायवोहविष्मन्तोजरामहे । उतत्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । हविष्मन्तः । जरामहे ।
उत । त्वम् । अस्मऽयुः । वसो इति ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वायवोयज्ञार्थंत्वामात्मनइच्छन्तः त्वत्कामाःसन्तोहविष्मन्तः संभृतहविष्कावयं जरामहे त्वांस्तुमः हेवसो सर्वस्यवासक इन्द्र उत त्वमपि अस्मयुःहविःस्वीकरणार्थं अस्मानात्मनइच्छन्भव ॥ त्वायवः त्वामिच्छन्तीत्यर्थेसुपआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्य त्वादेशः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः त्वद्यवइतिप्राप्तौ युष्मदस्मदोरनादेशेइतिअविभक्तावपि हलादौव्यत्ययेनात्वं प्रत्ययस्वरः । हविष्मन्तः तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञायांसकारस्यरुत्वाभावः स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिपरिभाषानाश्रयणान्मतुपउदात्तताभावः सिप्रत्ययस्वरः । जरामहे जरतिःस्तुतिकर्मेतियास्कः । अस्मयुः अस्मानिच्छतीत्यर्थेसुपःक्यच् तस्मादुप्रत्ययः पूर्वपदान्तलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

मारेअस्मद्विमुमुचोहरिप्रियार्वाङ्याहि । इन्द्रस्वधावोमत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अर्वाङ् ।
याहि । इन्द्र । स्वधाऽवः । मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हेहरिप्रिय हरीअश्वौप्रियौयस्यतादृशहेइन्द्र अस्मदस्मत्तः आरेदूरेरथेयोजितावश्वौ माविमुमुचः माविमोचय ताभ्यामुपेतएवार्वाङ्अस्मदाभिमुख्येनयाहि आगच्छ हेस्वधावः सोमलक्षणान्नवन् हेइन्द्र इहास्मिन्देवयजनेमत्स्व सोमंपीत्वाहृष्टोभव ॥ अस्मत् अस्मच्छब्दस्य पञ्चमीबहुवचनस्य पञ्चम्याअदित्यदादेशः । मुमुचः मुच्लृमोक्षणेइत्यस्यण्यन्तस्य छान्दसेलुङिचङिरूपं अभ्यासस्यदीर्घाभावश्छान्दसः नमाङ्योगेइत्यडभावः निघातः । हरिप्रिय आमन्त्रितस्यपादादित्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मत्स्व मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्यलोटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वादनिघातः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

अर्वाञ्चंत्वासुखेरथेवहंतामिन्द्रकेशिना । घृतस्नूबर्हिरासदे ॥ ९ ॥ ४॥

---

१ नि० १०. ८. ।

अ॒र्वाञ्चं॑म् । त्वा॒ । सु॒ऽखे । रथे॑ । वह॑ताम् । इ॒न्द्र॒ । के॒शिना॑ ।
घृ॒तस्नू॒इति॑घृ॒तऽस्नू॑ । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥ ९ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र घृतस्नू श्रमजनितजलप्रस्रवणयुक्तौ केशिना केशिनौ स्कन्धप्रदेशेलंबमान-केशयुक्तौ हरी आसदे आसदनीयंबर्हिरभिलक्ष्य सुखे सुखकरेरथे अर्वांचंअस्मदभि-मुखं त्वा त्वां वहतां ॥ अर्वाञ्चं अञ्चतेःक्विनि उगिदचामितिनुम् । वहतां वहेर्लोटिरूपं त-सोल्सार्वधातुकस्वरेकृतेधातुस्वरः । आसदे सदेःकृत्यार्थेकेन्प्रत्ययः नित्स्वरः कृदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरः ॥ ९ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

उपनःसुतमितिनवर्चंचतुर्थंसूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रं उपनइत्यनुक्रमणिका । पूर्वसू-क्तेनसहोक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

उप॑नःसु॒तमाग॑हि॒सोम॑मिन्द्र॒गवा॑शिरम् । हरि॑भ्या॒ंयस्ते॑अस्म॒युः ॥ १ ॥

उप॑ । न॒ः । सु॒तम् । आ । ग॒हि॒ । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । गोऽआ॑शिरम् ।
हरि॑ऽभ्याम् । यः । ते॒ । अ॒स्म॒ऽयुः ॥ १ ॥

हेइन्द्र नोऽस्मदीयंसुतमभिषुतं गवाशिरं पयसामिश्रितंसोमंप्रतिउपागहि समीपेआ-गच्छ यतः हरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तस्तवरथोस्मयुरस्मान्कामयमानोवर्तते ॥ गवाशिरं अङ्-पूर्वस्यश्रीणातेःक्विपि अपस्पृधेथामानृचुरित्यादिनाशिरइत्यादेशः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः॥ १ ॥

अथद्वितीया—

तमिन्द्र॒मद॒माग॑हिब॒र्हिः॒ष्ठांग्राव॑भिःसु॒तम् । कु॒विन्न्व॑स्यतृ॒प्णव॑ः ॥ २ ॥

तम् । इ॒न्द्र॒ । मद॑म् । आ । ग॒हि॒ । ब॒र्हि॒ःऽस्थाम् । ग्राव॑ऽभिः ।
सु॒तम् । कु॒वित् । नु । अ॒स्य॒ । तृ॒प्णव॑ः ॥ २ ॥

हेइन्द्र ग्रावभिःसुतमभिषुतं बर्हिष्ठां बर्हिषिस्थितं मदं मद्यतेऽनेनेतिमदःसोमः तमिमं सोममागह्यागच्छ कुवित् प्रभूतंयथाभवतितथा अस्यसोमस्यपाने नुक्षिप्रंतृप्णवः तृप्तोभव॥

मदं मदीहर्षे मदोनुपसर्गेइत्यप्प्रत्ययः तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः। बर्हिष्ठां छागतिनिवृत्तौ क्विप् संहितायांपूर्वपदसकारस्यादेशप्रत्यययोरितिषत्वं कृदुत्तरपदस्वरः। तृप्णवः तृपप्रीणनेइत्यस्य लेटयडागमः कुविद्योगादनिघातः क्षुभ्नादिषुनृमनतृमोतीतिपठितं तथापि सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादत्रणत्वप्रतिषेधोनभवति प्रत्ययस्वरः॥ २॥

अथतृतीया–

इन्द्रमित्थागिरोममाच्छागुरिषिताइतः। आवृतेसोमपीतये ॥ ३॥

इन्द्रम्। इत्था। गिरः। मम। अच्छ। अगुः। इषिताः।
इतः। आऽवृते। सोमऽपीतये ॥ ३॥

हेइन्द्र इषितास्त्वदर्थंप्रेरिताइत्था इत्थमनेनप्रकारेणोच्यमानाममगिरः स्तुतिलक्षणावाचः इन्द्रंत्वामितोस्माद्देवयजनदेशात् अच्छागुः आभिमुख्येनगच्छन्तु किमर्थं सोमपीतये सोमपानार्थं आवृतेत्वामावर्तयितुम्॥ इत्था इदम्शब्दात्थाहेतौचच्छन्दसीतिव्यत्ययेनथाप्रत्ययः इदमएतेतौरथोरितिइदित्यादेशः प्रत्ययस्वरः। अच्छ अच्छगत्यर्थवदेष्वितिगतिसंज्ञा। अगुः इण्गतावित्यस्य लुङिरूपं निघातः ॥ ३॥

अथचतुर्थी–

इन्द्रंसोमस्यपीतयेस्तोमैरिहहवामहे। उक्थेभिःकुविदागमत् ॥ ४॥

इन्द्रम्। सोमस्य। पीतये। स्तोमैः। इह। हवामहे। उक्थेभिः।
कुवित्। आऽगमत्॥ ४॥

स्तोमैस्त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमसाध्यैःस्तोत्रैःउक्थेभिःउक्थैःशस्त्रैश्च इहकर्मणिसोमस्यपीतयेसोमपानार्थंइन्द्रंहवामहे वयमाह्वयामः कुविद्बहुवारंआहूतःसइन्द्रःआगमत् यज्ञंप्रत्यागच्छतु॥ आगमत् गमेर्लेटयडागमः आगमाअनुदात्ताइत्यटोनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः कुविद्योगादनिघातः॥ ४॥

अथपञ्चमी–

इन्द्रसोमाःसुताइमेतान्दधिष्वशतक्रतो। जठरेवाजिनीवसो ॥ ५॥५॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । जठरे । वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेशतक्रतो इन्द्र इमे सोमाःसुताः ग्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः हेवाजिनीवसो अन्नधन यद्वा वाजोन्नमाशुफलत्वेनास्तीतिवाजिन्यःक्रियाः तासांवासक हेइन्द्र तान्सोमरसान्जठरेदधिष्व धारय ॥ वाजिनीवसो वाजशब्दान्मत्वर्थे अतइनिठनावितीनिप्रत्ययः ऋन्नेभ्योङीबितिङीप् तासांवसो संबुद्धौचेतिगुणः आमन्त्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

विद्माहित्वाधनंजयंवाजेषुदधृषंकवे । अधातेसुम्नमीमहे ॥ ६ ॥

विद्म । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । वाजेषु । दधृषम् । कवे । अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हेकवे क्रान्तदर्शिन्निन्द्र वाजेषुयुद्धेषुदधृषंशत्रूणामभिभवितारं अतएवधनंजयं धनंजयतीतिधनंजयः तादृशं त्वात्वां विद्महि जानीमःखलु अथानन्तरं तेतवसुम्नंधनमीमहेयाचामहे ॥ विद्म विदेर्लटि विदोलटोवेतिमसोमादेशः पादादित्वादनिघातः । धनंजयं जिजयेइत्यस्माद्धनउपपदे संज्ञायांभृतॄवृजिधारिसहितपिदमइतिखच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्यमुमितिपूर्वपदस्यमुमागमः चित्त्वादन्तोदात्तः । दधृषं ञिधृषाप्रागल्भ्येइत्यस्ययङ्लुकि अभ्यासस्यरीगागमाभावश्छान्दसः तदन्तात्पचाद्यचि यङोचिचेतियङोलुक् लघूपधगुणेप्राप्ते नधातुलोपइतितस्यप्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

इममिन्द्रगवाशिरंयवाशिरंचनःपिब । आगत्यावृषभिःसुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिब । आऽगत्य । वृषऽभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र गवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतंसोमं तथा यवाशिरं यवमिश्रणोपेतं वृषभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतंनोऽस्मदीयमिमंसोमं देवयजनमागत्यपिब ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र आङ्-पूर्वस्यश्रीणातेःक्विपि अपस्पृधेथामानृचुरित्यादिनाशिर्इत्यादेशः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृ-तिस्वरः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

तुभ्येदिन्द्रस्वओक्ये३सोमंचोदामिपीतये । एषरारन्तुतेहृदि ॥ ८ ॥

तुभ्यं । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्ये । सोमम् ।
चोदामि । पीतये । एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र तुभ्येत्तुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वेस्वकीयेओक्ये स्थाने जठरे अभिषुतमिमंसोमं चोदामि प्रेरयामि एषपीतःसोमस्तेतवहृदिहृदयेररन्तु अत्यर्थंरमताम् ॥ तुभ्य युष्मच्छब्दस्यचतु-र्थ्येकवचनेतुभ्यमह्याविति तुभ्यादेशः सुपांसुलुगितिसुपोलुक् ङयिचेत्याद्युदात्तः । ओक्ये वस्वा-दित्वात्स्वार्थिकोयत्प्रत्ययः तित्स्वरितः । चोदामि चुदप्रेरणे ण्यन्तस्यलटिरूपं बहुलमन्यत्रापी-तिणेर्लुक् निघातः । ररन्तु रमुक्रीडायामित्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पित-त्वादत्राभ्यासस्यनुमभावः संहितायामन्येषामपीति अभ्यासस्यदीर्घः निघातः । हृदि हृदयश-ब्दस्य पद्दन्नोमासृहृदित्यादिनाहृदादेशः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

अथनवमी–

त्वांसुतस्यपीतयेप्रत्नमिन्द्रहवामहे । कुशिकासोअवस्यवः ॥ ९ ॥ ६ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र ।
हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अवस्यवः त्वत्तोरक्षणमिच्छन्तः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्नावयं सुतस्य ग्रावभिरभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वांहवामहे स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भि-राह्वयामः ॥ पीतये स्थागापापचोभावइतिक्तिन् हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानामित्यन्तोदात्तत्वम् । हवामहे ह्वयतेर्लटि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणेरूपं । अवस्यवः अवइच्छन्तीत्यत्रार्थेसुपः

३०

क्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । कुशिकासोअवस्यवइत्यत्र संहितायामव्यादवद्यादित्यादिना एङःप्रकृतिभावः ॥ ९ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

आयाह्यर्वाङित्यष्टर्चंपंचमंसूक्तंवैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रं आयाह्यष्टावित्यनुक्रमणिका । दशरात्रेचतुर्थेहनिस्तोमवृद्धौमाध्यन्दिनेसवनेऽच्छावाकशस्त्रेस्तोमातिशंसनार्थं इदंसूक्तं सूत्रितंच –आयाह्यर्वाङित्यष्टर्चान्यावपेरन्नितिमहाव्रतेप्यावपनीयम ।

सूक्तेप्रथमा–

आयाह्यर्वाङुपंवन्धुरेष्ठास्तवेदनुप्रदिवःसोमपेयम् ।
प्रियासखायाविमुचोपबर्हिस्त्वामिमेहव्यवाहोहवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वन्धुरेऽस्थाः । तव । इत् ।
अनु । प्रऽदिवः सोमऽपेयम् । प्रिया । सखाया । वि । मुच ।
उप । बर्हिः । त्वाम् । इमे । हव्यऽवाहः । हवन्ते ॥ १॥

हेइन्द्र वन्धुरेष्ठाः वन्धुरशब्देन ईषाद्वयसंबन्धस्थानमभिधीयते तेनतद्विशिष्टोरथोलक्ष्यते तस्मिन्रथेतिष्ठन्त्वं अर्वाङस्मदभिमुखःसन् आ अभिलक्ष्यउपयाहि समीपेआगच्छ प्रदिवः प्रत्नं पूर्वक्रमगतं तवेत्तवैवसंबन्धिसोमपेयंसोमपानं त्वं अनु अनुद्दिश्यप्रिया तवप्रियतमौ सखाया समानख्यानावश्वौबर्हिरुप बर्हिषःसमीपे विमुच विमुञ्च हव्यवाहः हव्यंवहंतीतिहव्यवाहः इमे ऋत्विजः त्वां हवन्ते सोमपानार्थमाह्वयन्ति तस्मादागच्छेतिभावः ॥ वन्धुरेष्ठाः तिष्ठतेर्विच् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिसप्तम्याअलुक् । प्रदिवः सकारान्तमव्ययम् । सोमपेयं पापानेइत्यस्यभावे अचोयदितियत्प्रत्ययः ईद्यतीतीत्वं आर्धधातुकलक्षणोगुणः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं समासेकृदुत्तरपदस्वरः । मुच मुञ्चतेर्लोटि आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

आयाहिपूर्वीरतिचर्षणीराँअर्यआशिषउपनोहरिभ्याम् ।
इमाहित्वामतयःस्तोमतष्टाइन्द्रहवन्तेसख्यंजुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आऽशिषः ।
उप । नः । हरिऽभ्याम् । इमाः । हि । त्वा । मतयः ।
स्तोमऽतष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सख्यम् । जुषाणाः ॥ २ ॥

हेइन्द्र पूर्वीः पुरातनीः सर्वाश्चर्षणीःप्रजाः अत्यायाहि अतिक्रम्यागच्छ द्वितीय-आङ्पूरणः अर्यः अस्माकंस्वामी त्वं नः आशिषः त्वमत्रागत्यसोमंपिबेत्येवमादिकाः अस्माकंप्रार्थना हरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तःसन्नुपागच्छ किञ्च ते तव सख्यंजुषाणाःसेवमानाः स्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिःस्तोतृभिःकृताइमाःमतयःस्तुतयः हवन्ते सोमपानार्थंत्वामाह्वयन्ति ॥ हिमसिद्धौ करणेकर्तृव्यापारः काष्ठानिपचन्तीतिवत् । आ संहितायामाङोनुनासिकश्छन्द-सीत्यनुनासिकः । अर्यः ऋगतौ अर्यःस्वामिवैश्ययोरितिनिपातनाद्यत्प्रत्ययः यतोनावइत्या-द्युदात्तत्वेप्राप्ते अर्यस्यस्वाम्याख्याचेत्यन्तोदात्तत्वम् । आशिषः क्विपि शासइदङ्हलोरित्यु-पधायाइत्वं शासिवसीतिषत्वम् । स्तोमतष्टाः तक्षूत्वक्षूतनूकरणेइत्यस्मात्कर्मणिक्तः तृतीयाक-र्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

आनोयज्ञंनमोवृधंसजोषाइन्द्रदेवहरिभिर्याहितूयम् ।
अहंहित्वामतिभिर्जोहवीमिघृतप्रयाःसधमादेमधूनाम् ॥ ३ ॥

आ । नः । यज्ञम् । नमःऽवृधम् । सऽजोषाः । इन्द्र । देव ।
हरिऽभिः । याहि । तूयम् । अहम् । हि । त्वा । मतिऽभिः ।
जोहवीमि । घृतऽप्रयाः । सधऽमादे । मधूनाम् ॥ ३ ॥

देव द्योतमान हेइन्द्र नोऽस्माकं नमोवृधं नमसोन्नस्यवर्धकमिमंयज्ञं हरिभिरश्वैःसजोषाः सहप्रीतिस्त्वंतूयं क्षिप्रमायाहि घृतप्रयाः घृतसहितानिप्रयांस्यन्नरूपाणिहवींषियस्यसतथो-क्तः तादृशोहं मधूनांसोमानांसधमादे सहमाद्यन्तियत्रसोमेइतिसधमादः तस्मिन्स्थाने मति-भिःस्तुतिभिः त्वा त्वां जोहवीमिहि भृशमाह्वयामिखलु ॥ जोहवीमि यङ्लुकि अभ्यस्त-स्यचेतिसंप्रसारणं गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः यङोवेतीडागमः हियोगादनिघातः अ-भ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्मादंजिघृषिभ्यःक्तइतिक्तप्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

आचत्वामेताद्वृषणावहातोहरीसखायासुधुरास्वङ्गा ।
धानावदिन्द्रःसवनंजुषाणःसखासख्युःशृणवद्वन्दनानि ॥ ४ ॥

आ । च । त्वाम् । एता । वृषणा । वहातः । हरी इति ।
सखाया । सुऽधुरा । सुऽअङ्गा । धानाऽवत् । इन्द्रः । सवनम् ।
जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वन्दनानि ॥ ४ ।

हेइन्द्र वृषणा सेचनसमर्थौ सुधुरा शोभनयाधुरान्वितौ स्वंगा शोभनावयवोपेतौ सखाया शोभनख्यानावेताएतौहरी त्वामावहातः यज्ञंप्रत्यागमनायरथेत्वामावहतः अथ धानावद्भृष्टयवोपेतंसवनंजुषाणः सेवमानःसखा सखिभूतःसइन्द्रः सख्युःस्तोतुर्ममवन्दनानिस्तोत्राणिशृणवच्च शृणुयात् ॥ वहातः वहेर्लेटयाडागमेरूपं चवायोगेप्रथमेतिननिघातः । शृणवत् श्रुश्रवणेइत्यस्यलेटयडागमेरूपं निघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

कुविन्मांगोपांकरसेजनस्यकुविद्राजानंमघवन्नृजीषिन् ।
कुविन्मऋषिंपपिवांसंसुतस्यकुविन्मेवस्वोअमृतस्यशिक्षाः ॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपाम् । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानम् ।
मघऽवन् । ऋजीषिन् । कुवित् । मा । ऋषिम् । पपिऽवांसम् ।
सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः । अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

हेइन्द्र कुविदपिच मामांजनस्यगोपांगोप्तारं करसे कुरु तथा हेमघवन् धनवन्नृजीषिन्सोमवन् हेइन्द्र मां राजानं सर्वस्यस्वामिनंकुरु कुविच्चमामामृषिं अतीन्द्रियार्थद्रष्टारंकुरु । ऋषिर्दर्शनादितियास्कः[1] । तथा सुतस्याभिषुतस्यसोमस्यपपिवांसंपातारंकुरु । अपिच मे मह्यं अमृतस्य क्षयरहितंवस्वोवसु शिक्षाः प्रयच्छ ॥ करसे डुकृञ्करणे लेटयडागमेरूपं कुविद्योगादनिघातः । मऋषिमित्यत्र संहितायामृत्यकइतिप्रकृतिभावः ह्रस्वश्च । पपिवांसं पापा-

1 नि० २. ११.

नेइत्यस्यक्सौवस्वेकाजाद्धसामितीडागमः प्रत्ययस्वरः । शिक्षाः शिक्षतिर्दानकर्मा अस्माल्ले-ट्याडागमेरूपं कुविद्योगादनिघातः आगमाअनुदात्ताइत्याटोनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

आत्वांबृहन्तोहर॑योयुजानाअर्वागिन्द्रसधमादोवहन्तु ।
प्रयेद्विताद्विवऋञ्जन्त्याताःसुसंमृष्टासोवृषभस्यमूराः ॥ ६ ॥

आ । त्वा । बृहन्तः । हर॑यः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र ।
सधऽमादः । वहन्तु । प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋञ्जन्ति ।
आताः । सुऽसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वा त्वां बृहन्तोमहान्तोयुजानाः रथेयुज्यमानाहरयोश्वाः सधमादः सहमादयन्तः सन्तः अर्वागस्मदभिमुखमावहन्तु वृषभस्यकामानांवर्षितुरिन्द्रस्यमूराः शत्रूणांमारकाः सुसंमृष्टासः इन्द्रस्यहस्ताभ्यांपृष्ठभागे सुष्ठुसंस्पृष्टाः दिवोनभसःसकाशादागच्छन्तोयेऽश्वाः आताः आभिमुख्येनगम्यन्तेप्राणिभिस्तत्तत्कार्यंप्रतीतिआतादिशःसर्वादिशः द्विता द्विविधंयथाभवतितथाप्रऋञ्जति प्रकर्षेणसाधयन्ति ॥ युजानाः युजिर्योगे युजिबुधिदृशःकिच्चेतिकित्त्वादानच् चित्त्वादन्तोदात्तः । सधमादः मदीहर्षेइत्यस्मात्ण्यन्तात्क्विप् कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता द्विशब्दात्संख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः धकारस्यतकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आताः अतसातत्यगमनेइत्यस्मात्कर्मणिघञ् व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

इन्द्रपिबवृषधूतस्यवृष्णआयंतेश्येनउशतेजभार ।
यस्यमदेच्यावयसिप्रकृष्टीर्यस्यमदेअपगोत्राववर्थ ॥ ७ ॥

इन्द्र । पिब । वृषऽधूतस्य । वृष्णः । आ । यम् । ते । श्येनः ।
उशते । जभार । यस्य । मदे । च्यवयसि । प्र । कृष्टीः ।
यस्य । मदे । अप । गोत्रा । ववर्थ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र वृषधूतस्य ग्रावभिरभिषुतं वृष्णः अभिमतफलसेचकंसोमंपिब श्येनः शंसनीयगतिः छन्दोरूपःसुपर्णः उशते सोमंकामयमानाय ते तुभ्यं यंसोममाजभार आजहार यस्यसोमस्यमदेहर्षेसंजातेसति कृष्टीः आकर्षन्तिवशीकुर्वन्तिकर्मणासर्वानितिकृष्टयोमनुष्याः तान्सपत्नभूतान्मनुष्यान्प्रच्यावयसि प्रकर्षेणपातयसि यस्यसोमस्यमदेसंजातेसति गोत्रागामुदकंरश्मिभिरावृतंवर्षासु ऋतुषुत्रायन्तेपालयन्तीतिगोत्रामेघाः तानपववर्थापवृणोषि ॥ वृषधूतस्य धूञ्कंपनेइत्यस्यनिष्ठायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदस्वरः । श्येनः श्यैङ्गतौ स्यास्त्याहञ्विभ्यइनजितिइनच्प्रत्ययः श्यायतइतिश्येनः चित्त्वादन्तोदात्तः । जभार हरतेर्लिटिणलिरूपं हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभकारः यद्वृत्तयोगादनिघातःलित्स्वरः । मदे मदीहर्षे मदोनुपसर्गेइत्यप्प्रत्ययः तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । गोत्रा त्रैङ्पालनेइत्यस्य आतोनुपसर्गेकइतिकः सुपोडादेशः एकादेशस्वरः ॥ ववर्थ वृञ्वरणेइत्यस्य लिटिथलि ऋतोभारद्वाजस्येतीट्प्रतिषेधः गुणः लित्स्वरः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ ८ ॥ ७ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे ।
नृऽतमम् । वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु ।
घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ८ ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ ८ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अयन्तेअस्त्विवतिपञ्चर्चंषष्ठंसूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रं अत्रानुक्रमणिका—अयन्तेपञ्चबार्हतंत्विति महाव्रतेबार्हत्यांतृचाशीताविदंसूक्तं षोडशिशस्त्रे अयन्तेअस्तुहर्यतइत्याद्यस्तृचोविनियुक्तः । सूत्रितश्च—अयन्तेअस्तुहर्यतइत्यौष्णिहबार्हतौतृचाविति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अयंतेअस्तुहर्यतःसोमआहरिभिःसुतः ।
जुषाणइन्द्रहरिभिर्नआगह्यातिष्ठहरितंरथम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।
जुषाणः । इन्द्र । हरिऽभिः । नः । आ । गहि । आ । तिष्ठ ।
हरितम् । रथम् ॥ १ ॥

हेइन्द्र हरिभिः हरंतिसोमरसानेभिरितिहरयोग्रावाणः तैरासुतः सर्वतोऽभिषुतः हर्यतः कमनीयोजुषाणःप्रीतिविषयोयंसोमः तेतुभ्यमस्तु त्वंहरिभिरश्वैर्युक्तंहरितंहरिद्वर्णंरथं आतिष्ठ अधितिष्ठ ततोनोऽस्मानभिलक्ष्यागह्यागच्छ ॥ हर्यतः हर्यगतिकान्त्योरित्यस्मात् भृमृदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । हरितं हृञ्हरणे हृश्याभ्यामितनितिइतन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः। रथं रमुक्रीडायां हनिकुषिनीत्यादिनाक्थन्प्रत्ययः कित्त्वादनुनासिकलोपः नित्स्वरः॥१॥

अथद्वितीया–

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः ।
विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्ववर्धसइन्द्रविश्वाअभिश्रियः ॥ २॥

हर्यन् । उषसम् । अर्चयः । सूर्यम् । हर्यन् । अरोचयः ।
विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्व । वर्धसे । इन्द्र । विश्वाः ।
अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हेइन्द्र हर्यन्सोमंकामयमानस्त्वं उषसं उषःकालं अर्चयः पूजयसि तथा हर्यन् उदिते सूर्येसोमंकामयमानस्त्वंसूर्यमरोचयः दीपयसि हेहर्यश्वेन्द्र विद्वानेतत्सर्वंजानानश्चिकित्वानस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं विश्वाः सर्वाःश्रियः नः संपदः अभिवर्धसेभिमतफलप्रदानेनाभितोवर्धयसि ॥ चिकित्वान् कितज्ञानेइत्यस्य क्वसौरूपं प्रत्ययस्वरः । वर्धसे वृधुवर्धने इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्यलटिरूपं निघातः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

द्यामिन्द्रोहरिधायसंपृथिवींहरिवर्पसम् ।
अधारयद्धरितोर्भूरिभोजनंययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्याम् । इन्द्रः । हरिंऽधायसम् । पृथिवीम् । हरिंऽवर्पसम् ।
अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनम् । ययोः । अन्तः ।
हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयमिन्द्रोहरिधायसं हरितोहरितवर्णाधायसोधारकारश्मयोयस्याःसा तांद्यामधारयत् तथा हरिवर्पसं ओषधीभिर्हरितवर्णांपृथिवीं अधारयत् हरितोर्हरितवर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्येस्वकीययोरश्वयोर्भूरिप्रभूतंभोजनं भुज्यतइतिभोजनं यवसादिलभ्यते ययोर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये हरिरिन्द्रश्चरत् चरति तेद्यावापृथिव्याविन्द्रोधारयदित्यर्थः ॥ हरिधायसं डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्मात् वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक् बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । पृथिवीं प्रथेःषिवन्संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । हरिवर्पसं वृङ्संभक्तौ वृङ्शीङ्भ्यांरूपस्वाङ्गयोरित्यसुन्प्रत्ययः षुगागमश्च संभज्यतेतदितिवर्पोरूपं बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । हरितोः हृञ्हरणेइत्यस्माद्धृसृरुहियुषिभ्यइतिरितोतिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । भोजनं भुजपालनाभ्यवहारयोरित्यस्मात्कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्मणिल्युट् लित्स्वरः । अन्तः स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेनपठितत्वादन्तोदात्तः । चरत् चरतिर्गत्यर्थः लेटिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

जज्ञानोहरितोवृषाविश्वमाभातिरोचनम् ।
हर्यश्वोहरितंधत्तआयुधमावज्रंबाह्वोर्हरिम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वम् । आ । भाति । रोचनम् ।
हरिंऽअश्वः । हरितम् । धत्ते । आयुधम् । आ । वज्रम् ।
बाह्वोः । हरिम् ॥ ४ ॥

वृषा कामानांवर्षकः हरितोहरिद्वर्णोपेतः जज्ञानः जातइन्द्रोविश्वंसर्वंरोचनंदीप्यमानं लोकमाभाति सर्वतःप्रकाशयति तथा हर्यश्वः इन्द्रोहरितंहरिद्वर्णोपेतमायुधं बाह्वोर्धत्ते तथा हरिं शत्रूणांप्राणहारकंवज्रं बाह्वोर्धत्ते ॥ जज्ञानः जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यलिटःकानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः चित्त्वादन्तोदात्तः । भाति भादीप्तावित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लटिरूपम् ।

रोचनं रुचदीप्तावित्यस्मादनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चित्त्वादन्तोदात्तः । बाह्वोः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

इन्द्रोहर्यन्तमर्जुनंवज्रंशुक्रैरभीवृतम् ।
अपावृणोद्धरिभिरद्रिभिःसुतमुद्गाहरिभिराजत ॥५॥८॥

इन्द्रः । हर्यन्तम् । अर्जुनम् । वज्रम् । शुक्रैः । अभिऽवृतम् ।
अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतम् । उत् ।
गाः । हरिऽभिः । आजत ॥ ५ ॥ ८ ॥

सोयमिन्द्रः हर्यन्तं कमनीयमर्जुनंशुभ्रं शुभ्रत्वमुपपादयति शुक्रैःशुभ्रैः क्षीरादिभिरभिवृतंव्याप्तंवज्रंवेगवन्तं हरिभिः हरन्त्येभिः सोमरसानितिहरयः तैरद्रिभिर्ग्रावभिःसुतमभिषुतंसोमं अपावृणोत् आवरणरहितमकरोत् तथाचमंत्रवर्णः—पूषाराजानमाघृणिरपगूह्ळंगुहाहितं अविन्ददिति । तथा गाः पणिभिरपहृतागाः हरिभिरश्वैरूपेतः सइन्द्रः उदाजत बिलान्निरगमयत् ॥ अर्जुनं अर्जसर्जअर्जनेइत्यस्मादर्जेर्णिलुक्चेतिउनन् नित्स्वरः । अभिवृतं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । आजत अजगतिक्षेपणयोर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

आमन्द्रैरितिपञ्चर्चंसप्तमंसूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रं आमन्द्रैरित्यनुक्रमणिका पूर्वसूक्तेबार्हतंत्वित्युक्तत्वादस्यापिबार्हतत्वं विशेषविनियोगस्तुयत्रश्रुत्यानसूत्रितः । स्मार्तंतत्रविजानीयादृग्विधानादिशास्त्रतः ।

तत्रप्रथमा—

आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्याहिमयूररोमभिः ।
मात्वाकेचिन्नियमन्विंनपाशिनोतिधन्वेवताँइहि ॥ १ ॥

---

१ ऋ० सं०१. २. १०. ।

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।
मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः ।
अति । धन्वऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हेइन्द्र मन्द्रैर्मादयितृभिर्मयूररोमभिः मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः हरिभिरश्वैरुपेतस्त्वमायाहि यज्ञंप्रत्यागच्छ केचिदपिजनाः त्वात्वांमानियमन्मानियच्छन्तु गमनप्रतिबंधंमाकुर्वंत्वित्यभिप्रायः प्रतिबन्धेदृष्टान्तः—विंन यथापाशिनः पाशहस्ताव्याधाविंगच्छन्तंपक्षिणंनियच्छन्ति तद्वन्मानियच्छन्तु किंच धन्वेव यथा पान्थाः धन्वमरुदेशंशीघ्रमतिगच्छन्ति तद्वद्गमनप्रतिबन्धकानतीत्यशीघ्रमिहि आगच्छ ॥ मन्द्रैः मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्य स्फायितंचीत्यादिनारक्प्रत्ययः इदित्त्वान्नुम् प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः मयूररोमवद्रोमाणियेषामितिसप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेतिसमासः उत्तरपदलोपश्च मयूरशब्दोमीनातेरूरन्निितिऊरन्प्रत्ययान्तः मीनातिसर्पानितिमयूरोबर्ही नित्त्वादाद्युदात्तत्वेप्राप्ते मादीनामितिसूत्रेणमध्योदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् यमुउपरमेइत्यस्यलेट्यडागमेरूपम् । इहि इण्गतावित्यस्यलोटिरूपम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

वृत्रखादोवलंरुजःपुरांदर्मोअपामजः ।
स्थातारथस्यहर्योरभिस्वरइन्द्रोदृह्लाचिदारुजः ॥ २ ॥

वृत्रऽखादः । वलम्ऽरुजः । पुराम् । दर्मः । अपाम् । अजः ।
स्थाता । रथस्य । हर्योः । अभिऽस्वरे । इन्द्रः ।
दृह्ला । चित् । आऽरुजः ॥ २ ॥

सोऽयमिन्द्रोवृत्रखादः वृत्रंखादतिहिनस्तीतिवृत्रखादः वलंरुजः वृणोत्याकाशमितिवलोमेघः तस्यभञ्जकः तथाचमन्त्रवर्णः—बिभेदवलमिंति । ततोऽपामजः मेघभेदनद्वारापांप्रेरकः पुरांशत्रुसंबंधिनीनांपुरीणांदर्मःदारकः तथाहर्योरश्वयोरभिस्वरे अस्मदाभिमुख्येनप्रेरणेनिमित्तभूतेसति रथस्यस्थाता रथमधिष्ठाता तथा दृह्लाचित् दृढानामतिबलवतांशत्रू-

१ ऋ० सं० ३. २. १६. ।

णामपि आरुजः समन्ताद्भञ्जकोभवति ॥ वृत्रखादः खादृभक्षणेइत्यस्मात्कर्मण्यण् कृदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः रुजोभङ्गे कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिद्वितीयायाअलुक् थाथादिस्वरः । आरुजः रुजोभङ्गेइत्यस्मादिगुपधलक्षणःकः समासे थाथादिस्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

गंभीराँउदधीँरिवक्रतुंपुष्यसिगाइव ।
प्रसुगोपायवसंधेनवोयथाह्रदंकुल्याइवाशत ॥ ३ ॥

गंभीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुम् । पुष्यसि । गाःऽइव ।
प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा ।
ह्रदम् । कुल्याःऽइव । आशत ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं गंभीरान्महावकाशानुदधीन्समुद्रान् उदकैर्यथापोषयसि तद्वत् क्रतुं यज्ञस्यकर्तारमिमंयजमानमभिमतफलप्रदानेनपुष्यसि पोषयसि अत्रदृष्टान्तः—यथासुगोपाः समीचीनोगोपालः यवसेन गाःपोषयतितद्वत् यथा धेनवोयवसंतृणादिकंप्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वंसोमान्प्राप्नोषि तेचसोमाः कुल्याइव कृत्रिमसरितोह्रदंमहाजलाशयंयथाप्राप्नुवन्तितद्वत्त्वामाशत व्याप्नुवन्ति ॥ गंभीरान् गाधृप्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थेचेत्यस्माद्गभीरगंभीरावित्यनेनसूत्रेणइरच्प्रत्ययः नुमागमोपधाह्रस्वभकाराःसर्वेनिपात्यन्ते चित्वादन्तोदात्तः । उदधीनिव उदकशब्दउपपदे दधातेरधिकरणेर्थे कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः उदकशब्दस्यपेषं वासवाहनधिषुचेत्युदभावः कृत्स्वरः इवेनविभक्त्यलोपः । पुष्यसि पुषपुष्टावित्यस्यान्तर्णीतण्यर्थस्यलटिरूपं निघातः । सुगोपाः गोपायतेःक्विपिरूपम् । यथा यथेतिपादान्तेइतिनिघातः । आशत अशूव्याप्तावित्यस्माल्लङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् निघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

आनस्तुजंरयिंभरांशंनप्रतिजानते ।
वृक्षंपक्वंफलमंकीवधूनुहीन्द्रसंपारणंवसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजम् । रयिम् । भर । अंशम् । न । प्रति॒ऽजानते ।
वृक्षम् । पक्वम् । फलम् । अङ्कीऽइव । धूनुहि ।
इन्द्र । सम्ऽपारणम् । वसु ॥ ४ ॥

हेइन्द्र नोऽस्माकंशत्रूणांबाधकंरयिंधनेनोपलक्षितंपुत्रमाभर संपादय तत्रदृष्टान्तः—अंशंन यथा पिताप्रतिजानते व्यवहारज्ञायपुत्रायस्वकीयस्यधनस्यभागंददाति तद्वत् किंच पक्वंफलंप्रतिवृक्षमङ्कीव अंकुशी यथा धूनोति तथा त्वंसंपारणं अस्मदिच्छायाःसम्यक्पूरकं वसु धनं धूनुहि चालय प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते ज्ञाअवबोधनेइत्यस्यशतरिरूपं प्रादिसमासः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । धूनुहि धूञ्कंपनेइत्यस्यलोटिरूपं । संपारणं पॄपालनपूरणयोरित्यस्य ण्यन्तस्य करणेल्युट् समासेकृत्स्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

स्वयुरिन्द्रस्वराळसिस्मद्दिष्टिःस्वयशस्तरः ।
सवावृधानओजसापुरुष्टुतभवानःसुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥९॥

स्वऽयुः । इन्द्र । स्वऽराट् । असि । स्मत्ऽदिष्टिः ।
स्वयशःऽतरः । सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत ।
भव । नः । सुश्रवःऽतमः ॥ ५ ॥ ९ ॥

हेइन्द्र स्वयुर्धनवानसि तथा स्वराट् स्वर्गस्यराजासि स्मद्दिष्टिः भद्रवाक्यः स्वयशस्तरः अतिशयेनप्रभूतकीर्तिरसि हेपुरुष्टुत बहुभिराहूतेन्द्र सत्वमोजसाबलेनवावृधानोवर्धमानःसन् नोऽस्मदर्थंसुश्रवस्तमः अतिशयेनशोभनान्नोपेतोभव ॥ स्वयुः स्वशब्दान्मत्वर्थीयोयुः । स्वराट् राजृदीप्तौ क्विप् व्रश्चादिनाषत्वम् । स्मद्दिष्टिः स्मत्सुमदित्यर्थेउकारलोपश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत संहितायां स्तुतस्तोमयोश्छन्दसीतिषत्वम् । भव भवतेर्लोटिरूपम् द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । सुश्रवस्तमः श्रवःशब्दोसुनन्तः बहुव्रीहौ आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तदन्तादतिशायनेतमप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वरः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

युध्मस्यतइतिपञ्चर्चमष्टमंसूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं युध्मस्येत्यनुक्रमणिका दशरात्रेचतुर्थे-हनिनिष्केवल्येयुध्मस्यतइतिसूक्तंनिविद्धानं सूत्रितञ्च—कुहश्रुतइन्द्रोयुध्मस्यतइतिनिष्केवल्य-मिति । ऋषभनाम्न्येकाहेपिनिष्केवल्यइदंसूक्तंनिविद्धानं सूत्रितञ्च—युध्मस्यतइतिमध्यंदिनइति ।

तत्रप्रथमा—

युध्मस्यंतेवृषभस्यंस्वराजंउग्रस्ययूनःस्थविंरस्यघृष्वेः ।
अजूंर्यतोवज्रिणोवीर्याइणीन्द्रंश्रुतस्यंमहतोमहानिं ॥ १ ॥

युध्मस्यं । ते । वृषभस्यं । स्वऽराजंः । उग्रस्यं ।
यूनंः । स्थविंरस्य । घृष्वेः । अजूंर्यतः । वज्रिणंः ।
वीर्याणि । इन्द्रं । श्रुतस्यं । महतः । महानिं ॥ १ ॥

हेइन्द्र युध्मस्ययोधनशीलस्यवृषभस्याभिमतफलसेचकस्यस्वराजःधनाधिपतेः उग्रस्य समर्थस्ययूनोनित्यतरुणस्य स्थविरस्यचिरन्तनस्य घृष्वेः शत्रूणांसंघर्षकस्य अजूर्यतःजरार-हितस्य वज्रिणःश्रुतस्यत्रिषुलोकेषुप्रसिद्धस्य अतएव महतस्तेतववीर्याणिमहानिमहान्तिखलु ॥ युध्मस्य युधसंप्रहारे इषियुधीन्धिदसिइत्यादिनामक्प्रत्ययः । यूनः यौतेःकनि युवृषीत्यादिनाक-निन् श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिसंप्रसारणं नित्स्वरः । स्थविरस्य अजिरशिशिरशिथिलेत्यादि-नाकिरन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । घृष्वेः घृषुसंघर्षे कृषिच्छवीत्यादिनाक्विन्प्रत्ययान्तोनिपात्यते नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

महाँअंसिमहिषवृष्ण्येंभिर्धनस्पृदुंग्रसहंमानोअन्यान् ।
एकोविश्वंस्यभुवंनस्यराजासयोधयांचक्षययांचजनांन् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृष्ण्येंभिः । धनऽस्पृत् । उग्र ।
सहंमानः । अन्यान् । एकंः । विश्वंस्य । भुवंनस्य । राजां ।
सः । योधयं । च । क्षययं । च । जनांन् ॥ २ ॥

हेमहिष महनीय उग्र इन्द्र त्वं महानसि धनस्पृत् धनानि दानभोगत्यागैःपारंनयंस्त्वंवृ-ष्ण्येभिर्वीर्यैरन्यान्शत्रून्सहमानोऽभिभवन्वर्तसे तथा विश्वस्यसर्वस्य भुवनस्य एकःअसहायो-

राजासत्वंयोधयच सपत्नान्प्रहर जनान्क्षययच निवासय बाधकान्हत्वासाधुजनान्स्वस्थानेस्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष महपूजायां अविमह्योष्टिषजितिटिषच्प्रत्ययः आमन्त्रितत्वान्निघातः । वृष्ण्येभिः वृष्णिभवानि भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तः । योधय युधसंप्रहारेइत्यस्यण्यन्तस्यलोटिरूपं चादिषुचेतिनिघातः णित्स्वरः । क्षयय क्षिनिवासगत्योरित्यस्यण्यन्तस्य लोटिरूपं अत्रापिपूर्ववदनिघातः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

प्रमात्राभीरिरिचेरोचमानःप्रदेवेभिर्विश्वतोअप्रतीतः ।
प्रमज्मनादिवइन्द्रःपृथिव्याःप्रोरोर्महोअन्तरिक्षादृजीषी ॥ ३ ॥

प्र । मात्राभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः ।
अप्रतिऽइतः । प्र । मज्मना । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः ।
प्र । उरोः । महः । अन्तरिक्षात् । ऋजीषी ॥ ३ ॥

रोचमानोदीप्यमानःविश्वतःसर्वैरप्रतीतः एतावदस्यसामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमानः ऋजीषीसोमवानिन्द्रः मात्राभिः मीयन्तेपरिच्छिद्यन्तइतिमात्राःशिलोच्चयाः तेभ्योपिप्ररिरिचे प्रकर्षेणमहत्तयातिरिक्तोभूत् तथा देवेभिर्देवेभ्योपि मज्मना मज्जयतिशत्रून्दुःखसागरेइतिमज्म बलं तेन बलेनप्ररिरिचे तथा दिवःपृथिव्याः द्यावापृथिवीभ्यांचप्ररिरिचे तथा उरोर्विस्तीर्णात्महोमहतोंतरिक्षादपिप्ररिरिचे ॥ मात्राभिः माङ्मानेशब्देचेत्यस्मात् हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्नितित्रन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिसंहितायांदीर्घः । रोचमानः रुचदीप्तावित्यस्मात्शानचिरूपं तस्यलसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः । अप्रतीतः इण्गतौ कर्मणिक्तः प्रादिसमासः नञासमासेतस्यस्वरः । मज्मना टुमस्जोशुद्धौ औणादिकोमनिन्प्रत्ययः झलांजशूझशीतिजशूत्वं चित्त्वादन्तोदात्तः । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वं॥३॥

अथचतुर्थी–

उरुंगभीरंजनुषाभ्युग्रंविश्वव्यचसमवतंमतीनाम् ।
इन्द्रंसोमासःप्रदिविसुतासःसमुद्रंनस्रवतआविशन्ति ॥ ४ ॥

उरुम् । गभीरम् । जनुषा । अभि । उग्रम् । विश्वऽव्यंचसम् ।
अवतम् । मतीनाम् । इन्द्रम् । सोमासः । प्रऽदिवि । सुतासः ।
समुद्रम् । न । स्रवतः । आ । विशन्ति ॥ ४ ॥

उरुंमहान्तं अतएव गभीरंमहावकाशं जनुषा जन्मना स्वभावतएवोग्रं शत्रूणांभयंकरं गभीरत्वमेवोच्यते विश्वव्यचसं विश्वव्याप्तमतीनांस्तुतीनांस्तोतॄणांवा अवतंरक्षकं तादृशमिन्द्रं प्रदिवि पूर्वेष्वहःसु सुतासोग्रावभिरभिषुताःसोमासः सोमाः अभ्याभिमुख्येनाविशन्ति तत्रदृष्टान्तः—समुद्रंन यथास्रवतःस्रवन्त्योनद्यःसमुद्रमाविशन्तितद्वत् ॥ जनुषा जनीप्रादुर्भावे इन्यस्माज्जनेरुसिरित्युसिप्रत्ययः । विश्वव्यचसं व्यचव्याजीकरणेइत्यस्मादसुन् व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवक्तव्यमित्यत्रानसीतिपर्युदासात्ङित्त्वाभावः विश्वव्यचाइतीन्द्रस्यनाम बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ अवतं अवरक्षणादिषु औणादिकोतच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

यंसोमंमिन्द्रपृथिवीद्यावागर्भंनमाताबिभृतस्त्वाया ।
तंतेंहिन्वन्तितमुंतेमृजन्त्यध्वर्यवोवृषभपातवाउ ॥ ५ ॥ १० ॥

यम् । सोमम् । इन्द्र । पृथिवी । द्यावा । गर्भम् । न । माता ।
बिभृतः । त्वाऽया । तम् । ते । हिन्वन्ति । तम् । ऊँ इति । ते ।
मृजन्ति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातवै । ऊँ इति ॥ ५ ॥ १० ॥

हेइन्द्र पृथिवी द्यावा द्यावापृथिव्यौ त्वया त्वत्कामतयायंसोमंबिभृतः अन्तर्धारयतः अत्रदृष्टान्तः—गर्भंन यथा मातागर्भंबिभर्तितद्वत् हेवृषभ कामानांवर्षक हेइन्द्र अध्वर्यवः अध्वरंयजमानायइच्छन्तः ऋत्विजः तेत्वदर्थं तं सोमं हिन्वन्ति प्रेरयन्ति किञ्च ते तव पातवै पानायतंसोमंमृजन्तिशोधयन्ति उ प्रसिद्धौ ॥ पृथिवीद्यावा दिवोद्यावेतिद्यावादेशः आद्युदात्तः नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्वित्यत्रपर्युदासात् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरः कृतसमासस्यविपर्यासश्छान्दसः । बिभृतः डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्माल्लटि भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादत्राभ्यस्तानामादिरितिस्वरोनभवति प्रत्ययस्वरः । त्वाया त्वामिच्छतीत्यर्थेसुपःक्यच् पूर्वपददकारस्याकारश्छान्दसः अप-

त्ययादितिभावेऽप्रत्ययः सुपांसुलुगितितृतीयायाःसवर्णदीर्घः एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः अध्वरमिच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपइत्याकारलोपः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । पातवै पापानेइत्यस्मात्तुमर्थे तवैप्रत्ययः अन्तश्चतवैयुगपदितिधात्वंतस्यप्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् उत्रइतिप्रगृह्यसंज्ञा ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

मरुत्वानितिपञ्चर्चंनवमंसूक्तं वैश्वामित्रंत्रैष्टुभमैन्द्रं मरुत्वानित्यनुक्रमणिका । दशरात्रेचतुर्थेहनिमरुत्वतीयशस्त्रेएतत्सूक्तंनिविद्धानीयं सूत्रितश्च—श्रुधीहवमिन्द्रमरुत्वाँइन्द्रेतिमरुत्वतीयमिति । ऋषभनाम्न्येकाहेपिमरुत्वतीयशस्त्रेएतन्निविद्धानं । सूत्रितश्च—मरुत्वाँइन्द्रयुध्मस्यतइतिमध्यंदिनइति ।

तत्रप्रथमा—

मरुत्वाँइन्द्रवृषभोरणायपिबासोममनुष्वधंमदाय ।
आसिञ्चस्वजठरेमध्वऊर्मिंत्वंराजासिप्रदिवःसुतानाम् ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् । अनुऽस्वधम् ।
मदाय । आ । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिम् । त्वम् ।
राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानाम् ॥ १ ॥

हेइन्द्र यो वृषभः अपांवर्षिता मरुत्वान् मरुतोदेवविशस्तद्वान् सत्वं अनुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेणान्नेनानुगतंसोमंरणायरमणीयसंग्रामार्थं मदाय हर्षायच तंसोमंपिब किंच मध्वः मदकरस्यसोमस्य ऊर्मिंसंघातंबहुरसंजठरे जग्धमन्नमस्मिंस्तिष्ठतीतिजठरमुदरं तस्मिन्नुदरे आसिञ्चस्व सर्वतःक्षालय यतस्त्वंप्रदिवः पूर्वेष्वहःसुसुतानामभिषुतानांसोमानां राजासि ईशितासि नकेवलमधुनातनानामितिभावः उक्तमर्थंयास्कोब्रवीति—मरुत्वानिन्द्रमरुद्भिस्तद्वान्वृषभोवर्षितापांरणायरमणीयायसंग्रामायपिबसोममनुष्वधमन्वन्नंमदायमदनीयायजैत्रायासिञ्चस्वजठरेमधुनऊर्मिंमधुसोममित्यौपमिकंमाद्यतेरिदमपीतरन्मध्वेतस्मादेवत्वंराजासिपूर्वेष्वप्यहःसुसुतानामिति ॥ अनुष्वधं स्वधामनुगम्यवर्तमानं अत्यादयःक्रान्तार्थेद्वितीययेतिस-

---

१ नि० ४. । ८. ।

मासः संहितायांपूर्वपदादितिषत्वं निरुदकादित्वादन्तोदात्तत्वम । ऊर्मिम् अर्तेरूच्चेतिमिप्रत्ययः धातोरूइत्यादेशोरपरः प्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

सजोषाइन्द्रेतिमरुत्वतीयग्रहस्ययाज्या सूत्रितश्च—सजोषाइन्द्रसगणोमरुद्भिरितिभक्ष यित्वैतत्पात्रमिति ।

अथद्वितीया—

सजोषाइन्द्रसगणोमरुद्भिःसोमंपिबवृत्रहाशूरविद्वान् ।
जहिशत्रूँरपमृधोनुदस्वाथाभयंकृणुहिविश्वतोनः ॥ २ ॥

सऽजोषाः । इन्द्र । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिब ।
वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् । जहि । शत्रून् । अप । मृधः ।
नुदस्व । अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हेशूर बलवन् हेइन्द्र सजोषाः संगतोदेवैर्मरुद्भिःसगणोमरुद्भिरेववृत्रहा वृत्रस्यहंता विद्वान् कर्मविषयाभिज्ञस्त्वंसोमंपिब ततोनःशत्रूञ्जहि मृधः हिंसकान्शत्रूनपनुदस्व यद्वा मृधः हिंस्यंतेत्रप्राणिनइतिमृधःसंग्रामाः तत्रवर्तमानान्शत्रूनपनुदस्व अथानन्तरंनोऽस्माकंविश्वतःसर्वतः अभयंकृणुहि कुरु सर्वतोभयरहितानस्मान्कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप् । अभयं ञिभीभयेइत्यस्मादेरच् नञासमासेतस्यस्वरः । विश्वतः पञ्चम्यास्तसिल् लित्स्वरः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

उतक्रतुभिर्ऋतुपाःपाहिसोममिन्द्रदेवेभिःसखिभिःसुतंनः ।
याँआभजोमरुतोयेत्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र । देवेभिः ।
सखिऽभिः । सुतम् । नः । यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा ।
अनु । अहन् । वृत्रम् । अदधुः । तुभ्यम् । ओजः ॥ ३ ॥

उतापिच हेऋतुपाः कालनिर्वाहकतयाऋतूनांपातः ऋतुषुसोमंपिबतीतिवाऋतुपाः यद्वा ऋतुभिर्मरुद्भिःसहसोमंपिबतीतिऋतुपाः तादृश हेइन्द्र सखिभिः समानख्यानैर्ऋतुभिर्मरुद्भिः देवेभिर्देवैःसहितस्त्वंनःसंबन्धिनंसुतमभिषुतंसोमंपाहि पिब किंच यान्मरुतः आभजः युद्धसहायार्थमसेवथाः येचमरुतः त्वा त्वां युद्धे स्वामिनमन्वभजन्त ततस्त्वंवृत्रमहन् हतवानसि तेमरुतस्तुभ्यं त्वदर्थमोजोयुद्धेशत्रुहननादिरूपंपराक्रममदधुः अकुर्वन् ॥ अभजः भजसेवायामित्यस्यलङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् हनहिंसागत्योरित्यस्यलङि सिपोहल्ङ्याब्दिलोपः पादादित्वादनिघातः । अदधुः दधातेर्लङि झेःसिजभ्यस्तेतिजुस् वाक्यभेदादनिघातः ॥ ३ ॥

मरुत्वतीयशस्त्रेयाज्यायेत्वाहिहत्यइत्येषा सूत्रितश्च—येत्वाहिहत्येमघवन्नवर्धन्नितियाज्येति ।

अथचतुर्थी—

येत्वाहिहत्येमघवन्नवर्धन्येशाम्बरेहरिवोयेगविष्टौ ।
येत्वानूनमनुमदन्तिविप्राःपिबेन्द्रसोमंसगणोमरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिऽहत्ये । मघऽवन् । अवर्धन् । ये । शाम्बरे ।
हरिऽवः । ये । गोऽइष्टौ । ये । त्वा । नूनम् । अनुऽमदन्ति । विप्राः ।
पिब । इन्द्र । सोमम् । सऽगणः । मरुत्ऽभिः ॥ ४ ॥

हेमघवन्धनवन्निन्द्र येमरुतः अहिहत्येवृत्रहननरूपेकर्मणि त्वा त्वामवर्धन् प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेतिबलदानेनावीवृधन् हेहरिवोश्ववन्निन्द्र येचशांबरे शंबरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् इन्द्रः शंबरमवधीदित्यस्मिन्नर्थेमन्त्रवर्णः—यःशंबरंपर्वतेषुक्षियन्तंचत्वारिंश्यांशरद्यन्वविन्दत्ओजायमानंयोअहिंजघानेति । तथा येमरुतः गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सहगवार्थेयुद्धेच त्वामवीवृधन् विप्रामेधाविनोयेचमरुतःनूनमिदानींत्वामनुमदन्तिमादयन्ति तादृशैस्तैर्मरुद्भिः सगणःसन् इमंसोमंपिब ॥ अहिहत्ये हन्तेर्भावे हनस्तचेतिक्यप् कृदुत्तरपदस्वरः । अवर्धन् वृधुवृद्धौ इत्यस्यण्यन्तस्य लङिरूपं छन्दस्युभयथेतिझेरार्धधातुकत्वाण्णेर्लोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः । शांबरे शंबरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । गविष्टौ इषुइच्छायां भावेक्तिन् बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्यलटिव्य-

१ ऋ० सं० २. ६. ९. ।

त्ययेनपरस्मैपदं आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः झलॆसार्वधातुकस्वरेकृतेधातुस्वरः तिङ्चोदात्तवतीतिगतेर्निघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

मरुत्वन्तंवृषभंवावृधानमकवारिंदिव्यंशासमिन्द्रम् ।
विश्वासाहमवसेनूतनायोग्रंसहोदामिहतंहुवेम ॥ ५ ॥ ११ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् ।
शासम् । इन्द्रम् । विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् ।
सहःऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेइन्द्र मरुत्वंतं मरुद्भिस्तद्वन्तं वृषभं मेघभेदनद्वारापांवर्षकं ववृधानं वृत्रहननादिकर्मसूत्साहेनवर्धमानं अकवारिं प्रभूतशब्दं यद्वा अकुत्सितारं तथाचमन्त्रः–स्वरिरमत्रोववक्षेरणायेति । दिव्यं दिवि स्वर्गलोकेवर्तमानं शासंहितोपदेशाहितपरिहाराभ्यांशासितारं विश्वसाहं विश्वस्यप्रतिपक्षस्यसर्वस्याभिभवितारं उग्रं शत्रुषूद्गूर्णं सहोदां युद्धसहकारिणांमरुतां बलप्रदं तं तादृशसामर्थ्योपेतमिन्द्रं नूतनाय नवतरायावसेरक्षणाय इहकर्मणिहुवेम त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय नवशब्दस्यनूइत्यादेशः त्नप्तनप्खाश्चप्रत्ययावक्तव्याइतितनप्प्रत्ययः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

सद्योहेतिपञ्चर्चंदशमंसूक्तं वैश्वामित्रंत्रैष्टुभमैन्द्रं सद्योहेत्यनुक्रमणिका अग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेसद्योहजातइत्येतत्सूक्तं सूत्रितश्च–सद्योहजातएवात्वामिति । चातुर्विंशिकेप्यहनिमैत्रावरुणशस्त्रेअहरहःशस्यसंज्ञमेतत्सूक्तं सूत्रितश्च–सद्योहजातइत्यहरहःशस्यंमैत्रावरुणइति । अहर्गणेद्वितीयादिष्वहःसुमाध्यंदिनसवनेस्मिन्शस्त्रेएतत्सूक्तं अहरहःशस्यानीति होत्रकाद्वितीयादिष्वेवेतिसूत्रितं । साद्यस्केएकाहेमरुत्वतीयशस्त्रेसद्योहजातइत्याद्यासूक्तमुखीया सूत्रितश्च–सद्योहजातोवृषभःकनीनस्त्वंसद्योअपिबोजातइन्द्रेति ।

१ ऋ० सं० १. ४. २७ ।

सूक्ते प्रथमा—

सद्योहजातोवृषभःकनीनःप्रभर्तुमावदन्धसःसुतस्य ।
साधोःपिबप्रतिकामंयथातेरसाशिरःप्रथमंसोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रऽभर्तुम् । आवत् ।
अन्धसः । सुतस्य । साधोः । पिब । प्रतिऽकामम् ।
यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमम् । सोम्यस्य ॥ १ ॥

वृषभोवृष्टिद्वारापांवर्षितासद्यस्तदानीमेवजातउत्पन्नः कनीनःकमनीयइन्द्रःसुतस्याभिषुतस्यान्धसः हविर्लक्षणस्यान्नस्यसोमस्यप्रभर्तुं प्रकर्षेणभर्तारंसंग्रहीतारं यजमानमावत् रक्षतु हमसिद्धौ किञ्च तादृशस्त्वं प्रतिकामं कामेकामेसोमपानेच्छायांसत्यां ते तव यथा कामस्यपूर्तिर्भवति तथा साधोः रसात्मनासंसिद्धं रसाशिरःगोपयोमिश्रणोपेतंसोमस्यसोममयंरसंप्रथमं सर्वेभ्योदेवेभ्यःपुरस्तात्पिब ॥ प्रतिकामं कामंकामंप्रति वीप्सायामव्ययीभावसमासस्वरः । यथा अपादान्तत्वादेवलित्स्वरः । रसाशिरः आङ्पूर्वात्श्रीणातेःक्विपि अपस्पृधेथामित्यादिनाशिरइत्यादेशः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य सोमशब्दान्मयडर्थे मयेचेतियप्रत्ययः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यज्जायथास्तदहरस्यकामेंशोःपीयूषमपिबोगिरिष्ठाम् ।
तंतेमातापरियोषाजनित्रीमहःपितुर्दमआसिञ्चदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषम् ।
अपिबः । गिरिऽस्थाम् । तम् । ते । माता । परि । योषा ।
जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिञ्चत् । अग्रे ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वं यद्यस्मिन्नहनिजायथाः अजायथाः तदहस्तस्मिन्नेवाहनि अस्यसोमस्य कामे पिपासायांसत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां उच्चस्थानेवर्तमाने अंशोःसोमलताखण्डविशिष्टस्य ऋजोषस्य पीयूषं अभिनवंरसमपिबः पीतवानसि उत्पत्तिक्षणएवसोमपानेकारणंदर्शयति—ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदितिःमहोमहतः पितुर्जनकस्यकश्यपस्यदमे सूतिकागृहे अग्रे

स्तन्यदानात्प्राक् तंतादृशंसोमंपर्यासिंचत् तवास्येपरितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः जनीप्रादुर्भावेइ-त्यस्यलङि बहुलंछन्दसीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ जनित्री जनितामन्त्रेइतिनिपातना ण्णेर्लोपः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

उ॒प॒स्थाय॑मा॒तर॒मन्न॑मैट्ट ति॒ग्मम॑पश्यद॒भिसोम॒मूध॑ः ।
प्र॒या॒वय॑न्नचर॒द्गृत्सो॑अ॒न्यान्म॒हानि॑चक्रे पु॒रु॒धप्र॑तीकः ॥ ३ ॥

उ॒प॒ऽस्थाय॑ । मा॒तर॑म् । अन्न॑म् । ऐ॒ट्ट॒ । ति॒ग्मम् । अ॒प॒श्य॒त् ।
अ॒भि । सोम॑म् । ऊध॑ः । प्र॒ऽय॒वय॑न् । अ॒च॒र॒त् । गृत्स॑ः ।
अ॒न्यान् । म॒हानि॑ । च॒क्रे॒ । पु॒रु॒धऽप्र॑तीकः ॥ ३ ॥

सइन्द्रः मातरमुपस्थायप्रार्थयित्वा अन्नमैट्ट तामन्नमयाचत ईळिरध्येषणाकर्मेतियास्कः । ततस्तस्याऊधः ऊधसिक्षीररूपेणस्थितंतिग्मंदीप्तंसोममभ्यपश्यत् सर्वतोदर्शत् गृत्सः गृध्यते अभिकांक्ष्यतेसर्वैःदेवैःशत्रुहननार्थमितिगृत्सइन्द्रः अन्यान्सपत्नान्प्रयवयन् स्वस्वस्थानात्प्रकर्षेणोच्चालयन्नचरत् सर्वत्रचरति किंच पुरुधप्रतीकः तेजोयोगाद्बहुधाविक्षिप्ताङ्गःसन् महानि महांति वृत्रहननादीनिकर्माणिचक्रे ॥ उपस्थाय तिष्ठतेर्ल्यपिघुमास्थेतीत्वेप्राप्ते नल्यपीतिप्रतिषेधः लित्स्वरः । ऐट्ट ईळिर्याञ्चार्थः तस्माल्लङिरूपं आडजादीनामित्याडागमः ष्टुत्वं निघातः । तिग्मं तिजनिशाने अस्माद्युजिरुजितिजांकुश्चेतिमक्प्रत्ययः कवर्गादेशश्च । प्रयवयन् युमिश्रणामिश्रणयोरित्यस्यण्यन्तस्यशतरिरूपं लित्स्वरः। गृत्सःगृधुअभिकांक्षायां गृधिपण्योर्दकौचेतिसप्रत्ययः दकारश्चान्तादेशः वृषादित्वादाद्युदात्तः । पुरुधप्रतीकः पुरुशब्दइहसंख्यावाची संख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः ह्रस्वश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

उ॒ग्रस्तु॑रा॒षाळ॒भिभू॑त्योजा यथाव॒शंत॒न्वं॑चक्र ए॒षः ।
त्वष्टा॑र॒मिन्द्रो॑ज॒नुषा॑भि॒भूया॒मुष्या॒सोम॑मपिबच्च॒मूषु॑ ॥ ४ ॥

---

१ नि० ३. १९. ।

उग्रः । तुराषाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथाऽवशम् ।
तन्वम् । चक्रे । एषः । त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषा । अभिऽभूय ।
आऽमुष्य । सोमम् । अपिबत् । चमूषु ॥ ४ ॥

यएषइन्द्रः उग्रः शत्रूणांभयंकरः तुराषाट् त्वरयाशत्रूणामभिभविता अतएवाभिभूत्योजाः शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतःसन् तन्वमात्मीयंशरीरंयथावशं यथाकामं नानाविधरूपोपेतंच क्रे । तथाचमन्त्रवर्णः—रूपंरूपंमघवाबोभवीतीति। सइन्द्रोजनुषा जन्मनासामर्थ्येनवात्वष्टारं त्वष्टृनामकमसुरमभिभूय चमूषु चमसेषुस्थितमामुष्यचोरयित्वासोममपिबत् त्वष्टाहतपुत्रोवीन्द्रमित्यादिमासहासोममपिबदितितैत्तिरीयकम् ॥ तुराषाट् ञित्वरासंभ्रमे क्विप् ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् सहेश्छन्दसिण्विः कर्तृकरणेकृताबहुलमितिसमासः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितितृतीयायाअलुक् सहेः साडःसइतिषत्वं कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशं वशंकाममनतिक्रम्येत्यव्ययीभावसमासः समासस्वरः । आमुष्य मुषस्तेये ल्यप् । चमूषु चमुअदने कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊइत्यूप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥५॥ १२॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु ।
घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

सिद्धैषा ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

शंसामहामितिपञ्चर्चंएकादशंसूक्तं वैश्वामित्रंत्रैष्टुभमैन्द्रं शंसामहामित्यनुक्रमणिका । समूह्ळेदशरात्रेऽष्टमेऽहनिमरुत्वतीयशस्त्रेएतत्सूक्तं सूत्रितञ्च—शंसामहांमहश्चित्त्वमिन्द्रेति ।

---

१ ऋ० सं० ३. ३. २०. । २ तै०सं० २. ४. १२. ।

तत्रप्रथमा—

शंसामहामिन्द्रंयस्मिन्विश्वाआकृष्टयंःसोमपाःकाममव्यंन् ।
यंसुक्रतुंधिषणेविभ्वतष्टंघनंवृत्राणांजनयंन्तदेवाः ॥ १ ॥

शंसं । महाम् । इन्द्रंम् । यस्मिंन् । विश्वाः । आ । कृष्टयंः ।
सोमऽपाः । कामंम् । अव्यंन् । यम् । सुऽक्रतुंम् । धिषणे इतिं ।
विभ्वऽतष्टम् । घनम् । वृत्राणांम् । जनयंन्त । देवाः ॥ १ ॥

हेहोतः महां महान्तमिन्द्रंशंस शस्त्रैःस्तुहि यस्मिन्निन्द्रेरक्षितरिसति विश्वाःकृष्टयः सर्वेमनुष्याः सोमपाः यज्ञमनुष्ठायसोमपाःसन्तः कामं काम्यतइतिकामःस्वर्गादिः तमाव्यन् सर्वतःप्राप्नुवन्ति धिषणे देवमनुष्यादीनांधारयित्र्यौ यद्वा प्रगल्भेसमर्थे स्वाश्रितान्रक्षितुमिति धिषणेद्यावापृथिव्यौ देवाश्च सुक्रतुं क्रतुःकर्म जगत्पालनादिशोभनःक्रतुर्यस्यासौसुक्रतुः तादृशं विभ्वतष्टं विभुनाब्रह्मणाजगदाधिपत्येस्थापितंमहान्तंवृत्राणांपापरूपाणांघनंहन्तारंयमिन्द्रंजनयन्त अजनयन् ॥ शंस शंसुस्तुतावित्यस्यलोटिरूपं पादादित्वादनिघातः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । अव्यन् वीकान्तिगत्यादिषु लङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः अट्स्वरः । सुक्रतुं क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे ञिधृषाप्रागल्भ्ये इत्यस्माद्धृषेर्धिषचसंज्ञायामितिक्युप्रत्ययः धिषइत्यादेशः प्रत्ययस्वरः । घनं हन्तेःपुंसिसंज्ञायांघःप्रत्ययः होहन्तेरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरः । जनयन्त जनेर्ण्यन्तस्यलङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यंनुनकिःपृतनासुस्वराजंद्विताततंरंतिनृतंमंहरिष्ठाम् ।
इनतंमःसत्वंभिर्योहंशूषैःपृथुज्रयाअमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यम् । नु । नकिः । पृतंनासु । स्वऽराजंम् । द्विता । तरंति ।
नृऽतंमम् । हरिऽस्थाम् । इनऽतंमः । सत्वंऽभिः । यः । ह ।
शूषैः । पृथुऽज्रयाः । अमिनात् । आयुंः । दस्योः ॥ २ ॥

पृतनासु व्याप्रियन्तेऽत्रयोद्धारइतिपृतनाःसंग्रामाः तेषु स्वराजं स्वतेजसाराजमानं हरिष्ठांह-रिस्थां हरियुक्तेरथेवर्तमानं नृतमं बलस्ययुद्धेनेतृतमं द्वितायुद्धमासाद्यसेनांद्विधाकृत्वावर्तमानं यमिन्द्रंनकिः नकश्चिदपितरति उत्तीर्यगच्छति नकोप्यभ्यस्तोत्यर्थः नुप्रसिद्धौ सइन्द्रः इन-तमः अतिशयेनसेनास्वामी सत्वभिः परितःसीदद्भिर्मरुद्भिःसह यःयान्गच्छन् शूषैःशोष-यन्तिपरबलानीतिशूषाणिबलानि तैः पृथुज्रयाः युद्धंप्रतितीव्रवेगःसन् दस्योःशत्रोरायुरन्नं प्राणंवामिनातिहिनस्ति हप्रसिद्धौ अत्रनिरुक्तम्—पृथुज्रयाःपृथुजवःपृथुज्रयाअमिनादायुर्द-स्योःप्रामापयदायुर्दस्योरिति ॥ तरति तॄप्लवनतरणयोरित्यस्यलटिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । यः याप्रापणे औणादिकःकप्रत्ययः आतोलोपः प्रत्यय-स्वरः ॥२॥

अथतृतीया—

सहावापृत्सुतरणिर्नार्वाव्यानशीरोदसीमेहनावान् ।
भगोनकारेहव्योमतीनांपितेवचारुःसुहवोवयोधाः ॥ ३ ॥

सहऽवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः ।
रोदसी इति । मेहनाऽवान् । भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् ।
पिताऽइव । चारुः । सुऽहवः । वयःऽधाः ॥ ३ ॥

यइन्द्रः सहावा बलवान् पृत्सुसङ्ग्रामेषु तरणिः शत्रूनुत्तीर्यवर्ततइतितरणिः तत्रदृष्टा-न्तः—अर्वान यथा अर्वाबलवानश्वःशत्रुबलंतरति तथा रोदसीद्यावापृथिव्यौव्यानशिः व्या-प्नुवन् मेहनावान् मिह्यतेसिच्यतेदीयतेऽर्थिभ्यइतिमेहनंधनं तद्वान्भवति तादृशइन्द्रः कारे क्रियतइतिकारोयज्ञादिः तस्मिन्यज्ञे भगोन पूषादेवइव हव्योहवनीयः मतीनांस्तोतॄणांस्तु-तीनांवा पितेवपालयिता चारुः कमनीयः सुहवः सुष्ठाह्वानोपेतः वयोधाः अन्नस्यदाताभव-ति ॥ सहावा सहोस्यास्तीतिमत्वर्थेछन्दसीवनिपाविति वनिप् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायां दीर्घः । पृत्सु पृतनाशब्दस्यसौपरतः मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृदादेशः सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्यानशिः अशूव्याप्तावित्यस्माच्छन्दसिसदादित्वात्किप्रत्ययःतस्यलिड्वद्भा-वः अतआदेरित्यभ्यासस्यदीर्घेकृते अश्नोतेश्चेतिनुमागमः प्रादिसमासः । कारे करोतेःकर्म-

---

१ नि० ५. ९. ।

णिघञ् कर्षात्वतोघञोन्तउदात्तइत्यन्तोदात्तत्वं । हव्यः जुहोतेरचोयत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सुहवः ह्वयतेर्भाविनुपसर्गस्येत्यप्रत्ययः संप्रसारणं प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसोतिबहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

धर्तादिवोरजंसस्पृष्टऊर्ध्वोरथोनवायुर्वसुंभिर्नियुत्वान् ।
क्षपांवस्ताजंनितासूर्यस्यविभक्ताभागंधिषणेववाजंम् ॥ ४ ॥

धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः ।
वसुंऽभिः । नियुत्वान् । क्षपाम् । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य ।
विऽभक्ता । भागम् । धिषणाऽइव । वाजंम् ॥ ४ ॥

सइन्द्रोदिवोद्युलोकस्य रजसोन्तरिक्षस्यचधर्ता धारकः पृष्टः व्याप्तः सर्वत्रवर्तमानः रथोन तदीयोरथइव ऊर्ध्वोवायुरूर्ध्वगन्ता वसुभिः सहायतयानिवसद्भिर्मरुद्भिर्नियुत्वान्सहायवान् यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापिसंबध्यते तथा वायुर्नियुत्वान्नियुन्नामकवडवाभिस्तद्वान् एवमिन्द्रोवसुभिर्मरुद्भिःसहायवान् तथा क्षपांवस्ता रात्रिमाच्छादयन् सूर्यस्यजगत्प्रकाशकस्यादित्यस्यजनिता जनयिता भागं भजनीयं वाजंकर्मफलरूपमन्नं विभक्ता साधुविभागकर्ताभवति तत्रदृष्टान्तः— धिषणेव यथा आढ्यानांवागस्येदमितिविभागंकरोतितद्वत् ॥ रजसः रञ्जरागेइत्यस्माद्भूरञ्जिभ्यांकिदितिअसुन् कित्त्वान्नलोपः रज्यतेप्रकाशेनेतिरजोन्तरिक्षं नित्त्वादाद्युदात्तः । वस्ता वसआच्छादनेइत्यस्यतृचिरूपं । जनिता जनयतेस्तृचि जनितामन्त्रेइतिनिपातनाण्णिलोपः चित्त्वादन्तोदात्तः । विभक्ता भजसेवायामित्यस्यसाधुकारिण्यर्थेतृन् एकाचउपदेशे इतीट्प्रतिषेधः तादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजंसातौ ।
शृण्वन्तंमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिंसंजितंधनानाम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् ।
वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

इन्द्रःस्वाहेतिपञ्चर्चंद्वादशंसूक्तंवैश्वामित्रंत्रैष्टुभमैन्द्रं दशरात्रेनवमेहनिमरुत्वतीयशस्त्रेइदं सूक्तं । सूत्रितश्च—तृतीयस्येन्द्रःस्वाहागायत्सामेति ।

तत्रप्रथमा—

इन्द्रःस्वाहापिबतुयस्यसोमआगत्यातुम्रोवृषभोमरुत्वान् ।
ओरुव्यचाःपृणतामेभिरन्नैरास्यहविस्तन्वः१कामंमृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिबतु । यस्य । सोमः । आऽगत्य । तुम्रः ।
वृषभः । मरुत्वान् । आ । उरुऽव्यचाः । पृणताम् । एभिः ।
अन्नैः । आ । अस्य । हविः । तन्वः । कामम् । ऋध्याः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः स्वाहा स्वाहाकृतमिमंसोमंपिबतु यस्येन्द्रस्यायंसोमः सइन्द्रोयज्ञंप्रत्यागत्य तुम्रः कर्मविघ्नकारिणांहिंसकः वृषभोयष्टॄणामभिमतफलवर्षकः मरुत्वान्मरुद्भिस्तद्वान् उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिःसन् एभिरस्माभिर्दत्तैरन्नैःसोमादिलक्षणैर्हविर्भिरापृणतां समन्तात्पूरयतु ततोस्येन्द्रस्यसंबन्धिनस्तन्वःशरीरस्यकामं पुष्ट्यादिलक्षणविषयमभिलाषं हविरस्माभिर्दत्तं आऋध्याः सर्वतःपूरयतु ॥ तुम्रः तुमिराहननार्थः । उरुव्यचाः व्यचेरसुन् व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवक्तव्यमित्यत्रअनसीतिपर्युदासात् ङित्त्वाभावः कुदुत्तरपदस्वरः । ऋध्याः ऋध्नोतेराशीर्लिङिरूपम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

आतेसपर्यूजवसेयुनज्मिययोरनुप्रदिवःश्रुष्टिमावः ।
इहत्वाधेयुर्हरयःसुशिप्रपिबात्व१स्यसुषुतस्यचारोः ॥ २ ॥

आ। ते। सपर्यू इति। जवसे। युनज्मि। ययोः। अनु।
प्रऽदिवः। श्रुष्टिम्। आवः। इह। त्वा। धेयुः। हरयः।
सुऽशिप्र। पिब। तु। अस्य। सुऽसुतस्य। चारोः॥ २॥

हेइन्द्र ते तव जवसे यज्ञंप्रत्यागमनाय सपर्यू परिचारकौहरी आयुनज्मि रथेयोजयामि प्रदिवः पुरातनस्त्वं ययोरश्वयोःश्रुष्टिंवेगं श्रुष्टीतिक्षिप्रनामेतियास्कः। तमन्वावः अनुगच्छसि हेसुशिप्र शोभनहनो इन्द्र हरयोरथेयोजितास्तेऽश्वाः इहकर्मणि त्वा त्वां धेयुः यज्ञंप्रतिधारयन्तु ततआगतस्त्वं सुसुतस्य सुष्ठुअभिषुतं चारोः कमनीयं अस्येमंसोमं तु क्षिप्रं पिब॥ सपर्यू सपरशब्दःकण्ड्वादिः तदन्तादौणादिकःकुप्रत्ययः। आवः अवरक्षणादिषु छान्दसेलङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः। धेयुः दधातेराशीर्लिङिकिदाशिषीतियासुट् एर्लिङीत्येकारादेशः निघातः। पिब पादादित्वादनिघातः। सुसुतस्य षुञ्अभिषवे कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतिस्वरः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनासंहितायांषत्वम्॥ २॥

अथतृतीया—

गोभिर्मिमिक्षुंदधिरेसुपारमिन्द्रंज्यैष्ठ्यायधायसेगृणानाः।
मन्दानःसोमंपपिवाँऋजीषिन्त्समस्मभ्यंपुरुधागाइषण्य॥ ३॥

गोभिः। मिमिक्षुम्। दधिरे। सुऽपारम्। इन्द्रम्। ज्यैष्ठ्याय।
धायसे। गृणानाः। मन्दानः। सोमम्। पपिऽवान्। ऋजीषिन्।
सम्। अस्मभ्यम्। पुरुधा। गाः। इषण्य॥ ३॥

गृणानाः स्तोत्रंकुर्वाणाः ऋत्विजोमिमिक्षुं स्तोतॄणामभिमतफलंवर्षितुमिच्छन्तं सुपारं शोभनपारं स्तुतिभिरभिमुखीकर्तुंशक्यमित्यर्थः तादृशमिन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्याश्रेष्ठत्वाय धायसे चिरकालमायुर्धारणायच गोभिर्गव्यमिश्रितैः सोमैर्दधिरे धारयन्ति शेषःप्रत्यक्षः हेऋजीषिन् सोमवन्निन्द्र सत्वंमदानः मोदमानः सोमंपपिवान् सोमस्यपातासन् स्तोतृभ्योस्मभ्यंपुरुधा बहुधा गाअग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थंधेनूः समिषण्य सम्यक्प्रेरय॥ गोभि' सावे-

१ नि० ६. १२.।

काचइतिविभक्तेरुदात्तत्वेप्राप्ते नगोश्वन्त्सावर्णेतिप्रतिषेधः । मिमिक्षुं मिहसेचनेइत्यस्य सनि एकाचइतीट्प्रतिषेधे हलन्ताच्चेतिकिद्वद्भावः सनाशंसभिक्षउः प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठस्यभावइत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः । गृणानाः गॄशब्दे क्र्यादित्वाच्श्ना चित्त्वादन्तोदात्तः । मन्दानः मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्यशानचि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । पुरुधा पुरुशब्दइहसंख्यावाची संख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः । इषण्य इषगतौ इषणमिच्छतीति छन्दसिपरेच्छायांक्यच् तदन्तादन्तर्भावितण्यर्थस्यलोटिरूपम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

इमंकाममंन्दयागोभिरश्वैश्चन्द्रवंताराधंसापप्रथंश्च ।
स्वर्यवोमतिभिस्तुभ्यंविप्राइन्द्रांयवाहंःकुशिकासोंअक्रन् ॥ ४ ॥

इमम् । कामंम् । मन्दय । गोभिंः । अश्वैंः । चन्द्रऽवंता । राधंसा ।
पप्रथंः । च । स्वःऽयवंः । मतिऽभिंः । तुभ्यंम् । विप्राः ।
इन्द्राय । वाहंः । कुशिकासंः । अक्रन् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

शुनंहुवेममघवांनमिन्द्रंमस्मिन्भरेनृतंमंवाजंसातौ ।
शृण्वन्तंमुग्रमूतयेंसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिंसंजितंधनानाम् ॥ ५॥ १४॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवांनम् । इन्द्रंम् । अस्मिन् । भरें ।
नृऽतंमम् । वाजंऽसातौ । शृण्वन्तंम् । उग्रम् । ऊतयें । समत्ऽसुं ।
घ्नन्तंम् । वृत्राणि । सम्ऽजितंम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १४ ॥

एतेव्याख्याते ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

चर्षणीधृतमितिद्वादशर्चंत्रयोदशंसूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं अत्रानुक्रमणिका—चर्षणीधृतंद्वादशाद्यान्त्यौतृचौजागतगायत्राविति । आद्यस्तृचोजागतः अन्त्यस्तृचोगायत्रः शिष्टाऋचस्त्रि-

ष्टुभः सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः उक्थ्येक्रतौमैत्रावरुणशस्त्रे अनुरूपतृचानन्तरमाद्यस्तृचःशंसनीयः सूत्रितश्च—चर्षणीधृतमस्तभ्नाद्द्यामसुरइतितृचाविति। विषुवतिनिष्केवल्येनृणामुत्वेतितृचः विषुवानितिखण्डेसूत्रितं—नृणामुत्वानृतमंगीर्भिरुक्थैरितितिस्रइति । बृहस्पतिसवेप्ययंतृचोनिष्केवल्येनिविद्धानीयः सूत्रितश्च—नृणामुत्वेतिमाध्यन्दिनइति । महाव्रतेपिनिष्केवल्येअयंतृचः दशरात्रेचतुर्थेहनिमरुत्वतीयेइन्द्रमरुत्वइतितिस्रः षष्ठेहनिषष्ठस्येतिखण्डेसूत्रितं—इन्द्रमरुत्वइतितिस्रइतिमरुत्वतीयमिति । बृहस्पतिसवेपिमरुत्वतीयशस्त्रेअयंतृचोनिविद्धानीयः । सूत्रितश्च—इन्द्रमरुत्वइहनृणामुत्वेतिमाध्यन्दिनइति । आद्यामरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या सूत्रितश्च—मरुत्वतीयेनग्रहेणचरन्तींद्रमरुत्वइहपाहिसोममिति । तृतीयेपर्यायेहोतुःशस्त्रेइदंह्यन्वोजसेतिस्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितंच—इदंह्यन्वोजसामहांइन्द्रोयओजसेति ।

तत्रप्रथमा—

चर्षणीधृतंमघवानमुक्थ्य१मिन्द्रंगिरोबृहतीरभ्यनूषत ।
वावृधानंपुरुहूतंसुवृक्तिभिरमर्त्यंजरमाणंदिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिऽधृतम् । मघऽवानम् । उक्थ्यम् । इन्द्रम् । गिरः ।
बृहतीः । अभि । अनूषत । वावृधानम् । पुरुऽहूतम् ।
सुवृक्तिऽभिः । अमर्त्यम् । जरमाणम् । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

बृहतीः प्रभूतागिरोस्मदीयाःस्तुतिलक्षणावाचः चर्षणीधृतं चर्षणीनांमनुष्याणामभिमतफलप्रदानेनधारकंपोषकं यद्वा आकृषत्यनेनसर्वमितिचर्षणिबलं तद्धारकं मघवानं धनवन्तं उक्थ्यं उक्थैःशस्त्रैःशंसनीयं वावृधानं बलधनादिसंपत्त्याप्रतिक्षणंवर्धमानं पुरुहूतं स्तोतृभिर्बहुवारमाहूतं अमर्त्यं मरणधर्मरहितं सुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैर्दिवेदिवे प्रत्यहं जरमाणंस्तूयमानं तमिममिन्द्रं अभ्यनूषत अभितःसर्वतःस्तुवन्तु ॥ बृहतीः वाछन्दसीतिसवर्णदीर्घः । अनूषत णुस्तवने अस्माल्लुङिसिच् धातोःकुटादित्वात्सिचोङित्त्वेनगुणाभावः । सुवृक्तिभिः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं यद्वा सुवृक्तयइतिस्तुतिकरणभूताऋचोवृक्तिशब्देनोच्यन्ते क्तिच्क्तौचेतिक्तिच् क्रुत्स्वरेणान्तोदात्तः । दिवेदिवे नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनं परस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वेपूर्वपदस्वरः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

शतक्रतुमर्णवंशाकिनंनरंगिरोमइन्द्रमुपयन्तिविश्वतः ।
वाजसनिंपूर्भिदंतूर्णिमप्तुरंधामसाचमभिषाचंस्वर्विदम् ॥ २ ॥

शतऽक्रतुम् । अर्णवम् । शाकिनम् । नरम् । गिरः । मे । इन्द्रम् ।
उप । यन्ति । विश्वतः । वाजऽसनिम् । पूःऽभिदम् । तूर्णिम् ।
अप्ऽतुरम् । धामऽसाचम् । अभिऽसाचम् । स्वःऽविदम् ॥ २ ॥

मे मदीयागिरः स्तुतिलक्षणावाचः शतक्रतुं शतंक्रतवोयज्ञायस्यतं अर्णवं पर्जन्यात्मनाउदकवन्तं शाकिनं शक्नोत्येभिरिन्द्रइतिशाकाःसहायभूतामरुतस्तद्वन्तं नरं सर्वस्यजगतोनेतारं वाजसनिं वाजस्यान्नस्यदातारं पूर्भिदं शत्रुपुरांभेत्तारं तूर्णिं युद्धंप्रतिशीघ्रंगन्तारं अप्तुरं मेघभेदनद्वारापांप्रेरकं धामसाचं तेजोभजमानं यद्वा धनं धाम तदर्थिभिःसहयोजयितारं अभिषाचं शत्रूणामभिभवितारं स्वर्विदं स्वर्गस्यलंभकं तमिममिन्द्रं विश्वतः सर्वतः उपयन्ति उपगच्छन्तु ॥ अर्णवं अर्णोस्यास्तीतिमत्वर्थे अर्णसःसलोपश्चेतिवप्रत्ययःसकारलोपश्च प्रत्ययस्वरः । नरं नयतेर्डिच्चेतिऋप्रत्ययः अमःसुप्त्वादनुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरः । यन्ति इण्गतावित्यस्य लटि इणोयणितियण् निघातः । वाजसनिं षणुदाने खनिकष्यंज्यसिवसीत्यादिनाइप्रत्ययः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तूर्णिं ञित्वरासंभ्रमे वहिश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् निदित्यतिदेशादाद्युदात्तः । अप्तुरं तुरत्वरणे क्विप् कृदुत्तरपदस्वरः । अभिषाचं षचसमवाये ण्यन्तस्यक्विप् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

आकरेवसोर्जरितापनस्यतेनेहसस्तुभइन्द्रोदुवस्यति ।
विवस्वतःसदनआहिपिप्रियेसत्रासाहमभिमातिहनंस्तुहि ॥ ३॥

आऽकरे । वसोः । जरिता । पनस्यते । अनेहसः । स्तुभः ।
इन्द्रः । दुवस्यति । विवस्वतः । सदने । आ । हि । पिप्रिये ।
सत्राऽसहम् । अभिमातिऽहनम् । स्तुहि ॥ ३ ॥

जरिता शत्रूणांजरयितेन्द्रः आकरे आकीर्यतेयुद्धार्थंधनमत्रेत्याकरोयुद्धं तस्मिन्वसोर्धनस्यस्थानभूतेयुद्धे पनस्यते सर्वैःस्तूयते यद्वा वसोः वसत्याभिमुख्येनतिष्ठतीतिवसुः शत्रुः तस्य जरयितेतियोजनीयं सइन्द्रः अनेहसः अपापाः स्तुभः स्तुतीः दुवस्यतिपरिचरति तासांफलंप्रयच्छन्पूजयतीत्यर्थः किञ्च सइन्द्रोविवस्वतः विशेषेणाग्निहोत्रार्थंवसतोहविष्मतोवा यजमानस्यसदनेगृहे आपिप्रियेहि सोमपानादिनाअत्यन्तंप्रीतोभवति खलु सत्रासाहं सत्यमेवशत्रूणामभिभवितारं यद्वा मरुद्भिःसहशत्रूणामभिभवितारं अतएवाभिमातिहनं शत्रूणांहन्तारमिन्द्रंस्तुहि हेविश्वामित्रेति ॥ आकरे कॄविक्षेपे अधिकरणे ऋदोरबित्यप् थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । जरिता जॄष्वयोहानौ इत्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्यतृचिरूपं चित्त्वादन्तोदात्तः । पनस्यते पनस्यतिःस्तुतिकर्मा तस्य कर्मणिलटिरूपं निघातः । अनेहसः हन्तेर्नञिउपपदेनञिहनएहचेत्यसिप्रत्ययः एहइत्ययंचादेशोधातोः नञ्सुभ्यामितिस्वरेणान्तोदात्तः । स्तुभः स्तोभतिरर्चतिकर्मा क्विप् । दुवस्यति दुवःपरिचरणमात्मनइच्छतीत्यर्थेक्यच् निघातः । पिप्रिये प्रीङ्तर्पणे लिटिरूपं हियोगादनिघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

नृणामुंत्वानृतंमंगीर्भिरुक्थैरभिप्रवीरमंर्चतासबाधंः ।
संसहंसेपुरुमायोजिहीतेनमोंअस्यप्रदिवएकंईशे ॥ ४ ॥

नृणाम् । ऊँ इति । त्वा । नृऽतंमम् । गीःऽभिः । उक्थैः । अभि ।
प्र । वीरम् । अर्चत । सऽबाधंः । सम् । सहंसे । पुरुऽमायः ।
जिहीते । नमंः । अस्य । प्रऽदिवंः । एकंः । ईशे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सबाधः रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेनतद्विषयबाधयासहवर्तन्तइतिसबाधः ऋत्विजः नृणांनृतमं मनुष्याणामतिशयेनस्वस्वकर्मणिनेतारं वीरंसामर्थ्योपेतं त्वां गीर्भिःस्तुतिसाधनभूतैर्वाक्यैरुक्थैःशस्त्रैश्चाभिमुख्येनप्रार्चत प्रकर्षेणार्चन्ति पुरुमायः वृत्रहननादिबहुकर्मासइन्द्रः सहसे बलायसंजिहीते गमनोद्यमंकरोति किंच प्रदिवः पुरातनः एकः असहायः सइन्द्रः नमः नमसोऽस्यहविर्लक्षणस्यान्नस्य ईशे ईष्टे यद्वा अस्य सर्वस्यजगतईष्टे तस्मादिन्द्रायनमः ॥ नृणां नामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्चत अर्चतेर्लटि छे-

स्तादेशः तिङांतिङोभवन्तीतिवचनात् । सबाधः बाधृविलोडने क्विप् वोपसर्जनस्येतिसहस्यसत्वं कृदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनामुपसंख्यानमिति अन्तोदात्तत्वम् । ईशे ईशऐश्वर्ये इत्यस्यलटि लोपस्तआत्मनेपदेष्विविततलोपः निघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

पूर्वीरस्यनिष्षिधोमर्त्येषुपुरूवसूनिपृथिवीबिभर्ति ।
इन्द्रायद्यावओषधीरुतापोरयिंरक्षन्तिजीरयोवनानि ॥५॥ १५॥

पूर्वीः । अस्य । निःऽसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी ।
बिभर्ति । इन्द्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् ।
रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥ १५ ॥

मर्त्येषु मनुष्येषु अस्येन्द्रस्य निष्षिधोनुशासनानि पूर्वीः हितोपदेशादिभिः प्रभूतानि नानाप्रकाराणिभवन्ति इन्द्रस्यशासितृत्वेमन्त्रः—उक्थमिन्द्रायशंस्यंवर्धनंपुरुनिष्षिधेइति । तथा शासकाय तस्माइन्द्राय पृथिवी पुरुपुरूणि बहूनि वसूनि धनानि बिभर्ति अन्तर्धारयति किंच द्यावोद्युलोकाः ओषधीरोषधयः उतापिच आपोजलानि जीरयःजीर्यन्तइतिजीरयोमनुष्याः वनानि वृक्षाश्च एतेसर्वे इन्द्रस्याज्ञयातदुपभोगयोग्यं रयिं धनं रक्षन्ति ॥ निष्षिधः षिधुगत्यां क्विप् संहितायांनिसःसकारेण इणोव्यवधानंछान्दसत्वादनादृत्य उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वं निसःसकारस्यष्टुनाष्टुरितिषत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेपंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथषष्ठी—

तुभ्यंब्रह्माणिगिरइन्द्रतुभ्यंसत्रादधिरेहरिवोजुषस्व ।
बोध्या३पिरवसोनूतनस्यसखेवसोजरितृभ्योवयोधाः ॥ ६ ॥

---

१ ऋ. सं. १. १. १९ ।

तुभ्य॑म् । ब्रह्मा॑णि । गिर॑ः । इ॒न्द्र॒ । तुभ्य॑म् ॥ स॒त्रा । द॒धि॒रे॒ ।
ह॒रि॒ऽव॒ः । जु॒षस्व॑ । बो॒धि । आ॒पिः । अव॑सः । नूत॑नस्य ।
सखे॑ । व॒सो॒ इति॑ । ज॒रि॒तृऽभ्य॑ः । वय॑ः । धा॒ः ॥ ६ ॥

हेहरिवः अश्ववन्निन्द्र तुभ्यंत्वदर्थंब्रह्माणिस्तोत्राणि तथा तुभ्यम् गिरःशस्त्राणिच सत्रा सत्यमेवदधिरे ऋत्विजोधारयन्ति तानिजुषस्व सेवस्व हेवसो सर्वस्यवासयितः सखे सखिभूत हेइन्द्र आपिर्व्याप्तस्त्वं नूतनस्य नवतरमवसोन्नलक्षणंहविर्बोधि त्वदर्थंदीयमानंजानीहि अतस्त्वं जरितृभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यंवयोन्नंधाः देहि ॥ तुभ्यं ङयिचेत्याद्युदात्तत्वम् । जुषस्व जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलोटिरूपं वाक्यभेदादनिघातः । बोधि बुधअवगमनेइत्यस्य लोटि वाछन्दसीतिहेर्विकल्पेनङित्त्वादत्रपित्त्वाद्गुणः हुझल्भ्योहेर्धिरितिध्यादेशः ङित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ६ ॥ अथसप्तमी—

इन्द्र॑मरुत्वइ॒हपा॑हि॒सोम॒ंयथा॑शार्या॒तेअपि॑बःसु॒तस्य॑ ।
तव॒प्रणी॑ती॒तव॑शूर॒शर्म॒न्नाविवासन्तिक॒वय॑ःसु॒य॒ज्ञाः ॥ ७ ॥

इन्द्र॑ । म॒रु॒त्व॒ः । इ॒ह । पा॒हि॒ । सोम॑म् । यथा॑ । शा॒र्या॒ते ।
अपि॑बः । सु॒तस्य॑ । तव॑ । प्रऽनी॑ती । तव॑ । शू॒र॒ । शर्म॑न् ।
आ । वि॒वा॒स॒न्ति॒ । क॒वय॑ः । सु॒ऽय॒ज्ञाः ॥ ७॥

हेमरुत्वः मरुद्भिस्तद्वन्निन्द्र त्वं इहास्मदीयेयज्ञे आगत्य सोमंपाहि पिब यथा त्वं पूर्वं शार्याते: शर्यातेःपुत्रेतस्मिन्राजनियज्ञंकुर्वाणे सुतस्याभिषुतंसोममपिबः तथात्रपिबेत्यर्थः इन्द्रः शार्यातस्ययज्ञेसोमरसानपिबदित्येषोर्थःकौषीतकेस्पष्टमुक्तः तथामन्त्रवर्णश्च—आस्मारथंवृषपाणेषुतिष्ठसिशार्यातस्यप्रभृतायेषुमन्दसइति । हेशूरेन्द्र तवसंबन्धिनि शर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थानेस्थिताःसुयज्ञाःसुष्ठुकृतयज्ञाःकवयोमेधाविनोयजमानाःप्रणीती तवहविषांप्रणयनेनप्रापणेनआसमन्ताद्विवासंति त्वामेवपरिचरंतिविवासतिःपरिचरणकर्मा ॥ शार्याते शर्यातेरयमित्यर्थे तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । अपिबः यथायोगादनिघातः अडागमस्वरः । प्रणीती नयतेर्भावेक्तिन् तादौचनितिकृतीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितितृतीयायाःसवर्णदीर्घः उपसर्गादसमासेपिणत्वम् ॥ ७ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ४. ११.।

अथाष्टमी—

सवांवशानइहपाहिसोमंमरुद्भिरिन्द्रसखिभिःसुतंनः ।
जातंयत्त्वापरिदेवाअभूषन्महेभरायपुरुहूतविश्वे ॥ ८ ॥

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमम् । मरुत्ऽभिः । इन्द्र ।
सखिऽभिः । सुतम् । नः । जातम् । यत् । त्वा । परि । देवाः ।
अभूषन् । महे । भराय । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हेइन्द्र वावशानः सोमंकामयमानः सतादृशस्त्वं सखिभिः समानख्यानैर्मरुद्भिःसह नोऽस्मत्संबन्धिनीहास्मिन्यज्ञे सुतमभिषुतंसोमंपाहि पिब हेपुरुहूत पुरुभिराहूतेन्द्र जातं पानेनप्रबलंसंपन्नंयत्वां विश्वेसर्वेदेवाः महे महते भराय ह्रियन्ते योधानामायूंष्यत्रेतिभरः संग्रामः तस्मै संग्रामाय पर्यभूषन्सर्वतोलंकुर्वन् ॥ वावशानः वशेर्यङ्लुकि चानशिरूपं चित्त्वादन्तोदात्तः । अभूषन् भूषअलंकारेभूवादिः लङिरूपं यद्योगादनिघातः । भराय हृञ्हरणे अधिकरणेघः हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

अप्तूर्येमरुतआपिरेषोमन्दन्निन्द्रमनुदातिवाराः ।
तेभिःसाकंपिबतुवृत्रखादःसुतंसोमंदाशुषःस्वेसधस्थे ॥ ९ ॥

अप्ऽतूर्ये । मरुतः । आपिः । एषः । अमन्दन् । इन्द्रम् ।
अनु । दातिऽवाराः । तेभिः । साकम् । पिबतु । वृत्रऽखादः ।
सुतम् । सोमम् । दाशुषः । स्वे । सधऽस्थे ॥ ९ ॥

हे मरुतः यएषइन्द्रः अप्तूर्ये अपांप्रेरणे आपिः युष्माकंसखासन्वर्तते दातिवाराः वारोवरणीयंबलंधनंवा दत्तबलाःदत्तधनावा तेमरुतःतमिन्द्रमन्वमन्दन् अहृष्यन् वृत्रखादः वृत्रस्यहिंसकः सइन्द्रः तेभिस्तैर्मरुद्भिःसाकं दाशुषः हविर्दत्तवतोयजमानस्य स्वे स्वकीये सधस्थे सहतिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थंगृहं तस्मिन्सुतमभिषुतंसोमंपिबतु ॥ अप्तूर्ये तूरीत्वराहिंसयोरित्यस्मादघ्यादयश्चेतियत्प्रत्ययः यतोनावइत्याद्युदात्तः समासेकृदुत्तरपदस्वरः । अमन्दन् मदिस्तुत्यादिषु परस्मैपदी पादादित्वादनिघातः । वृत्रखादः खादृभक्षणे कर्मण्यण् । दाशुषः दाश्टदाने

इत्यस्यक्कसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिद्विर्वचनाद्यभावः वसोःसंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः । सधस्थे सधमादस्थयोश्छन्दसीति सहस्यसधादेशः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

इदंह्यन्वोजसासुतंराधानांपते । पिबात्वस्यगिर्वणः ॥ १० ॥

इदम् । हि । अनु । ओजसा । सुतम् । राधानाम् ।
पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वणः । ॥ १० ॥

हेराधानांपते धनानांस्वामिन् गिर्वणः गीर्भिःस्तुतिभिर्वननीय हेइन्द्र इदमनुअनेनानुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः ओजसाबलेन ग्रावभिःसुतमभिषुतंअस्येमंसोमं तु क्षिप्रं पिबहि ॥ १० ॥

अथैकादशी—

यस्तेअनुस्वधामसत्सुतेनियच्छतन्वम् । सत्वाममत्तुसोम्यम् ॥ ११ ॥

यः । ते । अनु । स्वधाम् । असत् । सुते ।
नि । यच्छ । तन्वम् । सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥ ११ ॥

हेइन्द्र त्वदर्थं यःसोमः स्वधामन्नमन्वनुसृत्य ग्रावभिरभिषुतः असत्अस्ति सुते तस्मिन्सोमे तन्वंस्वकीयंशरीरंनियच्छ प्रेरय ससोमःसोम्यं सोमार्हं त्वा त्वांममत्तु मादयतु ॥ असत् अस्तेर्लेटचडागमेरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः आगमस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

प्रतेअश्नोतुकुक्ष्योःप्रेन्द्रब्रह्मणाशिरः । प्रबाहूशूरराधसे ॥१२॥१६॥

प्र । ते । अश्नोतु । कुक्ष्योः । प्र । इन्द्र । ब्रह्मणा ।
शिरः । प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥ १२ ॥ १६ ॥

हेइन्द्र ससोमस्तेतव कुक्ष्योः कुक्षेरुभयोःपार्श्वयोःप्राश्नोतु प्रकर्षेणव्याप्नोतु तथा ब्रह्मणास्तोत्रेणसहितःससोमः शिरः शरीरमवयवादिनाअवयवीलक्ष्यते त्वच्छरीरंप्राश्नोतु

हेशूरेन्द्र राधसेधनाय तव बाहूअपिप्राश्नोतु ॥ अश्नोतु अशूव्याप्तावित्यस्यलोटि व्यत्ययेनपरस्मैपदं निघातः । कुक्ष्योः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

धानावन्तमित्यष्टर्चंचतुर्दशंसूक्तंवैश्वामित्रमैन्द्रं अत्रेयमनुक्रमणिका—धानावन्तमष्टौपूर्वार्धगायत्रंषष्ठीजगतीति । आदितश्चतस्रोगायत्र्यः तृतीयेधानाइतिषष्ठीजगती शिष्टास्त्रिष्टुभः सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्याधानावन्तमित्याद्या सूत्रितंच—धानावन्तंकरंभिणमितिप्रातःसवनेनुवाक्येति ।

तत्रप्रथमा—

धानावन्तंकरम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्रंप्रातर्जुषस्वनः ॥ १ ॥

धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपऽवन्तम् ।
उक्थिनम् । इन्द्र । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हेइन्द्र धानावन्तं धानाभृष्टयवास्तद्वन्तं करंभिणं करंभोदधिमिश्राःसक्तवः तद्वन्तं अपूपवन्तं सवनीयपुरोडाशोपेतं उक्थिनं शस्त्रिणं नोऽस्मदीयमिमंसोमंप्रातः प्रातःसवनेजुषस्व सेवस्व ॥ प्रातः स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेनपठितत्वादन्तोदात्तः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

पुरोळाशंपचत्यंजुषस्वेन्द्रागुरस्वच । तुभ्यंहव्यानिसिस्रते ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । पचत्यम् । जुषस्व । इन्द्र । आ ।
गुरस्व । च । तुभ्यम् । हव्यानि । सिस्रते ॥ २ ॥

हेइन्द्र पचत्यं पचनेसाधुं पुरोळाशं पुरोदाशन्तएनमितिपुरोडाशोहविःतंजुषस्व किंच अगुरस्व पुरोडाशभक्षणार्थमुद्यमंकुरु हव्यानि हवनयोग्यानिपुरोडाशादीनिहवींषितुभ्यंत्वदर्थंसिस्रते आहवनीयंगच्छन्ति तानिसेवस्वेतिभावः ॥ पचत्यं पचनशब्दात्तत्रसाधुरितियत्प्रत्ययांतस्यपदस्यच्छन्दस्त्वाभावादत्रयतोनावइत्यस्यप्राप्तिर्नास्ति तित्स्वरितः । गुरस्व गुरीउद्यमने शविकरणो निघातः । सिस्रते सृगतौ छन्दसिजुहोत्यादिः व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

पुरोळाशंचनोघसोजोषयासेगिरश्चनः । वधूयुरिवयोषणाम् ॥ ३ ॥

पुरोळाशम् । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः ।
च । नः । वधूयुःऽइव । योषणाम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र नोऽस्मत्संबन्धिनंपुरोळाशं घसः भक्षयच नोऽस्मदीयाःस्तुतिलक्षणागिरोजोषयासे सेवस्वच तत्रदृष्टान्तः—वधूयुरिवयोषणां यथा वधूयुः स्त्रीकामः योषणांभजनीयांयुवतिंसेवतेतद्वत्॥ घसः घस्लृअदनेइत्यस्य लेटचडागमेरूपं चवायोगेप्रथमेतिननिघातः। जोषयासे जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यण्यन्तस्य लेटचाडागमेरूपं आगमस्यानुदात्तत्वेणिचूस्वरः पादादित्वादनिघातः। वधूयुरिव सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। योषणां युषभजनइतिसौत्रोधातुः कृत्यल्युटोबहुलमितिल्युट् लित्स्वरः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

पुरोळाशंसनश्रुतप्रातःसावेजुषस्वनः । इन्द्रक्रतुर्हितेबृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशम् । सनऽश्रुत । प्रातःऽसावे । जुषस्व ।
नः । इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥ ४ ॥

हेसनश्रुत पुराणतयाप्रसिद्ध हेइन्द्र नोऽस्मत्संबन्धिनमिमंपुरोडाशं प्रातःसावे सूयते अत्रसोमइतिसावः तस्मिन्प्रातःसवनेजुषस्व यतस्तेतवक्रतुःकर्म बृहन्महद्धि ॥ प्रातःसावे षुञ् अभिषवे कर्मणिघञ् प्रादिसमासः थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ४ ॥

माध्यंदिनसवनेसवनीयपुरोडाशस्यमाध्यन्दिनस्यसवनस्यधानाइत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—माध्यंदिनस्यसवनस्यधानाइतिमाध्यंदिनइति ।

तत्रपञ्चमी—

माध्यन्दिनस्यसवनस्यधानाःपुरोळाशमिन्द्रकृष्वेहचारुम् ।
प्रयत्स्तोताजरितातूर्ण्यर्थोवृषायमाणउपगीर्भिरीट्टे ॥ ५ ॥१७ ॥

माध्यंन्दिनस्य । सवंनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र ।
कृष्व । इह । चारुम् । प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिऽअर्थः ।
वृषऽयमाणः । उप । गीःऽभिः । ईट्टे ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र माध्यंदिनस्य मध्यन्दिनेभवस्यसवनस्यसंबंधिनीर्धानाःभृष्टयवान् चारुं कमनीयं पुरोडाशंचइहकर्मण्यागत्यकृष्व भक्षणेनसंस्कुरु यद्यदाजरिता भवत्परिचरणंकुर्वाणःतूर्ण्यर्थःत्वांस्तोतुमितस्ततःत्वरितगमनः अतएव वृषायमाणः वृषइवाचरन् स्तोतागीर्भिःस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरुपसमीपेप्रैट्ट प्रकर्षेणस्तौति तदा पुरोडाशादिहवींषिभक्षयेतिभावः ॥ माध्यंदिनस्य मध्यन्दिनशब्दात्तत्रभवार्थे उत्सादित्वादञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः । चारुम् चरगतिभक्षणयोः दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्योञ्युण् णित्त्वादुपधावृद्धिः ञित्त्वादाद्युदात्तः । तूर्ण्यर्थः तूर्णि ञित्वरासंभ्रमेइत्यस्माद्वहिश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः ञिच्च अर्थः ऋगतौ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति थन् बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः वृषइवाचरतीत्यर्थे कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ङित्त्वादनुदात्तङितआत्मनेपदं लट् शानच् तस्यलसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः । ईट्टे ईडस्तुतावित्यस्यलटिरूपं यद्योगादनिघातः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

तृतीयसवनेसवनीयपुरोडाशस्य तृतीयेधानाइत्यनुवाक्या । सूत्रितश्च—तृतीयेधानाःसवनेपुरुष्टुतेतितृतीयसवनइति ।

सूक्तेषष्ठी—

तृतीयेधानाःसवनेपुरुष्टुतपुरोळाशमाहुतंमामहस्वनः ।
ऋभुमन्तंवाजवन्तंत्वाकवेप्रयस्वन्तउपशिक्षेमधीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीये । धानाः । सवने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशम् । आऽहुतम् ।
ममहस्व । नः । ऋभुऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे ।
प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम । धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

हेपुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिःस्तोतृभिःस्तुत हेइन्द्र तृतीयेसवनेनोऽस्मदीयान्धानाहुतान्भृष्टयवान् आहुतंपुरोडाशंच मामहस्व भक्षणेनमहय हेकवे इन्द्र प्रयस्वन्तःसंभृतहविष्कावयं ऋभुमन्तं ऋभवोयेकेचनदेवाःतद्वन्तं वाजवन्तं वाजोनामसुधन्वनःपुत्रः तद्वन्तं त्वात्वां धीतिभिः

स्तुतिभिरुपशिक्षेम समीपेपरिचरेम ॥ आहुतं जुहोतेःकर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःस्वरः । मामहस्व महपूजायांइत्यस्ययङ्लुगन्तस्यलोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं शपोलुगभावश्छान्दसः । शिक्षेम शिक्षतेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः निघातः । धीतिभिः हिष्ठवत्सरतिशत्थांतानामित्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

पूषण्वतेंतेचकृमाकरम्भंहरिंवतेहर्यश्वायधानाः ।
अपूपमंद्धिसगंणोमरुद्भिःसोमंपिबवृत्रहाशूरविद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्ऽवते । ते । चकृम । करम्भम् । हरिंऽवते । हरिंऽअश्वाय ।
धानाः । अपूपम् । अद्धि । सऽगंणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् ।
पिब । वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र पूषण्वते पूषानामकश्चिद्देवःअदन्तकः तद्वते तेतुभ्यं करंभं दधिमिश्रं सक्तुचरुमभक्षणार्थंकुर्मः तथाचश्रुतेः—पूषाप्रपिष्टभागोदन्तकोहीति । हरिवते हरिनामकावश्वौ तद्वते हर्यश्वाय हरितवर्णाश्वयुक्तेन्द्राय तुभ्यं धानाःभक्षणार्थंकुर्मः तथाचमन्त्रवर्णः—ग्रसेतामश्वाविमुचेहशोणादिवेदिवेसदृशीरद्धिधानाइति । मरुद्भिःसगणस्त्वं अपूपं पुरोडाशं अद्धि भक्षय हेशूर असहाय हेइन्द्र वृत्रहावृत्रस्यहन्ता विद्वान्सर्वंजानानस्त्वंसोमंपिब ॥ पूषण्वते पूषशब्दस्यमतुप् अनोनुडितिनुडागमः रषाभ्यामितिणत्वम् । चकृम करोतेश्छान्दसेवर्तमानेलिटि क्रादित्वादिडभावः निघातः । हरिवते छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

प्रतिधानाभंरततूयंमस्मैपुरोळाशंवीरतंमायनृणाम् ।
दिवेदिवेसदृशीरिन्द्रतुभ्यंवर्धन्तुत्वासोमपेयायधृष्णो ॥ ८ ॥ १८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरऽतमाय ।
नृणाम् । दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु ।
त्वा । सोमऽपेयाय । धृष्णो इति ॥ ८ ॥ १८ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. २. १७. ।

यजमानोध्वर्य्वादीन्प्रतिब्रूते—हे अध्वर्य्वादयः अस्माइन्द्रायधानाः तूयंक्षिप्रंप्रतिभरत सं-पादयत नृणांवीरतमायास्माइन्द्रायपुरोडाशंचसंपादयत अथप्रत्यक्षकृतः हेधृष्णो शत्रूणामभि-भवनशील हेइन्द्र सदृशीरेकविधाः स्तुतयः तुभ्यंत्वदर्थं दिवेदिवे प्रतिदिवसमस्माभिःक्रियन्ते ताःस्तुतयः सोमपेयाय सोमपानार्थंत्वांवर्धन्तु उत्साहेनप्रवृद्धंकुर्वन्तु ॥ सदृशीः समानान्ययो-श्चेतिकञ्प्रत्ययः टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् दृग्दृशवतुष्विति समानस्यसभावः ॥ ८ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

इन्द्रापर्वतेतिचतुर्विंशत्यृचंपंचदशंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—इन्द्रापर्वताचतुर्विंशति-राद्यैन्द्रापार्वती पञ्चदश्यादिद्वेवाचेससपर्यैचतस्रोरथाङ्गस्तुतयोन्त्याअभिशापार्थास्तावसिष्ठद्वे-षिण्योनवसिष्ठाःशृण्वन्ति दशमीषोळश्यौजगत्यौ त्रयोदशीगायत्रीद्वादशीविंशीद्वाविंश्योनुष्टुभो-ष्टादशीबृहतीति । विश्वामित्रऋषिः दशमीषोळशीच द्वे जगत्यौ त्रयोदशीगायत्री द्वादशीविं-शीद्वाविंश्यस्तिस्रोऽनुष्टुभः अष्टादशीबृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः आद्याइन्द्रापर्वतदेवताका पञ्चदशी-षोडश्यौवाग्देवत्ये तदुत्तराश्चतस्रोरथाङ्गदेवताकाः शिष्टाऐन्द्र्यः ।

तत्रप्रथमा—

इन्द्रा॑पर्वताबृहतारथे॑नवा॒मीरिष॒आव॑हतंसु॒वीरा॑ः ।
वी॒तंह॒व्यान्य॑ध्व॒रेषु॑देवा॒वर्धे॑थांगी॒र्भिरिळ॑या॒मद॑न्ता ॥ १ ॥

इन्द्रा॑पर्वता । बृ॒ह॒ता । रथे॑न । वा॒मीः । इषः॑ । आ । व॒ह॒त॒म् ।
सु॒ऽवीरा॑ः । वी॒तम् । ह॒व्यानि॑ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । दे॒वा॒ । वर्धे॑थाम् ।
गी॒ःऽभिः । इळ॑या । मद॑न्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता इन्द्रश्चपर्वतश्च हेइन्द्रापर्वतौ बृहतारथेनागत्य वामीः वननीयाः सुवीराः शोभनपुत्रोपेताः इषोन्नानि आवहतं अस्मदर्थंधारयतं प्रयच्छतमित्यर्थः किंच हेदेवौ द्योतमानौ अध्वरेष्वस्मत्संबन्धिषुयज्ञेषु हव्यानि हवनयोग्यानिपुरोडाशादीनिहवींषि वीतं भक्षयतं तथा इळया अस्माभिर्दत्तेनहविषा मदन्ता हृष्यन्तौ युवां गीर्भिःस्तुतिलक्षणा-भिरस्मदीयाभिर्वाग्भिर्वर्धेथां समृद्धौभवतम् ॥ इन्द्रापर्वता आमन्त्रितस्यपादादित्वात्षाष्ठिकमा-द्युदात्तत्वम् । सुवीराः बहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वीतं वीकान्त्यादिष्वित्य-स्यलोटि अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरः । वर्धेथां वृधुवृद्धावित्यस्यलोटि आथामोल-सार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः ॥ १ ॥

अहर्गणेष्वंत्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्यतिष्ठासुकमित्यनुवाक्या सूत्रितश्च—तिष्ठासुकं-मघवन्मापरागाअयंयज्ञोदेवयाअयंमियेधइति ।

सूक्तेद्वितीया—

तिष्ठासुकंमघवन्मापरागाःसोमस्यनुत्वासुषुतस्ययक्षि ।
पितुर्नपुत्रःसिचमारभेतइन्द्रस्वादिष्ठयागिराशचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कम् । मघऽवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य ।
नु । त्वा । सुऽसुतस्य । यक्षि । पितुः । न । पुत्रः । सिचम् ।
आ । रभे । ते । इन्द्र । स्वादिष्ठया । गिरा । शचीऽवः ॥ २ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र कं सुखेनास्मिन्यज्ञेसुतिष्ठ सुष्ठुकंचित्कालमत्रतिष्ठ मापरागाः अस्मदीयाद्यज्ञान्मागच्छ तत्रकारणमाह—सुषुतस्य सुष्ठु अभिषुतेनसोमस्य सोमेन नु क्षिप्रं त्वा त्वां यक्षि यजे हेशचीवः शक्तिमन्निन्द्र ते तव सिचं वस्त्रप्रान्तंस्वादिष्ठया स्वादुतरयास्तुतिलक्षणयागिरा आरभे आलभे गृह्णामीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—पितुर्न यथा पुत्रः मधुरयावाचापितुर्जनकस्यचेलांचलंगृह्णातितद्वत् ॥ सुकमितिनिपातद्वयम् प्रथमस्यनिपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तत्वम् द्वितीयस्यचादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वं । सोमस्ययक्षि यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषुस्वरितञित इत्यात्मनेपदं तस्यलुङि सिचएकाचइतीट्प्रतिषेधः व्रश्चादिनाषत्वं षढोःकःसीतिकत्वं सिचःसकारस्यषत्वं निघातः । रभे डुलभष्प्राप्तौ लट्युत्तमइटिरूपं रलयोरभेदः निघातः । स्वादिष्ठया स्वादुशब्दादिष्ठनिरूपं नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

शंसावाध्वर्योप्रतिमेगृणीहीन्द्रायवाहःकृणवावजुष्टम् ।
एदंबर्हिर्यजमानस्यसीदाथाचभूदुक्थमिन्द्रायशस्तम् ॥ ३ ॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः ।
कृणवाव । जुष्टम् । आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य ।
सीद । अथ । च । भूत् । उक्थम् । इन्द्राय । शस्तम् ॥ ३ ॥

शंसिष्यन्होताध्वर्युंप्रतिब्रूते–हेअध्वर्यो आवांशंसाव होतस्त्वमेवशंससि कथमहंशंसानि अतआह प्रतिमेगृणीहीति त्वंमेप्रतिगृणीहि ओथामोदैवेत्यादिकोहोतुरुत्साहजननःप्रतिगरस्तंदत्स्व तथेन्द्रायजुष्टंप्रीतियुक्तंवाहःस्तोत्रंकृणवाव करवाव त्वंयजमानस्यइदंबर्हिः अस्मिन्बर्हिष्यासीद उपविश अथचानन्तरं इन्द्रायेन्द्रार्थमावाभ्यांक्रियमाणमुक्थंशस्त्रं शस्तंप्रशस्तमभूत् भवतु॥शंसाव शंसुस्तुतावित्यस्यलोटचुत्तमद्विवचनेरूपं आडुत्तमस्येत्याडागमः उत्तमस्य पिद्वन्धावादनुदात्तत्वेधातुस्वरः। मे अनुप्रतिगृणश्चेतिसंप्रदानसंज्ञा। जुष्टं नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम्॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

जा॒येदस्तं॑मघव॒न्त्सेदु॒योनि॒स्तदित्त्वा॑यु॒क्ताहर॑यो॒वह॑न्तु ।
य॒दाक॒दाचं॑सु॒नवा॑म॒सोमं॑म॒ग्निष्ट्वा॑दू॒तोधन्वा॒त्यच्छ॑ ॥ ४ ॥

जा॒या । इत् । अस्तं॑म् । म॒घ॒ऽव॒न् । सा । इत् । ऊँ इति॑ ।
योनिः॑ । तत् । इत् । त्वा॒ । यु॒क्ताः । हर॑यः । व॒ह॒न्तु॒ । य॒दा ।
क॒दा । च॒ । सु॒नवा॑म । सोम॑म् । अ॒ग्निः । त्वा॒ । दू॒तः ।
ध॒न्वा॒ति॒ । अच्छ॑ ॥ ४ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र अस्तं अस्यन्तेक्षिप्यन्तेपदार्थाअत्रेत्यस्तंगृहं जायेत् जायैवगृहं भवति नगृहंगृहमित्याहुर्गृहिणीगृहमुच्यतइतिस्मृतेः। तथा सेत् साजायैव योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानं उप्रसिद्ध्यर्थः तस्मात्तदित् तत्रगृहेएवयुक्तारथेयोजिताहरयोऽश्वास्त्वात्वां वहन्तु वयंतु यदाकदाच त्वदर्थंसोमंसुनवामाभिषुतंकरवाम तदास्माभिःप्रहितोदूतोऽग्निं त्वात्वामच्छाभिमुख्येनधन्वाति गच्छेत् ॥ अस्तं असुक्षेपणे असिहसिमृग्रिण्वामीत्यादिनातन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः। सुनवाम षुञ्अभिषवेइत्यस्यलोटिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः। त्वा युष्मत्तत्तक्षुष्वन्तःपादमितिसंहितायांषत्वं। धन्वाति धविर्गत्यर्थः लेट्याडागमेरूपं निघातः ॥ ४ ॥

अहर्गणेअन्त्यवर्जितेष्वहःसुहारियोजनस्यवैकल्पिकीपरायाहीत्यनुवाक्या। परायाहिमघवन्नाचयाहीतिवानुवाक्येतिसूत्रितम्।

सूक्तेपञ्चमी–

परा॑याहिमघव॒न्नाचं॑या॒हीन्द्रं॑भ्रातरुभ॒यत्रा॑ते॒अर्थ॑म् ।
यत्रा॒रथ॑स्यबृह॒तोनि॒धानं॑वि॒मोच॑नंवा॒जिनो॒रास॑भस्य ॥ ५ ॥१९॥

परा॑ । या॒हि॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । आ । च॒ । या॒हि॒ । इन्द्र॑ । भ्रा॒तः॒ ।
उ॒भ॒यत्र॑ । ते॒ । अर्थ॑म् । यत्र॑ । रथ॑स्य । बृ॒ह॒तः । नि॒ऽधान॑म् ।
वि॒ऽमोच॑नम् । वा॒जिन॑ः । रास॑भस्य ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र त्वंपरायाहि अस्मद्देवयजनात्पराङ्मुखोगृहंप्रतिगच्छच अथवा देवयजनंप्रत्यायाहि हेभ्रातः पोषक उभयत्रापितेतव अर्थं अर्यते प्राप्यतइत्यर्थःप्रयोजनं अस्तितत्रजाया अत्रसोमः प्रयोजनान्तरमाह–यत्रगृहंप्रतिगमनेबृहतोमहतोरथस्योपरिनिधानमवस्थानंप्रयोजनं अत्रस्थितौरासभस्यहेषारवंकुर्वतोवाजिनोऽश्वस्यरथाद्विमोचनंप्रयोजनं ॥ अर्थं ऋगतौ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति थन् नित्स्वरः । निधानं दधातेर्भावेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । रासभस्य रासृशब्दे रासिवल्लिभ्यांचेतिकर्तर्यभचूप्रत्ययः ग्रामादित्वादाद्युदात्तः॥५॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अंत्येष्वहःसुहारियोजनस्यअपाःसोममित्यनुवाक्या सूत्रितश्च–हारियोजनोपाःसोममस्तमिन्द्रप्रयाहीति ।

सैषाषष्ठी–

अपाः॒सोम॒मस्त॑मिन्द्र॒प्रया॑हिकल्या॒णीर्जा॒यासु॒रणं॑गृ॒हेते॑ ।
यत्रा॒रथ॑स्यबृह॒तोनि॒धानं॑वि॒मोच॑नंवा॒जिनो॒दक्षि॑णावत् ॥ ६ ॥

अपा॑ः । सोम॑म् । अस्त॑म् । इन्द्र॒ । प्र । या॒हि॒ । क॒ल्या॒णीः ।
जा॒या । सु॒ऽरण॑म् । गृ॒हे । ते॒ । यत्र॑ । रथ॑स्य । बृ॒ह॒तः ।
नि॒ऽधान॑म् । वि॒ऽमोच॑नम् । वा॒जिन॑ः । दक्षि॑णाऽवत् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र सोममपाः अत्रैवस्थित्वासोमंपिब पीत्वा अस्तंगृहंप्रयाहि प्रकर्षेणगच्छ ते तवगृहेकल्याणीः मंगलकारिणीः जायाशचीविद्यते सुरणंशोभनगीतादिध्वनिश्चास्ति यद्वा

सुरणं सुरमणीयंयथाभवतितथागृहेजायातिष्ठति यत्रेत्यादिगतं दक्षिणावत् अत्रस्थितौस-त्यां रथेयोजितानांवाजिनांविमोचनं खादनपानादिनादक्षिणावत्प्रयोजनवद्भवति विमुक्तेभ्योवा-जिभ्योखादनंपानंचोपहरन्ति ॥ अपाः पापाने लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् अडागमस्वरः । कल्याणीः कल्याणमस्यास्तीतिमत्वर्थेछन्दसीवनिपावितिईप्रत्ययः । सुरणं रणशब्दार्थः अ-स्मादकृच्छ्रार्थेखल् लित्स्वरः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः समासेकृदुत्तरपदस्वरः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

इमेभोजाअङ्गिरसोविरूपादिवस्पुत्रासोअसुरस्यवीराः ।
विश्वामित्रायददतोमघानिसहस्रसावेप्रतिरन्तआयुः ॥ ७ ॥

इमे । भोजाः । अङ्गिरसः । विऽरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य ।
वीराः । विश्वामित्राय । ददतः । मघानि । सहस्रऽसावे । प्र ।
तिरन्ते । आयुः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र इमेयागंकुर्वाणाः भोजाः सौदासाः क्षत्रियाः तेषांयाजकाविरूपानानारूपामे-धातिथिप्रभृतयोंगिरसश्च दिवोसुरस्यदेवेभ्योपिबलवतोरुद्रस्यपुत्रासःपुत्रावीराबलवन्तोमरुतःते सर्वेविश्वामित्रायमह्यंसहस्रसावे सहस्रंसूयतेऽत्रेतिसावोश्वमेधः तस्मिन्नश्वमेधे मघानिमहनी-यानिधनानिददतःप्रयच्छन्तःसन्तः आयुर्जीवनमन्नंवाप्रतिरन्ते प्रकर्षेणवर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रा-सइतिसंहितायांषष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । ददतः डुदाञ्दानेइत्यस्यशतरिरूपं अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । तिरन्ते तरतेर्व्यत्ययेनशः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

रूपंरूपंमघवाबोभवीतिमायाःकृण्वानस्तन्वं१परिस्वाम् ।
त्रिर्यद्दिवःपरिमुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपाऋतावा ॥ ८ ॥

रूपम्ऽरूपम् । मघऽवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वम् ।
परि । स्वाम् । त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहूर्तम् । आ । अगात् ।
स्वैः । मन्त्रैः । अनृतुऽपाः । ऋतऽवा ॥ ८ ॥

मघवाधनवानिन्द्रः रूपंरूपं यद्यद्रूपंकामयतेतत्तद्रूपंबोभवीति तत्तद्रूपात्मकोभवति तत्रकारणमुच्यते— मायाः अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताःकृण्वानःकुर्वाणः स्वांतन्वंस्वकीयांतनूं परि पञ्चम्यर्थे स्वस्माच्छरीरान्नानाविधानिशरीराणिनिर्मिमीते यद्वा स्वांतनूं नानाविधरूपोपेतांकरोति तथाचमन्त्रवर्णः— इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइति । यद्यस्मात्स्वैर्मन्त्रैःस्वकीयैःस्तुतिलक्षणैर्वाक्यैराहूतः अनृतुपाः नकेवलमृतुष्वेवपिबति किन्तु अनृतुष्वपिबहुशःसोमंपिबन्नित्यर्थः ऋतावा सत्यवान्तादृशइन्द्रः दिवः स्वर्गलोकात्परिमुहूर्तमेकस्मिन्नेवमुहूर्ते नानादेशवर्तिषुयज्ञेषु तत्रापि त्रिः त्रिषुसवनेषुआगात् आगच्छति ॥ बोभवीति भवतेर्यङ्लुकि तिपि यङोवेतीडागमः निघातः । अगात् इणोलुङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

म॒हाँऋषि॑र्दे॑व॒जादे॒वजू॑तो॒ऽस्त॑भ्ना॒त्सिन्धु॑म॒र्ण॒वं॑नृ॒चक्षाः॑ ।
वि॒श्वामि॑त्रो॒यदव॑हत्सु॒दास॒मप्रि॑यायत॒कुशि॒केभि॒रिन्द्रः॑॥ ९ ॥

म॒हान् । ऋषिः॑ । दे॒व॒ऽजाः । दे॒वऽजू॑तः । अस्त॑भ्नात् । सिन्धु॑म् । अ॒र्ण॒वम् । नृ॒ऽचक्षाः॑ । वि॒श्वामि॑त्रः । यत् । अव॑हत् । सु॒ऽदास॑म् । अप्रि॑यायत । कु॒शि॒केभिः॑ । इन्द्रः॑ ॥ ९ ॥

महान् तपसा अतिशयितसामर्थ्यवान् ऋषिरतीन्द्रियार्थद्रष्टा देवजाःद्योतमानानां तेजसांजनयिता देवजूतः तैस्तेजोभिराकृष्टः नृचक्षाः नृणां कर्मनेतॄणांअध्वर्य्वादीनामुपद्रष्टा सविश्वामित्रः अर्णवमुदकवन्तंसिन्धुंविपाट् शुतुद्र्योः संभेदमस्तभ्नात् निरुद्धवेगमकरोत् किञ्च सविश्वामित्रःसुदासंपैजवनंराजानंयद्यदा अवहत् अयाजयत् तदानीमिन्द्रःकुशिकेभिः कुशिकगोत्रोत्पन्नैर्ऋषिभिःसहाप्रियायत प्रियइवाचरत् ॥ अवहत् वहप्रापणेइत्यस्यलङिरूपं यद्योगादनिघातः । अप्रियायत प्रियइवाचरतीत्यर्थे कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ् तदन्ताल्लङिरूपं पादादित्वादनिघातः ॥९॥

अथदशमी—

हं॒साइ॑वकृणु॒थ॒श्लोक॒मद्रि॑भि॒र्मद॑न्तो॒गी॒र्भिर॑ध्व॒रेसु॒तेसचा॑ ।
दे॒वेभि॑र्विप्राऋषयोनृचक्षस॒ोविपि॑बध्वंकुशिकाःसो॒म्यंमधु॑ ॥ १० ॥२०॥

---

१ ऋ० सं० ४. ७. ३३. ।

हंसाःऽइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः । गीःऽभिः ।
अध्वरे । सुते । सचा । देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः ।
वि । पिबध्वम् । कुशिकाः । सोम्यम् । मधु ॥ १० ॥ २० ॥

हेविप्राः मेधाविनोहेऋषयोऽतीन्द्रियार्थस्यद्रष्टारोहेनृचक्षसोनृणांकर्मनेतॄणांविशेषेणद्रष्टारः हेकुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्नाः हेपुत्राः अध्वरेयज्ञेअद्रिभिर्ग्रावभिःसोमेसुते अभिषुतेसोमेसतिगीर्भिर्मदन्तःस्तुतिभिर्देवान्मादयन्तोयूयं श्लोकं श्लोक्यतेशस्यतेऽनेनेतिश्लोकःशस्त्रं कृणुथ कृणुष्व सम्यगुच्चारय तत्रदृष्टान्तः—हंसाइव यथाहंसाःसम्यक्शब्दंकुर्वन्तितद्वत् किंच देवेभिःसचा यष्टव्यदेवैःसहितायूयं सोम्यंसोममयं मधुमधुकरंरसं विपिबध्वं परस्परव्यतिहारेणपिबत ॥ श्लोकं श्लोकृशब्दे करणेघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः । मदन्तः मदीहर्षेइत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्यव्यत्ययेनशप् । पिबध्वं पापाने कर्तरिकर्मव्यतिहारेइत्यात्मनेपदम् । सोम्यं सोमशब्दात् मयेचेतियप्रत्ययः ॥ १० ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथैकादशी—

उपप्रेतकुशिकाश्चेतयध्वमश्वंरायेप्रमुञ्चतासुदासः ।
राजावृत्रंजङ्घनत्प्रागपागुदगथायजातेवरआपृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये ।
प्र । मुञ्चत । सुऽदासः । राजा । वृत्रम् । जङ्घनत् । प्राक् ।
अपाक् । उदक् । अथ । यजाते । वरे । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

हेकुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्नाः हेपुत्राः उपप्रेत अश्वस्यसमीपेप्रकर्षेणगच्छत तत्रगत्वाचेतयध्वं सावधानाभवत यद्वा अश्वरक्षिणःसावधानान्कुरुत सुदासः पैजवनस्यराज्ञोश्वं राये तस्यदिग्विजयेनधनलाभायप्रमुञ्चत राजादेवानांस्वामीन्द्रः वृत्रं कर्मविघ्नकारिणमसुरंप्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषुदेशेषुजंघनत् भृशंजघान तस्मादश्वंविमुञ्चतेतिभावः अथानन्तरं आपृथिव्यावरेउत्तमेदेवयजनदेशेआयजाते समन्तात्सराजायजेत ॥ चेतयध्वं चितीसंज्ञानेइत्यस्यण्यन्तस्यलोटिरूपं आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन तिङउत्तरत्वान्ननिघातः । जंघनत् हनहिंसागत्योरित्यस्य यङ्लुकिनुगतोनुनासिकान्तस्येत्यभ्यासस्यनुगागमः तदन्ताल्लेट्यडागमः प्राक्अंचतेः

क्किनिरूपं अनिगन्तोंचतौवप्रत्ययेइतिगतेःस्वरः । यजाते यजतेर्लेटयडागमः निघातः । वरे वृञ्वरणेइत्यस्माद्भहवृद्दनिश्चिगमश्चेत्यप्रत्ययः तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

यइमेरोदसीउभेअहमिन्द्रमतुष्टवम् ।
विश्वामित्रस्यरक्षतिब्रह्मेदंभारतंजनम् ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहम् । इन्द्रम् । अतुस्तवम् ।
विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदम् । भारतम् । जनम् ॥ १२ ॥

हेकुशिकाः कुशिकपुत्राःयोहंविश्वामित्रः उभेइमेरोदसीद्यावापृथिव्यौ इन्द्रमतुष्टवं स्तवयामि द्यावापृथिवीभ्यामिन्द्रस्यस्तोत्रंमयाकारितमित्यर्थः यद्वा उभयोरोदस्योरंतरवस्थितमिन्द्रंस्तौमि स्तोत्रंकुर्वाणस्यविश्वामित्रस्यममेदमिन्द्रविषयंब्रह्मस्तोत्रंभारतं भरतकुलंजनंरक्षतिपालयति ॥ अतुष्टवं ष्टुञ्स्तुतौ ण्यन्तस्यलुङिचङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । भारतं भरतशब्दउत्सादिः ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

विश्वामित्राअरासतब्रह्मेन्द्रायवज्रिणे । करदिन्नःसुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।
करत् । इत् । नः । सुऽराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः वज्रिणे वज्रहस्तायेन्द्राय ब्रह्मस्तोत्रमरासत अकुर्वन् स्तुतःसइन्द्रः नोस्मान्सुराधसः शोभनधनोपेतान्करदित् करोत्वेव ॥ अरासत रासृशब्दे इत्यस्यलङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् निघातः । करत् करोतेर्लुङि च्लेः कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीत्यङादेशः । सुराधसः आद्युदात्तंद्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

किंतेकृण्वन्तिकीकटेषुगावोनाशिरंदुह्रेनतपन्तिघर्मम् ।
आनोभरप्रमगन्दस्यवेदोनैचाशाखंमघवन्रंधयानः ॥ १४ ॥

किम् । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आऽशिरम् ।
दुह्रे । न । तपन्ति । घर्मम् । आ । नः । भर । प्रऽमगन्दस्य ।
वेदः । नैचाऽशाखम् । मघऽवन् । रन्धय । नः ॥ १४ ॥

हेइन्द्र कीकटेषु अनार्यनिवासेषुजनपदेषु यद्वा कृताभिर्यागदानहोमलक्षणाभिःक्रियाभिः किंफलिष्यतीत्यश्रद्दधानाः प्रत्युत पिबतखादतायमेवलोकोनपरइतिवदन्तोनास्तिकाः कीकटास्तेषुगावस्तेतवकिंकुर्वन्ति नकचित्तवोपयोगंकुर्वन्तीत्यर्थः अनुपयोगंदर्शयति—आशिरंसोममिश्रणयोग्यंपयः नदुह्रेनदुहंति किंच धर्मंप्रवर्ग्याख्यकर्मोपयुक्तंमहावीरपात्रंस्वपयःप्रदानद्वारेणनतपन्ति नदीपयन्ति एतेनसान्नाय्याद्यर्थमपिनोपयुज्यन्तइत्यपिसूचितंभवति एवंकचिदपिवैदिकेकर्मणिअनुपयुक्तास्ताःगाःनोस्मभ्यमाभरआहर नकेवलंताएव किंतर्हि प्रमगंदस्यद्वैगुण्यादिलक्षणपरिमाणंगतोर्थोमामेवगमिष्यतीतिबुद्ध्यापरेषांददातीतिमगन्दोवार्धुषिकःतस्यापत्यंपुत्रादिःप्रमगन्दः प्रस्कण्वादिवदपत्यार्थःप्रशब्देनद्योत्यते तस्यात्यन्तकुसीदिकुलस्यवेदोधनमाहर किंच हेमघवन्धनवन्निन्द्र नैचाशाखंनीचासुशूद्रयोनिषुउत्पादिताःशाखाः पुत्रपौत्रादिपरंपरायेनसनीचाशाखः शूद्रापत्यैश्चकेवलैःशूद्रावेदीपतत्यधइतिचपातकहेतुत्वेनस्मरणात् तस्यसंबन्धिधनंनैचाशाखंतद्धनंनोऽस्मभ्यंरन्धय साधय एतेषांयद्धनंतवनोपयुज्यतेऽस्मदायत्तंतुतद्धनंयागादिद्वारातवोपयुज्यते तस्मात्तदस्मभ्यंप्रयच्छेतिभावः एतमर्थंयास्कोप्याह—किंतेकुर्वन्तिकीकटेषुगावःकीकटानामदेशोनार्यनिवासःकीकटाःकिंकृताःकिंक्रियाभिरितिप्रेप्सावानैवचाशिरंदुह्रेनतपन्तिघर्मंहर्म्यमाहरनःप्रमगन्दस्यधनानिमगन्दःकुसीदीमांगदोमामागमिष्यतीतिचददातितदपत्यंप्रमगन्दोत्यंतकुसीदिकुलीनःप्रमदकोवायोयमेवास्तिलोकोनपरइतिप्रेप्सुःपण्डकोवापण्डकःपण्डगःप्रार्दकोवाप्रार्दयत्याण्डावाण्डावाणीइवव्रीडयतितत्स्थंनैचाशाखंनीचाशाखोनीचैःशाखःशाखाःशक्नोतेराणिररणात्तन्नोमघवन्रन्धयेतिरध्यतिर्वशगमनेइति ॥ आशिरं आङ्पूर्वाच्छ्रीणातेःक्विपि अपस्पृधेथामित्यादिनाशिर्इत्यादेशः । दुह्रे दुहेर्लिटिइरयोरेइतिरेआदेशः द्विर्वचनस्यविकल्पितत्वाद्द्विर्वचनाभावः चादिलोपेविभाषेतिननिघातः । नैचाशाखं तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । रंधय रधेर्ण्यन्तस्यरधिजभोरचीतिनुमागमः ॥ १४ ॥

---

१ नि० ६. ३२. ।

ससर्परीद्व्चेप्राहुरितिहासंपुराविदः । सौदासनृपयज्ञेवैवसिष्ठात्मजशक्तिना । विश्वामित्रस्याभिभूतंबलंवाक्चसमंततः । वसिष्ठेनाभिभूतःसह्यवासीदथगाधिजः । तस्मैब्राह्मींतुसौरींवानाम्नावाचंससर्परीं । सूर्यवेश्मनआहृत्यददुर्वैजमदग्नयः । कुशिकानांमतिःसावागमतिंतामपानुदत् ।

अथपञ्चदशी—

ससर्परीरमतिंबाधमानाबृहन्मिमायजमदग्निदत्ता ।
आसूर्यस्यदुहितातंतानश्रवोदेवेष्वमृतमजुर्यम् ॥ १५ ॥ २१ ॥

ससर्परीः । अमतिम् । बाधमाना । बृहत् । मिमाय ।
जमदग्निऽदत्ता । आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान ।
श्रवः । देवेषु । अमृतम् । अजुर्यम् ॥ १५ ॥ २१ ॥

जमदग्निदत्ताजमदग्निभिःप्रज्वलिताग्निभिर्ऋषिभिःसूर्यादाहृत्यास्मभ्यंदत्ता अमतिमज्ञानं बाधमानाससर्परीसर्वत्ररूपशब्दतयासर्पणशीलावाक् बृहत्प्रभूतंयथाभवतितथामिमायनभसिशब्दंकरोति सैषासूर्यस्यदुहितावाग्देवता देवेष्विन्द्रादिषु अजुर्यंक्षयरहितं अमृतममृतलक्षणंश्रवोन्नमाततान समन्तात्स्वाहाकारवाचंतनोति ॥ जमदग्निदत्ता दाण्दानेइत्यस्यनिष्ठायांदोदद्घोरितिदद्वादेशः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुर्यं जॄवयोहानौ ऋहलोर्ण्यत् बहुलंछन्दसीत्युत्वं नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथषोडशी—

ससर्परीरभरत्तूयमेभ्योधिश्रवःपाञ्चजन्यासुकृष्टिषु ।
सापक्ष्याऽनव्यमायुर्दधानायांमेपलस्तिजमदग्नयोददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । अभरत् । तूयम् । एभ्यः । अधि । श्रवः ।
पाञ्चऽजन्यासु । कृष्टिषु । सा । पक्ष्या । नव्यम् । आयुः ।
दधाना । याम् । मे । पलस्तिऽजमदग्नयः । ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीःसर्वत्रगद्यपद्यात्मकत्वेनसर्पणशीलावाग्देवतापाञ्चजन्यासु कृष्टिषु निषादपञ्चमाश्चत्वारोवर्णास्तत्संबन्धिनीषुप्रजासुयत्श्रवोन्नंविद्यतेतदेभ्योऽस्मभ्यमध्यधिकंयथाभवतितथातूयंक्षिप्रमभरत् भरतु संपादयतु पलस्तिजमदग्नयःपलस्तयःपलिताःदीर्घायुषाजमदग्नयोमुनयःयांवाचंसूर्यादाहृत्यमेमह्यंददुः अददुः पक्ष्या पक्षस्यपक्षादिनिर्वाहकस्यसूर्यस्यदुहितासावाक् नव्यंनवतरमायुरन्नंजीवनंवादधाना ममकुर्वाणाभवतु॥ पाञ्चजन्यासु बर्हिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेतिवक्तव्यमितिञ्यप्रत्ययः ञित्त्वादाद्युदात्तः। पक्ष्या पक्षेभवा दिगादित्वाद्यत् तित्स्वरितः। नव्यं नवशब्दाद्ध्रस्वादित्वात्स्वार्थिकोयत्। पलस्तिजमदग्नयः कर्मधारयसमासः समासस्वरः॥ १६॥

अथसप्तदशी—

स्थिरौगावौभवतांवीळुरक्षोमेषाविवर्हिमायुगंविशारि।
इन्द्रःपातल्येददतांशरीतोररिष्टनेमेअभिनःसचस्व॥ १७॥

स्थिरौ। गावौ। भवताम्। वीळुः। अक्षः। मा। ईषा। वि।
वर्हि। मा। युगम्। वि। शारि। इन्द्रः। पातल्येइति।
ददताम्। शरीतोः। अरिष्टऽनेमे। अभि। नः। सचस्व॥ १७॥

राज्ञःसुदासोयज्ञेअवभृथंकृत्वायज्ञशालातोनिर्गन्तुमिच्छन् रथेश्वादिकंयुंजानोविश्वामित्रोरथाङ्गानिस्तौति गावौ गच्छतइतिगावावश्वौ स्थिरौभवतां अक्षश्चवीळुर्दृढोभवतु ईषादण्डश्चमाविवर्हि व्यूढोविनष्टोमाभवतु युगंचमाविशारि विशीर्णंमाभवतु इन्द्रःपातल्येपतनशीलेकीलकेशरीतोःविशरणात्प्राक्ददतांधारयतु हेअरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हेरथ नोऽस्मानभि आभिमुख्येन सचस्व संगतोभव॥ विवर्हि वृहिवृद्धौ विपूर्वोवृहिर्विनाशेवर्तते अस्मात्कर्मकर्तरिलुङि चिण्भावकर्मणोरितिचिण् चिणोलुगितितप्रत्ययस्यलुक् निघातः। युगं युगशब्दउञ्छादिषुरथाद्युपकरणेर्थे घञंतत्वेननिपातनादगुणत्वं तत्रपाठादन्तोदात्तत्वम्। शारि शॄहिंसाया मित्यस्यलुङिरूपम्। अरिष्टनेमे पादादित्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्॥ १७॥

अथाष्टादशी—

बलंधेहितनूषुनोबलमिन्द्रानळुत्सुनः।
बलंतोकायतनयायजीवसेत्वंहिबलदाअसि॥ १८॥

बलम् । धेहि । तनूषु । नः । बलम् । इन्द्र । अनळुत्ऽसु । नः । बलम् ।
तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वम् । हि । बलऽदाः । असि ॥ १८ ॥

हेइन्द्र नोस्माकं तनूषु शरीरेषु बलंधेहि नोऽस्मत्संबन्धिरथवाहेष्वनळुत्सुअनडुत्सु बलं धेहि तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्रायच जीवसे चिरंजीवनायबलमायुर्विधेहि एतादृशं दातृत्वं कुतइत्यतआह—त्वंबलदाः बलंददातीतिबलदाअसिहि सर्वेषुलोकेषुप्रसिद्धोसिखलु ॥ अनळुत्सु वहप्रापणे अनसिवहेःक्विप् अनसोडश्चेतिक्विप् अनसःसकारस्यडत्वं वहेर्यजादित्वात्संप्रसारणम् वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहांदइतिहकारस्यदत्वं कृदुत्तरस्वरः । असि हियोगादनिघातः सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी—

अभिव्ययस्वखदिरस्यसारमोजोधेहिस्पन्दनेशिंशपायाम् ।
अक्षवीळोवीळितवीळयस्वमायामादस्मादवजीहिपोनः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारम् । ओजः । धेहि । स्पन्दने ।
शिंशपायाम् । अक्ष । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा ।
यामात् । अस्मात् । अव । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हेइन्द्र खदिरस्यसारं सारेणहिआणिःक्रियते तंखदिरस्यसारभूतंआणिंअभिव्ययस्व अभितस्तत्तत्स्थानेषुदार्ढ्यार्थंनिधेहि स्यंदनेरथस्यगमनेसति शिंशपायां शिंशपाख्यदारुनिर्मितेरथस्यफलके ओजोधेहि दार्ढ्यंकुरु हेवीळो दृढ वीळित अस्माभिर्दृढीकृत हेअक्ष वीळयस्व त्वंदृढोभव यद्वा अस्मान्दृढीकुरु यामाद्गच्छतोऽस्माद्रथान्नोऽस्मान्माअवजीहिपः मापीपतः ॥ खदिरस्य अजिरशिशिरेत्यादिनाकिरच्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तः । वीळित वीळयतेर्ण्यन्तस्यनिष्ठायामिडागमः निष्ठायांसेटीतिणेर्लुक् । वीळयस्व आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वादनिघातः । यामात् याप्रापणेइत्यस्मात्अर्तिस्तुसुहुसृइत्यादिनामन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । जीहिपः ओहाक्त्यागे ण्यन्तस्यलुङिचङिरूपं अकारस्येकारश्छान्दसः॥१९॥

अथविंशी—

अयमस्मान्वनस्पतिर्माचहामाचरीरिषत् ।
स्वस्त्यागृहेभ्यआवसाआविमोचनात् ॥ २० ॥ २२ ॥

अयम् । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च ।
रिरिषत् । स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवऽसै । आ ।
विऽमोचनात् ॥ २०॥२२॥

यजमानआत्मनःश्रेयआशास्ते वनस्पतिः वनस्पतिनिर्मितोयंरथः रथारूढानस्मान्माचहाः मात्याक्षीत् किञ्च मारीरिषत् अस्मान्माविनाशयतु किञ्च आगृहेभ्यः यावद्गृहान्प्राप्नुयामतावदस्मभ्यंस्वस्तिभवतु तथा आवसै पञ्चम्यर्थेचतुर्थी यावद्रथवेगावसानंतावत् आविमोचनात्यावद्रथयोजिताश्वविमोचनंतावत्स्वस्तिभवतु ॥ हाः ओहाक्त्यागे लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनासिचोलुक् पुरुषव्यत्ययः चवायोगेप्रथमेतिननिघातः । रिरिषत् रिषहिंसायामित्यस्यण्यन्तस्यलुङिचङिरूपं द्वितीयत्वान्निघातः। गृहेभ्यः ग्रहेः गेहेकइतिकः पञ्चम्यपाङ्परिभिरितिपञ्चमी। अवसै षोन्तकर्मणि क्विप् चतुर्थ्येकवचनेआतोलोपाभावश्छान्दसः वृद्धिः एकादेशस्वरः ॥ २० ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

इन्द्रोतिभिरित्याद्याश्चतस्रोवसिष्ठद्वेषिण्यः पुराखलुविश्वामित्रशिष्यःसुदानामाराजर्षिरासीत् सचकेनचित्कारणेनवसिष्ठद्वेष्योभूत्। विश्वामित्रस्तुशिष्यस्यरक्षार्थमाभिर्ऋग्भिर्वसिष्ठमशपत इमाअभिशापरूपास्ताऋचोवसिष्ठानशृण्वन्ति ।

तत्राद्यासूक्तेएकविंशी—

इन्द्रोतिभिर्बहुलाभिर्नोअद्ययाच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूरजिन्व ।
योनोद्वेष्टयधरःसस्पदीष्टयमुद्विष्मस्तमुप्राणोजहातु ॥ २१ ॥

इन्द्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यातुऽश्रेष्ठाभिः ।
मघऽवन् । शूर । जिन्व । यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः ।
पदीष्ट । यम् । ऊँ इति । द्विष्मः । तम् । ऊँ इति । प्राणः ।
जहातु ॥ २१ ॥

परस्य शापंकरिष्यन्नादावात्मनोरक्षांकुरुतेप्रथमेनार्धर्चेन—हेशूर शौर्यवन्पराभिभवशक्त हेमघवन्धनवन्निन्द्र अद्यास्मिन्कालेयात् यातयतिर्वधकर्मा यातयतीतियात् सुपां-

सुलुगितिशसोलुक् यातःशत्रून्हिंसतोनोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयाभीरक्षाभिर्जिन्व प्रीणय कीदृशीभिः बहुलाभिर्बह्वीभिःश्रेष्ठाभिःप्रशस्यतराभिः अथ शपति नोऽस्मान्यःशत्रुर्द्वेष्टि अस्मद्विषयामप्रीतिंकरोति सःअधरोनिकृष्टःसन्पदीष्ट पततु वयंच यमुद्विष्मःतमुतंद्वेष्यंप्राणःदेहमध्येवर्तमानःपञ्चवृत्तिर्वायुः जहातु परित्यजतु उशब्दौपूरकौ ॥ २१ ॥

अथद्वाविंशी—

परशुंचिद्वितंपतिशिंबलंचिद्विवृंश्चति ।
उखाचिदिन्द्रयेषन्तीप्रयंस्ताफेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुम् । चित् । वि । तपति । शिम्बलम् । चित् । वि ।
वृश्चति । उखा । चित् । इन्द्र । येषन्ती । प्रऽयंस्ता । फेनम् ।
अस्यति ॥ २२ ॥

हेइन्द्र परशुंचिव् चिच्छब्दउपमार्थः यथापरशुंकुठारंप्राप्यवृक्षोवितपति विशिष्टतापयुक्तोभवति एवंमदीयोद्वेष्टावितपतु शिंबलंचिव् शल्मलीकुसुमंयथाअनायासेनविवृश्चति विच्छिद्यते एवं सद्वेष्टाविवृश्चति विच्छिन्नावयवोभवतु प्रत्यस्ता प्रहतायेषन्तीस्रवन्तीउखाचित्स्थालीव सद्वेष्टामदीयमंत्रसामर्थ्येनप्रहतःसन्फेनमस्यति फेनंमुखादुद्गिरतु ॥ २२ ॥

अथत्रयोविंशी—

नसायंकस्यचिकितेजनासोलोधंनयन्तिपशुमन्यमानाः ।
नावाजिनंवाजिनाहासयन्तिनगर्दभंपुरोअश्वान्नयन्ति ॥ २३ ॥

न । सायंकस्य । चिकिते । जनासः । लोधम् । नयन्ति । पशुं ।
मन्यमानाः । न । अवाजिनम् । वाजिना । हासयन्ति ।
न । गर्दभम् । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुराखलु तपसःक्षयोमाप्रापदितिशापान्निवृत्तंमौनिनंविश्वामित्रंवसिष्ठपुरुषाःबद्ध्वानीतवन्तः तान्प्रतिविश्वामित्रोब्रूते—हेजनासोजनाः सायकस्यावसानकारिणोविश्वामित्रस्यमंत्रगणसामर्थ्यंनचिकिते भवद्भिर्नज्ञायते अतएवलोधंलुब्धंतपसःक्षयोमाभूदितिलोभेनतूष्णींस्थितमृषिंप-

शुमन्यमानाः पशुइतिनिपातः पशुशब्दसमानार्थः पशुवन्मन्यमानाः एतेनयन्ति बद्ध्वास्वकीयं देशंप्रापयन्ति एवंस्वसामर्थ्यंप्रदर्श्यविसदृशोवसिष्ठोमयासहस्पर्धितुंनार्हतीतिधिक्करोति नावाजिनमिति अवाजिनं वाचांइनोवाजिनः सर्वज्ञः तद्विलक्षणंमूर्खजनंवागिनावागीशाः नहासयन्ति हास्यास्पदंनकुर्वन्ति तेनसहनस्पर्धन्तइत्यर्थः तथागर्दभंरासभं अश्वात्पुरः पुरस्तान्ननयन्ति एवमेवविसदृशोवसिष्ठोनमयास्पर्धितुमीष्टइत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथचतुर्विंशी—

इमइंन्द्रभरतस्यपुत्राअंपपित्वंचिकितुर्नप्रंपित्वम् ।
हिन्वन्त्यश्वमरंणंननित्यंज्यावाजंपरिंणयन्त्याजौ ॥ २४ ॥२३॥

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपऽपित्वम् । चिकितुः ।
न । प्रऽपित्वम् । हिन्वन्ति । अश्वम् । अरंणम् । न । नित्यंम् ।
ज्याऽवाजम् । परि । नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥ २३ ॥

हेइन्द्र भरतस्यपुत्राः भरतवंश्याइमेविश्वामित्राअपपित्वमपगमनंवसिष्ठेभ्यःचिकितुर्जानन्ति प्रपित्वंगमनंनजानन्ति शिष्टैःसहतेषांसंगतिर्नास्ति ब्राह्मणाएवतइत्यर्थः अपिच आजौसंग्रामेनित्यंसहजंअरणंन अरिमिववसिष्ठान्प्रत्यश्वंहिन्वन्ति प्रेरयन्ति ततश्चज्यावाजंमौर्वीबलंधनुःपरिणयन्ति वसिष्ठान्हन्तुंशरसंधानेनव्यापयन्ति ॥ २४ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

॥ इतितृतीयेमण्डलेचतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

पञ्चमेनुवाकेनवसूक्तानि तत्रेमंमहइतिद्वाविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तंत्रैष्टुभंवैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्यवाक्पुत्रस्यवाप्रजापतेरार्षं अत्रेयमनुक्रमणिका—इमंमहेद्व्यधिकोक्तगोत्रःप्रजापतिर्हिवैश्वदेवंहेति । अस्मिन्सूक्तेआद्याग्नेयी ततःपरंसप्तर्चोद्यावापृथिव्याः ततःपराद्युदेवताका दशमोद्यावापृथिव्या एकादशीसावित्री ततःपरंसुकृदितित्वाष्ट्री आर्भवोच विद्युद्रथेतिमारुती सारस्वतीच ततःपरंतिस्रोविष्णिवंद्राग्निदेवताकाः स्वदस्वेत्याग्नेयीति एवंवैश्वदेवंसूक्तं सूक्तविनियोगोलैंगिकः । अग्निप्रणयनेराजन्यस्येमंमहइतिप्रतिपत् । पंचम्यांपौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितं—इमंमहेविदथ्यायशूषमिति ।

सूक्तेप्रथमा—

इ॒मं म॒हे वि॑द॒थ्या॑य शू॒षं शश्व॒त्कृत्व॒ ईड्या॑य॒ प्र ज॑भ्रुः ।
शृ॒णोतु॑ नो॒ दम्ये॑भि॒रनी॑कैः शृ॒णोत्व॒ग्निर्दि॒व्यैरज॑स्रः ॥ १ ॥

इ॒मम् । म॒हे । वि॒द॒थ्या॑य । शू॒षम् । शश्व॑त् । कृत्वः॑ । ईड्या॑य । प्र । ज॒भ्रुः॒ । शृ॒णोतु॑ । नः॒ । दम्ये॑भिः । अनी॑कैः । शृ॒णोतु॑ । अ॒ग्निः । दि॒व्यैः । अज॑स्रः ॥ १ ॥

महेमहतेविदथ्यायविदथेयज्ञेमन्थनेननिष्पाद्यमानायईड्यायसर्वैःस्तुत्यायाग्नये शूषंसुखकरमिमं स्तोमंशश्वत्कृत्वः भूयोभूयःप्रजभ्रुः प्रभरन्ति प्रकर्षेणधारयन्ति उच्चारयन्तीत्यर्थः सोग्निर्दम्येभिः परेषांदमनकुशलैर्दमेगृहेविद्यमानैर्वाअनीकैस्तेजोभिर्युक्तःसन् नोऽस्मदीयमिमंस्तोत्रंशृणोतु दिव्यैर्दिविभवैस्तेजोभिरजस्रोनिरन्तरंयुक्तोग्निःइमंस्तोत्रंशृणोतु शश्वत्कृत्वईड्यायप्रजभ्रुःरितिस्वानामेवैनंतच्छ्रैष्ठ्यंगमयतीतिब्राह्मणानुसारेण । महदादिगुणविशिष्टाययजमानायेममग्निंप्रजभ्रुः महरंत्यृत्विजइतिवाव्याख्येयं उत्तरोर्धर्चःसमानएव ॥ विदथ्याय तत्रभवइत्यर्थेभवेछन्दसीतियत् तित्स्वरः । ईड्याय ईडवन्देत्यादिनाउदात्तत्वं । दम्येभिः तत्रसाधुरितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । दिव्यैः दिवमर्हतीत्यर्थेछन्दसिचेतियप्रत्ययः । अजस्रः जसुमोक्षणे नमिकंपीत्यादिनाताच्छीलिकोरप्रत्ययः नञासमासेतस्यस्वरः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

महि॑ म॒हे दि॒वे अ॑र्चा पृथि॒व्यै कामो॑ म इ॒च्छञ्च॑रति प्रजा॒नन् ।
ययो॑र्ह॒ स्तोमे॑ वि॒दथे॑षु दे॒वाः स॑प॒र्यवो॑ मा॒दय॑न्ते॒ सचा॒योः ॥ २ ॥

महि॑ । म॒हे । दि॒वे । अ॒र्च॒ । पृ॒थि॒व्यै । कामः॑ । मे॒ । इ॒च्छन् । च॒र॒ति॒ । प्र॒ऽजा॒नन् । ययोः॑ । ह॒ । स्तोमे॑ । वि॒दथे॑षु । दे॒वाः । स॒प॒र्यवः॑ । मा॒दय॑न्ते । सचा॑ । आ॒योः ॥ २ ॥

१ ऐ० ब्रा० १. २८ ।

हेस्तोतः महेमहत्यैदिवेद्युलोकदेवतायैमहत्यैपृथिव्यैच महत्प्रजानन्प्रकर्षेणदेवतासामर्थ्यं विद्वांस्त्वंस्तोत्रमर्चकुरु मेममकामोमनोरथः सर्वान्भोगानिच्छन्चरति सर्वत्रवर्तते आयोर्मनुष्यस्यविदथेषुयज्ञेषुययोर्द्यावापृथिव्योःस्तोमेस्तोत्रेसपर्यवःपूजाकामादेवाइन्द्राद्याःस्तोतारोवासचामादयन्तेह सहमाद्यंतिखलु । पृथिव्यै उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सपर्यवः सपर्यामिच्छतीत्यर्थेसुपःक्यच् ॥ २ ॥

अथतृतीया–

युवोर्ऋतंरोदसीसत्यमस्तुमहेषुणःसुवितायप्रभूतम् ।
इदंदिवेनमोअग्नेपृथिव्यैसंपर्यामिप्रयसायामिरत्नम् ॥ ३ ॥

युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु ।
नः । सुवितायं । प्र । भूतम् । इदम् । दिवे । नमः । अग्ने ।
पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ३ ॥

हेरोदसी द्यावापृथिव्यौ युवोर्युवयोर्ऋतमानृशंस्यंसत्यंयथार्थमस्तु युवांनोऽस्माकंमहेमहतेसुवितायाभ्युदयाययज्ञसमाप्त्यर्थंसुसुष्ठुप्रभूतंप्रभवतं हेअग्ने दिवेपृथिव्यैच इदंनमोऽस्तु प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नेनसपर्यामि । परिचरामि रत्नमुत्तमंधनंयामि याचे यातिर्याञ्चाकर्मा ईमहइत्यादिषुपठितत्वात् ॥ सु संहितायांसुञइतिषत्वं । नः संहितायांनश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम् । सुविताय इण्गतौ अधिकरणेक्तः शोभनंगम्यतेस्मिन्निति सुवितं उवङादेशश्छान्दसः । भूतं भवतेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिरूपं यद्वा छान्दसेलुङिसिचोगातिस्थेतिसिचोलुक् निघातः । दिवे पृथिव्यै नमःस्वस्तीत्यादिनाचतुर्थी । सपर्यामि कण्ड्वादिःपरिचरणेवर्तते प्रत्ययस्वरः । यामि यातेर्लटिरूपं वाक्यभेदादनिघातः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

उतोहिवांपूर्व्याआविविद्रऋतावरीरोदसीसत्यवाचः ।
नरश्चिद्वांसमिथेशूरसातौववन्दिरेपृथिविवेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो इति । हि । वाम् । पूर्व्याः । आऽविविद्रे । ऋतवरी इत्यृतऽवरी ।
रोदसी इति । सत्यऽवाचः । नरः । चित् । वाम् । समऽइथे ।
शूरऽसातौ । ववन्दिरे । पृथिवि । वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतोअपिच हेऋतावरी ऋतंसत्यंतद्वत्यौ हेरोदसी द्यावापृथिव्यौ पूर्व्याः पूर्वेभवाःपुरातनाःसत्यवाचोमहर्षयः वांयुवाभ्यामाविविद्रे हितंतमपेक्षितमर्थंलेभिरेखलु तथा हेपृथिवि शूरसातौ शूराणांसातिर्लाभोयस्मिन्तस्मिन्समिथे संगमननिमित्तेयुद्धे नरश्चिदद्यतनामनुष्याः वांयुवयोर्माहात्म्यंवेविदानाजानन्तः अतः द्यावापृथिव्यौववन्दिरेस्तुवन्ति ॥ आविविद्रे विदिर्लाभेइत्ययमुभयपदी लिटि इरयोरेइतिरेइत्यादेशः सहसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागादाङासहसमासः । समिथे इणूगतौ समीणइतिथक्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

को॒अ॒द्धावे॑द॒कइ॒हप्रवो॑चद्दे॒वाँअच्छा॑प॒थ्या॒३॒ँकासमे॑ति ।
दद॑श्रएषामव॒मासदां॑सि॒परे॑षु॒यागुह्ये॑षुव्र॒तेषु॑ ॥ ५ ॥ २४ ॥

कः । अ॒द्धा । वे॒द॒ । कः । इ॒ह॒ । प्र । वो॒च॒त् । दे॒वान् । अच्छ॑ । प॒थ्या॑ । का । सम् । ए॒ति॒ । दद॑श्रे । ए॒षा॒म् । अ॒व॒मा । सदां॑सि । परे॑षु । या । गुह्ये॑षु । व्र॒तेषु॑ ॥ ५ ॥ २४ ॥

कोवाअद्धा सत्यभूतंतादृशमर्थंवेददेत्ति कोवा इहास्मिन्प्रज्ञातमर्थंवोचतब्रवीति किंतत्तदुच्यते—देवानच्छाभिलक्ष्य कापथ्या पथिसाधुःसमीचीनःकोमार्गःसमेति सम्यक्प्रामोतीतिकेनमार्गेणदेवतास्तर्पयितव्याइतिइममर्थंनकश्चिज्जानाति नकोपिब्रवीति किंतेदेवाविद्यन्ते बाढमित्याह—एवांदिविस्थितानांनक्षत्ररूपाणांदेवानामवमा अधोमुखानिसदांसिस्थानानिदहश्रेदृश्यन्ते तथापि परेषूत्तमेषुगुह्येषुदुर्ज्ञानेषुव्रतेषुकर्मस्वनुष्ठितेषुच यायानिदिविदेवस्थानानिलक्ष्यन्ते तत्रागन्तुंकोमार्गइतिवेदमन्तरेणनकश्चिज्जानातीत्यभिप्रायः ॥ अद्धा स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेनपठितत्वादन्तोदात्तः । वोचत् ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि लुङि ब्रुवोवचिरितिवच्यादेशः अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यइतिच्लेरङादेशः वचउमित्युमागमः निघातः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथषष्ठी—

क॒विर्नृ॒चक्षा॑अ॒भिषी॑मचष्टऋ॒तस्य॒योना॒विघृ॑ते॒मद॑न्ती ।
नाना॑चक्रा॒ते॒सद॑नं॒यथा॒वेःस॑मा॒नेन॒क्रतु॑ना॒सं॑विदा॒ने ॥ ६ ॥

कविः । नृऽचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट । ऋतस्य । योना ।
विघृते इति विऽघृते । मदन्ती इति । नाना । चक्राते इति । सदनम्
यथा । वेः । समानेन । क्रतुना । संविदाने इति सम्ऽविदाने ॥ ६ ॥

कविःक्रान्तदर्शी नृचक्षाः नृणांद्रष्टासूर्यः सीमेतेद्यावापृथिव्यौअभ्यचष्ट सर्वतःपश्यति ऋतस्ययोनाजलस्यस्थानेऽन्तरिक्षेमदन्तीहृष्यन्त्यौविघृतेघृतमस्याओषधयः जलममुष्याइत्येवंविधरसोपेतेसमानेन समानमेतदुकमुच्चैत्यवचाहभिः । भूमिंपर्जन्याजिन्वन्तिदिवंजिन्वन्त्यग्नयइति । परस्परप्रीणनाख्येनैकेनक्रतुनाकर्मणासंविदाने परस्परमैकमत्यंप्राप्ते ते द्यावापृथिव्यौ नानापृथग्भूतंसदनंस्थानंचक्राते तथाचश्रुतिः—इमौवैलोकौसहास्तांतौव्यैतामिति।तत्रदृष्टान्तः—यथावेःकुलायंनानाभवतितद्वत् ॥ अचष्ट चक्षिङ्व्यक्तायांवाचीत्यस्य लङि स्कोःसंयोगाद्योरितिककारलोपः निघातः । संविदाने विदज्ञानइत्यस्यसमोगमीत्यादिनाआत्मनेपदेशानच् चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

समान्यावियुतेदूरेअन्तेध्रुवेपदेतस्थतुर्जागरूके ।
उतस्वसारायुवतीभवन्तीआदुब्रुवातेमिथुनानिनाम ॥ ७ ॥

समान्या । वियुते इतिविऽयुते । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते । ध्रुवे ।
पदे । तस्थतुः । जागरूके इति । उत । स्वसारा । युवती इति ।
भवन्ती इति । आत् । ऊँ इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि । नाम॥७॥

समान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येनकर्मणा ऐकमत्यंगते वियुते वियुज्यवर्तमानेदूरे अन्ते दूरंतोवसानंययोस्तेदूरेअन्ते अविनाशिन्यौ ते द्यावापृथिव्यौ जागरूके जागरस्य शीलेसत्यौ ध्रुवे अविनाशिनिपदेंतरिक्षेतस्थतुः तिष्ठतः उतापिच युवती नित्यतरुणे स्वसारा भगिन्यौ एकस्मादात्मनोजातेइतिभवंतीतस्थतुरित्यन्वयः आदु अनन्तरं उःपूरणः मिथुनानिद्वन्द्वानिनामउर्वीपृथ्वीबहुलेदूरेअन्तेरोदसीपुरोहितेइत्यादीनिनामानिब्रुवाते ते परस्परंब्रूतः

---

१ ऋ० सं० २. ३. २३. । २ ऐ० ब्रा० ४. २७. ।

कर्मणिकर्तृप्रत्ययः उर्व्यादिभिर्द्वन्द्वनामभिर्द्यावापृथिव्यावुच्येतेइत्यर्थः ॥ समान्या सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः । दूरेअन्ते इणूगतौ दुरीणोलोपश्चेतिरक्प्रत्ययः धातोर्लोपश्च रोरीतिरेफलोपः ढ्रलोपइतिदीर्घः अन्तःशब्दोअमेरसिहसीत्यादिनातन्प्रत्ययान्तः सप्तम्युपमानेबहुव्रीहिः हलदन्तादितिसप्तम्याअलुक् पूर्वपदस्वरः । जागरूके जागृनिद्राक्षयेइत्यस्मात्ताच्छील्येर्थेजागरूकइत्यूकप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । स्वसारा नषट्स्वस्रादिभ्यइतिङीप्प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

विश्वेदेतेजनिमासंविविक्तोमहोदेवान्बिभ्रतीनव्यथेते ।
एजंद्ध्रुवंपत्यतेविश्वमेकंचरत्पतत्रिविषुणंविजातम् ॥ ८ ॥

विश्वा । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । महः ।
देवान् । बिभ्रती इति । न । व्यथेते इति । एजत् । ध्रुवम् । पत्यते ।
विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि । विषुणम् । वि । जातम् ॥ ८ ॥

एतेद्यावापृथिव्यौ विश्वेज्जनिम सर्वाण्यपिभूतजातानिसंविविक्तः अवकाशप्रदानेनसंविभज्यकुरुतः किंच महोमहतोदेवानिन्द्रसूर्यादीन्सरित्समुद्रपर्वतादींश्चबिभ्रती बिभ्राणे अपि नव्यथेते नखिद्येते किंच एजज्जङ्गमात्मकं ध्रुवंस्थावरात्मकंच विश्वंजगदेकंस्थानंपृथिवीमेवपत्यतेऽभिगच्छति तथा चरच्चंचलंपशुजातं पतत्रिपक्षिजातंच विषुणंविष्वक्नानारूपं अनयोर्मध्येवितिष्ठते उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः विचिर्पृथग्भावे जुहोत्यादिः निघातः । बिभ्रती डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्यशतरि नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्तस्वरः । एजत् एजृकंपने शतरिरूपम् । पत्यते पदगतौ दिवादिरात्मनेपदी दकारस्यतकारःव्यत्ययेननिघातः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

सनापुराणमध्येम्यारान्महःपितुर्जनितुर्जामितन्नः ।
देवासोयत्रपनितारएवैरुरौपथिव्युंनेतस्थुरन्तः ॥ ९ ॥

कविः । नृऽचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट । ऋतस्य । योना ।
विघृते इति विऽघृते । मदन्ती इति । नाना । चक्राते इति । सदनम्
यथा । वेः । समानेन । क्रतुना । संविदाने इति सम्ऽविदाने ॥ ६ ॥

कविःक्रान्तदर्शी नृचक्षाः नृणांद्रष्टासूर्यः सीमेतेद्यावापृथिव्यौअभ्यचष्ट सर्वतःपश्यति ऋतस्ययोनाजलस्यस्थानेऽन्तरिक्षेमदन्तीहृष्यन्त्यौविघृतेघृतमस्याओषधयः जलममुष्याइत्येवंविधरसोपेतेसमानेन समानमेतदुकमुच्चैत्यवचाहभिः । भूमिंपर्जन्याजिन्वन्तिदिवंजिन्वन्त्यग्नयंइति । परस्परप्रीणनाख्येनैकेनक्रतुनाकर्मणासंविदाने परस्परमैकमत्यंप्राप्ते ते द्यावापृथिव्यौ नानापृथग्भूतंसदनंस्थानंचक्राते तथाचश्रुतिः—इमौवैलोकौसहास्तांतौव्यैतामिति।तत्रदृष्टान्तः—यथावेःकुलायंनानाभवतितद्वत् ॥ अचष्ट चक्षिङ्व्यक्तायांवाचीत्यस्य लङि स्कोःसंयोगाद्योरितिककारलोपः निघातः । संविदाने विदज्ञानइत्यस्यसमोगमीत्यादिनाआत्मनेपदेशानच् चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

समान्याविर्युतेदूरेअन्तेध्रुवेपदेतस्थतुर्जागरूके ।
उतस्वसारायुवतीभवन्तीआदुंब्रुवातेमिथुनानिनाम ॥ ७ ॥

समान्या । वियुते इतिविऽयुते । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते । ध्रुवे ।
पदे । तस्थतुः । जागरूके इति । उत । स्वसारा । युवती इति ।
भवन्ती इति । आत् । ऊँ इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि । नाम ॥ ७ ॥

समान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येनकर्मणा ऐकमत्यंगते वियुते वियुज्यवर्तमानेदूरे अन्ते दूरेंतोवसानंययोस्तेदूरेअन्ते अविनाशिन्यौ ते द्यावापृथिव्यौ जागरूके जागरस्य शीलेसत्यौ ध्रुवे अविनाशिनिपदेंतरिक्षेतस्थतुः तिष्ठतः उतापिच युवती नित्यतरुणे स्वसारा भगिन्यौ एकस्मादात्मनोजातेइतिभवंतीतस्थतुरित्यन्वयः आदु अनन्तरं उःपूरणः मिथुनानिद्वन्द्वानिनामउर्वीपृथ्वीबहुलेदूरेअन्तेरोदसीपुरोहितेइत्यादीनिनामानिब्रुवाते ते परस्परंब्रूतः

१ ऋ० सं० २. ३. २३. । २ ऐ० ब्रा० ४. २७. ।

कर्मणिकर्तृप्रत्ययः उर्व्यादिभिर्द्वन्द्वनामभिर्द्यावापृथिव्यावुच्येतेइत्यर्थः ॥ समान्या सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः । दूरेअन्ते इणूगतौ दुरीणोलोपश्चेतिरक्प्रत्ययः धातोर्लोपश्च रोरीतिरेफलोपः ढ्रलोपइतिदीर्घः अन्तःशब्दोअमेरसिहसीत्यादिनातन्प्रत्ययान्तः सप्तम्युपमानेबहुव्रीहिः हलदन्तादितिसप्तम्याअलुक् पूर्वपदस्वरः । जागरूके जागृनिद्राक्षयेइत्यस्मात्ताच्छील्येर्थेजागरूकइत्यूकप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । स्वसारा नषट्स्वस्रादिभ्यइतिङीप्प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

विश्वेदेतेजनिमासंविविक्तोमहोदेवान्बिभ्रतीनव्यथेते ।
एजद्ध्रुवंपत्यतेविश्वमेकंचरत्पतत्रिविषुणंविजातम् ॥ ८ ॥

विश्वा । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । महः ।
देवान् । बिभ्रती इति । न । व्यथेते इति । एजत् । ध्रुवम् । पत्यते ।
विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि । विषुणम् । वि । जातम् ॥ ८ ॥

एतेद्यावापृथिव्यौ विश्वेज्जनिम सर्वाण्यपिभूतजातानिसंविविक्तः अवकाशप्रदानेनसंविभज्यकुरुतः किंच महोमहतोदेवानिन्द्रसूर्यादीन्सरित्समुद्रपर्वतादींश्चबिभ्रती बिभ्राणे अपि नव्यथेते नखिद्येते किंच एजज्जङ्गमात्मकं ध्रुवंस्थावरात्मकंच विश्वंजगदेकंस्थानंपृथिवीमेवपत्यतेऽभिगच्छति तथा चरच्चंचलंपशुजातं पतत्रिपक्षिजातंच विषुणंविष्वक्नानारूपं अनयोर्मध्येवितिष्ठते उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः विचिर्पृथग्भावे जुहोत्यादिः निघातः । बिभ्रती डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्यशतरि नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्तस्वरः । एजत् एजृकंपने शतरिरूपम् । पत्यते पदगतौ दिवादिरात्मनेपदी दकारस्यतकारःव्यत्ययेननिघातः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

सनापुराणमध्येम्यारान्महःपितुर्जनितुर्जामितन्नः ।
देवासोयत्रपनितारएवैरुरौपथिव्युनेतस्थुरन्तः ॥ ९ ॥

सना॑ । पु॒रा॒णम् । अधि॑ । ए॒मि॒ । आ॒रात् । म॒हः । पि॒तुः ।
ज॒नि॒तुः । जा॒मि । तत् । न॒ः । दे॒वास॑ः । यत्र॑ । प॒नि॒तार॑ः । एवैः॑ ।
उ॒रौ । प॒थि । वि॒ऽउ॑ते । त॒स्थुः । अ॒न्तरिति॑ ॥ ९ ॥

हेद्यौः महोमहत्याःपितुःसर्वस्यपालयित्र्याः जनितुर्जनयित्र्याः तव सना सनातनं पुराणंपूर्वक्रमागतंनोऽस्माकंयदेतज्जामित्वं सर्वमेकस्माज्जातमितिद्यौर्भगिनीभवति तादृशं भगिनीत्वं तदारादधुना अध्येमि स्मरामि दिवःपितृत्वेजनयितृत्वेचमन्त्रवर्णः — द्यौर्मेपिताजनितानाभिरत्रेति । यत्रयस्यांदिव्यन्तर्मध्ये उरौविस्तीर्णेव्युते विविक्ते प-थि नभसि पनितारस्त्वांस्तुवन्तोदेवासोदेवाः एवैर्गमनसाधनैःस्वैःस्वैर्वाहनैःसहिताःसन्तस्त-स्थुः तत्रस्थितादेवामदीयंस्तोत्रंश्रृणवन्त्वितिभावः ॥ पुराणं पुराशब्दात्शैषिकार्थे सायंचि-रमितिटयुप्रत्ययः पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेष्वितिनिपातनात्तुडभावः निपातनादेवान्तोदात्तत्वम् । एमि इक्स्मरणे अदादिः लटिरूपं निघातः । व्युते व्येञ्तंतुसंताने कर्मणिक्तः यजादित्वा-त्संप्रसारणं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरः । तस्थुः तिष्ठतेर्लिटिरूपं यत्रयोगादनिघातः॥९॥

अथदशमी—

इ॒मंस्तोम॑ंरोद॒सी॒प्रब्र॑वीम्यृदू॒दरा॑ःश‍ृणवन्नग्निजि॒ह्वाः ।
मि॒त्रःस॒म्राजो॒वरु॑णो॒युवा॑नआदि॒त्यास॑ःक॒वय॑ःपप्रथा॒नाः ॥१०॥२५॥

इ॒मम् । स्तोम॑म् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । प्र । ब्र॒वी॒मि॒ । ऋ॒दू॒दरा॑ः ।
श्रृ॒ण॒व॒न् । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः । मि॒त्रः । स॒म्ऽराज॑ः । वरु॑णः ।
युवा॑नः । आ॒दि॒त्यास॑ः । क॒वय॑ः । प॒प्र॒था॒नाः ॥ १० ॥ २५ ॥

हेरोदसी द्यावापृथिव्यौ इमंयुष्मदीयंस्तोमंस्तोत्रंप्रब्रवीमि प्रकर्षेणवदामि ऋदूदराः ऋ-दुमृदुउदरंयेषांतेऋदूदराः यद्वा मृदुरुदरेसोमोयेषांतेऋदूदराः अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वास्थानीयो-येषांतेतथोक्ताः सम्राजः सम्यग्दीप्यमानाः युवानोनित्यतरुणाः यद्वा यजमानानभिमत-फलैर्मिश्रीकुर्वन्तः कवयःक्रान्तदर्शिनः पप्रथानाःस्वानिस्वानिकर्माणिप्रथयन्तोमित्रादयोदेवाः

---

१ ऋ. सं. २. ३. २०. ।

शृणवन् तदिदंस्तोत्रंशृणवन्तु ॥ शृणवन् श्रुश्रवणेइत्यस्यलेट्यडागमः । अग्निजिह्वाः त्रिचक्रादित्वादन्तोदात्तत्वम् । पप्रथानाः प्रथप्रख्यानेइत्यस्यकानचिरूपं चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ १० ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५॥

अथैकादशी—

हिरण्यपाणिःसविता सुजिह्वस्त्रिरादिवोविदथेपत्यमानः ।
देवेषुचसवितःश्लोकमश्रेरादस्मभ्यमासुवसर्वतातिम् ॥ ११ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । सुऽजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः ।
विदथे । पत्यमानः । देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकम् ।
अश्रेः । आत् । अस्मभ्यम् । आ । सुव । सर्वऽतातिम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः दानार्थंहिरण्यंपाणौहस्तेयस्यसतथोक्तः यद्वा देवकर्तृकयागेसवितुर्ऋत्विग्भूतस्यहस्तेप्राशित्रंभक्षणार्थं अध्वर्यवोददुः तत्प्राशित्रंतस्यहस्तौचिच्छेद ततोऽध्वर्यवोहिरण्मयौहस्तौकृत्वासंदधुः ततोयंहिरण्यपाणिः तथाचकौषीतकं—सवित्रेप्राशित्रंप्रतिजहुस्तत्तस्यपाणीप्रचिच्छेदतस्मैहिरण्मयौप्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति । सुजिह्वः शोभनवाक् सविता विदथेयज्ञे त्रि त्रिषुसवनेषुदिवोनभसःसकाशादापत्यमानःआगच्छन्भवतीतिशेषः परोर्धर्चःप्रत्यक्षः हेसवितःत्वंदेवेषुस्तोतृषुविद्यमानंचश्लोकं श्लोक्यतेऽनेनेतिश्लोकःस्तोत्रं तदश्रेः प्रामुहिच आदनन्तरं सर्वतातिंसर्वमपेक्षितंफलमस्मभ्यमासुव प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः हिरण्यशब्दंयास्कोबहुधानिर्वक्ति—हिरण्यंकस्माद्ध्रियतआयम्यमानमितिवाह्रियतेजनाज्जनमित्यादिना । पाणिशब्दंचबहुधानिर्विवेच—पाणिःपणायतेःपूजाकर्मणइति ।हर्यगतिकान्त्योः हर्यतेः कन्यन्हिरचेतिकन्यन् हिरइत्ययमादेशोधातोः नित्त्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । पत्यमानः पदगतौ दिवादिरात्मनेपदी दकारस्यतकारश्छान्दसः । अश्रेः श्रिञ्सेवायामित्यस्यलङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् चवायोगेप्रथमेतिननिघातः । सुव षूप्रेरणे तुदादिः । सर्वतातिं सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थिकोलित्स्वरः ॥ ११ ॥

---

१ नि० २. १०. ।   २ नि० २. २६. ।

अथद्वादशी—

सुकृत्सुपाणिःस्ववाँऋतावादेवस्त्वष्टावसेतानिनोधात् ।
पूषण्वन्तऋभवोमादयध्वमूर्ध्वग्रावाणोअध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुऽकृत् । सुऽपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । त्वष्टा ।
अवसे । तानि । नः । धात् । पूषण्ऽवन्तः । ऋभवः ।
मादयध्वम् । ऊर्ध्वऽग्रावाणः । अध्वरम् । अतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत् सुष्ठुजगतःकर्ता सुपाणिःकल्याणपाणिः स्ववान्धनवान् ऋतावासत्यसंकल्पः त्वष्टादेवः तानियान्यस्माकमपेक्षितानि अवसेरक्षणायनोऽस्मभ्यंधात् ददातु ऋभवः उरुभान्तीत्यृभवः हेऋभवः पूषण्वन्तः पूष्णासहितायूयंमादयध्वं अस्मान्धनप्रदानेनहृष्टान्कुरुत ऊर्ध्वग्रावाणः सोमाभिषवार्थमुद्यतग्रावाणःसन्तःऋत्विजइममस्मदीयमध्वरमतष्टाकुर्वन् ॥ अतष्ट तक्षूत्वक्षूतनूकरणे ऊदित्त्वादत्रेडभावः झलोझलीतिसिलोपः स्कोःसंयोगाद्योरितिककारलोपः बहुवचनस्यैकवचनंछान्दसम् ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

विद्युद्रथामरुतऋष्टिमन्तोदिवोमर्याऋतजाताअयासः ।
सरस्वतीशृणवन्यज्ञियासोधातारयिंसहवीरंतुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्ऽरथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । दिवः । मर्याः ।
ऋतऽजाताः । अयासः । सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियासः ।
धात । रयिम् । सहऽवीरम् । तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युद्रथाः विद्योतमानरथोपेताः ऋष्टिमन्तोदीप्तिमन्तः ऋष्टिरायुधविशेषः तद्वन्तोवा दिवोद्योतमानाः द्योतमानस्यरुद्रस्यपुत्रावामर्याः शत्रूणांमारयितारः मनुष्येभ्योहितावा ऋतजाताः उदकाद्यज्ञाद्वाप्रादुर्भूताः यद्वा ऋतमुदकंजातंयेभ्यः तेऋतजाताः अयासः सततगमनशीलाः यज्ञियासः यज्ञार्हामरुतः सरस्वती गद्यपद्यरूपेणप्रसरणमस्यास्तीतिसरस्वती वाग्देवताच एतेसर्वेदेवामदीयमिमंस्तोमंशृणवन् शृण्वन्तु तुरासः अस्माकंफलप्रदानेत्वरणयुक्ताः

हेमरुतः सहवीरं पुत्रसहितंरयिंधनंधात अस्मभ्यंधत्त ॥ धात दधातेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः पादादित्वादनिघातः तपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ।तुरासः तुरत्वरणे इगुपधलक्षणःकः आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

विष्णुंस्तोमासःपुरुदस्ममर्काभगंस्येवकारिणोयामंनिग्मन् ।
उरुक्रमःकंकुहोयस्यंपूर्वीर्नमंर्धन्तियुवतयोजनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुम् । स्तोमासः । पुरुऽदस्मम् । अर्काः । भगस्यऽइव ।
कारिणः । यामनि । ग्मन् । उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य ।
पूर्वीः । न । मर्धन्ति । युवतयः । जनित्रीः ॥ १४ ॥

स्तोमासःस्तूयन्तेएभिरितिस्तोमाःस्तोत्राणि अर्काअर्चनीयानिशस्त्राणिचभगस्येवधनस्यकारिणः कर्तॄणीवस्थितानितानियामनिसन्ततंप्रतायमानेऽस्मिन्यज्ञे पुरुदस्मं बहुकर्माणं यद्वा बहून्दस्यतिउपक्षपयतीतिपुरुदस्मा तं विष्णुं देवं ग्मन गच्छन्तु पूर्वीःबह्व्यः जनित्रीः सर्वस्यजनयित्र्यः युवतयः परस्परमसंकीर्णाःककुहः कंस्कुभ्नन्तिविस्तारयन्तिककुभोदिशः यद्वा ककुबुच्छ्रयार्थः उच्छ्रिताइवहिदिशोवृक्षाग्रेषूपलभ्यमानास्तिष्ठन्ति एतादिशोयस्यविष्णोराज्ञां नमर्धन्ति नाहिंसन्तिसविष्णुरुरुक्रमः उरुर्महाक्रमः पादविक्षेपोयस्यसः त्रिविक्रमावतारे एकैनैवपादेनसर्वंजगदाक्रम्यातिष्ठत ॥ ग्मन् गमेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् । ककुभः पृषोदरादित्वाद्रूपस्वरसिद्धिः ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी–

इन्द्रोविश्वैर्वीर्यैः३ःपत्यमानउभेआपंप्रौरोदंसीमहित्वा ।
पुरन्दरोवृत्रहाधृष्णुषेणःसंगृभ्यानआभराभूरिपश्वः ॥१५॥२६॥

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पप्रौ ।
रोदसी इति । महिऽत्वा । पुरम्ऽदरः । वृत्रऽहा । धृष्णुऽसेनः ।
सम्ऽगृभ्य । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥ २६ ॥

विश्वैः सर्वैर्वीर्यैः सामर्थ्यैः पत्यमानः प्राप्यमाणः सइन्द्रः उभेरोदसीद्यावापृथिव्यौमहित्वा स्वकीयेनमहिम्नाआपप्रौ पूरयामास शेषः प्रत्यक्षकृतः पुरंदरः शत्रुपुरांदारयिता वृत्रहा वृत्रस्यहन्ता धृष्णुषेणः पराभिभवनशीलसेनोपेतः समरुद्गणइत्यर्थः सत्वंपश्वः पशूनसंगृभ्यसंगृह्य नोऽस्मभ्यंभूरिप्रभूतंयथाभवतितथा आभर देहि यद्वा पश्वः पशोर्भूरिबहुत्वंबहून्पशूंश्चयच्छेति ॥ पुरंदरः दृविदारणेइत्यस्यपुरशब्देउपपदेपूःसर्वयोर्दारिसहोरितिखच्प्रत्ययः वाचंयमपुरंदरौचेतिनिपातनात्पूर्वपदस्यअमागमः चित्त्वादन्तोदात्तः । धृष्णुषेणः पूर्वपदादितिसंहितायांषत्वं यदाषत्वं तदा रषाभ्यामितिणत्वम् । संगृभ्य ग्रहेर्ल्यपि स्थानिवद्भावात्संप्रसारणं हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वं लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पश्वः पशुशब्दात्शसः जसादिषुछन्दसिवावचनमितिसवर्णदीर्घाभावः ॥ १५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथषोडशी–

नासत्यामेपितरांबन्धुपृच्छांसजात्यमश्विनोश्चारुनाम ।
युवंहिस्थोरयिदौनोरयीणांदात्रंरक्षेथेअकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरा । बन्धुऽपृच्छा । सऽजात्यम् । अश्विनोः ।
चारु । नाम । युवम् । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणाम् ।
दात्रम् । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हेनासत्यावश्विनौ बन्धुपृच्छा हविःप्रदातृत्वेनबन्धूनस्मानपेक्षितमर्थंपृच्छतइतिबन्धूनांप्रष्टारोयुवांमेपितरौपालयितारौभवतम् युवयोरश्विनोःसजात्यं सजातेभवंसंगतं चारुनामकमनीयंखलु हेअश्विनौ युवंयुवांनोस्मभ्यंरयीणांधनानांमध्येरयिदौ उत्तमस्यधनस्यदातारौस्थोहि भवथःखलु किंचअदब्धाकेनाप्यतिरस्कृतौयुवांदात्रंहविषांदातारंमांअकवैरकुत्सितैःशोभनैःकर्मभिःरक्षेथे पालयतम् ॥ नासत्या नभ्राण्नपादित्यादिनानिपातनान्नञःप्रकृतिभावः । बन्धुपृच्छा पृच्छेःक्विप् सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः । सजात्यं सजातेभवं भवेछन्दसीतियत् तित्स्वरितः । स्थः अस्तेर्लेटिरूपं हियोगादनिघातः ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी—

महत्तद्वःकवयश्चारुनामयद्धदेवाभवथविश्वइन्द्रे ।
सखऋभुभिःपुरुहूतप्रियेभिरिमांधियंसातयेतक्षतानः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः ।
भवथ । विश्वे । इन्द्रे । सखा । ऋभुऽभिः । पुरुऽहूत । प्रियेभिः ।
इमाम् । धियम् । सातये । तक्षत । नः ॥ १७ ॥

हेकवयोमेधाविनोहेदेवाः वोयुष्माकंतत्तादृशंमहत्प्रभूतंनामकर्मनमनंवा चारुमनोहरंखलु यद्येनकर्मणाविश्वेसर्वेयूयंइन्द्रे इन्द्रोपलक्षितेलोकेदेवाभवथह देवत्वंप्राप्नुथखलु हेपुरुहूत बहुभिराहूत हेइन्द्र त्वं प्रियेभिःप्रियतमैः ऋभुभिः ऋतेनभवन्तिऋतेनभान्तीतिवा ऋभुभिर्देवैःसखासि इन्द्रसहिताऋभवोयूयं इमामस्मदीयांधियंस्तुतिंनोऽस्माकंसातयेधनादिलाभार्थंतक्षत स्वीकुरुत ॥ यत् सुपांसुलुगित्यादिनासुपोलुक् । भवथ भवतेर्लटिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । सखऋभुभिरित्यस्यसंहितायांऋत्यकइतिप्रकृतिभावोह्रस्वत्वंच ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी—

अर्यमाणोअदितिर्यज्ञियासोदब्धानिवरुणस्यव्रतानि ।
युयोतनोअनपत्यानिगन्तोःप्रजावान्नःपशुमाँअस्तुगातुः ॥ १८ ॥

अर्यमा । नः । अदितिः । यज्ञियासः । अदब्धानि । वरुणस्य ।
व्रतानि । युयोत । नः । अनपत्यानि । गन्तोः । प्रजाऽवान् । नः ।
पशुऽमान् । अस्तु । गातुः ॥ १८ ॥

अर्यमा ऋच्छतिसर्वदागच्छतीत्यर्यमासूर्यः अदितिर्देवमाता यज्ञियासोयज्ञार्हादेवायस्य वरुणस्यव्रतानिकर्माणि अदब्धान्यहिंसितानिभवन्तिसवरुणः तेचार्यमादयोदेवानोऽस्मात्रक्षन्त्वितिशेषः तेयूयंनोऽस्माकंअनपत्यानि अपत्यानांपुत्राणांअहितानिकर्माणि यद्वा पतनकारणंनभवतीत्यपत्यं तदन्यान्यनपत्यानि पतनकारणानिकर्माणिगन्तोः सन्मार्गाद्युयोत पृथक्कुरुत यथा तान्यहितानिकर्माणिनस्पृशन्तितथाकुरुतेत्यर्थः अथ गातुः गायन्तिस्तुवन्ती-

न्द्रादीनत्रेतिगातुर्गृहं नोऽस्मदीयंगृहंपशुमान्पश्वादियुक्तंप्रजावानपत्योपेतमस्तु ॥ अर्यमा ऋगतौ श्वन्नुक्षन्प्लीहन्क्लेदन्नित्यादिनानिपातनाद्रूपसिद्धिः । अदितिः दीङ्क्षयेइत्यस्यकर्तरिक्तिच् नञ्समासः अदितिरदीनेतियास्कः । छान्दसंह्रस्वत्वं नञःस्वरः । युयोत यौतेरमिश्रीभावकर्मणोलोटिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः तप्तनबितितप्रत्ययस्यतबादेशः । गन्तोः गम्लृगतौ सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यइतितुन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । गातुः गापाहिभ्यश्चेतितुप्रत्ययः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी–

देवानांदूतःपुरुधप्रसूतोनागान्नोवोचतुसर्वताता ।
शृणोतुनःपृथिवीद्यौरुतापःसूर्योनक्षत्रैरुर्वन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

देवानाम् । दूतः । पुरुध । प्रऽसूतः । अनागान् । नः । वोचतु ।
सर्वऽताता । शृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः ।
सूर्यः । नक्षत्रैः । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

पुरुध पुरुषुबहुषुदेशेषुप्रसूतः अग्निहोत्रार्थंविहितः यद्वा पुरुभिर्यजमानैःप्रसूतः यष्टव्यदेवानाह्वानार्थंमेरितोदेवानांदूतः तथाचतैत्तिरीयकम्–अग्निर्देवानांदूतआसीदिति । तादृशोऽग्निकर्मकर्तृसाधनवैगुण्येनसापराधान्नोऽस्मान्ननागानस्नागसः सर्वताता सर्वत्रवोचतुब्रवीतु किंच पृथिवीद्यौश्च उतापिचापःसूर्यश्च नक्षत्रैरुरुविस्तीर्णमन्तरिक्षंच एतेसर्वेदेवानोऽस्मदीयांस्तुतिं शृणोतु शृण्वन्तु प्रत्येकविवक्षयैकवचनं ॥ प्रसूतः षूप्रेरणे कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरः । अनागान् शसि सकारलोपश्छान्दसः सवर्णदीर्घेकृतेतस्माच्छसोनइतिनत्वम् । वोचतु वचपरिभाषणे व्यत्ययोबहुलमितिशपोऽङादेशः वचउम् गुणः निघातः । नक्षत्रैः नक्षगतौ अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽत्रन्नित्यत्रन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः यद्वा नक्षरतिनक्षीयतइतिवानक्षत्रं नभ्राण्नपादितिनञःप्रकृतिभावः नञ्स्वरः ॥ १९ ॥

अथविंशी–

शृण्वन्तुनोवृषणःपर्वतासोध्रुवक्षेमासइळयामदन्तः ।
आदित्यैर्नोअदितिःशृणोतुयच्छन्तुनोमरुतःशर्मभद्रम् ॥ २० ॥

---

१ नि०४. २२. ।

शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । इळया ।
मदन्तः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः ।
मरुतः । शर्म । भद्रम् ॥ २० ॥

वृषणः अभिमतफलसेचकामरुतः पर्वतासः पृणन्तिपूरयन्तिअर्थिनांकामानितिपर्वता-ग्रावाभिमानिनोदेवाः ध्रुवक्षेमासः निश्चलस्थानाः इळयाहविर्लक्षणान्नेनमदन्तोमाद्यन्तःसन्तः नोऽस्मदीयांस्तुतिंशृण्वन्तु किंच आदित्यैरपत्यभूतैरादित्यैरुपेतादितिर्नोऽस्मदीयांस्तुतिंशृणोतु मरुतश्चनोऽस्मभ्यंभद्रंकल्याणकरंशर्म सुखं यच्छन्तुददतु ॥ आदित्यैः अदितेरपत्यानीत्यर्थे दित्यदित्येतिण्यः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः सुपासहैकादेशेकृते एकादेशउदात्तः ॥ २० ॥

प्रवत्स्यन्यजमानः सदासुगइत्यृचंजपन्गच्छेत् सूत्रितश्च—सदासुगःपितुमाँअस्तुपन्थाइतिपन्थानमवरुह्येति ।

सूक्तेएकविंशी—

सदासुगःपितुमाँअस्तुपन्थामध्वादेवाओषधीःसंपिपृक्त ।
भगोमेअग्नेसख्येनमृध्याउद्रायोअश्यांसदनंपुरुक्षोः ॥ २१ ॥

सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पन्थाः । मध्वा । देवाः ।
ओषधीः । सम् । पिपृक्त । भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न ।
मृध्याः । उत् । रायः । अश्याम् । सदनम् । पुरुऽक्षोः ॥ २१ ॥

हेअग्ने अस्माकंपन्थामार्गः सदा सर्वदा सुगःसुखेनगन्तुंशक्यः पितुमानन्नवांश्चास्तु हेदेवाःमध्वामाधुर्योपेतेन उदकेनओषधीःसंपिपृक्त संपर्चयत सेचयतेत्यर्थः हेअग्ने त्वयासख्येसंजातेसति मेममभगोधनंनमृध्याः नविनश्यतु किञ्च रायोधनस्य पुरुक्षोःबह्वन्नस्यच सदनंस्थानमुदश्यांप्राप्नुयाम् ॥ सदा स्वरादिष्वाद्युदात्तत्वेनपाठादाद्युदात्तः । पिपृक्त पृचीसंपर्के लोटिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । मृध्याः मृधिर्हिंसार्थः लिङि तिङांतिङोभवन्तीतितिपःसिप् ॥ २१ ॥

पशौपुरोडाशस्विष्टकृतःस्वदस्वहव्येतियाज्या सूत्रितश्च—स्वदस्वहव्यासमिषोदिदीहीतिपुरोडाशस्विष्टकृतइति ।

सूक्तेद्वाविंशी—

स्वदस्वहव्यासमिषोदिदीह्यस्मद्र्यक्संमिमीहिश्रवांसि ।
विश्वाँअग्नेपृत्सुताञ्जेषिशत्रूनहाविश्वासुमनादीदिहीनः ॥२२॥२७॥

स्वदस्व । हव्या । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्र्यक् । सम् ।
मिमीहि । श्रवांसि । विश्वान् । अग्ने । पृत्ऽसु । तान् । जेषि ।
शत्रून् । अहा । विश्वा । सुऽमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥ २७ ॥

हेअग्ने हव्या हवनयोग्यानिहवींषिस्वदस्व स्वादय अस्माकमिषोन्नानिसंदिदीहि सम्यक्प्रकाशय दीपितानितानिश्रवांस्यन्नानि अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखानिसंमिमीहि संमानय कुर्वित्यर्थः ततः पृत्सुसंग्रामेषु तान्बाधकान्विश्वान्सर्वान्शत्रून्जेषिजय अथ सुमनाः शोभनमनस्कःसन्नोऽस्माकंविश्वाहासर्वाण्यहानिदीदिहि अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानिप्रकाशय ॥ स्वदस्व स्वदआस्वादने लोटिरूपं थासोलसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः । दिदीहि दिवुक्रीडादावित्यस्यलोटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः परत्वाद्धलिचेतिदीर्घेकृते पश्चाद्वलिलोपः निघातः । अस्मद्र्यक् अस्मानञ्चतीत्यञ्चतेःक्विप् विष्वग्देवयोश्चटेरितियणःस्वरितत्वम् । मिमीहि माङ्मानेशब्देच जुहोत्यादिः तस्य लोटि व्यत्ययेनपरस्मैपदं निघातः । सुमनाः सोर्मनसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दीदिहि दिवेर्यङ्लुकि लोटि तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घः वलिलोपः ॥ २२ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

उषसःपूर्वाइतिद्वाविंशत्यृचंद्वितीयंसूक्तंत्रैष्टुभं उषसइत्यनुक्रमणिका प्रजापतेरार्षंवैश्वदेवं प्रजापतिर्हिवैश्वदेवंहेतिपूर्वसूक्तेहिहशब्दप्रयोगात् सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः । अत्राद्योषस्या ततःपरंनवर्चोग्न्यादिदेवताः ततःपराहोरात्रिदेवताका ततश्चतस्रोरोदस्यः पञ्चदशीद्युनिशोर्वा षोडशीदिग्देवताका ततःषडृचः वर्षतःइन्द्रस्यकेचिदग्नेस्त्वष्टुश्चेतिमन्यन्ते ।

तत्रप्रथमा—

उषसःपूर्वाअधयद्व्यूषुर्महद्विजज्ञेअक्षरंपदेगोः ।
व्रतादेवानामुपनुप्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे ।
अक्षरम् । पदे । गोः । व्रता । देवानाम् । उप । नु । प्रऽभूषन् ।
महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १ ॥

पूर्वाउदयकालात्प्राचीनाउषसोयद्यदाव्यूषुः व्युच्छन्ति अध तदानीं अक्षरं नक्षरतीत्यक्षरं अविनाश्यादित्याख्यंमहत्प्रभूतंज्योतिर्गौरुदकस्यपदेस्थानेसमुद्रेनभसिवाविजज्ञे उत्पद्यतेअथोदितेसूर्ये प्रभूषन्नग्निहोत्रादिकर्मसुप्रभवितुमिच्छन्यजमानः व्रताकर्माणिदेवानांनुक्षिप्रं उपसमीपंतिष्ठति योग्यक्रियाध्याहारः तदिदंदेवानामेकंमुख्यंअसुरत्वमस्यतिक्षिपतिसर्वानित्यसुरः प्रबलः तस्यभावोसुरत्वंप्राबल्यं महदैश्वर्यं ॥ व्यूषुः उषप्लुषदाहेइत्यस्यविपूर्वस्य लिट्युसिरूपं सहेतियोगविभागात्समासः यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रभूषन् भवतेःसनि द्विर्वचनस्यछन्दसिविकल्पितत्वादत्रद्विर्वचनाभावः तदन्ताच्छतरिरूपं प्रादिसमासः शतुर्लसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

मोषूणोअत्रजुहुरन्तदेवामापूर्वेअग्नेपितरःपदज्ञाः।
पुराण्योःसद्मनोःकेतुरन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरन्त । देवाः । मा । पूर्वे ।
अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः । पुराण्योः । सद्मनोः । केतुः ।
अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २ ॥

हेअग्ने अद्यास्मिन्कालेदेवाः नोऽस्मान्सुसुष्ठुमोजुहुरन्त माहिंस्युः तथा पदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठायदेवपदमनुभवन्तः पूर्वेपुरातनाःपितरः माहिंसिषुः यस्मात्केतुर्यज्ञानांप्रज्ञापकःसूर्यः पुराण्योः पुरातनयोःसद्मनोःसीदन्त्यनयोर्देवमनुष्याइतिसद्मनीरोदसी तयोरन्तर्मध्ये उदेति तस्मादत्रमाहिंसन्त्वित्यर्थः महद्देवानामित्यादिपूर्ववत् ॥ जुहुरन्त ह्वृसंवरणे लुङि जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलंछन्दसीत्युत्वं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाददादेशाभावे अन्तादेशः॥२॥

अथतृतीया—

विमेपुरुत्रापतयन्तिकामाःशम्यच्छादीद्येपूर्व्याणि ।
समिद्धेअग्नावृतमिद्वदेममहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुऽत्रा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छ ।
दीद्ये । पूर्व्याणि । सम्ऽइद्धे । अग्नौ । ऋतम् । इत् । वदेम ।
महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ३ ॥

हेअग्ने मे मम पुरुत्रा बहवःकामाअभिलाषाः विपतयन्ति विविधंगच्छन्ति शमिअग्निष्टोमादिलक्षणंकर्माच्छाभिलक्ष्यअहं पूर्व्याणिपुरातनानिस्तोत्राणितदर्थंदीद्ये दीपयामि पश्चाद्यज्ञार्थमग्नौसमिद्धेदीप्यमानेसति ऋतमित्सत्यमेववदेम अनृतवचनेहियज्ञेवैगुण्यंस्यादिति ॥ पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषेत्यादिनात्राप्रत्ययः । पतयन्ति पत्लृगतौ स्वार्थिकोणिच् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

समानोराजाविभृतःपुरुत्राशयेशयासुप्रयुतोवनानु ।
अन्यावत्संभरतिक्षेतिमातामहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

समानः । राजा । विऽभृतः । पुरुऽत्रा । शये । शयासु ।
प्रऽयुतः । वना । अनु । अन्या । वत्सम् । भरति । क्षेति ।
माता । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

समानः साधारणः सर्वेषां यद्वा एकएवराजादीप्यमानोऽग्निः पुरुत्रा बहुषुदेशेषुबिभृतः अग्निहोत्रार्थंविहृतोभवति यद्वा राजाभिषुतःसोमः सर्वेषुदेशेषुयज्ञार्थंविहृतोभवति सचाग्निः सोमोवाशयासु शेरते हविरादयःपदार्थाअत्रेतिशयावेद्यः तासु शयेशेतेनिवसतिवनानु अनुवनं वनेष्वरणिरूपेषुकाष्ठेषुप्रयुतोविभक्तोग्निर्वर्तते सोमश्चेद्वनेषुचमसेषुविभक्तोवर्तते तस्य द्वेमातरौद्यावापृथिव्यौ तयोरन्याद्यौः अस्याभूमेर्जायमानतयावत्सभूतमग्निंसोमंवाभरति वृष्ट्यादिरूपेणपोषयति मातावसुधाक्षेति केवलंनिवासयति ॥ विभृतः हृञ्हरणे कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुत्रा अधिकरणेत्रप्रत्ययः । शये शीङ्स्वमे लोपस्तइतितकारलोपः शीङःसार्वधातुकेगुणः । शयासु शीङ्स्वमे एरजित्यधिकरणेअच् । भरति भृञ्भरणे भ्वादिः एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यामितिपूर्वस्यनिवातः । क्षेति क्षिनिवासगत्योरित्यस्य बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

आक्षित्पूर्वास्वपराअनूरुत्सद्योजातासुतरुणीष्वन्तः ।
अन्तर्वतीःसुवतेअप्रवीतामहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

आऽक्षित् । पूर्वासु । अपराः । अनूरुत् । सद्यः । जातासु ।
तरुणीषु । अन्तरिति । अन्तःऽवतीः । सुवते । अप्रऽवीताः ।
महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

पूर्वासुजीर्णास्वोषधीषु आक्षित् आवर्तमानः तथा अपराः नव्याओषधीरनूरुत् अनुरुन्धन् उत्पत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन् अग्निःसूर्योवासद्योजातासुतदानीमुत्पन्नासुतरुणीषुपल्लवितासु ओषधीष्वन्तर्वर्तते ताओषधयः अप्रवीताः केनापिपुरुषेणानिषिक्तरेतस्काः अनभ्यक्तावा अन्तर्वतीः अग्निनागर्भवत्योभूत्वा सुवतेफलंपुष्पंचोत्पादयन्ति तदिदंदेवानामैश्वर्यं ॥ आक्षित् क्षिनिवासगत्योः क्विप् । अनूरुत् अनौ रुधकामेअस्माक्तिप् अन्येषामपिदृश्यतइतिअनोर्दीर्घः कृत्स्वरः । तरुणीषु नञ्स्नञीककख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमितिङीप् । अन्तर्वतीः झयइतिमतुपोवत्वम् । सुवते षूङ्प्राणिगर्भविमोचनेइत्यस्यलटिरूपं निघातः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेअष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अथषष्ठी—

शयुःपरस्तादधनुद्विमाताबन्धनश्चरतिवत्सएकः ।
मित्रस्यतावरुणस्यव्रतानिमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विऽमाता । अबन्धनः । चरति ।
वत्सः । एकः । मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि ।
महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् । ६ ॥

द्विमाता द्वेद्यावापृथिव्यौमातरौयस्यसद्विमाता यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्मातासूर्यः परस्तात्पश्चिमायांदिशि अस्तवेलायां शयुः शयानः अव्याप्रियमाणोभवति अधनु अथोदयवेलायां एकः द्यावापृथिव्योःसाधारणस्तयोरसादानाद्वत्सःपुत्रःअबन्धनः अप्रतिबद्धगतिरनालंबनए-

कःसन्चरति नभसिगच्छति तातानीमानिमित्रस्यवरुणस्यमित्रावरुणयोर्व्रतानिकर्माणि ॥ शयुः शीङ्स्वप्ने भृमृशीतॄद्दचरिङ्त्यादिनाउप्रत्ययः । द्विमाता नद्यृतश्चेतिप्राप्तस्यकपः ऋत-श्छन्दसीतिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

द्विमाताहोताविदथेषुसम्राळन्वग्रंचरतिक्षेतिबुध्नः ।
प्ररण्यानिरण्यवाचोभरन्तेमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

द्विऽमाता । होता । विदथेषु । सम्ऽराट् । अनु । अयम् ।
चरति । क्षेति । बुध्नः । प्र । रण्यानि । रण्यऽवाचः । भरन्ते ।
महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ७ ॥

द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता विदथेषुयज्ञेषु होतादेवानामाह्वाता सम्राट्यज्ञेषुसम्यग्रा-जमानोग्निः अन्वग्रं अग्रेदिविचरति सूर्यभूतस्तत्रवर्तते बुध्नःसर्वस्यकर्मणोमूलभूतःसन् क्षे-ति भूमौवसति यद्वा अग्रंमुख्यंभागंचरति भक्षयति क्षेति यज्विनांगृहेषुनिवसति यद्वा बुध्नः प्रतिष्ठा अन्तेभागी स्विष्टकृद्रूपेण प्रतिष्ठावैस्विष्टकृदितिश्रुतेः । किंच रण्यवाचः रमणीयवा-चःस्तोतारः रण्यानिरमणीयानिस्तोत्राणि प्रभरन्तेप्रणयन्ति प्रकर्षेणकुर्वन्ति तदिदंदेवानामै-श्वर्यं ॥ चरति चादिलोपइतिननिघातः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

शूरस्येवयुध्यतोअन्तमस्यप्रतीचीनंददृशेविश्वमायत् ।
अन्तर्मतिश्चरतिनिष्षिधंगोर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अन्तमस्य । प्रतीचीनम् । ददृशे ।
विश्वम् । आऽयत् । अन्तः । मतिः । चरति । निःऽसिधम् ।
गोः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ८ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. ४. ।

अन्तमस्य समीपेवर्तमानस्यदावाग्नेरायत् अभिमुखमागच्छत् विश्वंभूतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं दद्दशे दृश्यते तत्रदृष्टान्तः—शूरस्येव यथायुध्यतोयुद्धंकुर्वाणस्यशूरस्यसमर्थस्य राज्ञोभिमुखमागच्छत् परबलंपराङ्मुखंदृश्यतेतद्वत् मतिःसर्वैर्ज्ञायमानःसोऽग्निर्गोरुदकस्यनिःषिधंहिंसिकांदीप्तिमन्तश्चरति अन्तर्धारयति ॥ युध्यतः युधसंप्रहारे दिवादित्वात्तस्यशतरिरूपं। अन्तमस्य अन्तःशब्दादतइनिठनाविति‌ठन् अतिशयेनान्तिकइत्यर्थेतमप् तमेतादेश्चेति तादिलोपः नित्त्वादाद्युदात्तः। प्रतीचीनं प्रतिपूर्वस्याञ्चतेःक्विप् तस्माद्विभाषांचेरदिक्स्त्रियामितिखः ईनादेशः प्रत्ययस्वरः। आयत् याप्रापणेइत्यस्याङ्पूर्वस्यशतरिरूपं आङ्पूर्वस्य अयपयगतावित्यस्यशतरिरूपंवेतिव्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

निवेवेतिपलितोदूतआस्वन्तर्महाँश्चरतिरोचनेन।
वपूंषिबिभ्रदभिनोविचष्टेमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ९ ॥

नि। वेवेति। पलितः। दूतः। आसु। अन्तः। महान्। चरति।
रोचनेन। वपूंषि। बिभ्रत्। अभि। नः। वि। चष्टे। महत्।
देवानाम्। असुरऽत्वम्। एकम् ॥ ९ ॥

पलितःपालयितापूर्णोवादेवानांदूतोऽग्निःआस्वोषधीषुनिवेवेति नितरांव्याप्यवर्तते महान्सोग्निःरोचनेनसूर्येणसहअन्तः रोदस्योर्मध्येचरति वपूंषिनानाविधानिरूपाणिबिभ्रत्सोग्निः नोअस्मान्यष्टृनभिविचष्टे विशेषेणानुग्रहदृष्ट्यापश्यति ॥ वेवेति वीगत्यादिषु यङ्लुकि ईडभावेरूपं। रोचनेन सहार्थेतृतीया। बिभ्रत् डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्यशतरिरूपम् अभ्यस्तस्वरः॥९॥

अथदशमी—

विष्णुर्गोपाःपरमंपातिपाथःप्रियाधामान्यमृतादधानः।
अग्निष्टाविश्वाभुवनानिवेदमहद्देवानामसुरत्वमेकम् १० ॥ २९ ॥

विष्णुः। गोपाः। परमम्। पाति। पाथः। प्रिया। धामानि।
अमृता। दधानः। अग्निः। ता। विश्वा। भुवनानि। वेद।
महत्। देवानाम्। असुरऽत्वम्। एकम् ॥ १० ॥ २९ ॥

विष्णुर्व्याप्तः गोपाः सर्वस्यगोपायिता प्रिया प्रियतमानि अमृता क्षयरहितानि धामानि तेजांसिदधानःसोग्निः परमंपाथःस्थानंपाति रक्षति यद्वा धामानि लोकधारकाणि अमृता उदकानिदधानःसन् परमंपाथः उदकस्यस्थानं अन्तरिक्षंपाति सोऽग्निःता तानि विश्वा सर्वाणिभुवनानिभूतजातानि वेद जानाति ॥ गोपाः गोपायतेःक्विपि अतोलोपयलोपौ अग्निष्टेत्यत्रसंहितायांयुष्मत्तत्तक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

अथैकादशी–

नानांचक्राते॒यम्या॒३॒॑वपूंषि॒तयो॑र॒न्यद्रोच॑ते॒कृ॒ष्णम॒न्यत् ।
श्यावीं॑च॒यद॑रु॑षी च॒स्वसा॑रौ म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ ११ ॥

नाना॑ । च॒क्रा॒ते॒ इति॑ । य॒म्या॑ । वपूंषि । तयोः॑ । अ॒न्यत् ।
रोच॑ते । कृ॒ष्णम् । अ॒न्यत् । श्यावी॑ । च॒ । यत् । अरु॑षी ।
च॒ । स्वसा॑रौ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ ११ ॥

यम्या यमरूपेमिथुनभूतेऽहश्चरात्रिश्चेत्येते नाना नानाविधानिवपूंषि शुक्लकृष्णादीनिरूपाणिचक्राते कुरुतः श्यावी कृष्णवर्णा अरुषीशुक्लतयारोचमाना यत्येपरस्परंस्वसारौभवतः तयोर्मध्येअन्यदर्जुनमहःरोचते किरणसंबन्धाद्दीप्यते अन्यद्रात्रिलक्षणंकृष्णंतमःसंबन्धात्कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या सुपोडादेशः। रोचते एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यामितिननिघातः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

मा॒ता च॒ यत्र॑ दु॒हि॒ता च॑ धे॒नू स॑ब॒र्दुघे॑ धा॒पये॑ते स॒मी॒ची ।
ऋ॒तस्य॒ ते॒ सद॒सीळे अ॒न्तर्म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १२ ॥

मा॒ता । च॒ । यत्र॑ । दु॒हि॒ता । च॒ । धे॒नू इति॑ । स॒ब॒र्दु॒घे॒ इति॑ स॒ब॒ःऽदु॒घे॑ ।
धा॒पये॑ते॒ इति॑ । स॒मी॒ची इति॑ स॒म्ऽई॒ची । ऋ॒तस्य॑ । ते॒ इति॑ । सद॑सि ।
ई॒ळे॒ । अ॒न्तः । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ १२ ॥

माता सर्वेषांनिर्मातृत्वान्माता पृथिवीचदुहिता दूरेनिहितायौश्च दुहितादुर्हितादूरेहितादोग्धेर्वेतियास्कः[1] । एते सबर्दुघे सबरःस्वीयस्यक्षीररूपस्यरसस्यदोग्ध्र्यौ अत-

१ नि० ३. । ४. ।

एवधेनू जगतःप्रीणयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ यत्रान्तरिक्षे समीची परस्परंसंगतेसत्यौ धापयेते स्वकीयरसमन्योन्यंपाययेते ऋतस्योदकस्यसदसिस्थानभूतेतस्मिन्नन्तरिक्षेअन्तःस्थिते तेद्यावापृथिव्यावीळेऽहंस्तौमि यद्वा वृष्टिलक्षणंरसंद्यौःपृथिवींधापयेते आहुतिलक्षणंरसंद्यांपृथिवीति एवमन्योन्यंमाताचदुहिताचभवतः ऋतस्यसदसिस्थाने यज्ञसदनेस्थितोऽहं उभेस्तौमि ॥ सबर्दुघे सबःशब्दःक्षीरवाचीतिसंप्रदायविदआहुः तस्मिन्नुपपदेदुहप्रपूरणेइत्यस्माद्धातोः दुहःकब्घश्चेतिकप्रत्ययः घश्चान्तादेशः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । धापयेते धेट्पानेइत्यस्यण्यन्तस्यलटि निगरणचलनार्थेभ्यश्चेतिपरस्मैपदेप्राप्ते पादिषुधेटउपसंख्यानमित्यात्मनेपदं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

अ॒न्यस्यां॑ व॒त्सं रि॑ह॒ती मि॑माय॒ कया॑ भु॒वा नि द॑धे धे॒नुरूधः॑ ।
ऋ॒तस्य॒ सा पय॑सापिन्व॒तेळा॑ म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १३ ॥

अ॒न्यस्याः॑ । व॒त्सम् । रि॒ह॒ती । मि॒मा॒य॒ । कया॑ । भु॒वा । नि । द॒धे॒ । धे॒नुः । ऊधः॑ । ऋ॒तस्य॑ । सा । पय॑सा । पि॒न्व॒त॒ । इळा॑ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ १३ ॥

अन्यस्याःपृथिव्यावत्समग्निंरिहतीउदकधारारूपयाजिह्वयालिहन्तीद्यौः मिमाय मेघद्वाराध्वनिंकरोति धेनुः प्रीणयित्रीसाद्यौःकयाजलवर्जितयाभुवातत्रत्यंजलमादायस्वकीयमूधोमेघरूपंनिदधे उदकेननिहितंपुष्टमकरोत् यद्वा कयाभुवा कस्यांभुविप्रदेशेऊधःस्थानीयंमेवंनिदधेधारयतिनज्ञायतेवर्षाकालएवकेवलंदृश्यतेमेघः साजलवर्जिताइलापृथिवीऋतस्यसत्यभूतस्यादित्यस्यपयसा उदकेनापिन्वत वर्षाकालेसिक्ताभवति आदित्याज्जायतेवृष्टिरिति स्मृतेः ॥ रिहती लिहआस्वादनेइत्यस्यशतरिरूपं शतुरनुमइतिङीपउदात्तत्वम् ॥ अपिन्वत पिविसेचने मुचादिरात्मनेपदी निघातः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

प॒द्याव॑स्ते पुरु॒रूपा॒ वपूं॑ष्यू॒र्ध्वा त॑स्थौ॒ त्र्यविं॒ रेरि॑हाणा ।
ऋ॒तस्य॒ सद्म॒ वि च॑रामि वि॒द्वान्म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १४ ॥

पद्यां । वस्ते । पुरुऽरूपां । वपूंषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविम् ।
रेरिहाणा । ऋतस्यं । सद्मं । वि । चरामि । विद्वान् । महत् ।
देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥१४॥

पद्याजगत्स्रष्टुःपरमेश्वरस्यपद्भ्यांजातत्वात्पद्याभूमिः तथाचमन्त्रवर्णः—पद्भ्यांभूमिरिति । यद्वा पादसंचारेसाधुःपद्याभूमिः पुरुरूपानानाविधस्वरूपाणिवपूंषिस्थावरजंगमात्मकानिरूपाणिवस्ते आच्छादयति सैषाभूमिरूर्ध्वाउत्तरवेद्यात्मनाउन्नतासतीस्वसारभूतेनहविषात्र्यविं सार्धसंवत्सरवयस्कोवत्सःत्र्यविरुच्यते तत्प्रमाणमादित्यंत्रीन्लोकानवति स्वतेजसाव्याप्नोतीतित्र्यविरितिवा रेरिहाणालिहन्तीतस्थौ ऋतस्यसत्यभूतस्यादित्यस्यसद्मस्थानंविद्वानजानानोऽहंविचरामि हविर्भिस्तमादित्यंपरिचरामि ॥ पद्या पादशब्दाद्भवेछन्दसीतियत् पद्यत्यतदर्थइतिपादस्यपद्भावः यद्वा तत्रसाधुरितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । अविं अवरक्षणादिषु इन्नितीन्प्रत्ययः कृत्स्वरः । रेरिहाणा लिहआस्वादनेइत्यस्य यङ्लुकि शानचिरूपं अभ्यस्तस्वरः ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

पदेइवनिहिंतेदस्मेअन्तस्तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् ।
सध्रीचीनापथ्या३सावितूचीमहद्देवानामसुरत्वमेकम्॥ १५॥ ३०॥

पदेइवेतिपदेऽइव । निहिंतेइतिनिऽहिते । दस्मे । अन्तरिति । तयोः ।
अन्यत् । गुह्यम् । आविः । अन्यत् । सध्रीचीना । पथ्या । सा ।
विषूची । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १५ ॥ ३० ॥

पदेइवपद्येतेज्ञायेतेतत्तदसाधारणलिङ्गेनेतिपदे अहश्चरात्रिश्चेत्येतेदस्मेसर्वैर्दर्शनीयेतेउभे अन्तर्नभसिनिहितेस्थापितेइववर्तेते तयोरहोरात्रयोरन्यद्रात्रिलक्षणंगुह्यं अप्रकाशमानतयागूढमिवास्ते अन्यदहःआविःसूर्यप्रकाशेनप्रकटंभवति सध्रीचीनाअहोरात्रयोःपरस्परमेलनरूपापथ्यामार्गःकालइत्यर्थः साविषूचीपुण्यकृतोपुण्यकृतश्चप्राप्नोतीतिविषूचीभवति सर्वेजनाः अहोरात्रयोर्वर्तन्ते यद्वा पदेइव देवमनुष्यादीनांस्थानभूतेद्यावापृथिव्यौ अन्तःअन्तरिक्षे

१ ऋ० सं० ८. ४. १९.।

निहितेवर्तेते तयोरन्यद्द्यौःगुह्यमस्माभिरदृश्यमानतयागूढंवर्तते अन्यापृथिवीआविःसर्वैर्दृश्यमानाप्रकटाभवति सध्रीचीनेतिपूर्ववत् ॥ सध्रीचीना सहपूर्वादञ्चतेःक्विन् सहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः विभाषांचेरदिक्स्त्रियामितिखः ॥ १५ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

अथषोडशी—

आधे॒नवो॑धुनयन्ता॒मशि॑श्वीःसब॒र्दुघा॑ःशश॒याअप्र॑दुग्धाः ।
नव्या॑नव्यायुव॒तयो॒भव॑न्तीर्म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १६ ॥

आ । धे॒नवः॑ । धु॒न॒य॒न्ता॒म् । अशि॑श्वीः । स॒ब॒ःऽदुघा॑ः । श॒श॒याः । अप्र॑ऽदुग्धाः । नव्या॑ःऽनव्याः । यु॒व॒तय॑ः । भव॑न्तीः । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ १६ ॥

धेनवः वृष्टिद्वारासर्वस्यजगतःप्रीणयित्र्यः अशिश्वीः शिशुरहिताः यद्वा अशिशवः नभवन्तीत्यशिश्वीः शशयाः नभसिशयानावर्तमानाःकेनाप्यप्रदुग्धाः अक्षीणरसाः सबर्दुघाः उदकलक्षणस्यक्षीरस्यदोग्ध्र्यः युवतयःपरस्परमिश्रणोपेताः नव्यानव्याःअतिशयेननूतनाभवंतीः दिशोमेघावा आधुनयन्तां आदुहन्तु मेघपक्षे अशिश्वीःभवन्तीरित्यत्रलिङ्गव्यत्ययः ॥ धुनयन्तां धूञ्कंपने णिचि धूञ्प्रीणोर्नुग्वक्तव्यइतिनुक् ह्रस्वश्छान्दसः । अशिश्वीः सख्यशिश्वीतिभाषायामितिव्यत्ययेनछन्दसिभवति ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी—

यद॒न्यासु॑वृष॒भोरोर॑वीति॒सोअ॒न्यस्मि॑न्यू॒थेनिद॑धाति॒रेतः॑ ।
सहिक्षपा॑वा॒न्त्सभग॒ःसराजा॑म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १७ ॥

यत् । अ॒न्यासु॑ । वृ॒ष॒भः । रोर॑वीति । सः । अ॒न्यस्मि॑न् । यू॒थे । नि । द॒धा॒ति॒ । रेतः॑ । सः । हि । क्षपा॑ऽवान् । सः । भगः॑ । सः । राजा॑ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ १७ ॥

वृषभः अपांवर्षकः यद्यःपर्जन्यात्मेन्द्रः अन्यासुदिक्षुरोरवीति मेघद्वाराभृशंशब्दंकरोति सपर्जन्यइन्द्रः अन्यस्मिन्यूथेदिशांवृन्देरेतउदकंनिदधाति तत्रवर्षति लोकेहिवृषभः कासुचि-

द्वोषुरेतःसेकार्थंरवंकरोति अन्यस्मिन्गोयूथेरेतःसिञ्चति तद्वत् सइन्द्रःक्षपावान्क्षिपतिशत्रूनुदकंवे-तिक्षेपणवान् यद्वा क्षपारात्रिः तथारात्रिपर्याययागानांस्तोत्राणांभागभूतायारात्रिःसोच्यते तद्वा-न्सभगः सर्वैर्भजनीयः सराजाहितत्तत्कर्मानुरूपफलप्रदानेनसर्वेषांराजाखलु ॥ रोरवीति रुशब्दे इत्यस्ययङ्लुगन्तस्यलटिरूपं एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यामितिप्रथमस्यननिघातः । यूथे युमिश्रणे तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाइतिथक्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनाद्दीर्घः । रेतः रीङ्क्षरणेइत्यस्मात्स्नुरी-भ्यांतुट्चेत्यसुन्प्रत्ययः तुडागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी—

वी॒रस्य॒नुस्व॑श्व्यं॑जना॑सः॒प्रनु॑वो॑चामवि॒दु॑रस्यदे॒वाः ।
षो॒ळ्हायु॒क्ताःपञ्च॑प॒ञ्चाव॑हन्तिम॒हद्दे॒वाना॑मसु॒र॒त्वमेक॑म् ॥ १८ ॥

वी॒रस्य॑ । नु । सु॒ऽअ॒श्व्य॑म् । ज॒ना॒सः॒ । प्र । नु । वो॒चा॒म॒ । वि॒दुः॑ ।
अ॒स्य॒ । दे॒वाः । षो॒ळ्हा । यु॒क्ताः । पञ्च॑ऽपञ्च । आ । व॒ह॒न्ति॒ ।
म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ १८ ॥

हेजनासोजनाः वीरस्यशूरस्येन्द्रस्य स्वश्व्यंशोभनाश्वोपेतत्वंनुक्षिप्रंप्रवोचाम प्रकर्षे-णवदाम तथा देवाअपि अस्येन्द्रस्यस्वश्वत्वंनुक्षिप्रंविदुर्जानन्ति किंतत्स्वश्वत्वंतदुच्यते षोळ्हा मासानांद्वंद्वयोगकालेषोढादृश्यमानाऋतवोश्वानिरूप्यन्ते तेचषट्संख्याकाऋतवः हेमंतशिशिर-योःसमासेनपञ्चपञ्चयुक्ताःसन्तः कालात्मकमिन्द्रमावहन्ति तदिदमिन्द्रस्यस्वश्वत्वं यदृतुभि-रूढत्वम् ॥ षोळ्हा षषःशब्दात्संख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः षषउत्वं दतृदशधासूत्तरपदादे-ष्टुत्वंचेत्युत्वंष्टुत्वंच प्रत्ययस्वरः ॥ १८ ॥

त्वाष्ट्रेपशौहविषोनुवाक्यादेवस्त्वष्टेत्येषा सूत्रितंच—देवस्त्वष्टासविताविश्वरूपोदेवत्वष्ट-र्यद्धचारुत्वमानडिति ।

सूक्तेएकोनविंशी—

दे॒वस्त्वष्टा॑सवि॒ताविश्वरू॑पःपु॒पोष॑प्र॒जाःपु॑रु॒धाज॑जान ।
इ॒माच॒विश्वा॒भुव॑नान्यस्यम॒हद्दे॒वाना॑मसु॒र॒त्वमेक॑म् ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुपोष । प्रऽजाः । पुरुधा । जजान । इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १९ ॥

सवितान्तर्यामितयासर्वस्यप्रेरकोविश्वरूपोनानाविधरूपस्त्वष्टात्वष्टृनामकोदेवः प्रजाः पुरुधाबहुधाजजानजनयति ताश्चपुपोष पोषयति इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणिभुवनानिभूतजातानिच अस्यत्वष्टुःसंबन्धीनि ॥ विश्वरूपः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १९ ॥

अथविंशी–

महीसमैरच्चम्वासमीचीउभेतेअस्यवसुनान्यृष्टे ।
शृण्वेवीरोविन्दमानोवसूनिमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥

मही इति । सम् । ऐरत् । चम्वा । समीची इति सम्ऽईची । उभे इति । ते इति । अस्य । वसुना । न्यृष्टेइतिनिऽऋष्टे । शृण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २० ॥

मही महत्यौ समीची परस्परंसंगते चम्वा चमंतिअदन्तिअनयोर्देवमनुष्याइतिचम्वौ यद्वा चम्यते अद्यते भूतजातैरितिचम्वौद्यावापृथिव्यौ समैरत् इन्द्रःप्रजापश्वादिभिःसम्यगयोजयत् तेउभेद्यावापृथिव्यौअस्येन्द्रस्यवसुनातेजसाधनेनवान्यृष्टे नितरांव्याप्तेभवतः वीरःसमर्थःसइन्द्रः वसूनिशत्रूनभिभूयतदीयानिधनानिविन्दमानोलभमानःसन् शृण्वे सर्वैःश्रूयते तवेदिदमभितश्चेकितेवस्वित्यादिषुदृष्टत्वात् ॥ ऐरत् ईरगतावित्यस्यलङिरूपम् । न्यृष्टे ऋषीगतौ कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःस्वरः । शृण्वे श्रुश्रवणेइत्यस्यव्यत्ययेनकर्मणिश्लुः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः । विन्दमानः विद्लृलाभेइत्यस्य लटि शानचि रूपं तस्यलसार्वधातुकस्वरः ॥ २० ॥

अथैकविंशी–

इमांचनःपृथिवींविश्वधायाउपक्षेतिहितमित्रोनराजा ।
पुरःसदःशर्मसदोनवीरामहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥

इमाम् । च । नः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उप । क्षेति ।
हितऽमित्रः । न । राजा । पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः ।
महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २१ ॥

विश्वधायाः विश्वस्यधातासर्वान्नोवानोऽस्माकंराजेन्द्रः इमांपृथिवीमन्तरिक्षंचउप तयोःसमीपेक्षेतिनिवसति तत्रदृष्टान्तः—हितमित्रोन यथाकस्यचित्हितोपदेष्टासुहृत्समीपेनिवसति तद्वत् वीराःसमर्थायुद्धसहायामरुतः पुरःसदःयुद्धार्थंपुरतोनिश्चयेनगन्तारः इन्द्रस्यशर्मसदोन नश्चार्थे शर्मणि गृहेसीदन्तश्चभवन्तियत्रयत्रासौ तत्रतत्र संनिधिंकुर्वाणाइत्यर्थः ॥ क्षेति क्षिनिवासगत्योरित्यस्य लटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् निघातः ॥ २१ ॥

अथद्वाविंशी—

निष्षिध्वरीस्तओषधीरुतापोरयिंतइन्द्रपृथिवीबिभर्ति ।
सखायस्तेवामभाजःस्याममहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥२२॥३१॥

निःऽसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । ते ।
इन्द्र । पृथिवी । बिभर्ति । सखायः । ते । वामऽभाजः । स्याम ।
महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २२ ॥ ३१ ॥

हेपर्जन्यात्मकेन्द्र ओषधीरोषधयः तेनिष्षिध्वरीः निष्षिध्वर्योनितरांत्वत्कर्तृकसिद्धिमत्यः उतापिच आपस्त्वत्तोनिःसृताःपृथिवीतेतवभोगयोग्यंरयिंधनंबिभर्ति पुरूवसूनिपृथिवोबिभर्तीतिनिगमः । ततस्तेतवसखायःहविःप्रदानेनोपकारकाःस्तोतारोवयंवामभाजः स्याम सर्वैवननीयधनभागिनोभवेम तदेतद्देवानांमहदैश्वर्यं ॥ निष्षिध्वरीः षिधुसंराद्धौ संपदादिलक्षणोभावेक्विप् तदस्यास्तीत्यर्थेछन्दसीवनिपावितिवनिप् वनोरचेतिङीप्रेफश्च निसासहसमासः निसःसकारंछान्दसत्वादनादृत्य उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वं ङीपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । बिभर्ति डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्यलटि भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं निघातः । वामभाजः भजसेवायां भजोण्विरितिण्विः कृदुत्तरपदस्वरः ॥ २२ ॥

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येतृतीयाष्टकेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

नतामिनन्तीत्यष्टर्चंतृतीयंसूक्तं विश्वामित्रस्यवाचःपुत्रस्यवाप्रजापतेरार्षंत्रैष्टुभं वैश्वदेवं तथाचानुक्रमणिका—नताष्टाविति । सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः अस्मिन्सूक्तेप्रायेणादित्यैःसहसंवत्सरःस्तूयते ।

तत्रप्रथमा—

ॐम् नतामिनन्तिमायिनोनधीरांव्रतादेवानांप्रथमाध्रुवाणि ।
नरोदसीअद्रुहावेद्याभिर्नपर्वतानिनमेतस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानाम् ।
प्रथमा । ध्रुवाणि । न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः ।
न । पर्वताः । निऽनमे । तस्थिऽवांसः ॥ १ ॥

मायिनःकपटबुद्ध्युपेताः असुरादेवानांइन्द्रादीनांप्रथमाप्रथमानिसृष्ट्यनन्तरभावीनि ध्रुवाणि स्थिराणि केनापिचालयितुमशक्यानि ता तानि लोकेप्रसिद्धानि व्रता व्रतानि लोकपालादिकर्माणिनमिनन्ति नहिंसन्ति तथा धीराः विद्वांसोपिनाहिंसन्ति तथा अद्रुहा देवमनुष्यादिषुप्रजासुद्रोहवर्जिते रोदसी द्यावापृथिव्यौ वेद्याभिः स्वाश्रयतयासर्वैर्वेदनीयाभिःप्रजाभिःसहितानिकर्माणिनमिमीतः तदेतदुपपादयति—तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्धतयास्थिताःपर्वताः ननिनमे निनमनीयानभवन्ति एतदुक्तंभवति यद्देवमनुष्यादीनांद्यावापृथिव्याधारकतयावस्थानंयच्चपर्वतादीनामुन्नततयावस्थानंतदिदंदेवानांकर्मतन्नकोऽप्यन्यथयितुमर्हतीति ॥ मिनन्ति मीङ्हिंसायामित्यस्यलटि मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वः निघातः । वेद्याभिः वेदनमर्हति छन्दसिचेतियत्प्रत्ययः । निनमे णमुप्रह्वत्वेइत्यस्यकृत्यार्थेकेन्प्रत्ययः कृत्स्वरः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

षड्भाराँएकोअचरन्बिभर्त्यृतंवर्षिष्ठमुपगावआगुः ।
तिस्रोमहीरुपरास्तस्थुरत्यागुहाद्वेनिहितेदर्श्यैका ॥ २ ॥

षट् । भारान् । एकः । अचरन् । बिभर्ति । ऋतम् । वर्षिष्ठम् ।
उप । गावः । आ । अगुः । तिस्रः । मही: । उपराः । तस्थुः ।
अत्याः । गुहा । द्वे इति । निहिते इति निऽहिते । दर्शि । एका ॥२॥

अचरन्स्थायीएकःसंवत्सरःषट्षट्संख्याकान्भारान्भ्रियते पुष्पविकासादियेष्विति भारा- ऋतवः तान्वसन्तादीन्बिभर्ति अवयवत्वेनधारयति तथा ऋतंसत्यभूतंवर्षिष्ठंवृद्धतरमादित्या- त्मकं तमेवसंवत्सरं गावोरश्मयःउपआअगुःप्राप्नुवन्ति किञ्च तस्मिन्नेवसंवत्सरे अत्याअत- नशीलाआगमापायधर्मोपेतास्तिस्रोमहीः त्रयोलोकाःउपराः उपर्युपरिवर्तमानाः तस्थुःतिष्ठ- न्ति लोकत्रयमेवदर्शयति गुहा गुहायांस्वात्मनिद्वेभूमी द्यौश्चान्तरिक्षंचेत्येतेनिहिते नदृश्येते एकाभूमिर्दर्शिसर्वभूताधारतयादृश्यते ॥ भारान् डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्मादधिकरणेघञ् कर्षात्वतोघञइत्यन्तोदात्तत्वम्। निहिते दधातेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। दर्शि दृशिर्प्रेक्षणे कर्मणिलुङिचिणि चिणोलुगितिप्रत्ययस्यलुक् वाक्यभेदादनिघातः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

त्रिपाजस्योवृषभोविश्वरूपउतत्र्युधापुरुधप्रजावान् ।
त्र्यनीकःपत्यतेमाहिनावान्त्सरेतोधावृषभःशश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

त्रिऽपाजस्यः । वृषभः । विश्वऽरूपः । उत । त्रिऽउधा । पुरुध ।
प्रजाऽवान् । त्रिऽअनीकः । पत्यते । माहिनऽवान् । सः ।
रेतःऽधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

त्रिपाजस्यः ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यमुरोयस्यसत्रिपाजस्यः त्र्युर- स्कइत्यर्थः उरोवचनश्चपाजस्यशब्दः इन्द्रस्यक्रोडोदित्यैपाजस्यवाजइतिअश्वमेधमन्त्रे उरःपरतयाम्नानात्। पाजसिबलेसाधुरितिव्युत्पत्तेश्च सर्वेषामङ्गानांमध्येउरसोबलवत्त्वात् वृषभः स्वावयवभूतेवर्षर्तौ अपांवर्षकःविश्वरूपः तत्तदृत्वसाधारणकार्यैःपुष्पविकासादिभिर्लिङ्गैर्नाना- नारूपः उतापिच त्र्युधावसन्तशरद्धेमन्ताख्यैःत्रिभिर्ऋतुभिरूधोयस्यसत्र्युधा प्रजावान्प्रक- र्षेणजायन्तइतिव्रीह्यादयःप्रजाः पुरुधानानाप्रकाराणिविद्यमानव्रीहियवादिरूपप्रजावान् किञ्च त्र्यनीकः त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैरनेकैर्गुणैरुपेतः माहिनावान्महत्त्ववान्संवत्सराभिमानीदेवः पत्यतेआगच्छति वृषभःसेचनसमर्थःससंवत्सरःशश्वतीनांबह्वीनामोषधीनांपुष्पफलादिसंपत्तये

रेतोधारेतसउदकस्यधर्ताभवति ॥ त्र्युधा बहुव्रीहेरूधसोनङित्यनङ् सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात्पुंस्यपिभवति ऊकारस्यह्रस्वश्छान्दसः उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणेत्रिचक्रादीनांछन्दस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

अभीकेआसांपदवीरबोध्यादित्यानामह्वेचारुनाम ।
आपश्चिदस्माअरमन्तदेवीःपृथग्व्रजन्तीःपरिषीमवृञ्जन् ॥ ४ ॥

अभीके । आसाम् । पदऽवीः । अबोधि । आदित्यानाम् । अह्वे । चारु । नाम । आपः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । व्रजन्तीः । परि । सीम् । अवृञ्जन् ॥ ४ ॥

संवत्सरः आसामोषधीनामभीकेसमीपे पदवीः पदानितत्तद्वनविशिष्टपुष्पफलादीनिवेतिप्रजनयतीतिपदवीःसन्नबोधि बुध्यते सावधानोवर्तते तथा आदित्यानां आदित्यामासाःसंख्यासाम्यात् यद्वा आदित्यसंक्रमणनिमित्तत्वादादित्यामासाः मेषादिस्थेसवितरियोयोमासः प्रपूर्यतेचान्द्रःचैत्राद्यःसज्ञेयइतिस्मृतेः । तेषांचैत्रादीनांमासानांचारुनाममधुश्चमाधवश्चेत्यादिनामधेयं अह्वे आह्वयामि उच्चारयामीत्यर्थः किंच देवीःद्योतनशीलाःपृथगितस्ततोव्रजन्तीर्गच्छन्त्यः आपश्चित् आपोपि अस्मैसंवत्सरायअरमन्त संवत्सरसंबन्धिमासचतुष्टयेवृष्टिद्वारारमन्ते ताआपः सीमेनंसंवत्सरंपर्यवृंजन् अष्टसुमासेषुपरिवर्जयन्ति ॥ पदवीः वीगत्यादिषु क्विप् । अबोधि बुधअवगमनेइत्यस्यलुङि दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योन्यतरस्यामितिकर्तरिचिण् चिणोलुक् निघातः। आदित्यानां आदित्यसंबन्धिनइत्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यइतिण्यः अतोलोपयलोपौ प्रत्ययस्वरः । अह्वे ह्वयतेर्लुङि सिचआत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्यङादेशः गुणः निघातः । अवृंजन् वृजीवर्जनेइत्यस्यलङिश्नमिरूपं निघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

त्रीषधस्थासिन्धवस्त्रिःकवीनामुतत्रिमाताविदथेषुसम्राट् ।
ऋतावरीर्योषणास्तिस्रोअप्यास्त्रिरादिवोविदथेपत्यमानाः ॥ ५ ॥

त्री । स॒धऽस्थाः॑ । सि॒न्ध॒वः॒ । त्रिः । क॒वी॒नाम् । उ॒त । त्रि॒ऽमा॒ता ।
वि॒दथे॑षु । स॒म्ऽराट् । ऋ॒तऽव॑रीः । योष॑णाः । ति॒स्रः । अप्याः॑ ।
त्रिः । आ । दि॒वः । वि॒दथे॑ । पत्य॑मानाः ॥ ५ ॥

प्रजापतिःस्वविज्ञानंसिंधूनांनिवेदयति—हेसिंधवः आपः सर्वसाक्षिण्योयूयंमदीयंवचःशृ-णुतेतिशेषः त्रीषधस्था त्रयोलोकाः तेचप्रत्येकंत्रिर्भवन्ति तथा त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाइतिश्रुतिः। नद्यावइन्द्रमोजसानांतरिक्षाणिवज्रिणंनविव्यचन्तभूमयइति । प्रत्येकंबहुवचनश्रवणात् बहुव-चनंचकपिञ्जलन्यायेनत्रित्वेपर्यवसितं तेचलोकाःकवीनांदेवानांनिवासस्थानानिभवन्ति उतापिच त्रिमाता त्रयाणाममीषांलोकानांनिर्मातासंवत्सरःसूर्योवा विदथेषुयज्ञेषु सम्राट् यजनीयतयास-म्यग्दीप्यमानोवर्तते तथा ऋतावरीः उदकवत्यःअप्याःनभस्याआप्तव्यावातिस्रोयोषणाः त्रिसं-ख्याकाःइळासरस्वतीभारतीत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेतादेवताः विदथेयज्ञे दिवःदिवसस्य त्रिः त्रिषुसवनेषु आपत्यमानाआगच्छन्त्योभवन्ति॥सधस्था पूर्वपदादितिसंहितायांषत्वम् । योषणाः युषइतिसौत्रोधातुःल्युटिरूपं लित्स्वरः । तिस्रः तिसृभ्योजसइत्याद्युदात्तत्वम् । अप्याः अप-इत्यन्तरिक्षनाम तत्रभवाः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

त्रिरा दि॒वः स॑वित॒र्वार्या॑णि दि॒वेदि॑व॒ आ सु॑व॒ त्रिर्नो॒ अह्नः॑ ।
त्रि॒धातु॑ रा॒य आ सु॑वा॒ वसू॑नि॒ भग॑ त्रातर्धिषणे सा॒तये॑ धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दि॒वः । स॒वि॒त॒रिति॑ । वार्या॑णि । दि॒वेऽदि॑वे । आ ।
सु॒व॒ । त्रिः । नः॒ । अह्नः॑ । त्रि॒ऽधातु॑ । रा॒यः । आ । सु॒व॒ । वसू॑नि ।
भग॑ । त्रा॒त॒रिति॑ । धि॒ष॒णे॒ । सा॒तये॑ । धाः॒ ॥ ६ ॥

सवितः सर्वस्यप्रेरक हेआदित्य दिवः द्युलोकादागत्य त्वंवार्याणिसर्वैःसंभजनीयानिध-नानि दिवेदिवे प्रतिदिनं त्रिरासुव त्रिवारमस्मभ्यंप्रेरय प्रयच्छेत्यर्थः तदेवोच्यते—भग सर्वैर्भज-नीय त्रातःअस्माकंरक्षक हेआदित्य त्रिधातु त्रिधातूनिपशुकनकरत्नभेदेनत्रिप्रकाराणिवसू-निधनानि रायःरान्तिक्षीरादीनीतिरायोगोधनानि तानिचनोऽस्मभ्यमह्नःसंबन्धिषुत्रिःत्रिषुस-

१ ऐ० ब्रा०२. १७. । २ ऋ० सं०५. ८. ११. ।

वनेषु आसुव प्रयच्छ धिषणेमाध्यमिकेहेवाक् सातयेधनलाभाय धाः अस्मान्कुरु ॥ त्रिः द्वित्रिचतुर्भ्यःसुजितिसुच् चित्स्वरः । सुव षूप्रेरणे तुदादिः लोटिरूपम् । त्रिधातु डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्मात्सितनिगमिमसीत्यादिनातुन्प्रत्ययः । धिषणे आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

त्रिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।
आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षन्त सवितुः सवाय ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सविता । सोसवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुऽपाणी । आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । रत्नम् । भिक्षन्त । सवितुः । सवाय ॥ ७॥

सवितादेवः दिवोदिवसस्य त्रिः त्रिषुकालेषु आसोषवीतिअस्मभ्यंधनान्यासुवतु प्रेरयतु किञ्च राजाना राजानौ सुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणौ आपः आप्नोतिसर्वंजगदित्यापोन्तरिक्षं नित्यबहुवचनान्तत्वाद्बहुवचनं चिदपिच उर्वीविस्तीर्णेरोदसीद्यावापृथिव्यौ एतादेवताः सवितुः प्रेरकस्यास्यदेवस्य सवाय सवेनप्रेरणेनरत्नमपेक्षितमर्थंभिक्षन्त याचन्ते ॥ सोसवीति षूप्रेरणेइत्यस्य यङ्लुकिलटिरूपं । मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भिक्षन्त भिक्षयाञ्चायामित्यस्यलङिरूपं । सवाय जवसवौचेत्यजन्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

त्रिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजन्त्यसुरस्य वीराः ।
ऋतावान इषिरा दूळभासस्त्रिरा दिवो विदथे सन्तु देवाः ॥ ८ ॥ १ ॥

त्रिः । उत्ऽतमा । दुःऽनशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति । असुरस्य । वीराः । ऋतऽवानः । इषिराः । दुःऽदभासः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । सन्तु । देवाः ॥ ८ ॥ १ ॥

दूणशा दुर्नशाकेनापिविनाशयितुमशक्यानि रोचनानिदीप्यमानानित्रिः त्रीण्युत्तमाउत्तमानि स्थानानिसन्ति एतेषु त्रिषुस्थानेषु असुरस्य अस्यतिक्षिपतिसर्वमित्यसुरः का-

लात्मासंवत्सरः तस्य वीराःपुत्रास्त्रयोग्निवायुसूर्यरूपाः राजन्ति शोभन्ते तानेवविशिनष्टि ऋतावानः ऋतंसत्यभूतमग्निहोत्रादिकंकर्मतद्वन्तः इषिराः यज्ञार्थंशीघ्रगतिमन्तः दूळभासः दुर्दभासःकेनापिस्वतेजसातिरस्कर्तुमशक्याएतेसर्वेदेवाः विदथेस्मदीयेयज्ञे दिवोह्नःसंबन्धिषु त्रिःत्रिषुसवनेषु आसन्तुसमन्तायजनीयतयाभवन्तु ॥ उत्तमा उत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युंछादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । दूणशा नशेरकृच्छ्रार्थेखल् दुरोदाशनाशदभेषूत्वंवक्तव्यमितिरेफस्यउत्वं उत्तरपदादेष्टुत्वं लित्स्वरः । दूळभासः पूर्ववदुत्वष्टुत्वे ॥ ८ ॥

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

प्रमेविविक्वानितिषळृचंचतुर्थंसूक्तं वैश्वामित्रंत्रैष्टुभं विश्वेदेवादेवता अत्रानुक्रमणिका—प्रमेषळिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

प्रमेविविक्वाँअविदन्मनीषांधेनुंचरन्तींप्रयुतामगोपाम् ।
सद्यश्चिद्यादुदुहेभूरिधासेरिन्द्रस्तदग्निःपनितारोअस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविक्वान् । अविदत् । मनीषाम् । धेनुम् । चरन्तीम् ।
प्रऽयुताम् । अगोपाम् । सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि ।
धासेः । इन्द्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

विविक्वान् विवेकवानिन्द्रोग्निर्वामेममनीषांदेवताविषयांस्तुतिंप्राविदत् प्रकर्षेणजानातु तत्र दृष्टान्तः—चरन्तींयवसेइतस्ततोगच्छन्तींप्रयुतांपृथग्भूतामेकाकिनीं अगोपांगोप्तृरहितांयथाकामंचरन्तींधेनुंनवसूतिकांगामिव देवतानांप्रीणयित्रींस्तुतिमविन्ददित्यन्वयः यास्तुतिरूपाधेनुः सद्यश्चित्तदानीमेवधासेः धारयतिप्राणान्धीयतेदीयतेर्थिभ्यइतिवाधासिरन्नं कर्मणिषष्ठी भूरि बह्वन्नमपेक्षितंफलंदुदुहेदुग्धे इन्द्रोग्निरन्येचदेवाअस्याःस्तुतिरूपायाधेनोस्तत्तस्यान्नभूतस्य पयसःपनितारःस्तोतारोभवन्ति यद्वा इन्द्राग्नीस्तोतारोवयंचअस्याधेनोस्तत्पयःप्राप्नुमः ॥ विविक्वान् विचिरपृथग्भावेइत्यस्यक्वसौरूपम् । अविदत् विदज्ञानेइत्यस्यलङि बहुलंछन्दसीतिशः । दुदुहे दुहप्रपूरणेइत्यस्यलिटिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः प्रत्ययस्वरः । पनितारः पनस्तुतावित्यस्यतृचिरूपम् ॥ १ ॥